

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

9.
1930.

IX. ÉVFOLYAM

1930

304205

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

- SZERB ANTAL: Vörösmarty-tanulmányok.
ECKHARDT SÁNDOR: Az utolsó virágének.
ZOLNAI BÉLA: Mikes Kelemen.
THIENEMANN TIVADAR: Irodalomtörténeti alapfogalmak.
A könyv közönsége.
KRITIKAI SZEMLE: Gróf Klebelsberg Kuno mint publi-
cista. Nagy József.
TUDOMÁNYOS IRODALOM.

BUDAPEST, 1930
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kossuth Lajos-utca 2.

Ára 6 pengő.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A *Minerva-Társaságra* és a folyóiraatra vonatkozó minden közlemény Thienemann Tivadar címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő.

*A póstatakarékpénztári csekkszámra száma: *58.688.*

INHALT

SZERB, ANTON Vörösmarty-Studien zur ungarischen Romantik.

ECKHARDT, ALEXANDER: Das letzte mittelalterliche Blumenlied.

ZOLNAI, BÉLA: Mikes Kelemen. Ein Kapitel aus der Geschichte des literarischen Gedankens im XVIII. Jahrhundert.

THIENEMANN, THEODOR: Grundbegriffe der Literaturgeschichte. Das Publikum des Buches.

ANZEIGE: Nagy, Josef: Graf Kuno Klebelsberg als Publizist.

VÖRÖSMARTY-TANULMÁNYOK.

Doch ahnt ihr nicht, dass er, der staub geworden,
Seit solcher frist noch viel für euch verschliesst
Und dass an ihm, dem strahlenden, schon viel
Verblichen ist, was ihr noch ewig nennt.

Stefan George.

KOSZORÚS KÖLTŐNK, kinek az iskolák és tudományok hivatalos hódolatával adózunk. Megírta a magyar hőskölteményt és megteremtette a magyar dráma nyelvét; elbeszélő költeményein késő unokák tanulnak szavalni; költője egy dalnak, mely a nemzet énekévé lett. Ismerjük életrajzát, melyet a múlt század legnagyobb magyar kritikusa írt róla és megnyugodva vesszük tudomásul, hogy mint magánember is megvalósította azokat a komoly férfi-ideálokat, melyeket verseiben vallott, harmonikus, tiszta lelkű, fennkölt magyar ember volt.

Mégis, mint koszorús költő, távol áll őszintén-mai szívüinktől; ami szép és nagy benne, az is historikum. Magasan a sokaság felett tornyosodó alakjában nem érezzük azt a meghittent és mulhatatlanul közénk tartozót, akit Arany Jánosban szeretünk és leghíresebb versei olvasása közben, míg gyönyörködünk a vers tiszta pompájában, csodálkozva vesszük észre: mily rég is volt mindez.

De van egy másik Vörösmarty is: a hexameter-rengetegben itt-ott felcsillan egy kép, egy sor, egy furcsa szerkezet, mely megborzongat a horror sacri érzetével, vagy elmerengésre hajt önnön sorsunk fölött és visszhangot kelt végső mélységeinkből. A sorok mögött fájdalokat, titkos tapasztalatokat, egy egész rejtett élet sötét gazdagságát sejtjük egyszerre. Bonyolultságok, meghasonlottságok, különös lélekutak, a gyötrően finommá lett ember belső végzetei revelálódnak előttünk, világok, melyek csak a 20. században tudatosodtak, nekünk mindennél fontosabb világok, melyeket hiába keresünk Arany vagy Petőfi verseiben. Ezek a sorok megmaradnak bennünk, mintha napjainkban írták volna őket. Ugy érezzük, hogy a mi tartalmunkat mondják ki és szabadítják fel; az ilyen sorok adnak a költészetnek létértelmet. Rájövünk egy nagy igazságra, ami meglehetősen

keveset mondó, de a szubjektív művészet-átélés szempontjából több, mint értékítélet: Vörösmarty az első modern költő.

Gyulai Pál nem ismerte vagy nem akarta ismerni ezt a másik Vörösmartyt. Az ő működése irodalomtörténetünk kezdeti korára esik; és úgy látszik, az irodalomtörténetnek kezdetben az a feladata, hogy a nemzet klasszikusainak impozáns, emberfölötti nagyságú szobrait állítsa fel. A német irodalomtörténet is Goethe és Schiller legendájának felépítésével kezdődött. Csak nagy-lassan jutottak el az ember-Goethehez és a titkos Goethétől még most is messze vannak.

Az igazi Vörösmarty felé az első lépés Babits Mihály két tanulmánya volt, mely a költő velencés varázspálcájával lecsapott Vörösmarty oeuvrejében azokra a helyekre, ahol a kincs volt, a vele és mai mindnyájunkkal rokon. „Ismeretlen szigetekről“ beszél és az ő felfedező útja nyomán most már nekivághatnak a tengernek kisebb hajók is.

*

Vörösmarty alapattitűdjében nem volt modern költő. Hiányzott belőle a modern költő legfőbb gyötrelme és legfőbb büszkesége: Vörösmarty nem volt magányos. Beleszületett és belenövekedett és sorsdöntően együttnövekedett a magyar szellem egyik legragyogóbb korszakával. Tudatos és büszke részese volt egy kollektivitásnak, egy közös szellemi szándéknak, az akkor eszmélkedő fiatal magyarság élan vitaljának, ami ihlette és vállain vitte.

Minthogy a magyar kultúrából a 17—18. század klasszicisztikus emelete hiányzik, nincs még egy költőnk, aki annyira a kollektívum költője lett volna, mint a romantikus Vörösmarty. Nincs még egy költőnk, akinek a számára annyira preformálva lett volna, hogy mit és hogyan írjon. Mikor Vörösmarty fellépett, az irodalmi köztudatban már megvolt, hogy milyennek kell lennie a koszorús költőnek, aki előzőinek szándékát megvalósítja; Kisfaludy Károly vagy Toldy Ferenc a priori meg tudták volna mondani mindazt, ami Vörösmartyban mint a kollektívum költőjében megvalósult.

Vörösmarty „neveltetésénél fogva szerény és munkás fiatalember volt, születésénél fogva nagy energia, aki éber, ifjú szemekkel nézett az életbe és leste, hogy az élet mit vár tőle, az energiától. Aktív szellem volt, férfi; az élet pedig pezsgett körülötte, egy felébredt, felifjúlt nemzet élete, ele-

ven pezsgés, megfogta magának.¹ Vörösmarty mindent megírt, amit vártak tőle és megvalósította a születő magyar irodalom fanatikusainak legmerészebb ábrándjait is.

Adva volt számára a cél: a magyar szellemet a nyelv, a költészet által függetlenné tenni és felemelni az európai kultúrmagaslatra. Kifejezni a magyarság specifikus tartalmait és megváltani „öldöső álomból” a lelkeket. Minden etikum, minden magas szándék a hazaszeretet ideájába csúcsosodott.

Adva volt a világnézet: a magyar-római férfiideál, ami faji alkatból, iskolás sztoikus emlékekből és a Felvilágosodás sztoicizmusából különös módon keveredett egységbe és meghatározott szabályt adott minden gesztus számára. Volt benne valami Zrinyiből és sok Ciceróból, még több Plutarchosból: Kölcsey beszédei és Berzsenyi ódái ennek a magyar-római férfiideálnak a legteljesebb kifejeződései.

Adva volt a társadalom: a magyar nemesi társadalom a reformok korában, feudális és demokratikus eszmék furcsa harmóniájában; Vörösmarty szerette feudalizmusát, mert gyönyörű nemzeti mult építette fel és szerette demokratizmusát, mert mint költőt, elfogta az új eszmék lendülete — és költészetében mindkettőnek hódolt: a nemesi tradícióknak költészete heroizmusával, az új szellemnek mély humanitásával.

Adva volt költészetének formatana is: a nálunk meg nem tört iskolás, klasszicisztikus poétikában. Vörösmarty hitt a műfajokban, szabályos eposzokat írt és szabályos drámákat, lírai költeményeinek talán nagyobb része klasszikus, vagyis csak tárgyi értelemben lírai: a szubjektív színezetű témát objektív, elmélkedő vagy kívülálló (helyzetdal) hangon énekei. A versforma nem volt probléma a számára; készen kapta az antikos verselést mindazokkal a nyelvi és asszociációs felszabadulásokkal, amiket ez a forma a magyar költő számára jelentett; készen kapta a romantikus (helytelenül nyugateurópainak mondott) formákat és megpróbálkozott a magyaros formákkal is, melyek ezidőtájt kezdtek újra költőivé lenni.

Adva volt költészetének tárgya és bizonyos fokig tar-

¹ Babits Mihály: Az ifjú Vörösmarty. Irodalmi problémák 2. kiad. 103. l.

talma is: megadta a preromantika, a nagy európai szellemi fordulat, melyből az egész magyar felújulás kisarjadt. Vörösmarty is a mult, a régi dicsőség költője; Vörösmarty is oda fordul a természethez; Vörösmarty is népdalköltő olykor. Ő is híve a zseni-tannak és hisz a költő új méltóságában, mely hit nélkül nagy költészete nem is jöhetett volna létre. A kor szenzibilitását ő is ismeri és átveszi a motívumokat, melyekben a preromantikus fájdalom és örökös visszakíváncozás kifejeződik.

Mindezeket az adottságokat a história jól ismeri és különben is nyilvánvalóak. A mi érdeklődésünk nem feléjük irányul, hanem arra a harcra, melyet Vörösmartyban az adottságok és a másik, nem-kívülről adott, individuális mélységeiből felszakadó tartalom vívtak. A koszorús költő és a költő-magányos harcára. Az adottságok révén behatoló külső világ és az asszociáló fantázia révén felemelkedő belső világ gigantomachiájára Vörösmarty soraiban.

A hangsúly természetesen inkább a magányos Vörösmartyn, a belső világon lesz, mert az adottságok úgyis nyilvánvalóak, a másik Vörösmarty kíván erősebb megvilágítást.

I.

Stílus.

Ich verstand die Stille
des Äthers,
Des Menschen Wort verstand
ich nie. *Hölderlin.*

Ha a 18. század második felének sokféle, de gyökerükben egységes szándékait vizsgáljuk, minden tendenciájában fellelünk bizonyos közös gesztust, a Visszatérés gesztusát. Így akar Rousseau visszatérni az érzelemhez, a természethez, önmagához, Young a halálhoz, Hamann és Herder a néphez, és mindannyian az ősi egyszerűséghez és a gyermekkorhoz.

Ennek az általános visszakíváncozásnak talán az oka vagy talán az eredménye az, hogy a szellem ebben a korban minden addigi krízisét messze meghaladó módon magára maradt. Hasonlatosan a bibliai tékozló fiúhoz, miután a középkorban meghódította a menyországot és kiábrándult belőle, miután a renaissanceban meghódította a földet és kiábrándult belőle és a 18. század racionalizmusában önmagá-

ból is kiábrándulhatott, az európai szellem most mélyebb önmagához hazatér. Minden kívül való bizonyosság elvesztett: a vallás kozmikus földrajza térbeli éggel és pokollal, az evilági földrajz, a tengerek és tengerentúli kincses szigetek értéke, és az ész térképei is. Az emberlélek — magára maradt. Soha még az európai ember ilyen intím és állandó összeköttetésben nem állt a lelkével, mint a 18. század második felében: a pietisták, a fiziognómusok, a pszichológia megszületése korában.

A lélek visszatér az önmaga mélységeibe: ez a preromantikus regresszió. Önmagában feltalálja a mindenséget: az életben teljesülhetetlen vágyait élheti egy fantáziaéletben, melynek a realitással nincsen kapcsolata, átengedheti magát bensőséges érzelmi világának, azoknak a szubtilis érzéseknek, amelyek már semmiféle akarati mozzanatot nem vonzanak maguk után, az érzelmeinek, melyek immár nem kifelé, hanem befelé, a mélységek felé tendálnak. Ezt az önmagába süllyedő embertípust alapítja meg és teszi egyeduralkodóvá Rousseau a lélektörténetben.

A lélek szubjektívizmusa, önmagáért valósága a 18. század közepén új poétikát teremt, mely mindmáig érvényben van. Eddig a költészet (kisszámú kivételektől eltekintve), bizonyos tárgyat akart kefejezni: a szerelmet, a nagy emberek dicsőségét, a mulandóságot stb. Most a költészet a l a n y a válik a költészet tárgyává: a költő önmagát akarja kifejezni, a különböző költői tárgyak, szerelem, mulandóság etc. csak arra szolgálnak, hogy a kifejezendő alanyt, a lelket új meg új oldalról mutassák be. Ezóta nevezik a lírát „alanyi költészetnek.“ Ez az „igazi költészet“ az inspiráció, a zseni-elmélet felfedezésével a legszorosabban összefügg, hisz mind a kettő ugyanazt jelenti, más aspektusból: a lélek önmagába fordulását. A német irodalomban mind a kettő ugyanazzal a Klopstockkal kezdődik, aki ráeszmélt, hogy maga a költői élet a legköltőibb minden tárgy között és ezeket a csodálatos szavakat találta:

dein Leben ist

Viel süßgestimmter, als ein unsterblich Lied.

(An den Freunden.)

és teljes megvalósulását Goethe „Generalbeichte“-költészetével érte el.

Minálunk Dayka Gábor és Berzsényi Dániel az új bensőség, a szubjektivista líra előfutárjai. (Csokonai és Kisfaludy Sándor lírája még majdnem mindig csak a szerelemről, vagy legjobb esetben a szerelmesről, de nem a szerelmes Csokonairól, vagy Himfyról beszél. Az „én“-versek is valahogy „helyzetdalok“ náluk: bemutatják a költőt, bizonyos helyzetben, de még nem önmagukat, konstáns, helyzetektől független lelkiségüket.) Dayka és Berzsényi még valami egyoldalúság foglyai: önmagukat csak az önszemléltre készen kapott szentimentális formákban tudják megmutatni, legbensőségesebb verseikben (Virtus becse, Levéltöredék Barátnémhoz) a Vörösmarty előtti líra remekein is még nagyon érződik a német motívumkincs hatása.

Tulajdonképpen Vörösmarty az első, aki fenntartás nélkül önmagát éneкли. Ónála az a verbális funkció, a belső kényszer a mondásra, ami a költőt költővé teszi, egybeesik már a vallomás kényszerével, mint a modern lírikusoknál; azt a kifejezési formát érzi költői kifejezésnek, melyben már az önmaga lelkiségéből szakad ki valami a szavakkal.

Ez a vallomásszerűség elsősorban stiláris mozzanatot jelent: a szavak megválogatásában és konstellációjában van valami, ami vibrálóan, elevenen szubjektív, csak-egyszeri. előtte nem volt; feloldhatatlan, racionalizálhatatlan önkifejezés. Vörösmartynál a szubjektivizmus nem is igen lépi túl ezt a verbális formát. Számára a költészet sokkal inkább a mondás dolga, nyelvi valami, semmint a vallomás dolga, lélektani valami. Határozott, feloldható, racionalizálható vallomás, bensőséges magát-mondás elég ritka a költészetében. Petőfi vagy Ady bensőségétől, közvetlenségétől világok választják el; az ilyen vallomásoskodás ellenkezett volna rómaiás-sztoikus férfi-ideáljával.

Vörösmarty hosszabb eposzai és drámái mind heroikus küzdelemben mutatják be a költőt, amint a merev ellenszegülő témát, amit egy másirányú, antikos költészet-koncepció hatása alatt választott, igyekszik át-lelkesíteni, énszerűvé, vallomásszerűvé tenni. Ennek az át-lelkesítésnek legfőbb eszközei a számára: a nyelv bensőségessé tétele, önmaga belehelyezése a költeménybe és a hajlam az idillre, a szentimentális kor kedvenc formájára. Kitűnő példa Vörösmarty

szembenállására az objektív műfajokkal: az Utóhang Cserhalomhoz c. költemény.

Antik hagyomány, hogy a költő az invokációval kapcsolatban néhány méltóságteljes szót szól magáról, mintegy beállítja magát a tárgyával szemben, önmagára akasztja az epikus költő koszorúját. Antikos példát követ Zrinyi is: „Én az ki azelőtt ifiu elmével“ stb. Ezt a pódiumra lépő attitűdöt megtaláljuk a Zalán futása csodálatos előhangjában is, igaz, hogy már ossziáni átszínezéssel, de még mindig látnok a költő, aki titkos erőt érez növekedni magában; az antikos hagyomány még erősen köti. Egészen más a Cserhalomnál. Ennek a költeménynek már nincs ilyen előhangja: az önmagára vonatkozást a költő fenntartja magának egy utóhang számára, hogy mindennél hatásosabban önmagával fejezze be a hőskölteményt. A pódiumra fellépés attitűdje a pódiumról lelépő költő fájdalmas, érzelemteljes búcsuzásává alakul át: a vers befejezése, az elhallgató ének, spontául kínálkozik halálszimbolumnak.

Elzengette dalát a késő kor fia, rólad
 Cserhalom, és az apák hírét meghozta tetődnek.
 Még te soká harcolsz ezután is enyészeted ellen,
 Még sokszor tavasz új díszzeit elhinti meződön;
 Őt hamar a sor erős vas karja lehuzza örökre.
 És benövik sírját a vad fák ágai: akkor
 Még ki fog emlékezni felőle? ki tudja, hogy ott is
 Megfáradt ember hamvára nehezedik a domb?
 A ki rövid pályát futván, a szárnyas idővel
 Feljöve, és az eget s a földnek zsenge virágit —
 Mert mi egy életidő? — megnézné, s elvesze köztök?
 Nem tudják; de ne is tudják: csak az ősi dicsőség
 Híre maradjon fenn s unokánk tettekre hevüljön,
 És legyen, a ki szabad lélekkel zengje utánunk:
 „Cserhalom! a te tetőd diadálnak büszke tetője.“

Riedl Frigyes ezt az Utóhangot kacérságnak minősítette, a költő felesleges előtérbe lépésének. Nagy ironikus irodalomtörténészünk mindent meg tudott érteni, de a szentimentalizmus számára csak mosolya volt, mint a pozitívista kornak általában és ez a mosoly nem volt megérett mosoly. Nem vette észre, hogy ez a pár sor a tiszta költészet szempontjából többet ér, mint az egész zengedelmes hősköltemény és hogy Vörösmartyknak is kedvesebb volt. Azóta változott a világ és

Horváth János már különös szeretettel idézi ezeket a sorokat.²

Ezekben a sorokban nagyon sok van: talán az egész Vörösmarty. A mondás stílárís megformázásában: az „Elzengette dalát“ — „Még te soká“ antitézisben kifejeződik a költő szubjektív szomorúsága minden forma elégtelensége fölött: a forma (az elbeszélés, a vers) végére ért és az élet kérlelhetetlenül megy tovább, messze maga mögött hagyva a formát és alkotóját, aki egy pillanatra megállítani próbálta és most összeomolva érzi semmiségét a szárnyas időben.³ (V. ö. Széplak előhangja és Eger utolsó sorai). De ezt a metafizikai elégedetlenséget egy konkrétbb elégedetlenség fűti át a sorok közt: a késő kor fia úgy érzi, hogy Cserhalom dicsőségét elmondta, de nem mondta el azt, ami talán a számára fontosabb lett volna: az önmaga fájdalmát. És most egy később írt utószóban csodálatos tömörítéssel, a nyelv csak Vörösmarty által elért koncentrációjával megpróbálja jóvátenni a mulasztottakat, elmondani önmagát, elmondani, hogy az eget és föld virágait hordozta végtelentartalmú lelkében és hogy elveszett közöttük. Ez a pár sor valahogy egész epikus működésének fájdalmas önkritikája, az epikus költő vallomása epikájáról: hogy nem ezt akarta. Hiszen Cserhalom tetője úgyis meg fog maradni, de mi köze neki Cserhalomhoz, neki, aki oly végtelen és oly mulandó.⁴ De azután megint erőt vesz a mélyek felé húzó elszomorodásán, kiegyenesedik és újra a magyar-római férfiideál dalolja: csak az ősi dicsőség híre maradjon fenn. Mind a két hang igaz, a szentimentális és a sztoikus egyaránt. Vörösmarty lényének nagy antitéziséhez, emésztő és megoldhatatlan önellenmondásához jutottunk itt.

A szubjektivista költő legfőbb ismertető-jegye, hogy nem érzi sosem otthon magát földi életében. „Mit nem tudunk az szép, mit nem látunk az nagy, mit sejtünk az felséges, mit

² Horváth János: Zalán futása, Napkelet, 1925—26.

³ V. ö. Simmel, Die Transzendenz des Lebens. Lebensanschauung. München und Leipzig, 1922.

⁴ „Még fáradt embernek“ nevezi magát Vörösmarty. A „fáradt“ jelzőt, a modern bensőségnek ezt a legkifejezőbb, legkedveltebb stílus-szavát, a francia dekadensek által később annyira kompromittált szót, Vörösmarty vezette be költészetünkbe.

bírunk az kicsiny, habár elérése egy életkorba telt is“, írja Zordy (Kisfaludy Károly) az Aurorában, a romantikus kor életérzését fejezve ki.⁵

A realitásból elvágyódó költő a költészetbe nem akarja magával vinni az únt és útált realitás vonásait; a költészet „természetfölötti birodalom“ a számára, mint ahogy Baudelaire mondta, egy másik világ, saját naprendszerrel, melyet saját törvények mozgatnak. Ebből az egyetemes elvágyódásból fakadt talán Vörösmarty stílusának legáltalánosabban felismert tulajdonsága: hogy képei nem plasztikus, nem látható, vizionálható képek, hogy Vörösmarty nem a szemével látja a világot, hogy a részletek nem érdeklík, csak a monumentális vonalak. Fantáziájának nem-reális volta talán nem is valami eredendő hiányból fakad, hanem inkább a lélektörténeti konstellációból: Vörösmarty képes lett volna meglátni a realitást (kisebb igényű műveiből számos példát lehetne felhozni kitünő megfigyelő képességére, naturalisztikus ügyességére és népi humorára), de a nagyobb költészethez nem tartotta méltónak, hogy meglássa a realitást.

A realitástól menekülő romantikus költő itt természetesen támogatásra lel a régebbi, klasszicisztikus poétikában, mely szintén azt tanította, hogy a költőnek nem szabad túlságosan a földre ereszkednie. A konkrét és egyszeri dolgok helyett inkább az általánosban kell mozognia, mert az általános kifejezések mindig előkelőbbek, mint az egyes határozott dolgokra vonatkozóak, talán a belesejtés által. Ha azt mondom, „ma este ismerősök jönnek hozzám“ (vagy még inkább: „a világ“, ahogy a francia mondja), ezek az ismerősök sokkal előkelőbb ismerősök képzetét keltik fel, mintha néven nevezném őket. Ezen a pszichológiai tényen alapul a klasszicisztikus poétika. Elméleti alapjait pedig a renaissance platonizmusában, az Udvari Ember hivatalos filozófiájában találja meg: az általános fogalom, az Idea, értékesebb, mint individuális megjelenési formái.

A preromantika legnagyobb képviselői még a klasszikus stilusprincipium alapján állanak; amikor pl. Young leírja Night Thoughts-jában, hogyan kénytelen eltemetni sajátkezüleg szerelmét, mert idegen ország babonája nem engedi

⁵ 1825 : 256. l.

meg, hogy az ottani temetőben hantolják el, az egész hosszú „panasz”-ból nem tűnik ki, melyik ez az idegen ország és melyik keresztény felekezet ez a babona. A preromantika a couleur locale-t még nem ismeri; bizonyos egységes sémája van a táj és a történelem számára. Sőt az absztrahálás még mintha meg is növekedne ebben a korban: hiszen régebbi századokat inkább csak racionális meggondolások és félreértett antik példák vezettek, amikor elkerülték a realitás színes tükrözését, a preromantikust azonban érzelmi okok is: az éjszakába fordult Young és társai érzületükben is elfordulnak a realitástól, melyet nem szeretnek.

Igy fejlődik ki lélektani okokból, még el nem vetett klasszicisztikus szabályokból és újplatonikus elmékedésekből a preromantika legjellegzetesebb stiluskövetelménye: a magasztos (sublime, erhaben) stílus. Youngnál még teljesebben megvalósítja a Vörösmartyhoz sokkal közelebbálló Macpherson-Osszián, kiről már első kritikusa, Blair, ezeket mondja: „Osszián géniusza más volt, mint Homéroszé. Mindig nagy tárgyak felé siettette, nem engedte meg, hogy kevésbé fontos részletekkel mulasson. Elmerenghetett a kedvenc hős halálán; de a közemberé ritkán állította meg sebes röptét. Homeros géniusza befogadóbb volt, mint Ossziáné. A tárgyak nagyobb körét tartalmazta és bármely esetet fel tudott dolgozni leírásá. Osszián korlátozottabb volt: de az a régió, melyben mozgott, a legmagasabb volt mind között, a patetikus és a magasztos régiója.”

Klopstock a magasztosság követelményét nemcsak költészetében valósította meg, hanem a költő fogalmába, a költőnek önmagáról alkotott képébe is bevitte a magasztosság stíluskövetelményét. A költő vátesz, „bárd”, aki a népből nőtt és a közösség lelkét teljesíti ki dalaiban, de magasan a nép fölött állva, megközelíthetetlen méltóságban. Életformája is ennek az elgondolásnak felelt meg; úgy viselkedett, „mint az égi dolgok földi ügyvivője”, jegyzi fel róla Goethe.

A klasszicisztikus, mondjuk Malherbe-típusu magasztosságtól a Klopstock-típusig bizonyos fejlődés ment végbe, a szubjektivizmus irányában. A magasztosság a klasszikus költő számára szabály volt, külső mérték, melyhez hozzáidomította költeményeit: kifejezéseit addig válogatta, csiszolta, szublimálta, míg realitás-ízüket elvesztve magasztos-

sakká lettek. Az új költő számára a magasztosság saját lelki-ségének legadequátabb kifejezése; stílusa nem azért magasztos, mert ez a szabály, hanem mert ez felel meg a realitástól elfordult, magasba tekintő lélekállapotának. Ez a költői attitűd a preromantikával nem ért véget; folytatóit és legnagyobb megvalósítóit a nyugati irodalmakban épen a Vörösmartyval legrokonzóbb lelkű költőkben érte el: Shelleyben és főképp Hölderlinben.

A döntő különbség a klasszikus és romantikus magasztosság között abban áll, hogy a klasszicista számára a magasztosság költői techné kérdése: egy költői eljárás eredménye, melyet az antik stilisztika enallagénak nevezett. Az enallagén által a tárgy nem változik meg, csak a neve. Ha André de Chénier azt mondja: *Le vieillard, le gardien de tes murs.* akkor ez az aggastyán még sem több, mint a házmester. A nagy romantikusok számára a magasztosság nem eljárás eredménye, hanem már az élményben adva van. Amikor a tárgynak magasztos nevet adnak, tulajdonképpen már nem ugyanazt a tárgyat látják lelki szemük előtt, mint a közember. Amikor Hölderlin azt írja:

Dort begegnen wir uns, o gütiges Licht! wo zuerst einst
Deiner gefühlteren Strahlen mich einer betraf.
Dort begann und beginnt das liebe Leben.

(Herbstfeier.)

itt nemcsak eufemisztikusan körülírta ezt a szót: szülőház, hanem magának a szülőháznak is mélyebb értelmet adott saját életérzéséből, amelyben mélyebb értelme van a születésnek és az életnek.

A magasztos a hellenisztikus időktől a romantikáig az esztétika egyik legkedvesebb témája volt. Longinus művét 1524-ben nyomtatták ki először, különös fontosságra akkor jutott, mikor Boileau 1674-ben franciára fordította és a felette való diszkusszió a francia klasszicizmus elméletébe kapcsolódott. Burke, Kant, Schiller és Humboldt a következő legfontosabb állomások. Itt is, mint a szentimentalizmusnak a definíciójánál, Schiller döntő szerepet játszott, aki a kanti rendszer terminológiájával közelítette meg a magasztos mibenlétét, megállapítva, hogy a magasztos az a tárgy, mellyel szemben mint természeti lények semmisek vagyunk, de

viszont mint értelmes lények, teljesen függetlenek. Minálunk, tudtunkkal, Csokonai foglalkozott először a magasztos mibenlétével:⁷ valószínű, hogy Vörösmarty tudatában is szerepelt ez az esztétikai kategória. De ezek az egykorú definíciók csak igen kis mértékben mondják ki azt, ami Vörösmarty költészetében magasztos. Mind ezek a definíciók ugyanis a magasztosságot felkeltő érzés okát a tárgyban látják. Ebben látta Riedl is, aki a következőket mondta Vörösmarty magasztosságáról: „Mert a fenségeset oly nagyon szereti, onnan van az, hogy az ő atmoszférája körében oly gyakori a villám, valamint gyakran (talán nagyon is gyakran) ordít nála az oroszlán.”⁸

Mi ezt a tárgyi definíciót nagyon szűkösnek érezzük. Igaz, hogy Vörösmartynak a tárgyai és még inkább a magukban közömbös tárgyakhoz vett hasonlatai többnyire a magasztos köréből valók, mégis ez a stílussajátság a tárgyi mozzanatokon túl, az egész nyelvhasználatot determinálja: mert a nyelvhasználatot előidéző asszociációk, mert Vörösmarty egész költői világa a magasztos körébe tartozik. Annál nyilvánvalóbb ez, minél inkább olyan verset nézünk, ami témájánál fogva egyáltalán nem magasztos. Ép ezért például egy rendkívül prózai, alacsony tárgyú verset idézek:

Priesznitz.

A vaddal köz italt meg kezdé vetni az ember,
 S gőgje fejében kór, agg leve és nyavalyás.
 Priesznitz visszaadá a víznek régi hatalmát,
 S ősi erőben kél újra az emberi faj.

A vizet, a versnek legtárgyibb tárgyát, nem nevezi meg az elején, hanem metonymiával mindjárt tág perspektívát ad neki: a vaddal köz ital képében lappangva benne vannak az erdő nemes állatai, amint a vízhez járulnak, esetleg az oroszlán is a sivatagban, mindenesetre az állatvilág bevonása a verset mindjárt az intonációjában a hétköznapi kútvizek és vizespoharak fölé emeli. A harmadik

⁷ Csokonai Összes Művei (Harsányi-Gulyás) II/2. 539. o.

⁸ Riedl, Vörösmarty élete és munkái. Jegyezte és kiadta Csoma K. 1905. 200. l.

sorban említi a vizet, de olyan birtokos szerkezetben, mintha például a régi parthusokról, a romlásnak indult hajdan erős magyarról, vagy a leláncolt titánokról lenne szó. Az ember is ennek megfelelően helyezkedik el a versben: nem egy szegény torokfájósról van szó, akinek vizesborogatással csökkentgetik a lázát, hanem nem csekélyebb dologról, mint az emberi fajról, ami Vörösmarty legkedvesebb és preromantikus visszafordultságára annyira jellemző „ösi“ jelzőjével ellátott „erőben“ (v. ö. hatalom az előző sorban) kel fel.

A magasztos stílus lényegjegyét az elvonatkoztatásban kell keresni. A realitástól való nagy távolság következménye ez a stílus: messziről vagy magasból nézve a részletek, az individuális vonalak elmosódnak, csak a nagy átfogó percepciók maradnak meg: erő, hatalom, emberfaj, minden vizek. Vörösmarty az az ember, ha szabad azt mondanunk, aki az erdőtől nem látja meg a fákat.

De ez a magasztosságra általában vonatkozik, ezt el lehet mondani a klasszicistákról is és nálunk valamennyi deákos költőről és Köleseyről is, kinek a szentimentális elvagyódása hasonló absztraháló stílusra vezetett. Vörösmarty és a vele rokon Shelley és Hölderlin magasztosságának a specifikuma a *perspektíva*, ami magaslatokról nyílik. Mert náluk ez a stílus nemcsak vágyódás, küzdés, felemelkedés volt a realitás feletti régiókba, hanem már-fent-lakás, minden felszállást megelőző apriorisztikus lelkiállapot. Ők a világot olyan messziről nézték, hogy látásukban a mérhetetlen távolságok is mindig benne voltak. „Minden dolog végtelent rejteget“, mondja Babits Vörösmartyról, „az egészség alatt rettenetes betegségek lehetőségei lappanganak és a szépség, — maga mondja — a szépség mint a hinár, veszedelmes mély fölött jár. Minden keservesen nagy vagy mélyen különös..“⁹

Ugyanezt mondja Horváth János is: „Fények, árnyak, ködlő jelenségek, s változékony, elfolyó vagy ámulva megálló, tükröző vizek mily imbolygó sejtelmekkel, lényegük mily egymást kereső s minősítő változataival ösztökélik gondolatunkat Vörösmarty képeiben a földtől a földet övező nagy mindenség felé. Valóban nincsenek a szó szokott értelmében

⁹ Babits i. m. 120. o.

vett tájképei: a földi táj neki a földön is túli értelemmel teljes, és nem körvonalai, nem plasztikája kötik le a figyelmét, hanem látszatváltozásai, mikben a végtelenből jövő s oda visszaröppenő fény nyomán az egyetemes élet sejtelmei nyiladoznak meg a látás számára.¹⁰

Vörösmarty tájai mind ilyen perspektivikus tájak: a részletekről nem tudunk meg semmit, Vörösmarty sohasem „leíró“ költő; de minden táját átborongja a mögötte levő végtelenség, minden tája az emberi lélek tájképe egyúttal. Vörösmarty tájai mindig szomorúak; még pedig nem olcsó szentimentális módon, romok, fűzfák, patakok kiemelése által, hanem valahogy a természet szomorúságát hordozzák, mint Thomas Hardy vagy Stefan George tájai.

Hol Siva végtelen fövényében lankadoz a nap,
S csendes Aráltónak zaj nélkül nyugszanak árjai...
(Rom.)

Lehet, hogy belemagyarázás, de ebben a két sorban a fájdalom mélyebb perspektívája nyílik, mint megannyi gyászos elégiában: évezredek és földségek megváltatlan bánata, amint a választott költőben ritmussá válik.

A folyókat is talán végtelen perspektivikus voltuk miatt szereti, mint Leonardo da Vinci. A folyók: az Oceánba vesznek, elmennek és örökké elmennek, az idő, az emberélet mögött lappangó végtelenség örök képei:

A kiseded patakok lassu csörgéssel erednek,
Harsog az országos Duna, tétova felszedi őket
S a folyamok vizeit, s iszonyúra nevelkedik árja.
Száz ragyogó szemmel belenéz a mennyei térség,
Nem szünik ő, lemegy a tengerhez veszni, veszendő
Habjaival lemegy a nagy idő, hogy vissza ne térjen.
(Zalán futása, II.)

Ennek a perspektivikus stílusnak az illusztrálására egy szélsőséges példát hozunk fel:

Zengve körülállták azután a nagy tüzet, és azt
Mind egyszerre, kupájukat is belehányva, megönték.
S im valamint mikor a sok századok óta kevergő
Forróság kitör öbleiből, és szikla-tetőjét
Felrugván magasan szikrázik el a levegőben:

¹⁰ Horváth János i. m. Napkelet, 1926: 36—37.

Rettenetes lánggal lobogott föl az éjjeli nagy tűz
 És vereses ropogó szikrái magasabbra kelének:
 Szerte világos az éj, de az álló néma hadaknak
 Tornyosodott árnyéka setét óriási hegyekként
 Messze lenyújtózik rémült várára Zalánnak.

(Zalán futása, V.)

A tárgy, amit elmond, a tény, nem több, mint hogy a magyarok a borukat a tűzbe öntik és a kupáikat utána hajítják; ez a tett már magában magasztos színezetű lesz azáltal, hogy nem individuális, hanem kollektív: az összes magyar egyszerre teszi. A hasonlat által pedig kozmikus arányokra nő, mert hiszen vulkánok kitörésénél hatalmasabb. De ez még mindig csak hasonlat, csak költői techné kérdése, ehhez még nem kell Vörösmatynak lenni; a vörösmartyszerű, a perspektíva az utolsó három sorban, a konkluzióban nyílik meg. A néma hadak nyújtó árnyékában, amint súlyosan szállnak Zalán „rémült“ vára felé, ősi, emberfölötti éjszakák borzalma rejlik, a különös félelmet a „néma“ szó hallatlan arányokra növeli; a lélekben utak nyílnak a legtávolabbi dolgok, a gyermekkor és a halál nagy borzalmai felé.

Ilyen helyet nagyon sokat lehet idézni Vörösmarty költészetéből. A tornyosodott árnyék az előbbi sorokban nagyon jellemző kép: Vörösmarty nem a tárgyakat rajzolja, hanem cikkázó és végtelenbe nyújtó árnyékukat, amint eksztaziált szemének tüze előtt elvonulnak. Vörösmarty átélése oly távol áll a dolgok egyszerű realitásától, hogy közte és a valóság közt minden dolog misztikus összefüggése elfér; ez a perspektíva lelki magyarázata.

Vörösmartyban kora ifjúságától fogva megvolt a hajlam, hogy elforduljon a realitástól. Ő az első irodalmunkban, aki az Én és Világ antitézisében határozottan az Én pártjára áll és a világot bizonyos fokig kizárja Énjéből. Énjének mélyebb rétegeibe száll alá, oda, ahol az intim, a külvilág által alig befolyásolt érzelmek, a nemes és oktalannak látszó bánatok és a végtelenbe vesző homályos vágyak laknak.

Költészete ennek a mélyebb világnak a megvalósulása. Rejtett bánatai és vágyai a költészet által válnak igazán elérhetőekké a számára, ezért nem is lehet el költészet nélkül: ez az egyetlen életforma, melyben megvalósíthatja önmagát, melyben a saját életét élvezheti. Ez a belső szükségszerűség

fejeződik ki stílusának realitásfölötti magasztosságában, mely a számára nem kívülről jött szabály, hanem egyszerűen önmaga: azért ír emelkedetten és azért nyílnak végtelen perspektívák költészetében, mert ő maga a világ fölött él, végtelen perspektívák között — tengerek, villámok, homokórák között kezébe hajtott arccal, mint a Dürer Melancolia-angyala.

A homokóra: aki az élettől elfordul, az a halállal rokon. Azokban a mélységekben, ahova a magába-forduló Vörösmarty, mint valamennyi nagy kortársa, alászállt, előbb-utóbb találkoznia kellett a halál-gondolattal. Nem azzal a halállal, aki szembejön az emberrel, mint hirtelen kaszás, hanem azzal, aki bennünk és velünk növekszik megszületésünk óta, az életünkbe ezer szállal belefonódott halállal. Vörösmarty nagyon fiatalon találkozott már vele. Az a félelmetes perspektíva, mely képeiből nyílik, nem más, mint a mindig jelenlevő halál perspektívája. „Az az egész teljes és nagyszerű élet” mondja Babits Mihály, „mely Vörösmarty minden képében ragyog, valami nagyszerű halállal van aláaknázva. Ez a halál átkeservesíti az egész életet.”¹¹

II.

Sír-költészet.

Der Tod ist gross.
Wir sind die Seinen
lachenden Munds.
Wenn wir uns mitten im
Leben meinen,
wagt er zu weinen
mitten in uns.

Rainer Maria Rilke.

Vörösmarty mint sír-költő kezdte költői pályafutását; az Aurorában Csaba álnév alatt megjelent versei ilyennek mutatják be. Már ezelőtt is elégikus költői levelekben művelgette költői tehetségét és elindulásához mindvégig hű maradt. A magyar irodalom legszebb elégiáit és sírverseit ő írta és minden művében van valami, ami elégiákra és sírversekre emlékeztet. Ady Endre előtt ő volt az a magyar költő, aki leginkább a halál rokona volt.

¹¹ Id. m. 121 l.

A sírköltészetnek már félszázados magyar tradíciói voltak, mikor Vörösmarty föllépett. Ányos Pál óta a sírköltészet a magyar lírai költészet legfontosabb tárgyköre lett, ebben valamennyi költői iskola találkozott. Csak magában az Aurorában, tehát az első nyomtatásban megjelent Vörösmarty-versek közvetlen környezetében nagyszámú sír-verssel találkozunk: az 1822-es Aurorában Kölcsey A költő c. verse hirdeti, hogy „vigan dől vég sorsának keblére“, ha álmainak se-rege elkísérheti; az 1823-asban Gróf Majláth János Szegény Utasa örül a „kies hajléknak, melynek csendjét nem dulja semmi nesz“, Kisfaludy Károly a Palma és Ciprus párbeszédjében hirdeti élet és halál misztikus egybetorkolását a romantikus végtelenben a ciprus szavaival: „Tiéd az élet, enyém a képzemény; (fantázia és halálvágy összefüggésének megsejtése!) egy hon szülötti, külön hatalmakra szakadtunk, míg létünk, egy fénynek árja, a végtelennek keblébe özönlik.“ Az 1824-esben Bárány Ágoston teljesen anakronisztikus, Ányos Pál-stílusú „Bölcső és Sír“-ja mutatja be, hogy a sírköltészet megalapítójának tradíciói még mennyire élnek; de ugyanitt Kisfaludy Károly már egy ma is kellemes hangzású szonettben variálja a témát:

A fülmilének esti zengete
Gyöngén reszket le a mély szunnyadóra;
De ő nem éled semmi földi szóra.

(Végpart.)

Igy találkozik a sír-költészetben mult és jelen, sőt a jövő is, mert ugyanebben az Aurorában Bajza, a jövő embere ekkor, szintén sír-verssel szerepel: Éjjel.

Ezekkel a kiragadott példákkal csak azt akarjuk érzékeltetni: ha valaki meg akarná írni a magyar sír-költészet történetét, úgyszólván az újabb magyar líra kezdeteit írná meg; rendkívül változatos anyagot találna s vizsgálata a formafejlődés szempontjából is igen tanulságos lenne. Vörösmarty mint sír-költő, egy nagy kollektívumba kapcsolódott bele.

Ezek voltak tehát Vörösmarty sír-költészetének irodalmi előzményei és okai. Az affektálás vádjára erre a sírköltészetre épügy ránehezedik, mint a szentimentalizmusra általában. Meg kell vizsgálnunk, mi volt Vörösmartyban az a lelki valóság, ami őt arra bírta, hogy a kor divatos érzelmi formáját

átvegye; vajjon belső szükség küldte őt ebbe az irányba vagy csak a korabeli költészet erős konvenciói.

Ez a formailag oly sok irányú sírköltészet voltaképen csak két gondolatot variál állandóan. Az egyik a mulandóság-komplexum, tehát lélektanilag a halál-*félelem* költészete, a másik a „sír nyugalma“ komplexum, a halál-*vágy* költészete. A kettő a lélektanban szorosan összefügg egymással; épen ezért mind a két motívum rendszerint ugyanannál a költőnél sokszor ugyanabban a versben feltalálható. A halál-félelem költészete a szentimentális bánatnak, a halál-vágy költészete a szentimentális elvágódásnak mintegy végső érzelmi konzekvenciája.

Vörösmarty számára a két dolog elseje, a mulandóság, nem volt annyira centrális jellegű, mint mestere, Berzsenyi számára. Berzsenyi átélésében mindig benne van az átélt tárgy mulandósága, semmibe zuhanása, átélése, azt lehet mondani, a Határ átélése, melyen túl a semmi következik. Vörösmarty átélése romantikusabb, határtalan: az ő perspektívája, mint láttuk és még látni fogjuk, nem a semmire nyílik, hanem valami megfoghatatlan és ijesztő létezésre, ami túl van az életen és halálon. Berzsenyi halottjai eltűnnek; Vörösmartyéi kísértetek lesznek.

A mulandóság költészete sokkal erősebben van képviselve a fiatal Vörösmartynál, semmint később. Ennek több oka van: filológiai oka az, hogy fiatakorának mintái, a latin klasszikusok, bizonyos kis mértékben a német elégikusok, a Göttinger Hainbund, és főképp a deákosok és Berzsenyi ilyen irányban befolyásolták; később pedig ez a hatáskör megszűnt.

A második ok általános lélektani. Paradox módon a fiatal embert a halál gondolata sokkal erősebben foglalkoztatja, mint a férfit. Ez talán azért van, mert az ifjú erősebben szereti az életet, mint a férfi. A téltől csak az fél, aki nagyon szereti a nyarat; aki a legintenzívebben éli át az élet örömeit, az éli át legintenzívebben az örömök mulandóságát is.

A szellemtörténetben ez az érzés abban a mozgalomban jutott teljes kifejezésre, ami par excellence fiatalos mozgalom volt, úgy hogy résztvevői vagy elpártoltak tőle vagy nem bírták az életet az ifjúságon túl elviselni; a Sturm und Drangra gondolok, mellyel a fiatal Vörösmarty sok rokonságot

tart, különösen első drámáiban.¹² A Sturm und Drang emberének örök fájdama ez: lényének behatároltsága a világ végtelenjével szemben; minden öröm csak kicsike része a nagy mindent-átélés örömének és meghalunk, mielőtt elérhetnénk odáig.¹³

Másfelől az ifjúság érzi legerősebben az örömtelenséget is, fokozottabb érzékenységénél és még nem rezignált életkövetelésénél fogva. Ez is a mulandóság érzését kelti fel, talán ez a negáció a legerősebb mértékben. Az ember később türelmesebb lesz és igénytelenebb. A mély depressziókat, melyeket az ifjúkor kielégületlen vágyai váltanak ki, az ifjúkori öngyilkosságok pathológiáját, az ideg orvosok jól ismerik.¹⁴

A harmadik ok, ami a fiatal Vörösmartyt a mulandóság költőjévé tette, nem általános, hanem speciális művész-lélektani ok: az alkotó ember gyötrő ideges félelme, hogy meghal idő előtt, hogy meghal, mielőtt a mű emléket állítana róla. Ezt fejezi ki Vörösmarty egyik legkorábbi verse: „Oh most hallgass rám“:

Én ily lelkesedett, elmuljak-e szunnyadozóként?
Szótalan adja-e ki lelkemet a hideg ajk?
Oh nem: szólni fogok, hogy az intést halja kelettől
Nyugatig, aki csak ért, s emberi szóra ügyel;
Szólni fogok, hogy dél éjszaknak visszadörögje,
És bár sok szivekig hajtsa beszédeimet!...

(VIII. 58.)

Ha ezeket a sorokat nem Vörösmarty írta volna, egy mániákus vallomása lenne; így azonban az a prófétikus önértéktudat van benne, mely a nagy művészek fiatalságát jellemzi.

¹² Vörösmarty és a Sturm und Drang. Sokat lehetne beszélni róla Vörösmarty Shakespeare-felfogásával kapcsolatban. Itt csak két apróságot: első drámái mind In tyrannos készülnek, Salamon a zsarnok bukását, Zsigmond-Bujdosók a zsarnok elleni harcot mutatja be. Zalán futásában a Sturm und Drang szelleme képviseli a gonosz principiumot: a fattyu Csorna alakja, ki „Sokfélét gondola, többet érte, akart mindent.“ A Sturm und Drang mottója lehetne, mint a hires Man will, was man kann — man kann, was man will.

¹³ V. ö. Korff, Die Dichtung vom Sturm und Drang, 1929 : 71. l.

¹⁴ Az ifjúkori mulandóság-gondolatot legtisztábban az Egyedhez írt, nagyon szubjektív vers fejezi ki. (VIII. 67.) Terjedelme miatt nem idézzük.

A Csendes Haló (VIII. 72—73.) rövid haladékot kér a mulandóságtól:

Egy kis órát még, kiveszés határa!
Lám nyugat dombján mulatoz napunk is,
S lankadottan néz lehunyó tűzével
Futta helyére.

Nem okolja meg, miért kell a kis óra, csak azt említi, hogy nem vidámságra kell, az emlék szállta meg; — de az egész vers tónusa Hölderlin versére emlékeztet, melyben a sors-hatalmaktól egy nyarat és egy őszt kér az „érett énekre“, azután nyugodtan száll az árnyak közé, mert egyszer élt: An die Parzen.

A negyedik ok személyes természetű: az Etelka-élmény. A költő életének eseményeit, mint pl. Vörösmarty életében elsősorban az Etelka-epizódot, többféleképpen lehet értékelni. A pozitivistá irodalomtörténet általában túlságosan nagy jelentőséget tulajdonított az „élményeknek“, melyek alatt eseményeket értett. Pozitivistá szemmel úgy lehetne látni, hogy az Etelkával való találkozás döntően befolyásolta Vörösmarty sorsát; ha Etelkával nem találkozott volna, minden másképp történt volna. Babits Mihály pedig mintha az ellenkező végletbe esnék; a „gazdag kisasszonynak“ csak valami dekoratív, ürügyszerű szerepet szán Vörösmarty fantasztikus életében. Az igazság ezúttal a középen lehet: az Etelka-élmény talán csakugyan döntő fontosságú volt, de nem esemény-volta által, hanem szimbolikus értéke által. Vörösmarty élménye ugyanaz lett volna, ha az esemény más is, ha esetleg más leányba és más körülmények közt lesz szerelmes: az ember sorsdöntő nagy élményei nem kívülről, hanem belülről determináltak. A lélek az események nyers masszájából kiválasztja és a maga képeire formálja azt, amire szüksége van; ilyen értelemben minden sors-bíró ember (aki át bírja élni a sorsát) egyúttal a saját szerencséjének a kovácsa.

Vörösmarty Etelka-élményének, sorsdöntő első szerelmének a szimbolikus értelme a szerelem enyészetes-volta, halálközelsége volt. A szerelem két módon is mulandóság-szimbólum a számára: egyrészt a leány hűtlensége miatt, másrészt a saját érzésének a mulandósága miatt. Lírai, vallomásszerű költészete az Etelka-szerelemből kezdettől fogva ezeket a

motivumokat emeli ki: ami egyéb tartalom van a szerelemben, amellet a fiatal Vörösmarty érzéketlenül megy el; belső diszpozíciója arra rendelte, hogy a szerelem ízében az enyészet ízet kóstolja meg.

A hűtlenség: nemcsak lírai témája, hanem fiataalkori kisebb elbeszélő költeményeinek legfőbb tárgya (Turi nője, A haldokló leány, Laboda kedve, Az éjféli ház, A hű szerető, Becskereki). Vörösmartyt mélyen etikus természete is a hűség problémájának, a szerelem etikájának a költőjévé tette, de még inkább a hűtlenség szimbolikus értéke, halálközelsége.

Etelka hűtlenségénél még fontosabb tapasztalat volt a számára a saját érzésének mulandó volta. Számos versének és levelének¹⁵ tanuságából kitűnik, hogy az Etelka-történet legmeggrázóbb része a számára ez volt: hogy az az egész lényét betöltő, intenzitásában öröktartalmú érzés egyszer véget érhetett és hogy utána idővel már csak fájdalom sem maradt, hanem hideg közöny. Van-e akkor örök az emberben?

Itt szembekerül az érzelmeire alapozott romantikus ember egyik legnagyobb félelmével, az érzéstelenségtől való félelemmel. Ez a kényszerképzeteszerű félelem a szubjektív embernek, az érzelmeire beállított embernek, szellemtörténetileg tehát elsősorban a preromantika emberének legrettenetesebb lidércnyomása. Amikor az érzelmek teljessége a lélekben elhallgat, az élet elveszti értelmét. A mulandóság gondolata, az enyészet érzése ekkor hatol be legerősebben az emberbe. Korff rendkívül szellemesen állapítja meg, hogy az igazi Gretchen-tragédia nem abból áll, hogy Gretchen meghal, hanem hogy Faust már talán nem is bánja.¹⁶ A magyar költészetben Kölcsey az első, aki ezzel a gyötrellemmel szembe-

¹⁵ Különösen a Stettner-levelekben. Már 1825. nov. 6-án, Etelkától való elbúcsúzása után így ír: „...de képzelheted, hogy lehet annak dolga, a kit végtelen pusztában kezd megvenni Isten hidege, úgy vagyok én: az élet pusztájában fázni kezdek, mint a jeges medve s a boldogtalan emlékezet nem melegít többé. (Czapáry-émlékalbum, 196. o.) Riedl Frigyes szerint az Eger c. eposzt egy későbbi találkozás Etelkával inspirálta (Irodalomtörténet, 1912.) Az itt említett levélben Vörösmarty így ír: „Akkor egy tekintet hónapokig álmodtatott volna, most talán meg sem indíthat, annyira sem vihet, hogy a multa visszanezvé, borzadjak magamtól.“ (Czapáry-album, 219. l., 1827. aug. 23.-ról keltezve.)

¹⁶ Korff, Humanismus und Romantik, Leipzig, 47. l.

került. Vörösmarty már nagyon fiatalon ismerte; egy 1823-ból való versében ezt mondja:

Oh ifjukornak biboros istene!
 Még nincs-e tiltva visszamosolyanom,
 Oh add meg ismét a zokogó panaszt,
 A fájdalomnak kínait, édeit,
 Adj egy sóhajtást — s életemmel
 Hagyd lobogó tüze közt enyészni.

(A szerelmetlen.)

A félelem kiéleződik azáltal a tudat által, hogy egyszer az érzelmek teljessége volt benne és most az érzelmek mind-mind elhallgattak. Az elhagyott házban, az élmény-nem-lakta szívből kísértetek tanyáznak csak. Az Etelka-élmény utolsó hangja Vörösmarty költészetében, az 1833-ból való Elhaló Szerelem, ezt fejezi ki:

Szerelem oltárán
 Szép emlékezet
 Visszatükröz néha
 Eltűnt képeket.
 Év mulik s a kedves vendég,
 A hitetni visszajött kép,
 Messzi honba száll:
 És neked, ki szivkihalva,
 Élsz magadtól isszonyodva,
 Kell-e még halál?

Nem kell már halál, mint a fiatalkori sír-sóvárgó versekben: a halál már bevonult a költő életébe, az érzelmeitől megfosztott ember élete haláltartalmú lett; kinövekedett az életől elszakadt lélekállapot.

Ilymódon a szerelem két úton is a mulandóság felé vezetett, „halálos” szerelem volt, szimbolikus módon az enyészetet tartalmazta. De még más utak is vezetnek a szerelemtől a halál felé, mélyebben romantikus, kísértetesebb, titokzatosabb utak.

A halál-vágy költészetére és annak specifikusan Vörösmarty formájára térünk most. Amióta költészet van, a költők a mulandóságról énekelnek és egyúttal esengve kérik a nyugalomhozó halál közeledését; és amióta a verseknek publikuma van, ez bizonyos józan szkepszissel fogadja a költők halál-vágyát s a halál és a favágó meséjére gondol. A

szkepszis különösen megokolt abban a lélektörténeti periodusban, melyre Vörösmarty sírköltészetének legjava esik, a szentimentalizmus korában. Walter Rehm nagyszabású szintetikus tanulmányában a német költészetre vonatkozóan kimutatja, hogyan válik a sír-költészet mindinkább lapos költői rutinná: „a líra Klopstocktól Matthisonig feltűnően hanyatló vonalat fut be: rajta lehet leolvasni a kor új halál-érzését a maga lassú átalakulásában, kezdetbeni nyugodt vallásos mélységét és erejét, majd lassú alásúlyedését egy gyöngé és ingerlékeny lelkiélet alacsonyságaiba, mígnem pusztán esztétikumká kopik.”¹⁷ A magyar költészet a motívumait ebből a már ellaposodott, költői játékká vált versrétegeből merítette. Sírverseink legnagyobb részéről nyugodtan lehet állítani, hogy költői divat inspirálta őket, nincs mögöttük lélekben valóságos vágy a sír nyugalma után. De nem hisszük, hogy ezt lehetne mondani Vörösmarty hasonló verseire, melyek között első helyen áll egyik legszebb költeménye, a Kis gyermek halálára. Amint a mulandóság-versek lelki alapjait megkerestük, meg kell találnunk a halál-vágy-versek vörösmartys gyökereit is.

Úgy gondoljuk, hogy ez a halálvágy természetes következménye volt annak a lélektörténeti processzusnak, melynek folyamán a preromantikus ember lélek-magára maradt. A magára maradt lélek, mely nagy metafizikai kapcsolatait elvesztette és az éggel együtt a földet is, a mély, megszentelt kapcsolatot a külvilággal — saját gravitációját követve, önmagának egyre mélyebb rétegeibe süllyed, mindig ősbibb, öntudatlanabb, kimondhatatlanabb vágyakhoz, fantáziákhoz száll alá és végül elérkezik olyan vágyakhoz, melyeknek kimondható formája egyedül a halálvágy.

A nagy preromantikusok halálvágya mindig szimbolikus értelmű. Nem a megsemmisülés vágya ez, nem valami abszolút nirvána felé sóvárog, (ilyen vágy nincs is, a buddhistáknál is csak mint végső határlehetőség szerepel, csak a szent jut a tökéletesség olyan fokára, hogy immár ne vágyódjék semmiféle létezés után, tehát hogy a semmi után vágyódjék). Ez a tökéletesség már embertelen; az ember, ha a halál után vágyódik, voltaképen a létezés egy másik formája után vágyódik.

¹⁷ Rehm Walter, Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung, 1928. 298. l.

A létezésnek ez a másik formája az, amit preindividuális létezésnek neveztünk máshol. (A magyar preromantika, Minerva: 1929.) A halálvágy voltaképen annyi, mint vágy meg nem születettnék lenni. A preromantikus kor gondolkozói ezt a gondolatot sokszor kifejezték: „Das Ende liegt immer im Anfang, so wie der Anfang im Ende“, mondja Hippel; kevésbé paradox formában Lichtenberg: „Das Wort Entbindung ist zweideutig; es kann auch den Tod bedeuten“ és „Der Tod ist das Leben; ehe die Zeit war, war die güldene Zeit.“

Az arany kor: a halál visszatérés az aranykorba, a lélek Árkádiájába. A halál az az állapot, mikor az élet már nem zavarja a lelket, amikor már csak lélek, csak bensőség, csak az önmaga lényege passzív önmagáért-valóságban, lehullva róla mindaz a kízó és alapjában véve tőle teljesen idegen esetlegesség, amit emberi életnek hívunk. A halál a lélek leg-tökéletesebb állapotát jelenti. A „sír nyugalma“ kifejezésben a realitás nem a síron van, hanem a nyugalomban.

Young szavaival:

Death gives us more than we in Eden lost,
This king of terror is the prince of peace.¹⁸

Vörösmarty sír-verseiben sosem beszél megsemmisülésről; a halál nála álomot vagy álomtalan alvást és hazajáró-árnyékéletet jelent. Így a Kis gyermek halálára, így egyik első nyomtatásban megjelent verse, a Csaba szerelme:

Bus Csaba sirjához lejönni, leányka, ne rettegj,
Tőled nem lehet a bús Csaba sirja tova.
Jöj bátran: többé föl nem kel az, a ki lenyugvék,
Vad fa terem dombján s fájdalom őrzi porát.
Ott hallgasd a dalt s ha hajaddal az éj szele játszik,
Tudd, de ne irtózzál: bus Csaba szelleme az.¹⁹

Így végződik a Lanthoz írt költeménye is:

Ott pihéntedben hideg éji szellő
Jő reád és dalt morog a halálnak,
S én, sok inségek fia, hangjaidnál
Csendesesen alszom.

¹⁸ A halál többet ad, mint amennyit Edenben veszítettünk. A borzalmak királya a béke hercege. Night Thoughts, III. 535—34. sor.

¹⁹ Valószínűleg Hölty-hatás; V. ö. Auftrag utolsó strófája.

Alljon egy példa későbbi verseiből is:

Halk suhogásaikat még hallja-e vajjon alant is?

Hallja; de álmodozik s álma örökre szelid.

(Remete sirja.)

Álom és halál mélyen egybefonódnak költészetében; a két Helvila-versnél pl. nem is lehet tudni, hogy az álmóról vagy komolyabb testvéréről beszél. A hazajáró motívuma semmiféle magyar költőnél nem oly gyakori, mint nála.²⁰

A halál-álmom és a hazajáró szellem nagyon általános motívumok, magukban még nem bizonyítják, hogy Vörösmarty halálvágyában egy másik létezés után való vágy lappangott. De hogy ezek a motívumok eleven valóságot jelentettek a kor nagy költőiben, azokban, akik kiásták őket a mithológia és a folklore lomtárából, az kétségtelen; másképp nem lett volna értelme, hogy megelevenítsék ezeket az ősi és a felvilágosodott század által megvetett képzeteket. És Vörösmarty sem használta őket szóvirágképen, puszta dekoráció gyanánt; hiszen Vörösmartynál soha sincsenek henye szóképek, költészetének a realitása épen képeiben van. A képek gyakori visszatéréséből és főképp mondásuk intenzitásából, a körülöttük újra meg újra feltámadó fantázia-processusból, ami új képek és ritmusok teremtésében realizálódik, arra kell következtetnünk, hogy Vörösmarty számára a halál-álmom és a kísértet valami féle realitást jelentett.

Amivel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy Vörösmarty egyiptomi vagy antik módon hitt a lélek síron-túli tengő álomszerű árnyékéletében (ez meglehet, de nem fontos), még kevésbé, hogy Vörösmarty spiritiszta volt. A halál-álmom és a kísértet szimbolumok voltak a számára, vagy még inkább vágyképek: kifejezői a vágnak egy másik létezés után, ahol az ember komplex és önellenmondó lényéből immár csak egyetlen egy, a legvörösmartysabb komponens marad meg, a fantázia; ezt fejezi ki a halálnak az álmomhoz való hasonlítása. Az álomtalán alvás („aludni fogsz s nem lesznek álmaid“) képzele még közelebb jár ahhoz, amit a halál-vágy itt szimbolizál, a preindividuális létezéshez; a modern

²⁰ Talán a Csaba álnevet is azért választotta, mert a mondák Csabája is halálon túli életet él, visszatérve a hadak útján.

pszichológusok szerint az ember az alvás által, beburkolódzva a sötétségbe, a melegbe, testi és lelki funkcióit a legminimálisabb biológiai szükségességekre csökkentve, minden éjszaka visszatér abba az állapotba, melyben megszületése előtt volt — és ezáltal a periodikus pihenő visszatérés által válik az élet elviselhetővé.

A kísértet értelmé sokkal mélyebb és Vörösmarty legbelsőbb titkaival függ össze. Ami szembetűnő: a kísértet irreális létezése. A kísértet nem vet árnyékot, nincs teste, nincs súlya, nem földi, a kísértet tiszta lélek, tiszta bensőség, a kísértet az ember legbelsőbb, legtisztább önmagának a szimboluma. És egyben a szimboluma annak az emberen túli kifejezhetetlen borzalomnak is, ami a teljesen magára maradt, minden földitől elszakadt lélek örök kísérője. A kísértet Vörösmarty démonjának a szimboluma.

Vörösmartyánál, mint a Sturm und Drang költőinél és mint a német romantikusoknál, halál és szerelem szorosán összefüggenek. Minthogy a halál az út a jobb élet, a nagy visszatérés, a gátlásoktól való megszabadulás felé, maga az enyészet, a meghalás bizonyos gyönyörűségteljes, sőt erotikus színezetet kap;²¹ Vörösmartyban sok hangot találunk, ami a Hymnen an die Nacht halál-eksztázisára, halálgyönyörére emlékeztet. Egyesíteni a két ekstázist, ami életünkben ki- és egy magasabb létezésbe bevezet, embervoltunk két legmagasabb lehetőségét, a halált és a szerelmet egy aktusban, meghalni a szerelemben: Vörösmarty fantáziáját is foglalkoztatta, mint a külföld nagy romantikusaiét.

A „Liebestod“ a témája a két Helvila-versnek:

Oh jöj megint el, kedvesem!
És rám hajolván karjaid,
Rám tündökölvén tűzszemed,
Tedd végtelenné álmomat!

(Helvilához.)

Álom, álom, édes álom,
Altass engem, légy halálom,
Légy halála életemnek
S élte haldokló szívemnek.

(Helvila halálán.)

²¹ „Diese begeisterte, fast genusshafte Versenkung ins All durch den Tod, der zum neuen Leben führt, ist allen (den Stürmern und Drän-

A „Liebestod“ mondája, amint Majláth gróf elbeszélésében, a Villi-táncban találta, inspirálta első epikus munkáját, a Hűség diadalmát. A hős halott kedvesével találkozik, akitől villi lett; a villik ölelése halálos, de aki így hal meg, maga is villivé válik.

Tündér karjaival Gárdonnak ölébe simulván,
Csókra nyiló ajakát faggyá hidegíti; eloltja
Keble tüzét, szemeit fényvesztett halálba meríti.
A vesztés órája után mily boldog enyészet,
Mily jeles egybekelés! Sziveik megváltva bajoktól,
Váltva keservtől egyesülten lengtek az agg föld
Gőze fölél...

(VIII. 189—90.)

De ettől a dekadens fantáziától függetlenül is, Vörösmarty szerelmes verseiben mindig borong valami halálosság. Szerelmi élményébe a mulandóság élménye is mindig beleértődik, a kettő teljesen egybesímul és sokszor olyan, mintha a szerelem már csak narkotikum volna, ha ugyan nem eszköz, menekülni az élet elől, gyönyörűségteljes öngyilkosság.

A Csongor és Tündében, Vörösmarty filozófiai vallomástételében, a végül is diadalmaskodó „szerelem az éjben“, amint Babits Mihály is kiemelte, nem más, mint költői gyorssegély, hogy miután a három Vándor sorsában szimbolikusan összeomlott minden, amiért élni érdemes, a mesedráma mégse fejeződjék be súlyos pesszimizmussal, ne válják tragédiává. És talán Vörösmarty életében is ilyen gyorssegély lehetett a szerelem, a Csajághy Laura szerelme. Minden szerelme „halálos“ szerelem volt és egy gyönyörű epigrammájában a címben jelzett „szerető ó h a j t á s a“ is valahogy csak a halálban találja meg a szerelem értelmét:

Mint a gyenge virág haldokló fára fonódik,
S repkény karjaival tartja ölelve híven,
Ugyan fogjanak át, lánykám, hű karjaid engem,
Majd ha nagy álmomnak végtelen éje közelg.

A halál-gondolat, minden vágyának halálközelsége nem lehetett valami elszigetelt, időnkint megjelenő tünet Vörös-

gern) gemeinsam. Die starke erotische Färbung fällt auf... Leben und Tod bedeuten den Austritt aus sich selbst und den Eintritt ins All.“ W. Rehm i. m. 301. l.

marty lelki életében; a memento mori a számára nem azt jelentette, hogy időnkint eszébe jutott, hanem élményének alapformája volt.

A kanti filozófia szerint, csak azt tudjuk megismerni, ami preformálva van értelmünk kategóriái által. Hasonlóképp lehetne bizonyos életfilozófiai kantianizmust is felállítani: az ember csak azt tudja átélni, ami preformálva van érzelmi életének kategóriáiban. „Csak mennyit a szív felfoghat magában...“, mondta Vörösmarty is; az ő szíve olyan volt, hogy az egész életet a halál árnyékában fogta fel. Vörösmartyhoz a lelki események már úgy közeledtek, hogy halálos arcukat sem rejtegették: a szerelem, a munka, a lélek sorsa általában.

Vörösmarty számára a szerelem mint érzés, végtelentartalmú, vágyódásában messze száll az emberi élet határain túl; de ugyanakkor a szerelem, mint sors, mint emberéletünk része, a legmulandóbb, a leg„tündérbőbb“ minden életmozzanat közül.

A végzetes ellentmondást a tartalom végtelensége és a forma végessége között fel kellett hogy lelje a „férfimunkában“ is, a költői alkotásban, ami a számára a munkát jelentette. Minden írás megalkuvás; minden költő úgy érzi, hogy külső körülmények meggátolják abban, hogy élete főművét megírja; mindig úgy érzi, hogy az épen alkotás alatt levő mű valahogy csak ideiglenes jellegű és az igazi művet csak akkor fogja megírni, ha ezzel kész lesz.²³ Ez az ideiglenesség-ézés csak illúzió, kifejeződése annak a nem-tudatosodó ézésnek, hogy az igazi művet, ami az egész, végtelen tartalmat formává varázsolná, nem is lehet megírni. Vörösmartynak töredékben maradtak azok az írásai, melyekbe valószínűleg legteljesebben bele akarta önteni egyéni végtelenségét, végtelen fantáziáját: a Délsziget, ez a tervezett mithikus önéletrajz és a Magyarvár, ez a totális víziója kedvenc fantáziájának, az ősmagyar világnak.

²³ Dosztojevszkij levelezéséből élesen kitűnik, hogy a töredékben maradt Karamazov fivérekét nem számítva minden írását a feladattal való megalkuvásnak érezte. Kleist a Guiscardot elégelte, Hölderlin Empedoclesét újra meg újra átírta, hogy végül is töredék maradjon. Igazán Goethének kellett ahhoz lenni, hogy valaki a Faustot befejezze.

Építék s mellyet titkon képlettem, az eszme,
 Kezde szilárd testté nőni hatásom alatt.
 De beleszólt a halál: lefelé építsetek, ugymond,
 S e fekete házat adta nekem örökül.

(Sirversek, 1851. I.)

A halál mindig beleszól és Vörösmarty mindig lefelé épít. Rengeteg sírversen át építi oeuvrejét, ezt az óriási epitáfiumot.

És ugyanezt az ellenmondást olvasta ki az ember sorsából általában: végtelen vágy és véges, semmibe vesző teljesedés.

Az ember, ha a magában hordott végtelenség zúgását hallgatja, a teremtés legfőbb értelmének, királyának és teljesedésének érzi magát; ha azt nézi, ami a benne levő világból a kívülről levő világba szilárdul, mint tett, munka, hír: a pillanatig élő féreggel érzi magát rokonnak. Ezt tanítja Vörösmarty gondolati költészetének legteljesebb, legmélyebb és egyúttal az önkifejezés szempontjából is legigazabb darabja, az Éj monológja a Csongor és Tündében.

A mélységes pesszimizmust, a gyökeres kiábrándultságot, feneketlen reménytelenséget, az önmagára maradt lélek magányos vergődését a kihunyt csillagok alatt, a halál árnyékában meggörnyedve, a fiatal Vörösmarty a szentimentális sírköltészet, az ossziáni búsongás készen kapott motivumainak elmélyítésével fejezte ki. Később a Csongor és Tündében reflexió, költői filozófiaképen fogalmazta meg, férfikora delén; az öreg, összeomlásához közeledő „harmadik“ Vörösmarty találta meg halálos életérzése számára a vulkanikusan kitörő, csak-vörösmartyas lírai formát az Emberekben, az Előszóban, a Vén cigányban.

Közben pedig, „az ifjúság háborgó napjai múlván“, sikerült kialakítani magában egy másik világnézetet is, antik-sztoikus remiszenciákból, a magyarság aktuális céljaiból és lényének meleg humanizmusából. A férfi Vörösmarty reményteljes világnézete ellentmondásban áll fiatalkorának és öregkorának pesszimizmusával és ellentmondásban áll férfikora legjobb alkotásának, a Csongor és Tündének egyik értelmével, a Vándorok és az Éj Asszonyának filozófiájával. A két világnézet között semmiféle áthidalás nem lehetséges, Vörösmarty meg sem kísérelte. Melyik az igazi? Melyik közülük Vörösmarty?

A régebbi tanítás szerint a férfi Vörösmarty világnézete

az igazi. Ennek a felfogásnak az értelmében a fiatal Vörösmarty szentimentalizmusa és sírköltészete csak irodalmi divat és a fiatalság öntetszelgő szerepjátszása. A Csongor és Tünde pesszimizmusa csak filozófiai betét, ami nem függ össze az alapjában véve optimista alaptónusú egésszel, a Vándorok csak kompozíciós hiba, Gyulai Pál szerint. A harmadik Vörösmarty, az elborúlt elméjű, pedig már nem ugyanaz, aki a fiatal és a férfi Vörösmarty volt; meghasonlott lélek, akiben az egykori élethitet a nemzet tragédiája összetörte.

Babits Mihály óta fordítva gondoljuk. A férfi Vörösmarty magára öltötte a magyar-római idealizmus tógáját, amint magára öltötte Csajághy Laura szerelmét, hogy megmentse magát, hogy életben maradjon. Vallotta, amit talán nem is hitt, hogy idővel elhigye maga is. Optimista lett a credo quia absurdum alapján. De az igazi Vörösmarty a fiatal Vörösmarty volt és a fiatal Vörösmarty már magában hordozta a harmadik Vörösmarty tragikus és borzalmas vonásait. Vörösmarty nem kívülről omlott össze; legkorábbi fiatalkorából nőtt benne az a valami, ami a Vén Cigányban tombol.

Az igazi Vörösmarty a legpesszimiztább, leginkább halál-tartalmú, legsötétebb hangú költő a magyar költészetben. Arany János is pesszimista, de benne van valami az öreg ember rezignált bölcseségéből; Madách filozófikusabb, reflektáltabb; Ady Endre minden elkeseredése közt is mindvégig hisz az Életben. De Vörösmarty életérzése olyan mélyen hallal átszótt, mint a görög tragédiák dionyzikus fájdalma; Vörösmartyban valami minden tapasztalatot és minden reflexiót megelőző apriorisztikus keserűség gyanánt él a tudás az élet eredendően elégtelen voltáról és a szavak, melyekben kifejezi magát, öntudatlanul is a görög tragédiák súlyos ígét idézik:

Ki játszik ott fenn így velünk?
 Keblünkbe forró vágyat ád,
 S csak akkor hagyja telni azt,
 Midőn már lángja megszakadt.
 Ne mondja gyermek énnekem,
 Hogy boldog, a ki sokáig él;
 Az boldog, aki meghal, mint ezek (fiatalon)
 Ki mélyen alszik föld alatt.

(Hábador befejezése.)

— Folytatjuk —

Szerb Antal.

AZ UTOLSÓ VIRÁGÉNEK.

A MAGYAR FOLKLORISTÁKAT már régóta foglalkoztatja egy sajtóságos magyar népének, melynek Kodály és Bartók újabban *A virágok vetélkedése* címet adták. Előfordulása elég ritka és ha azt tekintjük, hogy a dallamok, melyeken feljegyezték, igen régiesek s hogy előfordulási helyei is a legelszigeteltebb pontjai az országnak, mint a nyitrai Ghymes, Kolon, a Duna szigetén fekvő tolnamegyei Bogyiszló és a székelység, akkor már eleve gondolhatjuk, hogy itt egy igen régi énekkel van dolgunk, amit már különben, — igaz más okból, — folkloristáink is sejtettek.

Miután az eddig előkerült változatok eléggé szétszórtan jelentek meg és mindeddig senkisémm csoportosította őket, hasznos lesz előbb felettük seregszemlét tartani.

1. A nyitramegyei Kolon községben hárman jegyezték le elég fontos eltérésekkel a virágok vetélkedését. Ez a három feljegyzés különböző értékű. Mindhárom esetben az ú. n. Szentiváni Énekekben fordul elő a virágok disputája, vagyis a szentivánnapi tűzugrásnál énekelt dalegyvelegbe illeszkedik. Legelső, de legzavarosabb változatát adta már Erdélyi János (Népdalok és mondák 3, 149), tőle vette át Ipolyi Arnold (Magyar Mythologia 193).

2. Ennél a romlott és a többi változat nélkül érthetetlen szövegnél kétségtelenül többet ér a *Réső Ensel* Sándor kiadta koloni változat (Magyarországi népszokások 1866):

Vetekedik velem háromféle virág. Virágom véled elmegyek, virágom
tőled el sem maradok,

Egyik féle virág a szőlő szép virág:

Ne vetekedj vélem te búza szép virág,

Mert bizony én velem szent misét szolgáljak. Virágom stb.

Szóval a szót mondja a búza szép virág:

Ne vetekedj vélem te rózsa szép virág,

Mert bizony én velem szent misét szolgáljak. Virágom stb.

Ne vetekedj vélem ivola szép virág,

Mert bizony én velem lányok dicsekednek. Virágom stb.

3. A legjobb koloni szöveget Kodály Zoltán írta le és adta ki „Zoborvidéki népszokások” című dolgozatában (Ethnogr. XX. 1909, 34):

Oda vetekegyik háromféle virág. Virágom véled elmegyek, virágom
tőled el sem maradok.

Elsőféle virág a búza szép virág. Virágom véled elmegyek stb.

Másik féle virág a szőlő szép virág. Virágom véled elmegyek stb.

Harmadik féle virág a rózsza szép virág. Virágom véled elmegyek stb

Ne vetekedj vélem. te szőlő szép virág. Virágom véled elmegyek stb.

Mert bizony én vélem széles e világ él. Virágom véled elmegyek stb

Ne vetekedj vélem te rózsza szép virág. Virágom véled elmegyek stb.

Mert bizony én vélem szent misét szolgálnak. Virágom véled elmegyek stb.

Oda vetekegyik a rózsza szép virág. Virágom véled elmegyek stb.

Ne vetekedj vélem te szőlő szép virág. Virágom véled elmegyek stb.

Mert bizony én vélem lányok diésekednek. Virágom véled elmegyek stb.

Az Erdélyi-Réső Ensel-féle változatokban az az érdekes különbség van Kodály feljegyzéséhez képest a szerkezeti romlásokon kívül, hogy ott a rózsza helyett az *ivolya* (Erdélyi-Ipolyi) illetve *ivola* (Réső Ensel) vetekszik a szőlő és a búza virágával, bár Réső Enselnél az *ibolya* mellett még a *rózsza* is szerepel.

4. Kodály egy majdnem azonos szöveget talált még a nyitramegyei Ghymesen és ezúttal a dallamával együtt kiadta Magyar Népdalok (Rozsnyai 1906) című gyűjteményének 11. számú darabja gyanánt.¹ Ezt is a szentivánnapi tűzgyújtáskor énekeltek. Itt a búza-, a szőlő- és a rózsavirág vetekszik egymással.

5. A nyitramegyei változatokhoz igen közel áll az az ének, melyet Lajta László jegyzett fel a Tolnával átellenben fekvő Bogyzsló községben. Szíves engedelmével közlöm itt az ének pontos szövegét:

1. Kész veszekedni szép búzamezőben háromféle virág.

Elsőnek elkezdte a szép búzavirág:

Szebb vagyok, szebb vagyok mindannyiotoknál,

Mer engem leszednek, az oltárra tesznek.

Jézus szent testének imádnak ott engem.

2. Másodiknak kezdte a szép szőlővirág:

Szebb vagyok, szebb vagyok mindannyiotoknál,

Mer engem leszednek, az oltárra tesznek,

Jézus szent vérének imádnak ott engem.

¹ A hallott szöveg pontosan csak a jegyzetekben 27. lap.

3. Harmadiknak kezdte a szép rózsavirág:
 Kedvesebb vagyok én mindannyiotoknál,
 Mer engem leszednek, bokrétába kötnek,
 Legények, leányok adnak kedvesüknek.

6. Az Arany-Gyulai-féle Népköltési Gyűjtemény I. kötetében (1872) (182. lap.) közölnek a kiadók egy változatot, de pontosan nem jelölik meg a forrást, csupán annyit mondanak: Szabó Samu gyűjtése a Marosszékből. Minthogy a következő változatok majdnem azonosak és pontosabb feljegyzéseken alapulnak, csupán az utolsó strófát írjuk ide, a székfű szavait:

— Szóval felfelé a szép székfűvirág:
 Szűzek, szép leányok engemet leszednek;
 Bokrétába kötnek, a templomba visznek
 S a szeretőjüknek süvegébe tesznek!

7. Kodály Zoltán Kászonyfaluban, Csíkmegyében jegyezte le 1912-ben és Népdalok (Erdélyi Magyarság, Népies Irod. Társ. kiad. [1921] Rózsavölgyi) c. kötetében dallammal együtt kiadta, a 36. sz. alatt, ezt az éneket:

1. A búzamezőben
Háromféle virág,
A legelső virág
A szép búzavirág.	5. Felele nékiék
A szép szöllővirág:
„Szebb vagyok, jobb vagyok
Annyival náladnál,
2. A második virág
A szép szöllővirág,
Az harmadik virág
A szép székfűvirág.	6. Mer ingemét visznek
Az oltár szögibe,
Ott ingem neveznek
Jézus szent véreinek.
3. Felele nékie
A szép búzavirág:
„Szebb vagyok, jobb vagyok
Annyival náladnál,	7. Felele nékiék
A szép székfűvirág:
„Szebb vagyok s jobb vagyok
Annyival náladnál,
4. Mer ingemét visznek
Az oltári helyre,
Ott ingem neveznek
Jézus szent testének.“	8. Mer ingem leszédnek,
Koszorúba kötnek,
Legények, leányok
Kalapjukba tésznek.“

Az utolsó két sor helyett a dallam második felére ismétlés helyett így énekel a székely asszony:

Kevélyen viselnek,
 Pokolra vettetnek.

8. Majdnem ugyanezt a szöveget jegyezte fel Bartók Béla Gyergyócsomafalván 1907-ben és ki is adta a dallammal együtt az előbb idézett gyűjtemény 45. száma gyanánt.

9. Vikár Béla egyik tanulmányában Firtos-Váraljáról (Udvarhelym.) közöl még egy töredéket, melynek folytatását azonban a közlő már elfelejtette:

A virág s a szekfű égyütt beszél vala,
Kék szényü viola azt hallgassa vala.²

A virágok vetélkedésének keletkezéséről idáig kétféle magyarázat bukkant fel a magyar néprajzi irodalomban. Az egyik inkább egy odavetett megjegyzés a Népköltési Gyűjtemény szerkesztői részéről, kik ugyan nem ismerték Ipolyi Arnold ide vonatkozó fejtegetéseit, de mégis észrevették, hogy ez az ének erősen elüt a többi népdaltól. Szerintük az úrvacsorára való célzás miatt valószínűleg „protestáns (kálvinista vagy unitárius) népszellem szüleménye (I, 564)“.

Már az eddig ismert variánsok előfordulási helyeiből következik, hogy ez a feltevés helytelen. Nyitramegye, hol annyi változat bukkant fel, katolikus vidék, de katolikus Csíkmegye is, ahonnan a székelyföldi változatok előkerültek.

A másik magyarázat már tudományosabb jellegű: a romantikus képzeletű Ipolyi Arnoldtól ered és Vikár Béla fejtette ki részletesen tanulmányaiban.³ „Hasonlóképp az ősi egységből magyaráztam én már korábban a nyitramegyei palóc és a székely népköltési hagyományoknak a Szentiváni Énekből kimutatott feltűnő megegyezéseit. Különösen a Virágok vetélkedése, amelynek azóta, szerencsés kézzel, dallamát is felfedezték — Bartók Béla Gyergyócsomafalván és Kodály Zoltán Nyitramegyében, az eredeti lelőhelyen, szembeötlő bizonyosság erre a kapcsolatra. Mind tartalmával, mely nincs némi keresztényellenes szín híján, mind alakjával (betűírím. párhuzamosság, rímtelen sorvégek) legrégebb költésünkben valónak mutatkozik.“⁴ Korábban ugyanis Ipolyi és Vikár a

² A szentiváni ének. Magyar Nyelvőr 1901, VIII. 361. Vikár szerint a virág itt csak a rózsát jelölheti.

³ A szentiváni ének. M. Nyelvőr 1901, VIII. 361 és Ősköltészetünk élő emlékei. Ethnogr. 1910, 65 l.

⁴ Ethnogr. 1910, 65. l.

szentivánnapi pogány eredetű szokásokhoz kapcsolták énekünket, sőt a virágokban bizonyos mitológiai szimbolumokat véltek felfedezni. „A pogánykori tűz- és szerelemünnep szertartásos énekeiből maradt ránk ez a két ősrégi ének. A szentivánnapi tűzgyújtás szokásával együtt mai napig megéltek néhány árpádkori faluban“, foglalja össze Ipolyi Arnold és Vikár Béla romantikus magyarázatait Kodály Zoltán.⁵ Vikár Béla ezenfelül még egy kiházasító dal töredékének tekinti a Virágok vetélkedését.⁶

A következőkben megkísérlem bebizonyítani, hogy a fejtegetéseknek csak az a része állhat fenn, amely a magyar és székely népköltés egységének újabb bizonyosságát látja a Virágok vetélkedésében. Meggyőződésem ugyanis, hogy az ének tudós eredetű, még pedig a keresztény középkor irodalmából keletkezett, hogy csak utólag, véletlen szótársítás útján került a szentivánnapi szokásokhoz és végül hogy nem kiházasító ének.

A filológus szeme ugyanis énekünkben könnyen felismerheti egy középkori irodalmi műfajnak kései népies hajtását, mely műfaj a középkori latin költészetben a *certamen*, *conflictus*, vagy *disputatio*, provençal nyelven *tenso*, *joc partit*, vagy *partimen*, franciául *jeu parti*, *débat* vagy *tenson*, olaszban a *tenzone* vagy *contrasti* nevet viseli. De igen elterjedt ez a műfaj a német és angol költészetben is.⁷

A verses disputatiók mellett a prózai formában írottak is el voltak terjedve és pl. a leghíresebb: a lélek és test vitája a magyar kódex-irodalomba is utat talált (*Visio Philii*

⁵ Magyar Népdalok, Rozsnyai (1906), 26 l.

⁶ Magyar Nyelvőr 1901, VIII, 361 kk.

⁷ A műfaj irodalma eléggé nagy. Nevesebb tanulmányok: Heinrich Knobloch: Die Streitgedichte im Provenzalischen u. Altfranzösischen. Diss. Breslau, 1886. — Ludwig Selbach: Das Streitgedicht in der altprov. Lyrik u. sein Verhältnis zu ähnlichen Dichtungen anderer Literaturen. Marburg, 1886. Ausg. u. Abhandl. Stengel, LVII). — Hermann Jantzen: Geschichte des deutschen Streitgedichts im Mittelalter. Breslau, 1896 (Germanistische Abhandlungen XIII). — Moritz Steinschneider: Rangstreitliteratur. Sitzungsberichte, Wien (Phil.-Hist. Kl.) 155 köt. Abh. 4. — H. Walther: Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters. München, 1920 (Quellen und Unters. zur lat. Philologie des MA. B. 5).

berti, Nádor-kódex). Hasonló versengés a drámában is sokszor előfordul.

Maga a vitázó műfaj, hol két, esetleg ritkábban több személy vagy tárgy egymással szembe állva önmagát dicséri, legtöbbször a másik rovására, tulajdonképen antik eredetű. A görögök disputázó hajlama teremtette meg és már Aristophanes alkalmazza a Felhőkben. Műfajjá különösen az enkomiasztikus irodalom segítségével fejlődött; valaminek dicsérete természetesen az ellenkező személy vagy dolog ócsárlását vonja maga után. Mindenki emlékszik pl. a régi magyar irodalomból ismert Kopaszság dicséretére, mely tulajdonképen egy ily görög enkomia magyar fordítása (Synesios püspök műve), és melyben természetesen a hajás emberek maradnak alul. Másrészt kétségtelenül erősítette a műfaj kialakulását az ekloga felvirágzása, melyben a pásztorénekverseny határozott dialógusformát ölt, kölcsönös ócsárlás és önmagasztalás formájában. A fabulában is gyakori az állatok vagy emberek versengése.

A római irodalomban azonban már tipikus *certamen*-eket találunk, melyeket ekkor még *comparatio*-nak neveznek. S ha Novius *Judicium mortis et vitae*-je elveszett is, megmaradt Vespától a pék és a szatócs vitája és megmaradt a szarka-tollazat fehér és fekete színének versengése, mint tipikus dekadens ízlésű retorikus termék.⁸

A középkori latin certamenek vagy conflictusok legrégibb két terméke inkább a vergiliusi ekloga hatása alatt keletkezett. A legrégebbit, a *Conflictus veris et hiemis*-t Dodo, Alcuin egyik jeles tanítványa írta,⁹ a másodikat, mely éppen virágok vetélkedését tartalmazza, Dodo művének hatása alatt egy Sedulius Scottus nevű ír szerzetes-humanista szerkesztette össze.¹⁰

A virágvita megverselésének ötlete tehát ettől a IX. szá-

⁸ L. mindezekről H. Walther id. m.

⁹ A. Ebert, Allg. Geschichte der Lit. des Mittelalters im Abendlande. 1880, II. 68.

¹⁰ Sedulius Scottus költészetéről legrészletesebben még mindig A. Ebert id. m. II, 191 és kk. V. ö. még Maniius: Geschichte der lat. Lit. des Mittelalters I. és az ott található irodalmat, továbbá Heilmann: Sedulius Scottus (Quellen u. Unters. zur lat. Phil. des Mittelalters. B. 1).

zadi szerzetestől ered. Műve, a *De rosae liliique certamine* szerintem a magyar népének őse és valami úton-módon összefügg velük.

Sedulius Scottus, a középkori ír humanizmusnak egyik érdekes képviselője. Ő is mint több társa, tudományát a kontinensen hasznosította, csakúgy mint később az olasz renaissance idején az olasz humanisták. Sedulius, mint egy költeményében elmondja, harmadmagával, zord téli időben kopogtatott be a lüttichi apátság kapuján és itt talált hosszabb időre menedéket. Itt írta, 840 és 868 között, a lüttichi püspökök, hercegek és uralkodók kegyeit élvezve, latin verseit, melyeken a latin költészet, főleg Vergilius alapos tanulmányozása érezhető.

Íme a *De rosae liliique certamine* magyar fordításban:

Poeta: Négyszakos határán futott a körbenforgó idő, S a tarka köntössel díszített föld tavaszi pompájában ragyogott. A tejfehér liliumok vitatkoztak a koszorúba font rózsákkal, Amikor egy rózsza sápadozó szájjal ilyen szavakra fakadt:

Rózsza: A bibor adja a királyságot, a bibor a királyság díszé: A királyok szemében a fehér, mint kellemetlen szín, elveszti értékét. Siralmas képpel sápadoznak a fehér, hervadó dolgok; A bibor színe az egész földön tisztelt.

Lilium: Engem, a föld aranyhajú díszét szeret a szép Apollo és hófehér ékességgel ruházott fel. És te, rózsza, mit feleselsz annyit, te aki szegyenletes pirosítóval vagy bekenve s ki jól tudod, hogy bűnös vagy? Vagy talán nem pirul az arcod?

Rózsza: A hajnal testvére vagyok, a magas istenek rokona; engem is szeret Phoebus, piros Phoebusnak hírnöke vagyok; A hajnalcsillag vígan fut az én színem előtt *És nekem pirul a szűzek erényének szent bája.*

Lilium: Felfuvalkodó beszéddel miért okádsz ilyen szavakat, melyek neked örök sebre méltó büntetést szabnak? Ugye, a te fejdíszedet hegyes tüskék furják át: oh jaj, milyen tüskék marcangolják a szerencsétlen rózsafát!

Rózsza: Mit beszélsz félre, te boronált szépség? Amikről te mint megvetendő dolgokról szólsz, azok mind telve vannak dicsérettel: A mindent teremtő Isten engem hegyes tüskével övezett, A rózsza arcát ellenben ragyogó külsővel látta el.

Lilium: Az én tiszteletreméltó fejemet aranyos dísz ékesíti És én nem vagyok kegyetlen, kit tüskehordó korona övez, A tej is hófehér, édes emlőkből fakad: S így azt mondják, hogy én a zöltségek boldog királynéja vagyok.

Poeta: Akkor a virághordó Tavasz is ott heverészett a fűben: Zöldele füvekből volt festett ruhája, Balsamos illatok illatoztak tágra nyílt orrlékában És virágokon uralkodó feje dicső koszorúval ragyogott.

Tavas: Drága kedves jószágaim, miért versenyeztek? mondá. Tudjátok meg, hogy ti mindketten testvérek vagytok földszülétek révén. S hát szabad-e testvéreknek hiú civódásban élniök? Te szép rózsá, hallgass: a te dicsőség az egész földön ragyog: Azonban a ragyogó kormánypálcákon uralkodik a királyi lilium. Ezért díszetek és szépségtek örökké dicsér benneteket: A szemérem színében növekedjék a rózsá kertjeinkben. Ti pedig pompás liliumok, nőjjetek Phoebus arca előtt; *Te rózsá, a vértanuknak adsz koszorúddal vörös győzelmi pálmát; Ti liliumok hosszú ruhás szűzek csapatát díszítitek.*

Poeta: És akkor a nemző Tavasz mindkettőnek békecsókot adva kibékíti, mint rokonokhoz illik, szelíd leányokat. Akkor a liliumok az irigy nővérnek szíves csókokat adtak. Az meg ennek játékból tövisével megharapta száját. A liliumok nevettek a tavaszszülte leány tréfáján, és édes tejjel itatják a szomjas rózsafát. A rózsá pedig kosarakban piros virágokat hoz ajándékképen és hófehér nővérét bő dicsérettel halmozza el.¹¹

¹¹ Kiadva: Mon. Germ. Hist. Poetae lat. aevi Carolingi III, 250. Sedulii Scotti Carminum 1. II: rec. Lud. Traube:

Cycliea quadrifidis currebant tempora metis, *Poeta*
 Vernabat vario tellus decorataque peplu.
 Lactea cum roseis certabant lilia sertis,
 Cum rosa sic croceo sermones prompserat ore:
 Purpura dat regnum, fit purpura gloria regni; *Rosa*
 Regibus ingrato vilescunt alba colore.
 Albida pallescunt misero marcentia vultu;
 Puniceus color est toto venerabilis orbe.
 Me decus auricomum telluris pulcher Apollo *Lilium*
 Diligit ac niveo faciem vestivit honore.
 Quid, rosa, tanta refers pudibundo perlita fuco,
 Conscia delicti? Vultus tibi nonne rubescit?
 Sum soror Aurorae, divis cognata supernis; *Rosa*
 Et me Phoebus amat, rutili sum nuncia Phebi;
 Lucifer ante meum hilaescit currere vultum:
 Ast mihi virginei decoris rubet alma venustas.
 Talia cur timidis eructas verba loquelis, *Lilium*
 Quae tibi dant meritas aeterno vulnere poenas.
 Nam diadema tui spinis terebrantur acutis:
 Eheu, quam miserum laniant spineta rosetum.
 Ut quid deleras verbis, occata vetustas? *Rosa*
 Quae tu probra refers, plena sunt omnia laude:
 Conditor omnireans spina me sepsit acuta,
 Muniit et roseos praeclaro tegmine vultus.
 Aureoli decoris mihi vertex comitur almus *Lilium*
 Nec sum spinigera crudelis septa corona,
 Profuit at niveis dulci lac ubere mammis:
 Sic holerum dominam me dicunt esse beatam.
 Tunc Ver florigera iuvenis pausabat in herba: *Poeta*

Sedulius versének keletkezésében más mint klasszikus és középkori latin minta nem játszhat szerepet. Nyelvén Vergilius és Fortunatus hatása érezhető,¹² témája pedig szorosan simul Dodo költeményének témájához.¹³

Ami pedig a magyar népelemek és Sedulius versének viszonyát illeti, az ezeréves távolság dacára is könnyen felismerhetjük bennük a közös vonásokat. Mindkét versben virágok vetélkednek elsőbbségükért és mindkettőben megtaláljuk a katolikus egyház szimbolikájának alkalmazását. Seduliusnál a Tavasz jelenti ki, hogy a tövises rózsza a vértanúk virága, míg a liliom a szüzeké, magyar énekekben a búza- és a szőlővirág maga dicsekszik azzal, hogy Krisztus teste és vére lesz belőle. Sedulius rózsájának, ki azzal kérkedik, hogy a szüzek kedvenc virága, a magyar énekekben a rózsza, viola vagy szekfűvirág felel meg, ki ugyanevvel az érdemmel torkolja le a búza- és szőlővirágot.

De a különbségek is feltűnőek az 50 hexameteres raffinált stílusú humanista költemény és az egyszerű dalolható

Olli tegmen erat pictum viridantibus herbis,
 Ipsius ad patulas redolebant balsama nares
 Floripotensque caput sertis renitebat honoris.
 Pignora cara mei, cur vos contenditis? inquit. *Ver*
 Gnoscite vos geminas tellure parente sorores:
 Nam fas germanas lites agitare superbas?
 O rosa pulchra, tace: tua gloria claret in orbe:
 Regia sed nitidis dominantur lilia sceptris.
 Hinc decus et species vestrum vos laudat in aevum:
 Forma pudicitiae nostris rosa gliscat in hortis,
 Splendida Phebeo vos, lilia, crescite vultu:
 Tu, rosa martyribus rutilam das stemmate palmam,
 Lilia, virgineas turbas decorate stolatas.
 Et tunc Ver genitor geminis dans oscula pacis *Poeta*
 Concordat dulces patrio de more puellas.
 Lilia tunc croceae dant oscula grata sorori,
 Illa sed huic ludens spinetis ora momordit.
 Lilia vernigenae ludum risere puellae,
 Ambroseo bibulum potant et lacte rosetum.
 At rosa puniceos calathis fert xenia flores
 Ac niveam largo germanam ditat honore.

¹² Edmond Faral: Recherches sur les sources latines des contes et romans courtois du moyen-âge. Paris 1915, 159 l.

¹³ Ebert id. h.

strófákból összerótt magyar énekek között. Amott hosszú vitatkozás, a költő kíséző magyarázatával és a tavasz döntő ítéletével, ami az ekloga disputastilusának maradványa, emitt rövid expozíció után egy-egy mondatból álló beszélgetés a népies stílus refrain-szerű szerkesztési módján s a döntést többnyire epigrammatikus csattanó helyettesíti.

Ez az összetevés nem azt jelenti, mintha egyenes kapcsolatot keresnénk a Sedulius-vers és a magyar népénekek között. Sedulius versei csak a legújabb időben, a XIX. században lettek újra ismeretesekek. Nem tudjuk, vajjon a Graesse (Trézor des livres rares et précieux) említette Angelico Mai kardinális kiadványaiban (Scriptorum veterum nova collectio e Vat. cod. ed. ab A. M. 1825—38, t. IX és Spicilegium Romanum t. VIII. 1839) szerepel-e már a Sedulius kiadott művecskéi között a *Certamen rosae et lilii*. Majd a Monumenta Germaniae kiadványa előtt nem sokkal kiadta Sedulius költeményeit Grosse (Sedulii Scoti Carmina. Ed. ab Emilio Grosse, Regimonti Pr. 1868) és E. Duemmler (Sedulii Scoti Carmina Quadraginta ex cod. Bruxellensi edidit E. Duemmler, Halis Saxonum 1869).¹⁴

De még ha Angelico Mai kiadásában megleljük is Sedulius versét, nem valószínű, hogy e tudós kiadványok kellették volna fel valamely versszerző figyelmét s hogy a középkori vers a XIX. században ment volna ily jelentékeny módosításokon keresztül. Egy ily feltevésnek már a dallam régies színezete és az ének szétszórt és régi (1848) előfordulása is ellentmondana.

E helyett inkább arra gondolunk, hogy a tudós Sedulius klasszikus mértékben írott versét valamely középkori latin énekszerző átírta rímes dalformára és egy ilyen ú. n. vágáns-énekből származik a magyar ének. És valóban egy bécsi kéziratból elő is került egy valószínűleg XIII. századi rímes latin virágvetélkedés: itt az ibolya és a rózsa vitatkoznak elsőbbségükért, miközben alaposan megszólják egymást.¹⁵

¹⁴ A XVI. században csak egy teológiai munkája volt ismeretes. V. ö. Graessenél: Seduli Scoti Hybernensis In omnes epistolas Pauli collectaneum. Bas. p. Henr. Petrum 1528, in-fol. Nem láttam.

¹⁵ Először kiadta Leandro Biádene, Carlo Salvioni házassági ajándéka gyanánt. Hozzáférhető helyen újra kiadta jayításokkal: Adolf Tobler, Archiv f. d. Studium d. n. Spr. u. Lit. 90 költ. 1895, 152. köt.

Az ismeretlen költő egy reggel valami nagy dologról elmélkedve korán felkelt és kiment a kertbe sétálni:

1. Dum grandem¹⁶ materiam mente meditarer
ruminando sepius hanc et tediarer,
surgens hortum subii, ut solaciarer,
sacievos¹⁷ virides cernens recrearer.
2. Duo cordis oculis astiterunt flores
floribus pre ceteris visu pulciores,
cum decore dispares nec unicolores,
pares at mirabiles spirabant odores.
3. Dum certatim redolent, certant redolentes,
commendare merita sua cupientes,
de virtute propria multa disserentes,
erant alter alteri sesse preferentes.

Tehát a zöld vetés között vetekedve illatoznak, illatozva vetekednek, érdemeiket dicsérni óhajtják, sokat tárgyalkák saját kiválóságukat, egyik a másik elé helyezé magát.

Az ibolya kezdi és felszólítja a költőt, üljön fel egy székre és mint bíró ítélkezzék közöttük. Majd elsőnek akar szólni és kifejti, hogy a tél elmúltával ő a tavasz elsőszülöttje. Már pedig az első mindenütt a hatalom. Ezért megköveteli, hogy minden virág tisztelje és ő legyen a parancsolójuk. Őt *viola*-nak, de nem *violata*-nak nevezik. Illatáért még a királyok is saját kezükkel szedik. Színe a mennybolt színéhez hasonlít. Nincsenek tövisei, de van ártatlan galambelke. Az ő idejében szántanak, szőlőt kötnek az emberek, a madarak édesen énekelnek és fészkeikben kiköltik fiókáikat.

16. Talis non sum, viola, qualis tu es, rosa,
que a capris roderis, increpata rosa.
quidquid de te dicitur, tene sine glosa:
spina tibi genitrix, et ipsa spinosa.
17. Meretricum pectore non es gloriosa,
fronte thabernarie parum preciosa,
in pastorum pileis ignominiosa,
super lectos sterneris res luxuriosa.

¹⁶ H. Walther javítása (id. m.) Tobler *quandam* szava helyett.

¹⁷ Zupitza *saciones* (vetések), Gröber *surculos* (hajtások) emenda-tiot ajánl.

18. Unde tibi consulo: noli superbire,
de te nec sublimia nec magna sentire,
stude tue domine subdita servire
et ad rutum viole libens obedire.

A rózsa méltóságteljesen válaszol az ibolya da g á l y o s beszédjére:

19. Florum flos egregia nuncupata rosa
cum ingenti flamine ‚quamvis‘, dicit, ‚rosa,
contra verba viole nimis ampullosa
verba cogor promere satis seriosa.

Hallgass, mondja tovább, hiszen te neked törekeny gyökereid van, disznók és juhok taposnak és ezért neveznek viola-nak, „quia violaris.“ Két társad van, a csalán és a száraz erica. Fejed mindig a föld felé hajtod, sápadt, hajlott a virágod, míg én felfelé tartom az orcámat és csillagom az ég csillagához hasonlít. A zöldelő búza idején nyiladozom, mert abban ugyan nincs semmi dicsőség, hogy te előbb virágozol. A hajnal is megelőzi a napot.

26. Ego rosa rorida sum regina florum,
super omnes iudico florem me decorum.
spargor honorifice super regum thorum,
super aras inferor in edem sacrorum.

Tehát az oltárookra tesznek a szentség házába!

27. Me toti convincio¹⁸ choro clericorum
me portat in manibus turba puerorum,
gestat in capitibus cetus iuniorum,
fovet suis sinibus ordo seniorum.
28. Per me querit crescere decor reginarum,
electarum fulgeo fronte feminarum
tenerarum colligor manu puellarum,
omnis cetus comparat ex me sertum carum.

Tehát engem a fiúk, legények leszednek és fejükre, az öregek ölükbe tesznek; a szép asszonyok homlokán ragyogok, a gyengéd szűzek kezükkel szednek és minden csapat belőlem fon kedves koszorút...

¹⁸ Tobler és Zupitza így oldja fel a kézirat egy rövidítését, bár az értelem nem kifogástalan.

29. Regum vinco trabeas rubeo colore,
aromata supero dulci cum odore,
febres fugo valida medicine more;
virtutis pre floribus valeo vigore.

Az e versszakban rejlő állítás: „a lázt orvosság módjára elkergetem“ az egyetlen előttem ismeretes hely, mely némileg megvilágítja Balassinak e sorát: „Rígi betegsígbul Mint támadott ember Újul rózsa szagátul...“ (Dézsi-kiad. I, 63).

Több efféle dicsekvés után a rózsa felszólítja az ibolyát, hogy engedelmessédjék neki. A költő-bíró igazságot tesz: mindketten sértegették egymást, ami nem illik.

55. Estis flores nobiles, flores generosi,
amabiles omnibus, cunctis preciosi;
non debetis fieri contumeliosi,
esse nec ad invicem velitis exosi.

Minden virágoknál különbek, méltóságosabbak, szebbek vagytok és nem vagytok egymás rabnői, hanem testvérei (non vocetis socias servas, sed sorores).

Ha ezt a költeményt összehasonlítjuk Sedulius Scottuséval, rögtön szembetűnik, hogy a szerző ismerte a IX. századi humanista versét. Igaz, hogy a lilium helyébe az ibolya lépett, de a vitatkozás formája, egyes argumentumok, különösen a rózsa beszédje pontos reminiscenciákat mutat. A megoldás egymaga: „ti testvérek vagytok“, Sedulius Tavaşának ítéletére utal. Eltűnt azonban a vita váltakozó beszélgetés-formája: mindkét fél csak egyszer szólal meg és különösen új a strófás énekelt versalak, ami a féltudós clericus költést jellemzi.

A virágok vetélkedésére más népek irodalmából egyelőre csak kevés példát tudunk idézni. Tudjuk azonban, hogy már Dante korában Fra Bonvesin de Riva (megh. 1291 után) északolaszországi nyelvjárásba átdolgozta a rózsa és ibolya vitáját.¹⁹ A költemény hosszabb, mint a bécsi latin vers, de az összehasonlításból kiderül, hogy itt is a latin vers a forrás. Több lényeges változtatást is találunk a papköltő művében. A rózsa pl. így dicsekszik:

¹⁹ Kiadta Bekker: Bericht über die zur Bekanntmachung geeigneten Verhandlungen der königl. preuss. Akad. der Wissensch. zu Berlin 1851, 5. lap.

190. la vergine Maria a mi si compradha.
 la passion de Criste per mi si denotadha
 zò no serave de mi, sed eo no fosse beadha.

Itt a liliom tesz köztük ítéletet és e jámbor záradékkal végzi:

Qual è si com viora, lo qual no vol mete cura
 d'orgogo ni d'avaritia nidra carnal sozura.
 ki pregarà l'altissimo e la regina pura
 per mi fra Bonvesin, habia bona ventura.

Hogy mi módon hatolhat be a clericus vágáns-költészet a népköltésbe, arra van egy kitünő analógiánk a legnépszerűbb vetélkedés-témával, a bor és víz vitájával kapcsolatban, mely barokkos kibővítéssel és cifrázással nálunk is előfordul a XVII—XVIII. században.²⁰ Egy romanista, V. Smith rámutatott arra (Romania VI, 506), hogy a bor és víz vitája a francia földön népének formájában általánosan el van terjedve. Idéz pl. egy vásári mutatványos képet (image d'Épinal) mely a bor és víz versengését ábrázolta és melyhez megfelelő strófákat énekeltek: idéz egy Marllhes-en-Forez-i csizmadiát, ki szintén énekel neki egy ilyen tartalmú nótát. De legérdekesebb az az ének, melyet Vorey-ban (Forez) gyűjtött s melyet a székely népénekkel való formai analógia miatt itt közlünk:

1. En me promenant tout le long d'un ruisseau,
 J'entendis le Vin et l'Eau qui se disaient contraire.
2. Le Vin dit à la Rivière: „Mais que tu es mauvaise!
 Toute personne qui boit de toi est bien mal à son aise.“
3. Voici l'eau qui lui répond d'une douce manière:
 „Moi qui nourris la truite pour la grossir ensuite
 Et tous les petits poissons qui viennent à ma suite.“
4. Voici le vin qui lui répond d'une grosse manière:
 „Moi fais chanter les hommes quand illes sont à table
 Et les fais vivre en riant dans leur petit ménage.“

²⁰ Bor és víz dícsérete (Thaly, Vitézi énekek II, 115). A dialogus, melyben Míles, Kántor, Poéta, papok, egy asszony és egy nemes úr lépnek fel Bacchus és Neptun mellett, a Nemzeti Múzeum kéziratárában van és kritikai kiadására még most is vár: Oct. 59 Thaly szerint.

5. Voici l'Eau qui lui répond d'une douce manière:
„Moi l'on fait la lessive pour blanchir ta chemise.
L'on me dresse des moulins pour faire la farine.“
6. Voici le Vin qui lui répond d'une grosse manière:
„Et moi l'on me renferme dans un tonneau de chêne;
Lors qu'on a besoin de moi l'on me perce l'oreille.“
7. Voici l'Eau qui lui répond d'une douce manière:
„Moi sers au saint baptême, toi tu n'es pas de même:
J'admets les enfants du monde au saint nom de l'Eglise!“

Az alaki hasonlóság a francia vers és a magyar énekek között szembeszökő: itt is rövid, énekelhető szakaszok, párhuzamos, sorisméltó szerkesztési mód, párbeszéd pontos jelzése (Voici l'eau qui lui répond d'une douce manière = Fellele nékie a szép buza virág); mindkét helyen megtaláljuk az expozíciós strófát, az epigrammatikus csattanót és a katolikus egyházi funkcióra vonatkozó dicsekvést. Mindez arra vall, hogy itt közös forrásra visszamenő európai műfajjal és stílussal van dolgunk.

Már pedig a bor és víz dicséreténél határozottan bizonyíthatjuk, hogy a vágánsdalok népszerűsítették ezt az Európaszerte elterjedt témát.²¹ A vágánsdalok gyűjteményeiben több ízben találkozunk a bor és víz versengésével. Egyikből, a *Denudata veritate* kezdetűből a víz replikáját itt közöljük:²²

8. Aqua contra surgit ita:

„turpis iacet tua vita
in magna miseria.

Qui sunt tui potatores,
vitam perdunt atque mores
tendentes ad vitia.“

9. „Tu scis linguas impedire,

tutubando solet ire

tua sumens basia,

verba recte non discernens

centum putat esse cernens

duo luminaria.“

²¹ Bő átdolgozása Pierre Jamectól: *Le Débat du vin et de l'eau*; Montaignon: *Recueil de poésies françaises IV*, 103. Morel-Fatio egy katalán változatot közöl *Romania XVI*, 375. V. ö. még Moritz Schneider id. m. becses összeállítását.

²² *Carmina Burana 173* (Bibl. des lit. Vereins in Stuttgart XVI), ugyanez *Edélestand-Du Ménil: Poésies latines inédites du moyen âge*, 1854, ugyanitt a *Cum teneret omnia* kezdetű is a bor és víz vitáját mondja el; v. ö. Gröber, *Zeitschrift für rom. Phil.* II, 352.

<p>10. „Et qui tuus est amator,
Homicida, fornicator,
Davus, Geta, Birria:
tales tibi famulantur,
tales de te gloriantur
tabernali curia.“</p>	<p>nullam habes libertatem,
domos tenes parvulas;
sed ego magna sum in mundo,
dissoluta me diffundo
per terre particulas:
potum dono sitiendi,
ad salutem me quęrenti
valde necessaria.“</p>
11. „Propter tuam pravitatem	

A magyar irodalomban Balassi nótajelzései között találjuk annak bizonyítékát, hogy a vágáns-dalok nálunk is ismeretesekek voltak. Balassitól dallamként idézett strofikus szerkezetű *Vir Monachus in mense May* (Dézsi-kiad. I, 90) szerintem csakis efféle vágáns-dal lehetett, melynek tartalma valószínűleg hasonlított Balassi szerelmes verséhez.

Már most, ha a magyar énekek keletkezését megpróbáljuk a középkori latin énekből levezetni, nem szabad elfelednünk, hogy a virágok vetélkedése az erdélyi oláh sággal a kolindaköltészetében elég sok változatban előfordul, még pedig a magyar énekekhez feltűnően hasonló alakban és mégis oly lényeges különbségekkel, hogy sem a magyar énekeket az oláh kolindákból, sem az oláh kolindákat a magyar énekekből nem származtathatjuk.

Abból a hat kolindából, vagyis karácsonyi énekből, melyet Alexiu Viciu adott ki a bukaresti oláh akadémia folklóre-kiadványainak sorozatában²³ és melyekhez Bartók Béla gyűjtéséből még két változatot hozzátehetünk,²⁴ megállapíthatjuk, hogy az oláh kolindákban is három virág vetekezik elsőbbségért, de ezek mindig kivétel nélkül a búza, a szőlő és az olaj virága.²⁵ A vitatkozás sosem a mezőn, hanem az oltáron folyik és két változat szerint maga Isten ítéletet is tesz közöttük, mindegyiknek igazságot szolgáltatva. A magyar énekek pajkos profán csattanója, t. i. hogy a legények.

²³ Colinde din Ardeal. Datini de crăciun si credinte poporane culegere cu anotatiuni si glosar de Alexiu Viciu, Bucuresti, 1914 Acad Romăna. Din Vieata poporului român XXII. köt. a CXXXVII.—CXLII. számok.

²⁴ Volksmusik der Rumänen v. Maramures (Sammelb. f. vergl. Musikw. IV.), 15. és 16. sz.

²⁵ A búzát, bort és olajat másfajta kolindákban is megtaláltuk együtt v. ö. *Graulu, vinulu si mirulu*, M. Marienescu: Poesia populare. Colinde. Pest, 1859.; 53 l., ahol a három tárgyat maga az énekes hasonlítja össze.

leányok virága (ibolya, rózsza vagy szekfű) különb mint a másik kettő, mely Isten színét képviseli, teljesen hiányzik az oláh énekekből, mert a profán virág helyébe lépő olajvirág is egyházi szolgálatával dicsekszik, t. i. hogy vele keresztelnek. Egyetlen változatban (139. sz.) zárul az ének némileg profán csattanóval: ebben a boré az utolsó szó s azzal dicsekszik, hogy ő terjeszti el a vígságot az emberek között, de összehasonlítva a többivel, ez nyilván újabb variáns. Kétségtelenül teljesebb változat az a kettő, melyben Isten ítéletet is tesz a virágok közt, mert ez még a középkori latin disputa-vers teljes formáját, a vitát a döntőbíró ítéletével együtt megőrizte (138. és 141. sz.).

Az egyiket itt közlöm magyar fordításban (138. sz.):

Drága nap kél minden vidékre, minden útra. Fönn, ebben az udvarban jó, szép szokás van. Krisztustól való, mert vannak széles asztalok és meggyújtott fáklyák.²⁷ Az asztalok körül karosszékek vannak felállítva. Keresztben az asztalokon van három kis virág, három füvecske. Ezek egymást ócsárolják: Melyik nagyobb a másiknál? A jó Isten az égben²⁸ ül, nézi őket és szóval beszél hozzájuk. A búzavirág jól beszél és így bizonykodik: „Isten mellett én vagyok a legnagyobb, mert ahol én nem vagyok, ott nincs kalács az asztalon, sem jóllakottság a házban!” A szőlővirág jól beszél és így bizonykodik: „Isten mellett én vagyok a legnagyobb, mert ahol én nem vagyok, ott nincs se öröm, se boldogság!” Az olaj virága jól beszél és így bizonykodik: „Isten mellett én vagyok a legnagyobb, mert ahol én nem vagyok, ott nincs keresztelés!” A jó Isten ül az égben, nézi őket és jól beszél: „Ti három kis virág, három kis füvecske, mit vetekedtek? Azt mondom nektek, hogy mindhárom enyéim vagytok. A búza virága jól beszél, mert ő az én testem. A bor virága jól beszél és bizonykodik: ő az én vérem és az egész világé. Az olaj virága jól beszél és bizonykodik: ő az én keresztiségem és az egész világé és vele kereszteltetnek a pogányok keresztényekké. Jó emberek, ragyogó egészséget!”²⁹

²⁶ Lelőhelyek: Mezőszilvás, Kolozsm.: Csáklya (Alsófehérm.) vagy Cséklye (Biharm.) (= Cetea), Kuzsir (Cujir)? (Orășia Mur.); Kiskalán (Hunyadm.), Ujfalu (Alsófehérm.); Vánicsfalva (Mármarosm.); Izakonyha (Mármarosm.).

²⁷ Más variánsokból tudjuk, hogy itt az oltárra céloz az énekes,

²⁸ Más változatban az oltáron, selyemszéken.

²⁹ Drag soare răsare

’N toate laturile,

’N toate vadurile.

Sus la aceasta curte

Bun rându-i, frumos,

Dar dela Hristos,

Că sunt mese ’ntinse

Și făclii aprinse.

Formailag a magyar énekekhez legközelebb áll a rövid mezőszilvási (Kolozm. Silvasul rom.) változat. Ez a virágvetélkedéssel össze nem függő bevezetés után, mely a szent estét dícséri minden expozíció nélkül, így adja elő a vitát (137. sz.):

Szól a búza virága: „Virágok, ti mind virágok vagytok, de én vagyok a búza virága és én vagyok az Úr teste!” Szól a bor virága: „Virágok, ti mind virágok vagytok, de én vagyok a bor virága és én vagyok az Úr vére!” Szól az olaj virága: „Virágok, ti mind virágok vagytok, de én vagyok az olaj virága, aki megkenem az embereket és keresztényekké kereszteltem őket!”

Imprejur de mese
 Jituri is direse,
 Crucis peste mese
 Sunt trei floricele,
 Tri mohoritele.
 Ele se mustără:
 Care sunt mai mari?
 Drag Domnuț din ceriu
 Sade, le privește
 Și din graiu grăieste.
 Floărea grăului
 Chiar bine grăiă
 Si s'adeveriă:
 — Lângă Dumnezeu
 Sunt mai mare eu,
 Că unde nu-s eu,
 Nu-s colaci pe masă,
 Nici un sat în casă!
 Floarea vinului
 Chiar bine grăiă
 Si s'adeveriă:
 — Lângă Dumnezeu
 Sunt mai mare eu,
 Că unde nu-s eu,
 Nici o veselie,
 Nici o bucurie!
 Floarea mirului
 Chiar bine grăiă
 Si s'adeveriă:

— Lânga Dumnezeu
 Sunt mai mare eu,
 Că unde nu-s eu,
 Nici o crestinare
 Nici o botezare!
 Drag Domnuț din ceriu
 Sade, le privește
 Chiar bine grăeste:
 — Voi tri floricele,
 Tri mohoritele
 Ce vă voi mustărăți,
 Că, zău, voi tustrele,
 Că, sunteti a mele.
 Floarea grăului
 Chiar bine grăiă
 Că-i pelita mea.
 Floarea vinului
 Chiar bine grăiă
 Si s'adeveriă:
 E sângele meu
 Si a toată lumea.
 Floarea mirului
 Chiar bine grăiă
 Si s'adeveriă:
 E botezul meu
 Si ei se boteză
 Din păgâni crestini.
 Oameni de cei buni,
 Dalbă-i sănătate!

Szerintem kétségtelen, hogy a magyar és az oláh énekek egyrészt egy azonos régi latin énekből, másrészt egymástól függetlenül keletkeztek. Hogy azonos forrásra mennek vissza, bizonyítja mindkettőben a hármas tagolás, továbbá a búza- és a szőlővirág jelenléte és azonos dicsekvése misztikus érdemeikkel. Ez véletlen találkozás nem lehet. Viszont hogy egymástól függetlenül keletkeztek, azt tanusítják egyrészt a székely változatok, melyek nem az erdélyi oláh kolindákkal, hanem a nyitrai és dunamenti magyar változatokkal azonos szöveget mutatnak, vagyis mindegyikükben a profán virág szerepel a búza- és a szőlővirág mellett, nem pedig az olaj virága, mint az oláh változatokban. Másrészt az oláh kolindák megőrizték a középkori latin éneken olvasható békítő döntőítéletet, ami a magyar énekekből hiányzik. Viszont a magyar éneken archaikus elem a középkori latin ének hősei- nek, a rózsának és violának előfordulása és a hozzáfűződő dicsekvés (leányok leszedik, vele dicsekszenek). A székely variánsokban előforduló szekfű nyilván újabb eredetű.

S épen azért, mert a magyar és oláh énekek archaikus elemeiben egymástól különböznek és mégis lényegesen egyező vonásokat mutatnak, melyek hiányzanak a bécsi latin énekből, kénytelenek vagyunk ez ének és a magyar-oláh énekek közé egy hipotetikus latin vágáns-éneket iktatni, melyben egyrészt a magyar és az oláh énekek egymástól különböző archaikus elemei, másrészt közös, de a bécsi latin énektől eltérő elemeik megvoltak. Ebben az ősz latin éneken valószínűleg a rózsa és ibolya mellé még a szőlő és a búza virága is beállt a vetekedők sorába és talán Isten ítéletével végződött. A magyar fordításból aztán az ítélet egészen elmaradt és az ének többé-kevésbé hangsúlyozott éllel a XII. századi latin versben már előforduló és végelemzésben Seduliustól származó érveléssel zárul. A szentiváni énekléssel való összefüggés teljesen külsőleges és a nyitrai megyei refrain (v i r á g o m v é l e d e l m e g y e k s t b.) tisztára külső szóasszociáció (v i r á g) révén ragadt a virágvetélkedéshez. Igen becses azonban a nyitrai variánsok legrégebb feljegyzéseiben előforduló i v o l a és a Vikár Béla gyűjtötte töredékes udvarhelyi variáns, melyben egy meg nem határozott v i r á g mellett a szekfű és a kékszínű v i o l a vitatkozik. Ugyancsak érdekes, hogy a Résző Énsel variánsában az

ivola mellett a *rózsa* is előfordul, mint a régi latin költeményben.

Az oláh kolindák szintén erre a hipotetikus latin versre mennek vissza; az ősszerző, v. sz. valami oláh egyházi férfiú teljesen a ritus szellemében igazította el a latin mintát s a virágok vetélkedését — talán tartalma miatt — a kolindák stílusába átírta, kiküszöbölve a profán elemeket azzal, hogy a *rózsa*, illetve *ibolya* (*viola*) helyébe illesztette az olajat. Megtartotta azonban a békítő ítéletet, mely aztán egyes későbbi változatokban elmaradt.²⁰

Érdekes tanulságot rejt magában a virágok vetélkedésének tanulmányozásából levont eredményünk: íme újra egy példa arra, hogy a népköltészetben milyen régi műköltési lecsapódások rejlenek. Csak nemrégiben mutattam rá arra, hogy a *Búsan búgó búsgerlice* kezdetű énekekben egy középkori eredetű tudós hiedelem rejlik. Ezúttal azonban talán sikerült bebizonyítanom, hogy egy népének egy egész középkori műfajt képvisel a magyar irodalomban. A *virágok vetélkedése*, mint latin ősei, pontosan tükrözi a keresztény világnézet kellős közepén vígan tenyésző profán szellemet.

A magyar tudományos közvélemény még mindig nem méltányolja eléggé, milyen roppant fontosságú munkát végzett a magyar folklóre-kutatás, midőn a fonográf-henger segítségével megmentette a végső pusztulástól a magyar zenei irodalmi mult drága maradványait. Vajjon nem épen a sokat emlegetett *virágénekek* utolsó emlékét szedték-e össze az eldugott magyar falvakban?

Eckhardt Sándor.

²⁰ A XI. századtól kezdve a perzsa-arab s így v. sz. a török költészetben is megtaláljuk a vetélkedő vers műfaját; 1050 körül már Asadi megírja első *munázarát*-ját (Hermann Ethé: Über persische Tenzonen, Abh. u. Vortr. des 5. Kongr. der Orientalisten, II. 1. Hälfte, Berlin 1882, 48—155. l.) Virágviták is akadnak, főleg a *rózsa* és a *nárcisz* között (Ethé, id. h. 53 és Steinschneider id. h. 10., 81. és 90. sz.), de a latin énekekkel való hasonlóság és a sacrális tartalom miatt lehetetlen a magyar és oláh énekekkel kapcsolatban a keleti származást vitatni. Nem láthattam a köv. művet: Alex. Rosetti: Colindele religioase la Români. Buc. 1920 (Analele Acad. Rom.)

MIKES KELEMEN.

— Fejezet az irodalmi gondolat történetéből. —

HA MEG AKARJUK TUDNI, minő írói világnézet* áll R á k ó c z i iródeákjának sorai és esetleges elvi nyilatkozatai mögött, mindenekelőtt végig kell kísérnünk őt életútjának főbb állomásain, hogy megnézzük: predestinálta-e őt és milyen irodalmiságra predestinálta az erdélyi, franciaországi és török milieu.

Azután lehetne szó a XVII. és XVIII. század fordulójának irodalmi hitvallásáról, irodalmi viták és a magánkönyvtárakból vonható tanulságok alapján, amikkel Mikes kapcsolatba vagy párhuzamba állítható. Minthogy e két témakörből az irodalommal szemben ellenséges érzület konstatálható, meg kell vizsgálni, hogy Mikes szépirodalmi munkája — a *Mulatságos Napok* — minő irodalmi állásfoglalást jelent. Végül pedig arra kereshetünk feleletet, hogy a kor morális tendenciájával ellenkezésben álló gálans-précieux-barok szellem milyen irodalom-formáló ösztönzést adott a kuruc bujdosónak.

I.

Zágon: nacionalizmus és irodalom.

Mikes életútjának szimboluma ez a három név: Zágon, Páris, Rodostó. Mindhárom név egyúttal irodalmi milieu-t is jelent. A közfelfogás Mikest kapcsolatba is hozta ezzel a három névvel, de olyan romantikus beállításban, hogy legelőször is ezt a beállítást kell revízió alá vennünk.

A köztudatban Mikes Kelemen a L é v a y József portréja alapján él: olyannak látjuk őt önkénytelenül is, amilyennek Lévay rajzolta az ő arcképét *Mikes búja* című — ma már iskolai klasszikussá lett — költeményében. Ennek az idealizált, romantikus képnek a vonásai nem vezetnek el bennünket a literátor Mikeshez, aki távol a hazájától irodalomnak szenteli hosszú életét. A *Mikes búja* igazabban azt az írói attitude-öt jellemzi, amiben az elnyomatás költője élt: mutatja, hogy Lévay milyen könyv-élményeket, milyen

* V. ö. az *Irodalmi gondolat* c. tanulmányomat, Széphalom, 1930. évfolyam.

érzés-lehetőségeket teremtett magának, hogy kifejezze az abszolutizmus elleni tiltakozását. Lévy számára az irodalom hazafi-érzések kifejezője, politikai eszköz volt és ezt az életformát öntötte bele Mikes bizonytalan kontúrjaiba... Ez a Lévy-Mikes a száműzetés kenyerét eszi és a tenger mormolását hallgatja, mint valami XIX. századi romantikus hős, aki a természetben rokonlélekre talál. A búsuló magyar-nak ezt a típusát modern szemlélet vetítette vissza a multba. Lévy hozzáképzelte Mikes alakjához a szabadságeszme regényes vonásait: a Fejedelem hű cselédje büszke lázadóként áll előttünk, a gyászos rabigában sinylődő haza sorsán kesereg és boldog, hogy nincs otthon, a besugók, a császári kémek országában, hanem szabad hazában élhet. Mikes írásaiból ezt a lelki alkatot nehéz volna egyetlenegy mondattal is igazolni. A büszke lázadó helyett, a történelmi páthosz balladás élet-ritmusa helyett szelid fatalistát, szürke mindennapiságot tükröznek az írásai. Törökország épen nem volt a magyar bujdosók számára a korlátlan szabadság hazája: Mikes szívesen hazament volna a titkos poroszlok, a beárulók honába. Világtörténeti gesztus, heroikus póz, kuruc díszmagyar nem illett ehhez a vallásos világnézetben élő, jámbor irogatóhoz. Lévy Mikese nem a XVIII. századé, hanem az abszolutizmus korának magyarja. Mintha a Petőfi haragját, a Petőfi hazafias páthosának reminiscenciáit hallanók kicsendülni Lévy verséből: megenyhülve az elnyomatás költőjének méllázó fájdalmában. Ilyenfajta patriotizmust — az irodalmi és életbeli célok hazafias összeolvadását — nem ismert a XVIII. század első fele. Eget-földet csapkodó harag nem verte föl a janzenista könyvtárszoba csöndjét.

Mikes irodalmisága nem állott hangos propaganda szolgálatában. Arany fantáziája előtt is hamisan lobog föl az ő képe: a *Rodostói temetőben* költője a magyar szabadság halottait idézi a szabadságharc éjszakáján és Mikessel Arany is a „bilincsbevert szabadság“ képzetét kapcsolja össze, pedig ez a képzet nem Mikesé, hanem a negyvenes évek irodalmának uralkodó eszméje... Arany látomásában hazafelé szállnak a hadak útján Rákóczi hívei, hogy megsegítsék Magyarországot: a szabadság dalát éneklik. Mit keres a levélíró, szent könyveket fordító Mikes ebben a fegyveres zajban, amit a romantikán, multba-rajongáson átesett költők idéz-

tek föl az ő alakja köré? Mikest Zágonghoz nem a századok lelkét megszólaltató történelmi tudat fűzi, csupán a halk, alázatos vágyakozás. Szabadságról, kuruc szabadságról, vallásszabadságról nincs szó Mikes írásaiban. Nem érzi és nem is érezteti sehol a nagy nemzeti tragédiát, Rákóczi szabadságharcának leveretését, nem látja át az események nagyságát és láncolatát, ahogyan mi — az idők távolából, az események fölé emelkedve és a romantikus történetírás glóriájában — látjuk Nyugat és Kelet összecsapását. Mikesből nem fakadhatott olyan egyéni liraiság, mint egy XIX. századi hazafi lelkéből: ő is jár a Duna mellett, mint Kisfaludy Károly, aki Mohácsra elégiát ír, vagy Eötvös, aki a Duna mentén megállva a Nándornál elfutó nagy folyóban a haza könnyét látja . . . Mikes átkel a Dunán, mikor a szultán Oláhországban sétáltatja a bujdosókat, de nem szállják meg lelkét pathetikus látomások, csupán arra gondol, hogy megláthatja-e Zágont. Erdélynek csak a köpönyegét láthatta viszont, de ez a köpönyeg nem a nyugati hatalmakkal dacoló magyar mentsvárat, hanem csupán a szülőföldet rejti el Mikes elől. A romantikus-szentimentális hazafiasság ismeretlen még a Mikes korában és az ő irodalmiságától sem lehet olyanfajta megnyilatkozást követelni, mint aminőt a XIX. század nacionalizmusa és lírája termelt. A magyar irodalom — ebben egyedül állva az európai irodalmak között — éppen a patriotizmusban éri el klasszikus delelőjét és a nemzeti gondolat (irodalmunk vezérlő ereje) Mikesben is kereshető, de a XIX. század uralkodó eszméi — szabadság, nemzetiség — nem plántálhatók vissza a rodostói korba.

Mikes honvágya is más, mint a XIX. századi költőé, aki már a szentimentalizmus áradata után született és akinek érzelmei sokféle irányban individualizálódtak és differenciálódtak. Tompa kibujdosott barátja szívet cserél, idegen hazába költözve. Mikest nem fűzik olyan családi és szentimentális kötelékek a hazájához, mint a Tompa bucsuzóját: egyetlenegyszer lesz lírai (vagy inkább: versfaragó) téma számára a hazabúsulás, de nem kapcsolja bele a maga — szelid humorral altatott — érzéseit egyetlen, országos gondolatkörbe. Nem is hevül olyan ódai érzelmekre, mint például Eötvös, aki a *Búcsúban* a nemzeti múlt nagyságára emlékezik: a nemzeti múlt kultusza, a „régii dicsőség”: ezek

szintén romantikus eszmék, amik csak a XIX. század elején, a romantika irodalmi programjában születtek meg. Mikes nem nézhet vissza azzal az érzelemmel a „kuruc időkre“, amellyel például egy mult-századvégi költő — E n d r ő d i Sándor — akarta föleleveníteni, az irodalmi inspiráció gazdagítására, a „kuruc dalok“ világát: ezek a sujtásos utánzatok a milléniumi magyar atmoszférát, nem pedig az igazi kuruc vitézek lelkét fejezik ki. Mikes tizenhetedik századi ember volt: hallgatta ő is — négy éven keresztül hallgathatta — a Notre-Dame-i harangokat, de nem fakadt sírásra szentimentális ellágyulásban, hazafias költői ihletre érzékenyülve, mint két századdal később egy Párisból hazabúsuló poéta. Szabolcska Mihály. Mikes irodalmi programjából hiányzik a XIX. századi nacionalizmus.

Ennyi negatívum után joggal kérdezhetjük: mi volt hát mégis, ami benne a szülőföldhöz való kapcsolatot megnyilatkoztatta? Kétségtelen, hogy a zágoni emlékek — zágoniak és nem az egész Magyarországra vonatkozóak — végigkísérik Mikest egész életén, anélkül, hogy ez elhatározó irányítást adna az ő irodalmiságának, anélkül, hogy irodalmi működését valamely politikai célnak szentelné. Levélgyűjteményében minduntalan fölbukkan Erdély képe, de minden különösebb hangsúly nélkül. Zágont nem felejtetem — írja egyszerű őszinteséggel 1720-ban, amikor még frissebben éltek benne az otthoni emlékek. Mikor a török 24 évre békét köt, első gondolata, hogy huszonnégy kőfallal rekesztették be az utat Erdély felé: itt is inkább az történik, hogy az egyéni sors képe elúzi a közügy terhesebb fellegeit. Ez a hazavágyó egocentrizmus szintén romantika-előtti érzés: csak a XIX. század költője készül lerontani templom-önmagát, hogy a haza oltárképe sértetlen álljon... Mikes szomorúan sóhajtozik a tengerparton és egyszer versre is ihleti ez a számüzöttség:

Lakunk partján a tengernek
Töltjük napját életünknek;
Annak gyakran nagy zúgását
Látjuk s halljuk hánykódását.
Abban nagy halak játszanak,
Örömben ugrándoznak.
De a parton a kik laknak,
Szomorúan suhajtoznak.
Régen Napot jönni látjuk
A tengerből s azt suhajtjuk.

(42. lev. 1721)

Itt tényleg költői inspirációt fakaszt a hazavágyódás; igen finom az a rejtőzködés, amellyel a suhajtozás igazi okát kép mögé fátyolozza Mikes: mintha csupán csak azért busulnának, mert régóta vannak olyan helyen, ahol a nap a tengerből kél föl, nem pedig a hegyek hátán... De ebből az inspirációból nem lesz országos ügy, sem öncéllal bíró kompozíció, mert a verselmény további célja: rímes leírást adni a rodostói életnek, hosszú strófákon keresztül. Ez az egyéni hazabúsulás hamar rezignációvá enyhül: ennek a fatalizmusnak vallásos-janzenista gyökerei vannak. Két év múlva már azt írja Mikes, hogy aki 43 esztendő-t tölt idegen országban, azt is elfelejti, hogy hová való. És ugyanabban az esztendőben kijelenti még: nem csudálom, ha a *hazáját elfelejtheti az ember!* Persze, hogy elfelejtheti, ha a haza: néhány elmosódó arc, falusi torony, faragott kapuk, a vizuális memória konkrét tárgyai és nem absztrakt állameszme... Nem kell szószerint venni Mikesnek ezt a kijelentését, de annyi kétségtelen, hogy Petőfi sohasem tett volna ilyen kijelentést, ha életben marad és a szabadságharc leveretése után kibujdosni kényszerül. Illetőleg: tehetett volna ilyen megjegyzést Petőfi, de csak pillanatnyi haraggal, egy gyűlöletföllobbanásban, amikor képes volt megtagadni azt is, akit szeretett.

Ha Zágonnál szélesebb kereteket keresünk Mikes lokálpatriotizmusához, akkor is csupán *Erdélyig* jutunk, ami érthető egy tizenhetedik századi kuruc magyarnál. Manapság sokat beszélnek *erdélyi lélekről*: ez az életérzés, ha öntudatlanul is, irányító szerepet játszott Mikes gondolkozásában. Ezt a „hazát“ látja kizárólagosan maga előtt és rátartó büszkeséggel hangsúlyozza erdélyi voltát: *az erdélyi vér adomért nem szolgál* (34. lev.). Legjobb feleség az erdélyi asszony — írja tréfásan a nényének. Sőt nyíltan fölébe is helyezi szűkebb hazáját Nagymagyarországnak: *egy erdélyi asszony nem ér-e annyit, mint tíz magyarországi?* Erdély: tündérország. A régi mesehit a XVIII. század elején még eleven volt.

Hogy a suhajtozó, Erdélyt emlegető Mikes mennyire más érzelmi beállítottságban éli át a patriotizmust, mint egy mai íróember, arra klasszikus példát idézhetünk a *Törökországi Levelekből*. A 36. levélben elmeséli Mikes, hogy

Jenikőből Rodostóba hajózva találkozott két magyar gályarabbal. Egy magyar bujdosó, aki idegen országban két selymő magyar rabot lát: nagyszerű novellatéma lenne ez egy modern írónak, aki örömét-fájdalmát rázudítaná a találkozás leírására, drámai jelenetbe, párbeszédbe, tragédia ruhájába öltöztetné ezt az „élményt“, páthosszal nőtetné a gályarabok alakját, vagy pedig — ha például egy naturalista író kapná kézhez a tárgyat — a szociologus lázító tendenciájával, az emberi jogok himnuszát zengve és az emberi kizsákmányolás áldozatain elérzékenyülve minél rikitőbb képet igyekezne rajzolni... Mikes klasszikus egyszerűséggel, szűkszavúan és objektíve, szinte csak érinti a témát, majdnem azzal az epikai nyugalommal, amellyel Homeros kiaknázatlanul hagyja a legérzelmesebb emberi szituációkat:

Édes néném, nem egy kis uraság a gályán járni... Igen szép mulatság, de meg, ha az ember azt gondolja, hogy azok a szegény rabok *csaknem mind keresztények*, és hogy holtig ott kell maradni nekik, megesik az ember szíve rajtok...

Ha csak pogányok volnának, meg sem esnék a keresztény ember szíve rajtok. De hát keresztények és még hozzá magyarok is vannak köztük:

Mind ezekre azt mondaná ked, hogy lehetetlen ezeknek a szegény raboknak, hogy szabadságokat ne suhajtsák; mindazonáltal mégis vannak olyanok, a kik azt a nyomorú életet megszokták: mivel *én beszéltem két magyar rabbal*, a kik hűszesztendőtől fogvást vannak a gályán, és mondtam, hogy ha nem lehet-e olyan módot találni abban, hogy megszabadulhasanak? Csak ezt felelék erre: *miért mennénk mi már Magyarországon?* Feleségünk, gyermekünk talán már megholtanak — ott mi is mivel élnénk? Itt ételt adnak, és megszoktuk már ezt a nyomorúságot. A való, hogy nem vártam ezt a feleletet tőlök, másként is gondolkodnám, ha helyettek volnék...

Ennyi az egész. Mikes példásan tizenhetedik századi, klasszikus mérsékletet mutat: nem lázad föl a magyar rabok elhurcolásán, nem tör ki hazafias tirádákban, nem fordul haraggal a törökök ellen, nem aknázza ki a helyzet érzelmi lehetőségeit. Ha mai író volna, talán arra is lehetne gondolni, hogy álobjektív hidegség mögött annál erősebb emóciókat rejteget. De az ő egyszerű és komplikálatlan lelke híven tükröződik és a magyar rabok fakó érzelmi világa is őszintén mutat a romantika és szentimentalizmus előtti korra.

Az irodalom és a dekadens esztétizmus még nem inficiálta a lelkeket. Az élményszükséglet nem gyújtotta lánggra önmagát a keresett és megtalált alkalomnál.

*

A hazától távol lenni, honfitársak számára írni: nem ez a motivum az, amely Mikes irodalmi formájának lényege és hordozója. De mégis, meg lehet kísérelni annak a vizsgálatát, hogy Erdély minő irodalmiságra predesztinálta őt. Ha a Sauer-Nadler-féle irodalomföldrajzi elméletet — némi óvatossággal — „szempontnak“ elfogadjuk,¹ Erdély önálló irodalmisága és francia orientációja első pillanatra nyilvánvaló. Ez az adottság Mikes számára végzetszerű volt. Ha Nyugatmagyarországon születik, talán germán-barok levegőbe jut. Erdélyből a szellemi szálak Franciaországba, latin stílusművészetéhez vezettek.

Je suis Transylvain — mondja Bethlen Miklós, fiktív önéletrajzában (1736): a francia Réverend abbé tudta, hogyan kell a magyarokat beszéltetni. Erdély a maga útját járta. A dunántúli Zrinyi és a felvidéki Gyöngyösy már a barok eposz szárnyain lebegtek, mikor Erdélyben még a históriás ének divatozott és Kőröspatak János *Lupuj vajdáról* versezett (1655). Haller János *Hármas Istóriája* is elmaradt dolog a XVII. század végén... Nagy Sándor története, Trója veszedelme, a *Gesta Romanorum* középkori jeles példabeszédei: régi irodalmiságukkal, témáikkal, morális célzatukkal és theocentrikus fölfogásukkal nem a Descartes korának esztétikai világát szimbolizálják. A líra szinte ismeretlen ebben a tiúndérországbán, ahol a szentháromság problémája foglalja le a kedélyeket és ahol a legerősebb a történetírók-ápolta mult-gondolat. Erdély metamorphosisa, az országos ügyek vonták magukra az irodalmi köztársaság figyelmét. A szellemi atmoszféra nehezebb volt, mint bárhol másutt a nagy országban. Balassi trubadúros szerelmi lírája, a „barok“ Gyöngyösy öncélú versfaragása elképzelhetetlen lett volna Dávid Ferenc földjén. Nem véletlen, hogy a XIX. század komor történeti regénye — Jósika, Kemény — erdélyi milieuban csirázott, virágosodott és múlt el. Naplók, diáriumok, „hiteles“

¹ V. ö. Századok 1925 : 512.

följegyzések, krónikák, memoárok, utókornak szánt kéziratok mindenfelé. A prózai elmélkedés az az irodalmi forma, amelyben az egyén önmagát megörökítheti, minden esztétikai hivatottság nélkül. A legkiemelkedőbb ezek között mindenestre a világlátott Kemény János önéletírása (1658), amely akaratlanul is irodalmi mű: bizonyíték erre az a körülmény is, hogy számos másolat maradt fenn belőle.

Tököly Imrének, Rákóczi mostohaapjának, szintén ránk származott a naplója (1695) és a leveleskönyve (1692). A könyvgyűjtő, istenes Ráday Pál megírta önéletrajzát (1677—1720) és diáriumot hagyott hátra Benderbe való utazásáról (1709). Rosnyai Dávid is éveken át dolgozott „történeti maradványain”. Bethleni gróf Bethlen Kata életének maga által való rövid leírását szükségesnek tartotta nyomtatásban közreadni. Cserei Mihály históriája „az előkelőbb családok között másolatban keringett.” Istennel kibékülni és életünk, környezetünk emlékezetét átadni az utódoknak: ime Mikes közvetlen példaképének, a számüzött Rákóczinak főfoglalkozása. Szatmári Király Ádám, aki naplót vezet a fejedelem párisi tartózkodásáról, egyenesen utasításra cselekedett. Történelem és theologia: ez az a két halovány csillag, amely Zágon fölött mutatja az irodalmi gondolat útját.

Nevetni úgylátszik Párisban tanult meg Mikes, ha nevetés alatt azt értjük, hogy a lélek bizonyosfajta módon reagál a világ jelenségeire;² a memoár-írás ösztönét azonban Erdélyből vitte magával. Nincs még aprólékos vizsgálódással eldöntve, hogy stílusában mi az otthoni hagyomány és mi az idegenben tanult készség. De, ha beállítjuk is Mikest az erdélyi memoárírás atmoszférájába, első pillanatra megállapítható, hogy fölülmulta kortársait. Ráday Pál diáriuma minden irodalmi cél és tartalom nélkül, a latin narratio stílusában, hidegen regisztrálja a tényeket. Mikes valósággal jongleurje a szóöltésnek, ha munkáját ezzel a durvább házi-szóttal hasonlítjuk össze: „Mellyről midőn informáltam volna, mindjárt hirt tévén a szerdárnak . . .” Ráday naplója is híjával van a festői érzéknek, az „írói” megfigyelésnek. Mikes fürgetollú modern feuilletonista hozzá képest. „Meg-

² V. ö. a magyar janzenistákról írt dolgozatomat, *Minerva* 1925: 26.

látogatván Gyömli agát... — nyikorogja a napló szekere: Mikes is leír egy látogatást a török basánál, de ez nála humoros, drámai jelenetté elevenedik, plasztikus mozgalmasságot ölt, az író láthatólag örömét és kielégülését leli az elbeszélésben. Ráda y önéletrajza is még a latinos beszéd kötelekeiben sinylődik.

Talán a *levélírás* erdélyi örökség Mikesnél? Kétségkívül a fejedelem íródeákja ismerte az erdélyi kancellária levélstílusát és a magánszemélyek levélformáit. Ő maga is írt misszilis leveleket igazi rokonaihoz, de ezekben nehezkesebb, körülményesebb, mint irodalmi munkájában, a P. E. grófnéhoz címzettekben. (Itt is meglátszik, hogy „irodalmi akarás” nélkül nincs irodalom...) Levélíróvá, a szónak társadalmi és literátus értelmében, csak Párisban lehetett Mikes. Olvaszuk el Ráda y Pálnak egyik levelét, amely „25. Martii, 1729” dátummal indult útnak, éppen kétszáz évvel ezelőtt:

Bizodalmas Jóakaró Sógor Uram! Jutván eszemben mostaní köszvényes állapotomban, hogy errül a földrül ösém Darvas János uram, szegény megholt Bencez nevével bucsuztató versekkel mortificálta kegyelmedet, én is felépítő mostani állapotomban szokás ellen is edgy kis bolondságra adtam eszemet és kegyelmed mellett fel kívántam kelni; kivált illy ok és alkalmatosság adván elő magát, hogy mivel régtül fogva az ezetben gyönyörködik és azzal hízik, most pedig legközelébb mind attúl, mind pedig a kegyelmed asszú-szölő borátúl megrészedett, az volt az consequentiája és gyümölcse, hogy haza jövetelével köszvénybe esett.

„Levélkultusz”-nak nyomát sem lehet fölfedezni ebben az írásban. A sok participium és cirkalom még az értelmet is elnyomja, nemhogy esztétikai gyönyörűséget nyujtson. A hosszúléleketű, nehéz mondatok lassú járásán rajta ül még a latin szavaknak igája is. Hol jár Mikes ettől a perszóniás lassuságú irmodortól... De nézzünk egy másik levelet. Máriássy Kata írta Gerhard Györgynek, 1709-ben:³

Bizodalmas kedves fiam uramnak ajánlom anyai szeretettel való szolgálatomat kdnek. Nyavalyámban s keserves állapotomban látogató levelét nagy kedvesen vévén, fölöttébb igen köszönöm, hogy keserves sorsomban tetszett meglátogatni s maga és több kedves gyermekeim egészsége felől...

³ Leveles tár II: 372.

Így fest egy „családi“ levél a magyar barok korból. Inkább barok, mint családi és magyarnak is idegenszerű. A Párisban „külföldieskedő“ Mikes százszorta magyarabbul ír. Nyilvánvaló, hogy a levélírás nem volt irodalmi műfaj Erdélyben, aminthogy nálunk sohasem is lett azzá, olyan értelemben, mint a francia udvari milieuban. Hiányzott hozzá a társadalmi, bonyolultabb élet: mesterkéltn világ, amely áhitozza és ambicionálja a természetesség virágait. A levél Erdélyben nem lehetett előkelő szórakozás: társaságbeliek könnyű csevegése, az a természetesség és közvetlenség, amely a régi arisztokrácia, vagy a régi szalonkultúra sajátja. Levelet írni: kivételes és nem mindennapi alkalom. A kifejezések vagy készen állanak nehézkes és szokványos formulákban, vagy úgy kell kifarangni őket. A levél hivatalos érintkezés még a rokonok között is (ez a szertartásosság fokozatosan enyhül, de még a mult század közepén is érezhető) — páthosza, emelkedett hangra, a latinus irodalmiság nivójára inspiráló eszköz, amit csak komoly családi vagy politikai ügyekben vesznek elő. Ugy írni, ahogyan beszélünk: ezt csak a virágzó irodalmiság városában tanulhatta Mikes.⁴ Irodalmi levélíróvá is csak Párisban lehetett.

Volt-e valamikor kapcsolata, és milyen, az erdélyi versírással? A kérdés nem fontos, mert Mikes irodalmiságának nem lényege a verses megnyilatkozás. Ami verset ír, csak betétként, szórakozásból, stílus-divatot követve írja: épen erre vonakozólag kell keresni, hogy erdélyi vagy párisi-e ez a kordivat. Hamar eldönthetjük: van benne a falusi rímfaragásból is, az amateur alkalmi költészetből, de igazi milieu-jét mégis a párisi précieux-barok légkörben gondolhatjuk. B a l a s s i tudós poéziséhez, Z r i n y i missziójához, G y ö n g y ö s i hivatásos mesterségéhez nem kapcsolhatjuk az ő néhány rígmusát. Népies nyelven ír, aminthogy prózája is összegyűjti a jóízű kifejezéseket, találó közmondásokat, de ez nem irodalmi program. Talán a hiteles kurucversekhez áll legközelebb, de még ezeknél is ügyetlenebb verselő. Egyik költői leírását — a rodostói életről — T h a l y Kálmán min-

⁴ Összefügg ezzel az úgynevezett népiességnek egész attitude-je. A paraszt úrhatnám lesz és népietlen, mihelyt tollat vesz kezébe és nem sokra becslüli az úri író, aki tanyai stílust erőtét... „Népies“ író csak fölülről lehet valaki.

den nehézség nélkül bele tudta illeszteni gyűjteményébe. Levélbe verset rejteni: ez a Nyugatról jött barokk szokás nem volt ismeretlen Magyarországon: Ráday Pál egyik post-scriptumában tréfás-szomorodó sorokat küld bizodalmas, jó-akaró sógorának...⁵

Érdekes megfigyelni itt is a nagy stíluskülömböséget: olyanformát, amilyent Mikes misszilis levelei és a *Leveleskönyv* között láttunk. A versírás kötöttebb formáiban nehezebben mozog az író. Maga is beismeri: „soha sem voltam a Parnassus hegyén.“ Költői készsége már a XVII. század elején is elmaradt irodalmiságot képvisel, míg a prózája megelőzi korát. Nyilván azért, mert rigmusai egy családias, az irodalom-nívójáról a dilettantizmus szintjére lekerült divathoz kapcsolódnak. „irodalmi“ prózája ellenben a francia kontroverziák, az elmélkedő és mulattató belletrisztika hagyományán nevelődött. Ha verset ír, zágoni reminiszenciák után indul, — *Leveleskönyvében* egy kiművelt irodalmi műfaj inspirálja. Költői attitűdjében nem tudott gáláns udvaroncá asszimilálódni, *Cotin*-ek utánzójává lenni: itt megmaradt az irodalmiatlanság fokán. A levélírás specifikus modorában azonban kénytelen volt a műfaj szelleméhez alkalmazulni. Az irodalmi előzmények mindig erősen befolyásolják az egyént...

*

Lényegesebb Zágonnal kapcsolatban a francia orientáció kérdése. Az, hogy Mikes zökkenő nélkül bele tudott illeszkedni a francia kultúrvilágba, végső fokon Erdély önálló szellemi orientációjának tulajdonítható. Az erdélyi levegő nem predisponált germán asszimilációra és ha a felvidéki Gyöngyösy-nél joggal lehet nyomozni a német barokkal való lelki kapcsolatokat:⁶ Mikes irodalmi akarásának megítélésénél mindazon szempontok esznek, amik egy délnémet-osztrák-dunántúli kultúrkörbe tartozó írókat meghatározhatnak. Mikes hagyománytalansága, hazai irodalmi hagyományhoz nem-kapcsolódása nemcsak az emigrációban leli magyarázatát, hanem abban a körülményben is, hogy a germán kultúrvilággal lazán szomszédos Erdély még nem termette ki a maga műfaji hagyományait.

⁵ Négyesy-kiad. 1889: 173.

⁶ V. ö. Irodalomtörténet 1914: 402; Horváth János, Napkelet 1925.

Erdély szellemi szálai nem Bécs felé, hanem szükségképpen Párisba és török földre vezetnek.⁷ Bécs közvetítő szerepe csak a XVIII. század második felében mutatkozik a francia expanzió terén, már csak azért is, mert idő kellett, amíg XIV. Lajos és Voltaire korának műveltsége szerves fejlődéssel — és előbb osztrák területen meggyökerezve — hozzánk juthatott. A germán francia-import Erdélyben már félig elhódított piacra talált. Ezt az előljáró franciaságot már K a z i n c z y észreveszi,⁸ tudományosan először I m r e S á n d o r formulázza,⁹ megállapítva, hogy az erdélyi L á z á r J á n o s és H a l l e r L á s z l ó megelőzték B e s s e n y e i t a francia minták követésében. F e r e n c z i Z o l t á n azután véglegesen bebizonyítja a tételt, — sajnos még nem ment át az irodalomtörténeti köztudatba, — hogy: a franciás fölüljulás már a bécsi testőrök előtt — 1755-ben — megkezdődött az erdélyi fordításokkal.¹⁰ Ime, az első pillanat, amikor Erdély megelőzi Nagy-Magyarországot. Nem lehet ezt közömbösnek vennünk Mikes szempontjából sem: már az elindulása olyan volt, hogy messze került a német-barok irodalom kisugárzásaitól és ha G y ö n g y ö s y inspirációt kaphatott *Palinoddiájához* a német S c h o t t e l i u s n a k allegorikus poémájától, Mikes-t abból a milieuből kell származtatnunk, amelyben egy elfogott német kém írásait — 30.000 főnyi kuruchadosztályból — senki meg nem érti... Erdély franciássága valósággal szűkebb nemzeti jelleget ölt: a Rákócziak udvarában ezzel az idegenszerűséggel csináltak frontot a veszedelmesebb idegenszerűséggel — a bécsi befolyással — szemben.¹¹ Ha a politikai és személyi kapcsolatok mellett arra gondolunk, hogy például Rákóczi Ausztrián és Németországon túlra, Hollandiába küldi ki M á n y o k i Ádámot; hogy R é v é r e n d a b b é — Bethlen Miklós szentmiklósi kastélyának

⁷ A Bécsen át és közvetlenül Nyugatról érkező befolyásokra vö. Baranyai Zoltán elvi fejtegetéseit, amelyek a kérdés irodalmát is adják: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon*, 1920.

⁸ Erdélyi Levelek, Pályám emlékezete.

⁹ *A m. irod. tört.* 1874.

¹⁰ *Egy elfeledett regényről*. Bp., Akadémia, 1918.

¹¹ Ugyanez a jelenség ismétlődik meg később a janzenizmussal: a magyar papság nemzeti mozgalma a „nemzeti” janzenizmust kiátkozó pápa mellé áll, hogy védekezzék a sokszínű jozefinizmus ellen; v. ö. *Minerva* 1925 : 52.

vendége — azt írhatta a gróf nevében, hogy „mon chateau et ma maniere de vivre étoit l'Ecole des François“; hogy erdélyi milieuból nőtt ki az első magyarországi francia nyomtatvány, a *Histoire du prince Rakoczy* (Cassovie 1707); hogy Bod Péter szava szerint (1766) Erdélyben még az oláh cseccsemő is franciául sírt... — akkor nyilvánvaló lesz Mikesben az a hereditárius és ösztönszerű asszimilációs készség, amellyel — az emigráció természetes gravitációs pontjában — a francia szellemi élet adósa lett.

*

De Erdélyben volt egy másik szellemi orientáció is, a török, melynek predesztináló erejét kérdésnek szintén fölvehetjük.

Mikes első „törökbarát“ írónk, ami az ő irodalmiságának vizsgálatánál mindenesetre megemlítendő, mert hiszen alig három emberöltővel őelőtte — Z r i n y i ben — a magyar irodalom nemzeti, faji és írói gondolata még a törökgyűlölet volt: eposzra inspiráló érzés, amely a költői alkotás egész karakterét megváltoztatta és az esztetikumot egy politikai élet-halálharc szolgálatába szerezte. E mellett a dinamikus irodalmiság mellett Mikes „törökössége“ *l'art pour l'art* szelídségével és propagandáról nem is álmodó őszinteséggel szerénykedik. Erdélyi ember, aki minden páthosz vagy világtörténeti asszociációk nélkül megállapítja, hogy „a török békekes, szereti a magyarokat.“ (59. lev.)

Egyébként: a hazuról hozott szimpátiákon kívül a „török szellem“ — ha erről egyáltalán lehet beszélni — legföljebb csak Rodostóban hathatott valamennyire Mikesre, anélkül, hogy az irodalomról való koncepciójának és irodalmi céljainak keretét módosította volna.

II.

Páris: az irodalom, mint társas szórakozás.

Mikesre igen jellemző, kedves apróság a *Mulatságos Napoknak* az a részlete, ahol az átdolgozó, aki Madame G o m e z novella-keretét Erdélybe tette át, ezt a jámbor csalafintaságot még megtoldja egy újabb szubjektív motívummal:

....a szőlőfáknak, a melyekből állott az a szép lugas, mása talán nincsen Erdélyben, mivel Honoria azokat mind Rodostóról, a Mármora-tengerének a partján lévő városból hozatta. Ezek a szőlőfák pedig kétszer hoznak szőlőt esztendőben. De még narancsfái és laurusfái is valának kertében...¹

Az író nem esik ki az objektív előadás szerepéből, tudja, hogy a novella törvényei erre nem adtak módot. De a műfaj-fegyelmet mégis áthágja titkos lepel alatt, önönmagát, a maga egyéni tárgyait belehelyezve a fikció kereteibe. Így olvad össze bájos képben Zágon, Páris és Rodostó, azzal a szimultantizmussal, amellyel a tér és idő távolságairól nem sejtő gotikus festő odahelyezi magát ajtatosan térdepelni a vászon sarkába, a piederstálon álló szent lábaihoz, a profán és nem-ismerős néző számára titokban maradva...

Ha már Erdélybe plántálja Kelemen deák az édeskés hölgyeket: bizonyára nem is volt „költői élmény“ számára Páris — így szokták ma nevezni az irodalmi alkotásra inspiráló élettartalmat. Leveleit Gallipoliból kezdi, Párist meg sem említi, — egyhelyütt mondja csupán, hogy „Franciaország jó iskola“ — semmi okunk sincs föltételezni, hogy Páris különösebben és modern értelemben hatott volna rá. Mégis voltak némelyek,² akik sajnálkoztak raja, hogy Mikes párisi levelei „elvesztek“; mások konjekturákat állítottak föl, hogy mi-minden lehetett ebben a párisi naplóban, talán valamely kulisszatitok a Napkirály alkonyulatának gáláns idejéből...

Megint a mai irodalomfölfogást akarták belekényszeríteni a múltba. Mintha Mikest modern költőnek lehetne képzelni, aki élmények után hajhász és megáll lihegve Páris!-Páris!-t sikongani — vagy legalább is megírja az önéletrajzát, regényes korrajz-háttérrel, érzékeny levelekben. Mikes író-énje másfajta legény volt és Párisnak is várnia kellett még vagy egy századot, amíg inspirátora lehetett a magyar irodalomnak.

Párisba a középkor óta jártak magyar diákok, de a sok Anonymus, korát megelőzve, nem állíthatott lírai emlé-

¹ Abafi-kiad. 1879 : 11.

² Abafi Lajos, *Mikes Kelemen*, 98. l.

ket a Szajna-szigetnek, Szent Genovéva hegyének. Az első párisi napló — Bethlen Miklós *Önéletírása*, 1664 — már témául veszi Párist, de nem Racine vagy Molière városát, hanem a házak rengeteg labirintusát, amelybe beleszédül a messziről jött idegen, akinek nem ízlik a sótalan francia kenyér. Bethlen csudájára járt a nagy városnak — kis quartier a mai Párishoz képest — és ilyen ödöngő-ámuló magyarnak kell képzelnünk Mikest is, amint a mai rue de Lille, rue Boneparte és a quai des Grands-Augustins vidékén bolyong... „Academiát, bibliothekát, király házát, nagy királyi ispotályokat és sok számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazításoknak rendit, pompáit csudával néztem, a városnak rettenetes nagy voltában csak belébámultam, de Párist esztendeig sem győzné az ember kitanulni...“ — írja Bethlen Miklós, mintha valami ösztönszerű idegenkedéssel el akarná háritani magától Páris szuggesztíóját. Szathmáry Király Ádám naplójában még ilyen múltó formában sem ölt irodalmi alakot a Páris-járás: száraz adatok, a Rákóczi-emigráció életéről, hallott följegyzések, amik megelevenítésre hiába áhítoznak. Rákóczi, aki pedig író és önmagára eszmélő ember volt, vallomásaiban³ átsiklik a lehetőség fölött, hogy Párist — akár a bünei kedvéért — plasztikusan élénk hozza. Lelkileg amúgyis folyton menekült a hiúságok civitásából és az introspekció szigorú ellenzője eltakarta a tornyok és paloták körvonalait: az író hideg theológus-önmérséklet fegyelmezi, a lelkiekre korlátozza. Az életöröm és fölszabadulás, irodalmi megtermékenyülés Párisa csak a profán irodalom diadalával vonulhatott be a magyar literatúrába. A szentimentális Eötvöst személyes élmények, Sainte-Beuve és Lamartine Párisának emléke inspirálja, mikor ebbe a milieube teszi *Karthusiját*. Petőfin keresztül aztán már a politikába is beleszól Páris, a forradalmak eszményi városa, ihletadó név, amely a Szabadságot jelenti. A „városnak rettenetes nagy volta“, a konkrét épülettömeg mindjobban absztrahálódik és Szabolcskánál már csak kiváltó impresszió arra, hogy a költő előtt hazai tájak — gulya, ménes, kondorosi csárda — merüljenek föl; Ady nál

³ Akadémia-kiad. 1876 : 226.

pedig már titokzatos szimbolum, nem is Páris, hanem valami démoni, vonzó-elrejtő Bakony, tudat-alatti valóság; — sohasemlátott vágy-ország B a b i t s n á l: „Tündérváros, melyről tágult szemmel hall mesét a gyermek“. Az érzelmek iránya Sz a b o l e s k a óta visszafordult ismét Páris felé: de ilyen földolgozása a valóságnak nem volt lehetséges a romantika előtt. Mikesnél bele kell nyugodnunk abba, hogy számára nem volt irodalmi téma Páris.

De azért nem lesz érdektelen rekonstruálni Mikes mögé a XVIII. század-eleji Párist, keresve, hogy milyen irodalmiságra predestinálta őt az a sztagnáló, átmeneti kor, amely — két ellentétes század fordulóján — szellemi refugiumot is adott a magyar emigrációnak.

*

1715—1717. Az 1715 előtti éveket még a XVII. századhoz számítja a francia irodalomtudomány.

Irodalmi újdonságokban szegény évtized, érthető, — a rodostói könyvtár tanúskodik róla⁴ — hogy Rákócziék a múltba fordultak olvasmányért. A közvetlen közelben két világnézet állja a harcot. B o s s u e t még a profán irodalmiság, színház és effajta világi hiúságok eltörlését követeli,⁵ amikor B a y l e szótárával (1697) a forradalmi gondolkodás és szkeptizmus már megteszi első támadó lépését. F é n e l o n *Lettre sur les occupations de l'Académie*-ja a kritikus évekre esik (1716), de a magyar deákok aligha olvasták ezt a poétikai munkát, amely fontosnak tartotta, hogy a szótárírás és nyelvtan-szabályozás szükségességéről értekezzen és a történetíró pártatlanságát fejtegesse. A líra amúgy sem érdekelte őket és ebben a líraiatlan korban, ahol L a M o t t e-H o u d a r t és J. B. R o u s s e a u számítottak költőnek, legföljebb az udvaronc versfaragás, alkalmi ritmusszerzés divatjával jöhettek közelebbi érintkezésbe. A klasszikus dráma R a c i n e *Athalie*-jával (1691) elérte kulminációját és végső sikereit, ami után már csak a terméketlenség és kimerültség átmeneti korszaka következhetett.⁶ Az absztrahált valóság és lelki cselekmények után a borzal-

⁴ V. ö. II. Rákóczi Ferenc könyvtára c. tanulmányomat. Bp. 1926.

⁵ Reflexions sur la comédie, 1694.

⁶ F. G a i f f e, Le drame en France au XVIIIe siècle, 1910 : 16.

makat hajhászó romantika foglalja el a szint, *Crébillon*, aki az apával fiút gyilkoltat a kényesebb világot jelentő deskákon.⁷ A memoár-irodalom virágzik, a misszilis és fikatív levélgyűjtemények az érdeklődés előterében állanak. Az angolból átdolgozott *Spectateur* első kötetei épen 1714—1716-ban jelennek meg: mindezek már *Mikes* kapcsolatokban megvilágítást nyertek.⁸ A morális-vallásos irodalom még mindig a legnagyobb terjedelmet foglalja el a magánkönyvtárakban⁹ és ez a szellem nemcsak a magyar kolónia *janzenizmusát* predesztinálja, hanem *Mikes* egész irodalmi attitűdjének kialakulását is döntőleg irányítja. (Erről alább külön fejezetben lesz szó.)

Kétségtelen, hogy az öntudatos eleven irodalmi célkitűzések és harcok szellemi központjában *Mikes*nek könnyebb volt íróvá lenni, mint ha *Zágon*ban marad. És ha szerepjátszó fikciójában arról gondolkozik, hogy miképpen nyomathatná ki a nénje leveleit: e kijelentése mögött nemcsak az a bizonyosság rejlik, hogy *Leveleskönyve* irodalmi mű, hanem az is, hogy érezte a kapcsolatot az utókorral, tudta, mikor tollat vett kezébe: ha közvetlenül nem jut is — könyvalakban — olvasóhoz a munkája, lesz majd valaki, aki a féltve őrzött kéziratot értékes irodalmi ereklyeként magához veszi és közkinccsé publikálja. Ez a gondolat egymaga is kiemeli *Mikes* leveleit a szándéktalan, misszilis levelek sorából.

Szatmári Király *Ádám* naplójából a párisi évek egypár száraz adatát meg lehet szólaltatni. A diárium följegyzi a prédikáció-hallgatásokat, de a szórakozásokat is: vallásos és mondaine élet együttjárt. *Rákóczi* kint volt *Saint-Cyr*-ban, *Jeremiás* siralmainak előadását meghallgatni. *Udvari vacsorák* előtt mindennap muzsikáltak *Madame de Maintenon*-nál. Ez a szépelméjű asszony, aki a levélírásban is jeleskedett, megnyeri az íródeák érdeklődését:

Mentenoné Asszonyom (ki is egy szegény *Poeta* feleségéből szép elméje által bé insinuálván magát az *Király*-

⁷ *Rhadimiste et Zénobie*, 1711.

⁸ V. ö. *Mikes* és a francia szellemi élet címmel közölt adataimat, *Egyet. Phil. Közl* 1922.

⁹ V. ö. *Rákóczi* könyvtáráról, i. h.

nál...) — ment Szent Czír nevű Clastromban kit is fundált az szegény nemes-emberek leányainak. (1715)

Ebben a mondatban a „szegény Poéta“ kifejezés figyelemreméltó, mert egy olyan irodalmi fogalmat jelöl meg, amire otthon nem igen volt példa. A hivatásszerű Költő, aki éppen a hivatásának gyakorlása következtében szegény marad és halála után özvegyét hírneve folytán a királyra hagyja: valóban nem a magyar „irodalmi“ viszonyokra jellemző típus. Ezt az írói típust láthatta Mikes Párisban és ha nem is iparkodott hivatásos íróvá lenni, mai kifejezéssel élve: egész életét az irodalomnak szentelte. Valószínű, hogy ha Rákóczi halála után hazakerülhet Zágonba, otthon is továbbfolytatja megkezdett foglalkozását, míg ha kezdetől fogva Erdélyben marad, talán praktikus életpályát választ, föléli magát az erdélyi udvar foglalatosságaiiban és szunnyadó író-talentumát legföljebb olyan téli otium idején élesztgeti, amilyenben a hadvezér Zrinyi eposza megszületett.

A francia udvar minduntalan irodalmi csemegével kínálgatta a vídám bujdosókat. Versailles-ban Aesopus fabuláit látják, vízi játékokban előadva. 1714 január 29-én Berri herceg maskarás bált adott, amelyen Szatmári Király Ádám is részt vett „szárnyas egér formára felöltözve“. Rákóczi „szerecseny-köntösben“ farsangolt, strucc-tollakkal és gyöngyökkel megékesítve, úgyhogy senkisémm ismerte meg... Aesopus: a kornak klasszikus és moralizáló beállítottságát mutatja; szerecsen-köntös mögött pedig az a társadalombölcselet érvényesíti magát egészen a báli divatig, amely az irodalmat is benépesítette idealizált vademberekkel, akiknek primitív erkölcsétől a dekadens Európa megújhodását remélték.¹⁰ Két nap múlva már Bourbon herceg maskaráján táncol Sz. Király Ádám. — Mikes is bizonyára ott volt — még pedig „mezei pásztor“-ruhában. Az olasz barok óta Franciaországban is szimbolikus jelentőségű lett a pasturale galante: az előkelő társasmulat-ság átképzése egy klasszikus-primitív, árkádiai, boldog világba. A pásztorjáték-mimelősdi, az a szellem, amely

¹⁰ V. ö. Chinard, L'Amérique et le rêve exotique dans la litt. fr. 1915.

Watteau képeiről mosolyog, nem maradt hatástalan Mikesre, akinek irodalmi főműve a maga egészében nem más, mint egy jólsikerült (még száraz filológusokat is megtevéstő) alakoskodás, dialogus-fikció, a gáláns világnak folytonos travesztáló készsége víg és bús szerepek eljátszására.

Sokat jártak Rákócziék operába, ahol egy nálunk még ismeretlen irodalmi műfajjal ismerkedtek meg a „daljáték“ párisi hőskorában: a klasszikus tragédia magaslátáról nézve romantikus, keverék-műfajjal, amely a herikus-gáláns regényvilághoz is közelebb állott. Ez a primitívebb irodalmiság nagyobb népszerűsége számíthatott, mert elvont dialógusok helyett az élet rubensi képeit mutogatta, színes-csillogó kosztümöket, a látványosságra éhes szemnek. Abban a korban, amikor a vásári mutatványok még fontos pozíciót tartottak a társadalmi életben — tudjuk, hogy Rákóczi maga is elment a kötélen táncolókhöz, megnézni az égő szenet evő görögöt, furcsa állatokat, okos lovat —: az opera számíthatott az életképek iránt mindig fogékony és a regényes realizmusért rajongó tömegre. Szatmári Király Ádám nem mulasztja el az opera-látogatások pontos regisztrálását. A *Télémaque* c. tragédia-operát, amelynek zenéjét André Destouches zenei főinspektor szerzette, 1714 dec. 28-án nézik meg. Quinault és Lully lírai tragédiáját *Furiosus Roland* néven említi a napló: a tizenhatodik századi Itália barokk témája, amely hőse révén francia nemzeti és keresztény tárgy. A színpadi Roland kigyógyul reménytelen szerelméből és hazája megmentésére indul... és az irodalom visszatér a középkori lovagvilágba. Ha Mikes látott egy ilyen operát, vajjon megérezte-e a különbséget a klasszikus stílusfinomságok, a Racine-féle szabályos, eseménytelen, dialógusokban kulmináló tragédia és a pompakedvelő, konkrét és exotikus mesejáték között? Exotikumok iránti érzékét mindenesetre Párisból kell datálni és irodalmi ízlése — alább erről lesz szó — határozottan a romantikus-népies felé hajlott.

Komédiára is sokszor jártak a tudattalanul élménykeresők. Összesen 28 estét említi a napló. Otthon nem lehetett részük az irodalomnak ilyenfajta megelevenülésében. (Egyszer meg lehetne vizsgálni, hogy régibb irodalmunkon

mennyire látszik meg a színpad hiánya. Vizuális elképzelések nélkül, a színház koncentráló kényszerét nem ismerve, a társas együttlét irodalmi atmoszférájába sohasem jutva: a drámaiság nem inspirálhatta íróinkat.) Mikes Párisban lesz „irodalom-szociális“ lényé, ha szabad ezt a barbár terminust gyártani. Gyakori célzásai, amiket a komédiára tesz,¹¹ mutatják, hogy a valóság és fikció nagy ellentétét — különösen nagy a klasszikus tragédiában — észrevette és átélte: „...mint a komédiákban levő királyságok; két, három óráig tart a komédia, a királyság sem megyen tovább“. Jellemző ez a józan nyilatkozat, amely — a valóság talaján állva — némi lekicsinyléssel fogadja és kiemelendőnek tartja azt a mozzanatot, hogy a színdarab cselekménye nem igazi cselekmény, mert a színpadi király néhány óra múlva visszatér a polgári életbe... Ahhoz az irodalomszemlélethez, amely tudatosan annak örül, hogy a játék csak játék: már fejlettebb (talán dekadens) irodalmi kultúra és könyvélményekkel szaturált művészi ösztön szükségeltetik.

Milyen „première“-eken lehettek jelen Rákócziék? Crébillon-nak két darabját mutatták be: *Xerxès*-t (1714 febr. 7) és *Sémiramis* tragédiáját (1717 ápr. 10.). Destouches — a moralizáló vígjáték nagymestere, majdan Bessenyeyi inspirátora — szintén két új darabbal szerepel (*La fausse veuve*, comédie, 1715 júl. 20; *Le triple mariage*, comédie, 1716 júl. 7). Madame Gomez, akitől Mikes később fordít, egyike a kedvelt színpadi szerzőknek: *Habis* című tragédiája (1714 ápr. 17) és a *Sémiramis* (1716 febr. 7) talán ajánlólevél a *Journées amusantes*-hoz, amely a bujdosók rodostói napjait teszi majd mulatságossá. Lehet keresni a szálakat, amik eljutnak a Marmara-tenger partjára: Châteaubrun tragédiája — *Mahomet Second* — az Irénetárgyat dolgozza föl.¹³ Igaz, hogy Rákóczi a première napján (1714 nov. 13) a versaillesi parkban vadászik, de íródeákja bizonyára már akkor megkezdte az irodalmi zsákmányok gyűjtését...

Nem érdektelen az a „kritika“, amit Sz. Király Ádám

¹¹ V. ö. erről Mikes és a fr. szellemi élet c. tanulmányomat.

¹³ V. ö. Király György, *Egyet. Phil. Közl.* 1909.

Athalie egyik előadása (1717 febr. 24) alkalmából reánk hagyományozott. Előkészültségük és irodalomszemléletük alapján mit láttak a bujdosók ebben a hideg és elvont spirituális tragédiában, amely — a fenségesnek legpurifikáltabb kifejeződése — nem ismeri a szerelmet és úgy hat, mint valami isteni színjáték? Rákóczi bizonyára méltányolta benne a vallásos-biblikus áhitatot, de Mikes is többet érthetett belőle, mint a profán naplóíró:

... az Comédián... holott Sz. Irásbeli históriát azaz Athaliát repraesentálták: miképen az maga onokájának megölettetése után az Isten az egyetleneg Joást megtartván, büntette meg h fegyver által.

Szentírásbeli história! — ennyi jelentősége van a darabnak az első magyar színikritikus szerint. Irodalmunk valóban a XIX. század elejéig az epika korszakát éli. A modern eposz — amely Itáliában és a franciáknál a XVI. századi nemzeti-keresztény eposzban kulminál, hogy a dráma abszolutizmusa után a XVIII. században (Németországban is) újra és utoljára posszibilis legyen, de a korszellemhez asszimilálódva — nálunk még a XIX. század közepén is, pogány-nemzeti alapon, klasszicizmust tud inspirálni. „Drámai“ korszaka talán sohasem is volt irodalmunknak, még kevésbbé lehet kívánni egy kuruckorbeli magyar írástudótól, hogy lelkesüljön olyan színműirodalmi finomságokért, amiket hazájukban is csak a széplelkek és beavatottak értettek, Németországban pedig csak egy félszázaddal később fedeztek föl. A klasszicizmus művészi gondolata, a tragédiává konstruált lelki élet és a szereplők „illendő beszéltetése“ nem lehetett irodalom-inspiráló erő egy olyan körben, ahol az irodalom nem életcél, csupán szórakozás vagy jóranevelő eszköz. Talán Rákóczi kiérezte a szentségnek, Isten jelenlétének villamos atmoszféráját, a P a s c a l kozmikus gondolataival közös vibrációt, a törvényes trónörökös iránti hűség-eszmét, az „örökkévaló“ hangulatát, amit S a i n t e B e u v e a dráma domináló vezérmotivumának ismert föl,¹⁴ a „tiszteletreméltó s tiszta erkölcsű kereszténység“ fuvallatát, ahogyan P r o h á s z k a Ottokár a janzenizmust ne-

¹⁴ Port-Royal 6, 11.

vezi,¹⁵ azt a szellemet, amit a Port-Royal-ból hozott magával R a c i n e. Sz. K i r á l y Ádám epikusan fogja föl az alig cselekvő drámát és az isteni akarat diadalma helyett családirtást és bűnhődést örökít meg, a mesekedvelő és morális tanúságot váró publikum lencséjével. A borzalmas gyilkosságokat, amiket R a c i n e csak az expozícióban beszéltet el, látott valóságnak, főcselekvénynek veszi és csupán a szörnyű háttérrel látja, amelyet a tragédiaíró olyan szublimált alakban, halk alexandrinusok fátyola mögé rejtett. Filmre lehetne alkalmazni a napló véres történeteit...

Páris nem volt élmény Mikesnek, de „jó iskola“ igen, amint maga is mondja egyhelyütt. Irodalmi élet, könyvkereskedések, színház, irodalmi célú levélírás, a társas szórakozásoknak irodalomtól tarkított és inspirált volta: — mindez Párisban elevenedett meg előtte és ha Zágonból a történelmi szellemet hozta magával, Párisban tanulja meg, hogy az irodalom szociális valami, amely a jelenben mozog, hat és harcol, egy nagy köztársaság, amelyben polgárrá lenni: életföladat lehet.

Mire Rodostóba ér, már kinyílik a szeme jelenvaló élmények befogadására, a világ megfigyelésére, múltó pillanatra megrögzítésére.

III.

Rodostó: élmény és irodalom.

Párisból Törökország felé hajózva már „irodalmi csomagot“ is visz magával Mikes, legalább is tervek formájában. Egy sokágú, teljesen kialakult, sőt tetőpontjára jutott irodalmi korszak példáin okulva maga előtt látja a lehetőséget, hogy íróvá lesz, életét könyveknek és írásnak szenteli, használva ezzel az olvasónak, akiben hinni akar, minden izoláltsága dacára is. A Mulatságos Napok-at már azzal a kifejezett céltudatossággal indítja útnak, hogy hasson valakire, akit aposztrófál is az Előljáró beszédben: Kegyes olvasó! ... Tudatosan fordít, abból a célból, hogy valamely istenes munka magyar nyelven is meglegyen,¹ önálló be-

¹⁵ Széphalom, 1929 : 596.

¹ V. ö. A b a f i Lajos, Mikes Kelemen, Bp., 108. l.

vezetéseket csatol a fordítások elé, írói céljait exponálva: „Ezen okokra való nézve akartuk tehát ezt a munkát ki botsátani...” Az *Idő jóll el töltésének módja* azt célozza, hogy „mind azoknak, kik ezt fogják olvasni lelki hasznokra legyen.”² A Keresztről szóló fordítását azzal ajánlja a távoli és késői olvasóknak, hogy „az én ítéletem szerint méltó, hogy kinyomtassák”³ Öccsének, báró Huszár Józsefnek meg is írja, hogy miben látja bujdosó életének lassan kialakult céljait:

Itt a világi bajtól, dologtól, gondtól ment vagyok; a tsendes életet a könyvek fordítására szentelem, és sok frantzia könyveket magyarrá változtattam, a melyekből, ha alkalmatosságom adataik, Ötsém uramat is részeltetem.⁴

Spirituális könyveivel hazájában másoknak is lelki hasznára szeretne lenni — írja egy másik levelében (1761 márc. 19.) Huszár Józsefnek. Csupa tervezés, irodalmi akarás egész rodostói élete. Még sem lehetett egy irodalmi fölüljulás megindítója, bár így is első „franciás” írónk és halvány előképe Bessenyeinek. Hogy nem lett Bessenyeivé, annak sok oka van, azon kívül, hogy a költői tehetség és a filozófiai hajlam hiányzott belőle. A XVIII. század végén, a fölvilágosodás irodalmi diffúziója idején literátorrá lehetett az is, aki csak az eszmék propagálására érzett magában erőt. Mikes — a nagy szépirodalom közvetlen közelségében és attól mégis olyan messze — csak szerényebb szerepre vállalkozhatott. Bessenyei benne élt az udvarban, ahol a művészetek refugiumot kaptak, körülvéve barátoktól, irodalmi ambíciókkal lelkes testőrök társaságában: műveit kinyomathatta, közvetlen hatásukból újabb ösztönzést meríthetett, az otthoni szellemi talajjal ápolhatta a kapcsolatot; mialatt odakünn Bécsben küzdött a fölüljulásért, maga mögött érzett egy termékenyítő „Hinterland”-ot, az atmoszféra és milieu pedig, amelyben folyton recipiált és továbbított: egyszerre négy irodalomnak is volt lerakódója és transito-piac, a németnek, franciának, olasznak és a vásárlóképes magyarnak. Mikes izoláltan, távol, az irodalmi érvényesülés és hatás

² Abafi i. m. 127. l.

³ U. o. 129. l.

⁴ U. o. 177. l.

reménytelen szerelmeseként dolgozott Rodostóban, nagy lelki erővel, de jóformán önmagának, asztalfiókjának.

Ha Bessenyei nem lehetett is, egyben mindenesetre megelőzte korát: a szubjektív élmények közvetlen földolgozásában, amiért joggal láthatták benne Petőfi előfutárját. Nem XIX. századi értelemben vett élmény-kereső, ihletben alkotó író, de mégis ő az első irodalmunkban, aki a Goethe-pillanatnak maradandóságot tudott adni, aki jelenvaló önmagát állította irodalmi munkája központjába. Egyetlen elődje Balassi, aki önmagával, mint élménnyel áll szemben, de a XVI. századi tudós trubadur költészetéből hiányzik a *mának*, a pillanatnak jelenvalósága: Balassi klasszikus-elvont atmoszférába emeli az érzéseit, amelyek legtöbbször tértől és időtől függetlenek. A lírikus Zrínyi is allegóriákban, műfaji konvenciókban alakoskodik. Mikesnél azonban mosolyra vagy könnyre ihlet a tárgyak, események közvetlen közelsége. Örök jelen, mint a Petőfi világa. derűs báránnyelűvel, ritkán elboruló éggel. A realitások költőiségét először Mikes érezte meg, programmtalanul, szinte „naturalista” módon irodalmi rangra emelve olyan élet-törödékeket, amiknek cserepeiből a megelőző klasszicizmus és páthosz szégyelt volna emléket állítani önmagának.

*

A török *fatalizmus* bizonyára hatott Mikesre — erre már rámutattak —, de nem ez volt az a hangulat, ami irodalomra ösztönözte: a rodostói könyvtár túlnyomóan *janzenista* könyveiben talált rá mintát, hogy miképpen nyilatkozhatik meg a vallásos érzés. Ez a janzenista atmoszféra és a vallásos líraiságokban élő, írogató Rákóczi példája vitte őt rá, hogy terjedelmes morális-aszkéta munkákat fordítson magyarra és a francia theologia gerjedelmeit átélje és zágoni nyelven megszólaltassa.⁵

Úgy látszik a vallásos irodalmi megnyilatkozásnak hatalmas stimulánsa az a lelki függetlenség-ézés, amely kisebb rajongó gyülekezetekben, tévelygésre hajlamos, zárt coteriákban, vagy a magányos meredélyeken járó misztikusokban alakul ki. Durván kifejezve: a herezis beszédes, az engedelmes, problémátlan vallásgyakorlat: néma. Az Egyház

⁵ Mikes fordításainak stílusát érdemes lenne beható vizsgálat alá venni.

két főoszlopa: Aquinoi Szent Tamás és Loyolai Ignác az Ész, nem pedig a Szív emberei. Azok, akik lírai effuziókban élik ki vallásos élményüket, akik önálló hangforrásokká ihletődnek, az égi csengetyűszó rezonátoraiként: könnyen kisiklanak — öntudatlanul is, akaratuk ellenére sokszor — a disciplina merev konturjaiból. Az Egyház állandósága és örökre-épült gondolatkonstrukciója nem tűr individualizmust, még ha gyermeki tisztaságból fakad is, vagy lojalizmussal teljes. Az érzelmességben áradozó Szent Ágostont a protestánsok magukénak reklamálják; Assisi Szent Ferenc természetmisztikája a pantheizmus felé vezető úton jár; a valdensések herezise rajongó misztikából született; Luther belső ráeszmélése Istenre: nyílt szakadás; a szigorú és askéta janzenisták könyvet könyv után írnak, hogy vallásos tévelygéseiket igazolják; már a kortársaik szemükre vetették, hogy nem tudnak tartózkodni az írástól, hogy mániákusan produkálnak, pedig ha csak hat hónapra elhallgatnának, szent volna a béke;⁶ Rákóczit magábaszállása és áhítzásai juttatják ítélőszék elé: a fanatikusnak mindig van valami eszméje, amit aztán könyvalakban kell kifejtenie és bizonyítania, mint Rákóczinak az Ószövetség *figuratio* jelentőségét; Fessler szomjazza a bizonyosságot: ez a szomjuság ösztönzi írásra és hajtja — soha nyugtot nem lelve — el az Egyháztól, egyik szektától a másikhoz; a sorozat végnélkül szaporítható volna és egy hozzánk közelálló példával befejezhető: Prohászka Ottokár sohasem kényszerül leszállásra, ha a spirituális-lírai ihlet nem ragadja el és nem röpül úttalan magasságok felé, — ha nem akar *teremteni*: új magyar stílust⁷ ha nem akarja a természet extatikus átélésének fortissimóit zengeni.

Mikesnek tudomást kellett szereznie arról a cenzuráról, amely Rákóczit — egynémely gyanús propozíciója miatt — egy évi silentiumra keserítette; tudnia kellett, hogy a katekizmus, amit magyarra fordít, janzenista szellemben készült;⁸ tudhatta, hogy Grobois, amellyel a Fejedelem összeköttetésben áll, rebellis kolostor, minden rigorizmusa mellett is. Ez a tudat erősítette meg őt mélyen átélte, centrális gondolatához

⁶ Sainte-Beuve, Port-Royal 1878, IV : 175 és 186.

⁷ V. ö. Sík Sándor, Gárdonyi, Ady, Prohászka, 1929 : 388.

⁸ V. ö. Minerva 1925 : 30.

való ragaszkodásában, amely nem más, mint a Providentiában való fatalisztikus megnyugvás. Ez az érzés teszi őt vallásos íróvá, lelki kincsenek, a maga számára megnyert Providentia-hitnek propagátorává. Írt, mert érezte, hogy vallásossága érdemes arra, hogy híveket szerezzen. Dolgozott, mert sejtette, hogy egy minoritáshoz tartozik, amely Isten előtt kedves.

*

Ezt a minoritást nemcsak szellemi értelemben élte át, hanem maga körül *in concreto* tapasztalta is. A rodostói magyarok — Rákóczi, Sibrik, Zay, Ilosvay, Radulovics udvari pap, Lang orvos, Forgács tábornok és fia Zsigmond, Bercsényi és a felesége, Kajdacsyné és Kőszeghy Zsuzsi, Máriássy, Csáky és Eszterházi tábornokok — egy külön kis zárt társaságot, *irodalmi milieu*-t alkottak, amely nélkül nem képzelhető el Mikes irodalmi munkássága. Minden irodalmi műnek lényege a publikum, amely korrektívumot, rezonanciát és további inspirációt ad az alkotásnak. Mikes fantáziája teremthetett magának egész országra kiterjedő olvasóközönséget, közvetlen ösztönzője és olvasója mégis Rákóczi és a rodostói kolónia volt. Ebből a szűkös talajból szívta életnedveit és hogy nem lírikussá, hanem memoáriróvá, próza-fordítóvá lett, abban — egyéb okok mellett — ennek a rodostói atmoszférának is része volt.

Valamennyi műfaj között a lira a legérzékenyebb, legkényesebb palánta, leginkább függ a talajviszonyoktól. Izolált szigeten hamar elsorvad a folyton új és új táplálékra szomjazó versírás. A Tomiból írt levelek témája kifogy és csak az otthoni közönség eleven emléke tartja bennük ideig-óráig a lelket... (A diszpozíció-hiány néha évekig kihagyhat az egyébként inspiráló milieuban élő költőnél is: Aranynál például. Van „ifjúkori“ és „öregkori“ lira, összekötő „férfi-lira“ nélkül.) Még kevésbé maradhat költő, aki az asztalfiókja számára dolgozik. A lira a pillanatban horgonyoz és rögtön napfényre kívánczik, hatni akar és a visszahatástól erőt nyerni. Az igazi lira valóban az „egész nemzethez“ szól és ha nem tud szólani nagyobb közösséghez, elveszti hangját. Berzsényi ből Kis János nélkül nem lesz Berzsényi. A *Talpra magyar* először úgy élt mint esemény,

tett és csak azután halkult „látható“ irodalommá. A dráma is lappanghat ismeretlenül, mint valami élő gyökér, várva a kedvező korszakot, amelyben kihajthat: *Wilhelm Tell*, *Bánk bán*... A regény még ellenállóbb. Évekig fekszik kiadatlanul, megőrizve hervadhatlan érdemeit és az „elfeledett“ regény új életre hozatva még mindig túlél néhány generációt. De speciálisan, sőt programmszerűen idő- és helytávolságra készülő munka: a memoár, napló, leveleskönyv, soliloquia. Itt nem vár az író ösztönzést a hatástól: tudatosan az a gondolat és irodalmi akarás inspirálja, hogy csak halálával lesz művéből meglepetés, vagy éppen halála után „ötven évre bontható föl“ a jövőbe vetett csomag. Az alkotásban az a főmozgató-erő, hogy nem szól bele a publikum jelenléte: ez ad bátorságot és speciális inspirációt, az „alkalmi“ líra szemérmességével ellentétben.

Mikes egész gondolatvilágát és érzelem-kincsét belerakta a leveles-ládába. Gyűjtött egy életen át, hogy vagyon helyett ezt hagyja hátra: nem a közvetlen szellemi jótékonytságot gyakorolta szétszórva talentumát, hanem gazdagon akart meghalni.

*

Voltaképen Rodostó is Franciaország volt számára. Magyar könyvhöz nem jutva és a német kultúráról — Haller, Gottsched, Lessing — tudomást nem szerezhetve: mint a hajótörött, abból élt, amit magával mentett az emigráció bárkája és amit a Marseille felől arravetődő irodalmi csomagok hoztak. Rodostó a francia kultúrának kis oázisa volt a nagy török európaiatlanság sivatagán. Mikes íróvá fejlődését nem befolyásolta az a primitív, vallásilag előírt kultúra, amely még a XVIII. század közepén is írásbeliségének hagyományain maradozva harcolt a nyugati veszedelem importációja ellen. Ez a „nyugatos“ veszedelem, amely veszélyeztette a török nacionalizmust, nem volt más, mint a könyvnyomtatás...¹⁰

Zolnai Béla.

— Folytatjuk —

¹⁰ Saussure írja (Thaly-kiad. 195. l.), hogy a könyvnyomtatás első török propagátora egy magyar hadifogoly volt, aki muzulmánna lett (megh. 1758).

IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAK.

C. Távoli közönség.

MILYEN ÚT VEZET a kéziratos irodalom mecenásaitól a modern könyvirodalom számtalan és névtelen olvasói-hoz? A keresett útvonal mindenkép végig vezet az irodalmi közönség fejlődésének csaknem egész történetén.

Induljunk ki megint a kézzelfogható konkrétumból, az irodalmi mű publikálásának külső formáiból és figyeljük meg, milyen közönség teszi lehetővé az irodalmi mű megjelenését. Három típus jelzi a fejlődés útját. Az egyik típusnál a mecenás, a másiknál az előfizetők gyűjtése, a harmadiknál a kiadó teremti meg a gazdasági alapot és lehetőséget arra, hogy az irodalmi mű, mint könyv egyáltalán létrejöhessen és megjelenhessen.

1. A mecenás, a kézirat közönségének jellegzetes képviselője, kezdetben ott áll a nyomtatott könyv háttérében is. Az első könyvnyomdák mecenások költségeire és kívánságai szerint dolgoznak, mint azelőtt a kéziratmásolók, sőt a mecenás pártfogásának nyilvános dokumentálása a könyvirodalom kezdetén még fontosabbnak látszik, mint a kéziratos irodalom korában. Alig jelenik meg régi könyv dedikáció nélkül, ép ezért a dedikációk változó formáiban és tartalmában figyelhetjük meg a legjobban, miként alakul át fokozatosan az író és a pártfogó kölcsönös viszonya. Az író és a mecenás viszonyának fejlődését megint három típus által tudjuk szemléltetni; mindegyik fejlődési állapotnak más-más dedikáció felel meg.

A pártfogó és író viszonya a fejlődés kiindulásánál a legkezdetlegesebb fokon összeesik az úr-szolga viszonyal: az író szempontjából személyes alárendeltségnek minősíthető. A középkor alázatos írója a szolgaság jegyében áll akár istenes hívatásból, akár hűbérúri mecenás parancsából, akár a nemes hölgy szolgálatában alkotja meg munkáját. A pártfogó pedig, akire inkább talál a hűbérúr, mint a mecenás neve, az irodalmi mű megrendelője és szuverén birtokosa, sőt ennél is több: korlátlanul rendelkezik

¹ E tanulmány előbbi fejezetei megjelentek a Minerva 1927., 48—123, 202—267; 1928. 538—415; 1929. 284—312. lapján.

nemcsak a szerző tollával, hanem akárhányszor a szerző személyével is. A középkori német irodalomban jól meg lehet figyelni, hogy voltaképp nem a szerző személye körül, hanem a pártfogó személye körül szövődnek az irodalom társas vonatkozásai, hogy a mecénás szellemi és társadalmi elhelyeződése határozza meg az irodalmi munkát. Ha két kéziratos mű összefügg egymással, az összefüggést rendszerint nem a szerzőknek, hanem a szerzők mögött álló mecénásoknak személyes kapcsolata magyarázza meg.

Ebből a szolgai alárendeltségből alakul ki a szerző és mecénás viszonyának második fejlődöttebb formája. Ezt kereskedelmi viszonynak tekinthetjük és a személyes alárendeltséggel ellentétben irodalmi alárendeltségnek nevezhetjük. A szerző előrehalad az önértzet, a tudatosság, az eredetiség fejlődésében és ennek megfelelően egyre inkább fölemelkedik az anyagi függéssel járó szellemi alárendeltségből. Míg előbb egész személyével egy úrnak magánszolgálatára állott, most már személyes szabadságának megőrzése mellett csupán az irodalmi munka által szolgál pártfogójának, még pedig oly módon, hogy mindegyik művét más-más mecénásnak ajánlja vagyis több úrnak szolgál egyszerre, de egynek sem annyira, mint amikor egy mecénás személyes rendelkezésére állott.² Mindinkább az a helyzet kezd általánosulni, különösen humanista íróknál, hogy a pártfogó jutalma lehetővé teszi a munka kinyomatását, de egyébként nem érinti közvetlenül a mű szellemi tartalmát. A szerző figyelemmel viseltetik pártfogója iránt, de figyelemmel van önmaga iránt is és önmaga kifejezésére és dicsőségére kezdi kialakítani munkáját. Amint szellemileg el tudott fokozatosan különülni a könyvnyomtató mestertől, ép úgy el tudott különülni a pártfogó mecénástól is. Amikor művét megírja, akárhányszor még nem is tudja, hogy ki lesz a pártfogó, aki a kiadás költségeit fedezni vagy akinek művét felajánlani fogja.

Igaz, ezt a szép függetlenséget az író inkább elvben élvezi, mint a gyakorlatban. Az életfenntartás gazdasági kényszerűsége most is mint annakelőtte arra viszi, hogy kenyéradójá-

² Zilsel Edgar: Die Entstehung des Geniebegriffes. Tübingen 926. 111. l.: Die Ruhmverleiher.

nak kegyét keresse. Az önérzet emelkedése inkább csak abban a meggyőződésben fejeződik ki, hogy az író szellemi alkotása bőségesen viszonzza a pártfogó ajándékát. Az író a halhatatlanságot adja cserébe a pártfogó jutalmáért; ha csak a dedikáció által is, hírnevet és dicsőséget áraszt a pártfogó nevére, sőt önérzetes pillanatokban már-már úgy érzi az udvari panegyrista vagy historiográf, hogy ő a tékozló fél e csereviszonyban, hogy az ő szellemi ajándékát arannyal megfizetni sohasem lehet.

Ebből az új helyzetből önként következik, hogy nemcsak az író keresi a pártfogó kegyét, hanem a pártfogó az íróét, mert szüksége van rá, hogy legyen, aki emlékét az utókor számára megörökítse. A legkiválóbb humanisták, mint Erasmus, az ajánlaskérő mecénások állandó ostroma alatt állnak. E kereslet legörvendetesebb eredménye a szerző szempontjából, hogy a szerző most több úrnak szolgálván egyszerre versengést támaszthat pártfogói között, ha nincs megelégedve az egyikkel, szerencsét próbálhat a másikkal. Mennél többen pártfogolják, annál inkább úgy érezheti, hogy senkinek sincs kiszolgáltatva, hogy senkinek sem szolgál, csak önmagának. Erasmus kivételesen nagyra emelkedett, sok előkelő pártfogó kegyét élvezte: újtestamentomi paraphrasesei közül pl. Mátét V. Károly császárnak, Márkot I. Ferenc francia királynak, Lukácsot VIII. Henrik angol királynak, Jánost II. Ferdinándnak, az Apostolok Cselekedeteit pedig VII. Kelemen pápának ajánlotta. Sokfelé bókolt, de senki előtt meg nem hódolt és a maga útjain járt mindvégig.

A fejlődés további harmadik fokán a gazdasági vonatkozás teljesen kiesik az író és mecénás viszonyából. Az egykori szolgálai alárendeltség a fejlődés legmagasabb fokán mellérendeléssé, baráti szövetséggé alakul át. Most az író és a pártfogó mint két egyenrangú és egyenértékű fél áll egymás mellett: ha az író gazdaságilag reá is van utalva a pártfogó áldozatkészségére, szellemileg függetleníti magát, fölemelkedik pártfogója mellé és a hozzávaló viszonyát a barátság szálaival erősíti meg.

A szerző társadalmi helyzetének nagy fölemelkedése nyilvánul meg e változásban. A mecénás áldozatkészségéből nem az következik többé, hogy a szerző tolla, mint a kézműves

szerszáma, fizetett eszköz, amely a megrendelőnek engedeimesen dolgozik; a pártfogóhoz való viszonyában egyáltalán nem az anyagi támogatás a döntő, hanem az, hogy a pártfogó a barátság nyilvános dokumentálása által súlyt és tekintélyt ad az író szavának. A dedikáció a presztizs kérdése lesz. A 16. században találhatunk rá példát, hogy az író művét „valaki nevében kibocsátja“ a megajándékozott előzetes tudta nélkül, csupán azért, hogy a pártfogóval való szellemi és erkölcsi közösséget dokumentálja — ami nem szolgált mindenkor az aposztrofált pártfogó örömére.³

A személyes mecénátusság klasszikus teljessége a renaissance és a humanizmus korára esik, a könyvirodalomnak arra a soha vissza nem térő kezdeti korára, amikor a kézirat intim és személyes varázsa még tovább élt a nyomtatott betűkben. A humanista író és a mecénás viszonya az udvari előkelőség jegyében alakult és udvari irodalmat hívott életre, úgy hogy az egész renaissance eredetű irodalom szellemi központjába az udvar ünnepei és szertartásos alkalmai kerültek. A 17. századi barokk stílus udvari stílus, amelynek frazeológiája szerint az író polgári olvasójához is úgy szól, mint a hódoló alattvaló a fejedelemhez. Az „udvari ember“ írja a 18. századi irodalom nagy részét: az írók nálunk még a 19. század elején is meg vannak róla győződve, hogy az irodalom elsősorban az udvari pártfogástól és a főurak bőkezűségétől függ. Az irodalomteremtő akarat előbb van meg, mint az irodalom eltartására képes olvasóközönség, ezért az író, e kor fölfogása szerint, ha magános úton jár, nem lehet el pártfogó nélkül: csak kettőjük kézfogása és szövetkezése által valósulhat meg az irodalom és a humanitás nagy eszméje. Nemes barátság és egyenrangúság fűzi a 18. század legnagyobb udvari emberét, Goethét fejedelmi pártfogójához, önérzetes szellemi szabadsággal kereste és fogadta el Kazinczy főrangú barátainak segítségét irodalmi vállalkozásaihoz. Irodalmunk a 18. és 19. század fordulóján tele van megrendítő küzdelmekkel, amelyeket magyar írók azért folytatnak, hogy pártfogókat nyerjenek nem is annyira önmaguknak, mint az irodalom szent ügyének. Szegény Csokonai egész életén át küzdött a főúri kegyelemkenyérért. Mint valamikor az udvari költő, naiv

³ V. ö. Mária királyné Luther könyvajánlásáról. *Minerva* 1924, 44. l.

⁴ Szerb Antal: *Az udvari ember*. *Minerva*, 1926.

hittel földet kért a királytól, de ezalkalommal is megcsalta őt a csalfa Remény. A providenciális pártfogó, akire a kezdődő nemzeti irodalomnak oly nagy szüksége lett volna, nem akart megjelenni a magyar látóhatáron. Irodalmunk akkor kiáltott Augustus és Mecenás után, mikor a mecenátusság személyes jellege már elhalványulóban volt és helyet adott a pártfogás személytelenebb és objektívebb formáinak. Az íróval és a műalkotással összeforrott pártfogókat a fejlődés további során fölváltották az akadémiák és alapítványok; feladatukat átvette az állam és a társadalom különféle szervezete. A pártfogó ötleteit és szeszélyeit irodalmi pályatételeknek és jutalomdíjaknak kell pótolniok. A modern mecenás már nem közvetlenül személy szerint, hanem valamely objektív közület támogatása által áldoz az irodalomnak.

A könyvajánlás is elvesztette eredeti értelmét és újabb gyökeres jelentésváltozáson ment keresztül. Amint az író elszakadt a pártfogó-olvasó személyétől, a dedikáció elvesztette eredeti jelentését; ha az író a régi szokásnak engedve mégis ajánlást ír könyve elé, a dedikációba foglalt név által az ideális olvasót jelöli meg. A névtelen és ismeretlen olvasók tömegéből kiválaszt egyet, a legkedvesebb olvasóját, akire, még ha sokakhoz is szól, elsősorban gondol és akinek a lelkébe akar találni mindenek előtt. Annál melegebben szólal meg a dedikációban az életközelség szava, mennél nagyobb a távolság az író és az ismeretlen olvasók között.

2. Az irodalmi mű megjelenésének egy további, előrehaladottabb típusára az előfizetők gyűjtése, a subscriptio jellemző. A könyvkiadásnak ez a módja egyenes folytatása az eredetibb mecenátusságnak. Láttuk, hogy a szerző, először egy pártfogónak szolgált, aztán mindegyik művét másnak ajánlva több pártfogó rendelkezésére állott: most pedig előfizetőket gyűjtve művét sokak kollektív támogatásával teszi közzé. Az előfizetőket ezért a főúri mecenás személytelenedő, polgárosodó utódainak tekinthetjük. Az előfizetők sokan vannak, többen mint a mecenások, de még sincsenek annyian, hogy az író ne tudná őket név- és személy szerint megkülönböztetni. Hogy a mecenás ambíciói még nem haltak ki teljesen az előfizetőből, azt az író is tudja, ezért közzéteszi — miként előbb a mecenás nevét a de-

dikációban — a „praenumeránsok lajstromát“, igaz, hogy csak függelékként a könyv végén, de a szándék a régi maradt: a pártfogók dicsőségére a kortársak és az utókor előtt le akarja szögezni azok neveit, akik a mű megjelenését lehetővé tették.

Az előfizetők gyűjtése tipikus jelensége a kezdetleges irodalmi állapotnak, amikor az olvasóközönség még gyér és ritka és az írónak még egyenként kell összegyűjtenie a közönségét. A 18. századi német irodalomban, a 19. század közepéig a magyar irodalomban a közönség aránylag még oly szűkkörű, hogy az író névszerint meg tudja nevezni és ki tudja mutatni első olvasóit. Modern irodalmunk megteremtői, élükön Kazinczyval, heroikus küzdelmet vívtak azért, hogy összetoborozzák azt a kevészámú közönséget, amely a könyvkiadást lehetővé teszi. A fáradozás, amely sokszor eredménytelennek bizonyult, lassan megtermette gyümölcseit. Kazinczy akár egy pártvezér a maga híveit, a praenumeratio által szinte személy szerint számon tartott mindenkit, aki a magyar irodalom ügyét magáénak tekintette.

A praenumeratio a folyóirat- és almanach-formának kedvezett a könyvirodalommal szemben és önkéntelenül is hozzájárult ahhoz, hogy az irodalom társas élete a könyv lapjairól mindinkább áttérrelődött a folyóirat hasábjaira. Érthető módon arra ösztönözte az írókat, hogy az előfizetés útján nyert olvasót állandóan megtartsa és biztosítsa a következő írásai számára. Az előfizetés ezen az úton óriás arányokban kifejlődött a modern folyóírás és napi sajtó terén az előfizető teljes személytelenségét vonva maga után. Eredeti jelentése azonban megmaradt a könyvirodalomban és még ma is találkozunk vele többnyire akkor, amikor az író „a szerző kiadása“ jelzettel maga adja ki munkáját. Az előfizető háttérében ilyenkor még fölismerhetjük a mecénás halvány árnyékát, az előfizetés motivumai között még ott lappang a mecénás régi erénye: a miltekeit, a bőkezű adakozás.⁵

⁵ Klopstock előfizetőket gyűjtött Gelehrtenrepublik c. műve számára. Erről írja Goethe: ...es hieß, daß man nicht sowohl das Buch bezahlen, als den Verfasser, bei dieser Gelegenheit, für seine Verdienste um das Vaterland belohnen sollte. Hier drängte sich nun jedermann hinzu; selbst Jünglinge und Mädchen, die nicht viel aufzuwenden hatten, eröffneten ihre Spahrbüchsen stb. Dichtung u. Wahrheit XII. k.

3. Amint a közönség túlnő a praenumeráció patriarkális viszonyain, a kiadóra szállnak az irodalmi mű megjelenetésének gondjai. A kiadó, mint gazdasági vállalkozó, oly munkát keres kiadásra, amely kelendő árucikké lesz a kezében. Üzleti érdekei az olvasók nagy tömegeinek ügyvivőjévé teszik. Közönsége, amelyet képvisel és amelyen hasznát keresi, oly nagy, hogy az egyes ember elvész benne: névtelen és személytelen tömeg, amelyet a maga teljességében az író soha át nem tekinthet és meg nem ismerhet. Láttuk, hogy a könyvnyomtató-mester egyre pontosabban elkülönül az alkotó írótól, végül a személytelen és objektív közvetítésre szorítkozik. Ugyanúgy differenciálódik a kiadó is. Ő is egyre jobban specializálódik a maga szerepében, amely arra rendeli, hogy a személytelen és névtelen olvasókból összetett közönség objektív exponense legyen. Ez a közönség, a maga egészében többet is jelent, mást is jelent, mint amit egyes tagjainak összegezéséből ki lehetne számítani. A jó kiadó művészete abban van, hogy megérti ennek a kiszámíthatatlan és szeszélyes tömegakarathnak kívánságait. Üzleti számításaiból épül az egyes olvasó ízlésén túlnövekedő irodalmi siker és divat.

4. Összegezzük most a fejlődés jelenségeit, amint azokat — a mecénástól a kiadóiig — a közönség változó formáiban megfigyeltük.

A fejlődés egyik előrehaladó iránya a közönség *quantitativ* növekedéséből adódik. A közönség köre egyre nagyobb lesz; amint nő az irodalmi mű publicitása és a kinyomott példányok száma, ugyanúgy megnövekedik számszerint a közönség is: a könyvek száma és az olvasók száma összefügg egymással és kölcsönösen fokozza egymást. A közönség körének fokozatos tágulását a szóhagyomány óta figyelemmel kísértük: a *quantitativ* gyarapodás óriási hullámgyűrűben tovább terjed a könyvirodalom korában. A pártfogó költségen nyomtatott mű, a praenumeratioval megjelentetett mű és a kiadó közbejöttével kiadott mű három újabb állomását jelenti a közönség folytonos kiszélesülésének. A pártfogó költségen kiadott mű sokak kezében megfordulhat, de csak kevés primär olvasóval számít. Nem számíthat annyi olvasóra, akinek közvetlen ügye volna a könyv megjelenése, mint az előfizetés útján publikált munka. Mindkettő közönségét

azonban magasan fölülmulja az az olvasótábor, amelyet a kiadó képvisel.

Az olvasók növekedő mennyiségében az irodalom extenzív fejlődése tükröződik. Mindig több lesz a könyv és zsúfoltabb a könyvtár, de többen lesznek az olvasók is, egyre nagyobbra tágul térben és időben az a kör, amelyre a nyomtatott betű hatása kiterjed. Az irodalom maradandó alkotásai mögött progresszív arányban megnövekszik az olvasók tömege: Goethe Wertherének egykori könyvsikere a példányszám tekintetében eltörpül a regény mai kiadásainak beláthatatlan tömege mellett. Több könyvpéldány pedig nagyobb publicitást és rendszerint több olvasót is jelent.

A közönség számbeli megnövekedésével jár az egyes olvasó fokozatos személytelenedése. Az egyes olvasó, akire az író munka közben gondol, mindjobban elveszti névvel jelölhető individualitását. Mennél többen vannak az olvasók, annál kevesebbet számít az egyes; mennél nagyobb a közönség, annál inkább elmosódnak az egyes olvasó arcvonásai az író szemében. Mikor a mecénás kezébe volt letéve a munka kiadása, akkor még tudta az író, hogy ki lesz az első olvasója. Az előfizetés alkalmával már sokfejű közönség verődik össze, többnyire utólag, mikor a munka már meg van írva és ez fölmenti az írókat attól, hogy személyszerint tekintettel legyen egyes olvasóira. Mégis, a név- és személyszerint összeírt olvasók milyen jól ismerik egymást és az írókat, viszonyítva ahhoz a „nagy” közönséghez, amelyet a kiadó képvisel. Ha a könyv írója ezt az ismeretlen tömeget még néha közvetlenül megszólítja mint a „Nyájas Olvasót”, úgy ez a megszólítás a modern könyvírás korában már ódivatú fordulatnak hangzik vagy tudatos archaizálásnak számít, amely eszünkbe juttatja az író és olvasó viszonyának egykori intimitását. Az író és olvasó közötti távolság mérhetetlenül megnövekedett. A fejlődés oda vezet, hogy az író az olvasóknak fiktív és láthatatlan tömegéhez szól, de egyes személyekhez nem irányítja többé szavait. A névtelen és ismeretlen olvasó mint postulatum él előtte, mint kiszámíthatatlan, ezerarcú idegen, akivel csak egy objektív médiumon, a kiadón át érintkeznek.⁶ Mennél hatalmasabban kiterjed körülötte a

⁶ Friedrich Schlegel: Seine prosaische Jugendschriften. Minor kiadása 1882. II. k. 187 l.: Mancher redet só vom Publikum, als ob

nyomatott betű publicitása, annál inkább vonúl vissza az író saját csigaházába, az alkotó lélek örök magánosságába. Mindenkihez szól és voltaképp senkihez. Ha a legnagyobb publicitásra gondol, végtelen távolságban érzi magától az olvasót, önmagának ír, csak a maga szavára hallgat, egyedül van, mint aki mikrofón előtt áll és a végtelenbe küldi hangját, ismeretlenekhez.

Az író és olvasó fokozódó elkülönülése magyarázza meg azt az optikai csalódást, amely mindig ott kísért, mikor a közönség történetét keressük az irodalom történetében. Az író ma csakugyan önmagának ír; a közönség oly elvont messzeségben van tőle, hogy alig számít vagy egyáltalán nem folyik be az irodalmi viszonyba. A fejlődés differenciált magasságán az író műve a magánosságban fogant és a közönség, mintha nem is volna, láthatatlanná válik az irodalomtörténet számára is. Ezért csak az író és a mű áll szemünk előtt: az olvasó legföljebb a fikció szerepét játssza, de a valóságban cselekvően nem vesz részt az irodalom fejlődésében. Ez az állapot azonban egy hosszas fejlődés végeredménye. A naiv történeteszemlélet optikai csalódása abban van, hogy a mai állapotokat vetíti vissza a múltba és abban a boldog hitben él, hogy a közönség minden időben ugyanilyen imaginárius tényező volt az irodalom alakulásában, mint amilyennek ma látjuk. Ebből az öntudatlan föltevésből magyarázható, hogy irodalomtörténetekben csak kevés szó esik vagy csak anekdotikus formában szerepel a közönség története.

Ha visszatekintünk arra a hosszú útra, amelyet a közönség kezdettől fogva befutott, szemünkbe tűnik az átalakulásnak meg nem szakadó folytonossága. A könyvirodalom folytatja és sokszorososan fokozza azt a folyamatot, az író és olvasó elkülönülését, amely a szóhagyomány jelenvaló közönségéből kiindulva a kézirat közeli közönségéhez vezet és ennek körét is sokszorososan fölülmulva beteljesedik a könyvirodalom közönségében. A könyv közönségét távoli közönségnek nevezzük.

5. A számbeli növekedésnél is mélyrehatóbb az a

es jemand wäre, mit dem er auf der Leipzigermesse im hotel de Saxe zu Mittag gespeist hätte. Wer ist dieses Publikum? — Publikum ist gar keine Sache, sondern ein Gedanke, ein Postulat, wie Kirche.

q u a l i t a t i v változás, amely a közönség belső fejlődésében megfigyelhető. Az egyes olvasó, ha az író szemével figyeljük fejlődésének útját, egyéniségét veszti, mintahogy az egyes páracsepp elvész a távolság atmoszférájában. De ha nem az író szemével, hanem önmaga szempontja szerint követjük fejlődését, más jelenséget tapasztalunk. Mennél nagyobb tömegbe vegyül el az egyes olvasó, annál nagyobb lesz függetlensége és szabadsága. Ő is individualizálódik, elkülönül, mint az író. Szellemi globuszának zártsága akkor lesz teljessé, mikor eltűnik a külső tekintet elől és elvész a tömegben. Ő is a magánosságba menekül és az ő magánossága ép oly hozzáférhetetlen, mint az íróé.

Az olvasónak ez az individualizálódása adja meg — a közönség egyidejű kvantitatív gyarapodásával együtt — az irodalmi közönség fejlődésének különös jellegét. A fejlődés a „közösség“-től a „közönség“ felé vezet. A szóbeli kicsiny közösség még homogén egységbe forrasztja össze minden tagját, de amint ez a közösség növekedik és sokasodik, elveszti eredeti egységét és atomizálódik. Mikor pedig mennyiségében tömeggé nő, megszűnik egységnek, tömegnek lenni egyes atomjainak differenciálódása és elkülönülése által. A hallgatók közösségéből az olvasók társadalmá lesz és e társadalom minden egyes tagjában az egésznek autonómiája és szabadsága tükröződik. Amióta az írástudomány fejlődésével a közönség minden tagja abban a helyzetben van, hogy maga veheti kezébe a könyvet, a saját-olvasás kora óta határtalan megnövekedett az egyes ember szellemi függetlensége. Az olvasó nincs többé személyes jelenlétre kényszerítve, mint a hallgató; nincs kitéve annak a suggestciónak, amely mások fizikai közelségéből származik, föl van mentve a fölolvassás lassú és nehézkes egymásutánja alól. Saját akarata szerint tájékozódik az irodalom rengetegében, maga választ vezetőt, maga végzi a szelekciót, azt olvassa és úgy olvassa, amint ő akarja és végeredményben maga állapítja meg szuverén szabadsággal, melyik íróat mikor és meddig fog követni. Nemcsak az író és olvasó távolodik el egymástól, hanem az egyes olvasók között is nőttön-nő az idegenség.

6. Mindegyik olvasó egy külön világot zár magába, mégis vannak utak, melyek a közönség szabad és független tagjai között k ö z ö s s é g e t teremtenek. Keresnünk kell eze-

ket a tapasztó társadalomalakító erőket, melyek az emberek közötti szakadékokat áthidalják, egyesítenek és összekötnek, mert ezek teremtenek kohéziót író és olvasó között, ezek teszik az olvasókat közönséggé, az irodalmat irodalommá. Ha a közönség szövedékét vizsgáljuk, voltaképp az irodalom társadalmi jelenségeit vizsgáljuk és emberi — gyakran mélysegesen emberi — viszonylatokat látunk, amint ezek egymástól elszakadt individuális világok találkozásából, súrlódásából és összeütközéséből adódnak.

A közönségnek intern, olvasók között történő változásait nem ismerjük eléggé. Az irodalomtörténet az írás szempontjából, nem pedig az olvasás szempontjából nézi az irodalmat; a távoli és ismeretlen olvasó pedig a történeti vizsgálat számára mindvégig hozzáférhetetlen marad. Nem minden olvasó kíséri széljegyzetekkel olvasmányait, nem mindegyik oly naiv, mint aki „igen szép” vagy más szubjektív vallo-másokkal elárulja magát a kölesönkönyvtárak könyvpéldányaiban. Az olvasó történelmi alakváltozását csak annyiban tudjuk leírni, amennyiben írásos dokumentumokban meg-rögződött, vagyis amennyiben az olvasó maga is íróvá lett. Egyik író a másíknak olvasója. Az író nemcsak szerző, hanem közönség, ezért a közönség történetét is az írók munkáiból kell kiolvasnunk: a közönség vizsgálata is az írók világába vezet. Minden íróban voltaképp két lélek lakik: az egyik a szerzőé, a másik az olvasóé. Egyik író sem valósítja meg százszázalékban az alkotó szerzőt úgy, hogy a receptív olvasó teljesen kihalna belőle. Mikor az író tollat vesz kezébe, az alkotás vágya erősebb benne, mint a befogadásé, de vannak írók, akikben az olvasó erősebb a szerzőnél. Ezek rendszerint a nagy tömegek kedveltjei, az ő szellemi profiljuk hasonlít a legjobban az imaginárius ismeretlen olvasóhoz és az ő munkáin ismerjük meg a legjobban azt, ami az olvasó közönség tömegeit áthatja. Aki mélyen benne gyökerezik az olvasók közösségében, birtokában van az izolálódás ellenszerének és annak a társadalmosító varázserőnek, amely a közönség egészében lakozik.

Az írói munkásság, különösen mikor a polygraphia kétségtelen ismertetőjeleivel bír, pusztán külső térfogata által is a közönségről tesz tanúvallomást. Nagytérfogatú regénysorozatokból már kiolvashatjuk, hogy az olvasó közönség spon-

tán fejlődésének egyik legélénkebb hajtóereje: az olvasás gyorsuló tempója. Köznapi megfigyelés igazolja, hogy a szellemi fejlődés meggyorsítja nemcsak a gondolkodásnak és beszédnek, hanem az írásnak és olvasásnak tempóját. is. A hangos olvasás lassúbb menetű, mint a halk magaalvasás, de a néma magaalvasás is százados gyakorlat és szellemi fejlődés után nagy változáson ment keresztül. Az irodalmi anyag végtelen kiterjedése és megsokasodása a gyorsírást és gyors olvasást vonta maga után. Az író, aki az olvasó ösztönéből ír, felismerhetővé lesz azáltal, hogy sokat ír, száz és száz kötetre való bőséggel úgy ontja magából munkáit, hogy az alázatos középkori scriptor, aki egész életét egy kódex megírására fordította, szédülve menekülne ily termékenység láttára. Ily termékenység azzal jár, hogy az író inkább a közönség tavából mint a maga forrásából merít, hogy nem minden szó fakad lelke legmélyéből és nem minden mondat szakad ki belőle úgy, hogy az megmásíthatatlanul a végső formába legyen öntve. De az olvasó sem merülhet el a régi áhítattal a kötetek százaiba. Az ő gyors olvasása reflexszerű védekezés a reázuhogó betüáradattal szemben. A napisajtó sietve íródik és gyorsan olvasódik: hangosabban és halkabban rikító betűtípusai és címfeliratai a betűfaló, abbreviatúrákkal olvasó és különböző tempóban siető közönség számára íródik.⁷

A közönség összetartó erői leginkább láthatókká válnak, ha a közönség tagjai, különvalóságukból kilépve, összegyűlnek és tömeggé egyesülnek. Ez történik a színház közönsége esetében. A színház nézőközönsége nem ismeri az egyes individuumnak azt a szellemi izolálódását, amely az irodalom olvasó közönségének alaptermészetéhez tartozik. Viszont ha az egyéni elkülönülés ellenszerét keressük, a színház nézőközönsége illusztrálja leginkább a magánosságot fölöldő hatásokat. A színjáték más társas viszonyt teremt

⁷ Nietzsche id. kiad. III. k. 128 l. Für den ruhigen Leser ist das Buch bestimmt, für Menschen, welche noch nicht in die schwindelnde Hast unseres rollenden Zeitalters hineingerissen sind und noch nicht ein götzendienerisches Vergnügen daran empfinden, wenn sie sich unter seine Räder werfen, für Menschen also, die noch nicht den Werth jedes Dinges nach der Zeitersparniss oder Zeitversäumniss abzuschätzen sich gewöhnt haben.

író, mű és közönség között, mint az irodalom; az újkori színjáték azonban annyira az irodalom hatása alá került, hogy az irodalommal rokon hatásokat vált ki a közönségben. Ha a görög tragédia — Wagner és Nietzsche bizonyította — zenéből született, akkor a modern európai dráma olvasásból lett.⁸ A színjáték ezért részt vett az irodalmi formák metamorphosisában. Az alakuló szövegű dráma a szabad rögtönzéstől a sugó által biztosított szövegállandóságig az individualizmusnak ugyanazt az útját futotta be, mint az írott mű; a szerző és színész belső differenciálódása vagy a közönség megosztása ugyan úgy fejlődött, mint az írott irodalomban. Az írott betű ellenállhatatlan intenzitását bizonyítja, hogy a színháznéző lelke mélyén olvasó marad. Az olvasó szempontjai támadnak föl benne, amikor a heroikus jelmezbe öltözött előadók mellett az író, az értelmi szerzőt, az elvont okot akarja látni a rivalda fényében, vagy amikor profanizációnak érzi a megjelenítést, ha kedves olvasó-drámájáról van szó.⁹ A színházközönség annyira a nyomtatott betű diktatúrája alatt áll, hogy irodalmi közönséget jelenít meg számunkra.

7. A színház közönségének analógiájára következtethetünk a láthatatlan irodalmi közönségre. Az irodalmi sikert „közönség-siker”-nek is szokás nevezni, jeléül annak, hogy a közfelfogás helyes megérzéssel olyan jelenségnek tartja, amely inkább a közönség lelkében gyökerezik, mint az íróéban. Az írónak közönség-sikere lesz, ha a közönség akarata jelenik meg benne, pontosabban szólva: ha a kiadó műzsája inspirálja a könyvet és nem a szerzőé. Vannak írók és könyvek, amelyek, mint a Biblia, megmérhetetlen hatással voltak az emberiségre, de hatásukat mégsem nevezzük sikernek. A sikerben van valami mulandó és olcsó. Előfeltétele a hallgatag egyetértés az író és az olvasók tömege között. Ha az író megtalálja a megváltó szót, amely a tömeg ajkán lebeg: könnyű győzelme lesz, mert ugyanazt akarja.

⁸ Nietzsche: Musarion kiad. II., 24 l.: Ursprung der antiken Tragödie aus der Lyrik, der neueren (germanischen, die romanische aus der Antike) aus dem Epos.

⁹ Nietzsche: id. kiad. III. k. 371—73 l.: Und so kehren wir wieder zum Buche zurück und gestehen uns, dass uns die unnatürliche Vermittlung des gedruckten Wortes natürlicher dünckt als die Vermittlung des gesprochenen Wortes in der sinnlich erscheinenden Handlung.

mint a közönsége.¹⁰ Érzelmi rezonanciát fog kelteni, ha a közönség közös nagy érzelmi ügyéhez ér és egy már meglévő szolidaritásba kapcsolódik. Az irodalmi siker ritkán magyarázódik csupán művészi kvalitásokból. Rendszerint bejátszanak mellékkörülmények, amelyek nincsenek is kifejezve a munkában, de elhallgatva is bennefoglaltatnak, vagy legalább is beleírhatók — és tapsra ez ott fenn elég.

Sikerből lesz a divat. A divat is consensuson alapszik, de teret enged az egyén elkülönülésének, sőt ép konvenció határain belül történő egyéni elkülönülésében fejt ki — amint ezt Simmel oly nagy virtuozitással bizonyította¹¹ — a maga igazi lényegét. A közönség természete szerint receptív magatartásra van rendelve: az olvasó a befogadó fél, aki az író gondolatait megismétli magában és ezáltal az író követője, utánzója lesz. Az olvasás mint minden utánzás, szükséges eszköz a szellemi háztartásban, mert egyszerűbbé és kényelmesebbé teszi a gondolkodást. Lehetővé teszi, hogy készen vegyük át, amit különben saját erőfeszítéssel kellene megszerezniünk és így mások gondolatait követve önmagunkat gyarapíthassuk. Az olvasó az író kitaposott útját követi, a tömeg pedig természetes téltlenségénél fogva keresi azt a gyakorlatot, amely megkönnyíti öntevékenységét és mindenkép energia megtakarítást jelent számára. Az utánzás pedig egyformaságot és konvenciót teremt. A divat az irodalomban ép úgy mint a ruhaviseletben, konvención alapszik, amely az egyest egy nagy csoport, osztály vagy közület szolidaritásába kapcsolja. Individuális árnyalata és csillogása attól függ, mennyire veti magát alá az egyén a köznek és mennyire kíván tőle különbözni. A sikernek és divatnak közös tulajdonsága, hogy nem kötelez hosszú időre. Gessner, Iffland és Kotzebue elementáris erővel hatottak, mégis gyors-

¹⁰ Eckermann, 1925. febr. 24.: Es kommt darauf an, sagte Goethe, dass der Dichter die Bahn zu treffen wisse, die der Geschmack und das Interesse des Publicums genommen hat. Diese Bahn hat Houwald mit seinen „Bilde“ getroffen, daher der allgemeine Beyfall. Lord Byron wäre vielleicht nicht so glücklich gewesen, insofern seine Richtungen von der des Publicums abwichen. Denn es fragt sich hiebey keineswegs, wie gross der Poet sey, vielmehr kann ein solcher, der mit seiner Persönlichkeit aus dem allgemeinen Publicum wenig hervorragt, oft eben dadurch die allgemeinste Gunst gewinnen.

¹¹ Simmel: Philosophische Kultur. Leipzig, 1911. 29 l.: Die Mode.

san kiestek a közönség kegyéből, elavúltak, mihelyt megváltozott a közönség érzelmi összetétele. Különös történelmi igazság teljesül be a siker és divat kiválasztottjain. Vannak írók, akik magános úton járva vezérekké lesznek, kevesen csatlakoznak hozzájuk, de emberöltők és századok múlásával egyre nő híveik és követőik tábora, kisugárzásuk idővel sokkal szélesebb rétegekre kihat, mint ameddig a legnagyobb napisiker el tudna érni. A siker és a divat ellenben gyorsan változtatja formáit. Mindig újabb anyagot keres és egyre mohóbban használja el szenzációit. Ma már addig sem tart, ameddig fölszínen van a nemzedék, amelynek szimpátiáit megnyerte.

8. Eddig az irodalmi viszony alakulását figyeltük meg abban az adott helyzetben, amikor a közönség erősebb a szerzőnél. A következőkben az ellenkező viszonyt vizsgáljuk. Ez akkor keletkezik, amikor a szerző erősebb a közönségnél, mikor a szerző személyéből indul ki az az erő, amely a közönségben közösséget teremt. Az irodalmi viszony ekkor a *s z e l e m i* vezetés és követés jegyében alakul.

A szóhagyomány körében megfigyeltük az irodalmi ősfomat, az éneklő chórust abban a pillanatban, mikor egy előadó kiemelkedik belőle, a többiek pedig elhallgatnak és a kiváló egyes hallgatóivá lesznek. Az egyes, aki ekkor a vezérszerepet átvette, a későbbi írónak őse. Mennél inkább megnövekedik az írott szó publicitása, annál nagyobb lesz a néma chorus, amely az író szavára figyel, annál magasabbra emelkedik ki az egy a sok közül, aki a többi helyett beszél.

Az író vezérsége a szó hatalmán és ennek sikerében gyökerezik. Az író szellemi vezérré lesz azáltal, hogy *v a n* mondanivalója a közönség számára és hogy a szó hatalma által nyilvánvalóvá tudja tenni és meg tudja örökíteni ezt a benne lakozó kifejezetlen szellemi tartalmat. Crösus néma fia — mondja Zrinyi Miklós az Áfiumban — „látván veszedelmét atyjának, megszólala a vitézhez, mondván neki: Ne bántsd a királt. Valyon nem hasonló-e az én mostani felkiáltásom, édes Nemzetem, te hozzád?“ Minden irodalmi tettnek ez az alaptermészete: a lélek némaságából fakad a szó, amely mások számára figyelmeztetéssé, segítséggé, útmutatássá, példaadássá, megvilágosulássá vagy megváltássá, mindenkép lelki gyarapodássá válik. Az írás a lélekformálásnak, az olva-

sás a szellemi követésnek egyik módja. Az irodalmi viszony ennél fogva: paedagogicum, több mint az ismeretközlő tanítás, hanem a lélekformáló nevelés, amely kihat az olvasó egész egyéniségére. Ugyanaz a teremítő akarat, amely az írói művet létrehozza, a munkáról áttérjed az olvasóra is: most az olvasó az anyag, melyet az író a maga képmására formál és magához hasonlónvá igyekszik tenni. Szellemi vezér volt ebben az értelemben Sokrates, kinek egy sor írása sem maradt fenn, szellemi vezér a vallásalapító zseni és a vértanú, aki írás nélkül szavával vagy példaadásával meg tudja termékenyíteni az utódok lelkét. Az író a nyomtatott betű mediuma által lesz vezérré, de a paedagogicum, amiben művének jelentősége és termékenysége rejlik, mégis elsősorban személyéből sugárzik ki. Hiába a munka minden ragyogása, ha nem áll mögötte vezetésre hivatott alkotó. Az irodalomra is áll: ha ketten ugyanazt mondják, nem teszi ugyanazt. Irodalmi mű és irodalmi mű közötti mérhetetlen értékkülönbség a szerző személyek fajsúlykülönbségéből származik. Goethenek is ez volt a meggyőződése, amit számtalan megfigyeléssel megerősített, hogy az irodalmi alkotás jelentőségét a mi individualizáltan gondolkodó korunkban már nem a munkában megnyilatkozó tehetség vagy művészet dönti el, hanem az író egész szellemi habitusa, egész egyéniségének nagyszabású volta határozza meg.¹²

Az a kivételes megbecsülés, amellyel minden nemzet nagy íróit körülveszi és emlékeit megörökíti, nem a munkának, hanem az írónak, nem is az írónak, hanem az embernek és a szellemi vezérnek szól, akit milliók követnek. Az irodalomtörténetnek az a különleges szerepe van a nevelés oekonomiájában, hogy vezérlelkeket ábrázol, hogy a vezérek

¹² Goethe ezt mondja Platen-nel kapcsolatban: „Überhaupt der persönliche Charakter des Schriftstellers bringt seine Bedeutung bey dem Publicum hervor, nicht die Künste seines Talents. Napoleon sagte von Corneille: S'il vivait, je le ferais Prince! — Und er las ihn nicht. Den Racine las er, aber von diesem sagte er es nicht. Desshalb steht auch der Lafontaine bey den Franzosen in so hoher Achtung, nicht seines poetischen Verdienstes wegen, sondern wegen der Großheit seines Characters, der aus seinem Schriften hervorgeht.“ Eckermann: Gespräche mit Goethe, 1824. márc. 50.

pantheonja által a szellemi művelődés egész történetét szimbolizálni tudja.¹³

A szellemi vezérség lehet az írói tettnek nem akart és nem vállalt következménye. Vannak az irodalomban passzív vezetők, akik nem akarják, hogy kövessék: hidegfényű csillagok, amelyek nem tehetnek róla, hogy az ember a sötétben utánuk igazodik. De ily passzív magatartás többnyire csak palástolja az aktív vezért, aki tudva urrá akar lenni olvasója lelkében. A közönség nem tűri a passzív ideálokat. Ha az író teljesen vissza is tudna vonulni művének csigaházába, az olvasók mégis elviszik munkáikat a piaci lármába; egy gondolatnak, ízlésnek vagy világnézetnek hirdetőjévé teszik; vonatkozásba hozzák más kortársaival, elődeivel és utódaival; valamely irány, iskola, párt vagy osztály keretébe foglalják és az író minden tiltakozása ellenére is a társasélet küzdelmes érdekszférájában találja magát. Az író különvalóságának teljes tudatában ellenállhat az áradatnak, mely védőgátjait lebontja és őt a társadalom megosztásaiba sodorja: a közönség, amely nemcsak az ő olvasó közönsége, tőle függetlenül mégis csoportosít, rendez és az individuumnál nagyobb egységekben szeret gondolkodni. A pártonkívüli írókat legföljebb a pártonkívüliek pártjába foglalja össze. De éppen e társas vonatkozások, melyek az íróhoz hozzájárulása nélkül is körülfogják és magános munkáját idegen tájakkal összekötik: ezek teszik az irodalmat irodalommá. Izolált emberekből, elmerült gondolatokból irodalom nem terem. Az írott szóból csak akkor lesz irodalom, ha belesodródik az emberi viszonylatok végtelen tengerébe.

Az irodalomtörténetnek számolnia kell irodalom-kívüli erőkkkel, melyek belejátszanak az irodalom spontán fejlődésébe. A szellemi fejlődés útját követi, de az eszmék isteni színjátéka pártharcok formájában zajlik le a földön. Világnézetek állnak egymással szemben: de a küzdelem kimenetelét igen sokszor nem az eszmék győzelme, hanem a társasélet íratlan törvénye dönti el. Nemzeti felújulásunk nagy irodalomteremtő mozgalma, a nyelvújítási harc összeomlott

¹³ Friedrich Schlegel: Jugendschriften id. kiad. II. 501. l.: Wie die Senatoren der Römer sind die wahren Künstler ein Volk von Königen.

volna Kazinczy sztratégiája nélkül és a német irodalom egykorú nagy fordulata: a klasszicizmus és a romanticizmus szétkülönülése nemcsak eszmei ellentétek következménye, hanem kis és nagy személyes viszonylatok eredője. A szellemi vezérség küzdelmet, hirdetést, pártállást jelent; a szellemi élet története úttörőknek és követőknek, szövetségeseeknek és ellenfeleknek versengésből és pártharcából tevődik össze.

Nem könnyű feladat: leírni az íróban a vezérnek mindig visszatérő jellegzetes vonásait. Mert ha az állandó és típikus jelenségeket keressük benne, ép arról oly oldalról közeledünk hozzá, amely — mert közös és stereotip — a nagy egyéniséget az átlaghoz hasonlónak teszi. Az ismétlődő jelenségek a vezérségnek csak technikáját határozhatjuk meg, de nem tudjuk velük megragadni azt, ami a vezért vezérré teszi. Ép az az ineffabile, ami az egyéniség legmélyebb mélységeiből kiárad és mindenkit megérint, megragad és követésre kényszerít, aki vele érintkezésbe kerül — a vezérségnek ez a lényege kisíklík a törvényszerűen ismétlődő jelenségek leírása által. Mégis a vezéri hivatottság egyik próbája marad: miként tud bánni és mit tud alkotni a kiváltságos ember azokkal a nemes és hitvány eszközökkel, amelyek mindenkinek egyformán rendelkezésére állanak.

Az író és a közönség kohéziója nemcsak az író vezető kvalitásából ered, hanem eleve adva van a közönség természetében is.¹⁴ A közönség keresi a vezéret, akiktől sikert és eredményt vár; általában mindenütt ott van a szellemi világban is, ahol haszon, gyarapodás és nyereség vár reá.¹⁵ Ha nem

¹⁴ Michels, Robert: Zur Sociologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie (1925) megfigyelései — bár más anyagra vonatkoznak — irodalmi viszonylatokra is találunk.

¹⁵ Goethe Eckermannnak azt mondta Napoleonról: Allerdings war seine Persönlichkeit eine überlegene. Die Hauptsache aber bestand darin, dass die Menschen gewiss waren, ihre Zwecke unter ihm zu erreichen. Deshalb fielen sie ihm zu, so wie sie es jedem thun, der ihnen eine ähnliche Gewissheit einflösst. Fallen doch Schauspieler einem neuen Regisseur zu, von dem sie glauben, dass er sie in gute Rollen bringen werde. Diess ist ein altes Märchen, dass sich immer wiederholt; die menschliche Natur ist einmal so eingerichtet. — Niemand dienet einem Andern aus freyen Stücken; weiss er aber, dass er damit sich selber dienet, so thut er es gerne. 1829. ápr. 3.

volnának vezéregyéniségek, a közönség maga kreálna ilyeneket, hogy legyen kit utánozni és követni. Az utánzás példákat keres, a követés vágya vezéreket kreál.

A közönség hálás a maga szellemi vezérei iránt. Ünnepelni akar; az írókat többnyire még azok is ünneplik, akik nem olvastak tőlük semmit és ez azt bizonyítja, hogy a személy varázsa rendszerint nagyobb körben hat, mint a munka.

A renaissance megtalálta a költőtudós ünneplésének rituáléját: megkoszorúzta költőit. A poeta laureatus koszorúja volt a legnagyobb kitüntetés, amit a humanista álmában megkívánhatott: a babérkoszorú egybefonta az író fölcsigázott önértetét és a közönség ünneplési készségét; aminthogy általában ez a két mozzanat összejátszik és kölcsönösen fokozza és kiegészíti egymást. Dante a teljes szellemi autarkia érzésében önmagát akarta megkoszorúzni, később a császár osztotta a koszorút, aztán egyre többen adták és kapták a babért, a XVI. században már általánossá fajult a költő koszorúzása.

Az újabb kor lemondott az író ily ceremoniális kitüntetéséről, de az aktus lényege: az írói kiválóság nyilvános elismerése és ünneplése a változott gazdasági és társadalmi viszonyokhoz alkalmazkodva, továbbra is fennmaradt. A költő-koronázás egyik újabb, elvontabb és irodalmibb mása a panegyrikus gyászvers és gyászbeszéd, az irodalmi fejlődés magasságán az emlékbeszéd és a nekrológ (Minerva, 1928. 103. Máté). A babérkoszorú korunkban a halotti maszkok dísze lett. Ha megfigyeljük, kik állják körül az író frissen ásott sírját, milyen érzelmi hullámokat vet a halálhír a sajtóban és a közönség körében: egyszerre láthatóvá lesz valami azokból a rejtett szálakból, melyek az írot a láthatatlan és ismeretlen olvasókhoz fűzték. Az író gyászünnepsége: szimbolikus jelentőségű szertartás az író és közönség kölcsönös viszonya szempontjából is.

A személy kultusza minden eredményes írói pálya járuléka és szükségszerűen hozzátartozik a szellemi vezér udvartartásához. A közönség hálája kegyeletesen megőriz minden emléket, amely a nagy író személyéhez fűződik és személyes emlékek megbecsülése néha meglepően hasonlít a vallásos reliquiák kultuszához. E nemes vonzalom nyilvánul meg abban, hogy a hálás utókor az író munkáit, mint egy hiera-

tikus kánont, megőrzi, kiadja és magyarázza. A filologia a legjobb inspirációját mindenkor a nagy író személyének kultuszából meríti.

9. A közönség ösztönszerű ragaszkodásának és csatlakozó készségének az író részéről megfelel az aktív vezérség. Az író is követésre akarja bírni olvasóit és arra törekszik, hogy az egyszeri találkozás közte és az olvasó között maradandó és tartós szellemi kötelékké fejlődjön. Figyeljük meg, miként tartja össze az író az ő híveit, melyek irodalompedagógiájának kísérő jelenségei? A legerősebb vonzóerő természetesen mindenkor magából a műalkotásból és a munkában rejlő értékekből fog kiindulni.

Az irodalmi pártalakulás egyik jellegzetes tényezője: az irodalmi program. A kéziratvilág még nem ismerte a programmatikus írásokat: irodalmi programok csak akkor keletkeztek, mikor az író messze láthatóan ki tudta tűzni a célt, hogy ennek elérésében mások is segítsék és kövessék. A program pártot szervez és amióta irodalmi programok vannak, céltudatos vezérszemléket találunk az írók sorában. Az irodalmi programnak megvan a maga különös, mindig visszatérő frazeológiája, amely azonban korok és egyének szerint jellegzetes stíluskülönbségeket mutat.

A program frazeológiájához tartozik mindenekelőtt a vezérszó, amely mint egy bélyegző védjegy az egész célkitűzést egy könnyenforgó kifejezéssé tömöríti. Az irodalmi vezérszavak (Schlagwort) történetéből ki lehet hámozni az irodalom egész újabb történetét. Ily vezérszó volt például a „természet” és a természetutánzás doktrinárjeitől a 19. század végi naturalizmusig minden irodalmi irány szinte kivétel nélkül ezzel a jelszóval lépett a színtérre. Paradoxona mind ez irodalmi programoknak, hogy — talán az egy német koraromantikát kivéve — valamennyien irodalomellenes jelszavakkal próbáltak egy-egy új irodalmi gondolat számára híveket szerezni.

A program frazeológiájába való továbbá, hogy mindenkit a maga táborába hív és lehetőleg azt a látszatot igyekszik kelteni, hogy az ő vezetése mellett az ellentétek elsímulnak; hogy akik eddig szemben állottak egymással: konzervatívok és forradalmiak, öregek és fiatalok, jobboldaliak és baloldaliak, ortologusok és neologusok — az új program

keretén belül békésen egyesülhetnek. Az ily vendégszeretően hívogató program arra számít, hogy más meglevő alakulatokból fogja összegyűjteni híveit. Ellenkezője a szűk és exkluzív program: ez hadat üzen a kompromisszumos egyesülésnek és látszólag lemond a nagytömegről is. Keveseknek szól, de a legkiválóbbakat hívja a maga zászlója alá. Az odi profanum vulgus et arceo vissza-visszatér a könyvirodalomban; azt hirdeti, hogy az író mintegy magában álló szobor, független a környezettől, amely őt körülveszi. Kazinczy szeretett hivatkozni Goethe szavára: Worte des Geistes sind für den Pöbel nicht da, más szavakkal, de ugyanebben az értelemben azóta is ismétlődött a klasszicitás önérzetes kifejezése.¹⁶ De ha az önérzetes vezér csak a legkiválóbbakat hívja a maga zászlója alá, nem lesz-e mindenki a követője? Ép az előkelő tartózkodás az exkluzív programban a vonzó mágnes, azt a veszedelmet rejti magában, hogy az ilyen program hajlandó lesz minden követőjét kiválónak tartani.

A programmatikus írások dialektikájához tartozik ez a fordulat: az eszme minden, a személy nem fontos, ide tartozik az a törekvés is, amely ki akarja mutatni, hogy a programnak nagy előzményei és előkelő ősei vannak a múltban. Ez a bizalmatlankodók megnyugtatására szolgál és azt akarja mondani: hiszen voltaképp nem is olyan új az új cél, hanem csak egy elveszett régi jónak restaurálása. Tekintve, hogy minden szellemi törekvésnek előzményei vannak, ez az érvelés mindenképp meggyőzőbben hat, mint az a másik, hipokrizisből fakadt okoskodás, amely titkolni akarja a tömörülés rejtett célját és csak annyit árul el az érdeklődőnek, hogy a program: a programmentes elfogulatlanság, az igazi tehetségek érvényesülése, vagy más efféle. De bármi legyen is a taktika: minden irodalmi célkitűzés megegyezik abban, hogy híveket keres, hogy ennek érdekében a kritizált jelent egy árnyalattal sötétebbre, a remélt jobb jövőt pedig egy árnyalattal világosabbra festi és hogy az érvek meggyőző erejét az előadás páthoszával fokozni igyekszik.

Az irodalmi pártalakításnak egy másik, a programmal rokon eszköze: a folyóírás. Minden folyóirat és napilap

¹⁶ Stefan George: Hymnen, Pilgerfahrten, Algabal előszavában: (der verfasser) blieb bis in einzelheiten der rücksicht auf die sende menge enthoben...

mint egy-egy élő papír-individuum állhatatos kitartással és leleményességgel azon munkál, hogy az olvasó közönség laza tömegéből egységes, összetartó és vezethető olvasótábort szervezzen. Ha egyszer összetalálkozott valamely olvasójával, azt többé el nem eresztí, hanem folytonos megjelenése által visszatér hozzá és mint a jó térítő addig látogatja őt, mígnem az olvasó jön el hozzá, hogy mint hívó a szellemi vezérhez önként csatlakozzék. A folyóiratok első oldalain programokat olvashatunk, viszont az irodalmi program szinte kivétel nélkül folyóiratok segítségével igyekszik érvényesülést szerezni. A folyóiratnak is tipikus életjelenségei vannak. Programmatikusan indul és addig éli heroikus hőskorát, ameddig alapítói fejlődőben vannak és a kitűzött célok megvalósításáért küzdenek. Amint a vezérgondolat lassan beteljesedik vagy elhomályosodik, vagy amint az első ösztönzések, melyek a folyóiratot életre hívták, kiapadnak, elkövetkezik a folyóirat második, csendesebb életkora. Ennek jellegzetes tünete a nostalgia: a folyóirat kezdi önmagát historizálni. leírja kezdetének és első sikerének történetét, emlékszámokat és emlékbeszédeket ad ki és a legszívesebben megint elülről kezdené pályafutását.

Az irodalmi párt egy harmadik, mindennél erősebb összetartó ereje: a személyes érintkezés az író és a közönség, a vezér és párthívei között. A személyes érintkezésnek különös jelentősége van az irodalom új korában, mikor a nyomtatott betű egyre jobban eltávolította az író láthatatlan és ismeretlen olvasóitól. A nyomtatott betű csak elvont és egyoldalú szellemi kontaktust létesít és nem tudja pótolni az egykori primitív életközelséget, amely valamikor az író és közönség között természetszerűen adva volt. A nyomtatott betű azonban visszanyer valamit az élőszó elveszett intenzitásából és frissességéből, mihelyt az olvasó egy ismerős személynek hangját hallja benne megszólalni, mihelyt személyes nexusban áll az íróval, akinek munkája a kezébe kerül. Az író ezért nem nélkülözheti az élőszónak és a személyes érintkezésnek megelevenítő és összetartó erejét; amennyiben fölolvassó tournékat tart, könnyen hasonlóvá lesz régi idők vándor apostolaihoz. Ha figyelmesen vizsgáljuk a nyomtatott betű intenzív hatásait, igen sokszor személyes érintkezések nyomaira bukkanunk, amint azt pl. a német-magyar irodalmi

érintkezések története is bőségesen igazolja.¹⁷ Kazinczy Ferenc, a magyar irodalomnak ez az első nagy sztratégája, tisztán látott ezen a téren is. Jobban tudta többi magyar kortársainál, mit jelent a személyes momentum az irodalmi vezérség szempontjából. Bámulatossággal és következetességgel személyes kapcsolatokat keresett és ápolt, mert meg volt győződve, hogy az irodalmi feljulás táborát csak személyes ismeretség által tudja összetartani, hogy egy elismerő szó vagy baráti kézfogás néha többet segít a neologizmus ügyén, mint nyomtatásba foglalt sok súlyos érv.

A személyes összetartás legteljesebb és legmagasabb formája az irodalmi barátság. A barátság kultusza, miként az irodalmi fejlődés minden jellemző mozzanata, ókori előzmények után az olasz renaissance körében támadt föl és egyik jellegzetes kötő-szövedéke lett a humanista neoplatonizmusnak (vö. Minerva, 1928. 171. l. Zolnai Béla). A „renaissance-barátság” belsőleg áthasonúlva mint „szentimentális barátság” a 18. századi angol irodalomból átszármazik a kontinensre: Klopstock, a göttingai írók, a fiatal Goethe köre érzélgős baráti szövetséget kötöttek. A szentimentális barátságtól megint jól megkülönböztethető, a „klasszikus” barátság,¹⁸ amely Goethe és Schiller nemes egyesülésében találta meg paradigmátikus megvalósulását. A klasszikus barátság teljesen leveti az előbbi érzélgős hangnemet, a legszívesebben levetné a barátság nevét is és a kölcsönös nagyrabecsülés és szellemi segítség által, főként a közös célok érdekében való együttműködés által nyer objektív tartalmat.

¹⁷ Bleyer Jakob: Gottsched hazánkban, 1909. — Ua.: Hazánk és a német filológia a 19. század elején, 1912. Erről a kérdéstről szól Farkas Gyula breslauer előadása: A személyes motívum jelentősége a német-magyar kapcsolatok történetében a német romantika korában. vö. Budapesti Szemle 1929. 137. l. XVI. és XVII. századi irodalomunkra a wittenbergi egyetem közvetlen hatása nyilvánvaló. vö. XVI. és XVII. századi irodalomunk német eredetű fordításai. Irodalomtört. Közlemények, 1923.

¹⁸ Goethe azt mondja Eckermannnak Jakobiról, akivel szentimentális barátságban volt: er hatte mich persönlich lieb, ohne an meinen Bestrebungen Theil zu nehmen oder sie wohl gar zu billigen. Es bedurfte daher der Freundschaft, um uns an einander zu halten. Dagegen war mein Verhältniss mit Schiller so einzig, weil wir das herrlichste Bindungsmittel in unsern gemeinsamen Bestrebungen fanden und es für uns keiner sogenannten besondern Freundschaft weiter bedurfte. 1827. febr. 7.

A klasszikus példaadást a barátság kultuszában is messze fölülmúlta a német romantika. A „romantikus barátság” magában foglalja a szentimentális és klasszikus barátság tartalmát, de azonfelül oly szoros életközösségeket tud teremteni, amilyenekre ezelőtt nem találunk példát. Egyensúlyozni tudja az individuális elkülönülést a kitérülésnek, egybeolvadásnak jellegzetesen romantikus tendenciájával, ezért megfér a végtelen individualizmussal is, sőt az önismeret igazi próbáját a romantikus teoria a baráti megnyilatkozásban látta. Önmagunkat csak a kiáradásban ismerjük meg — mondja Jean Paul — amint vérünk forróságát is csak akkor ismerjük meg, amikor kicsurog belőlünk (so wie wir die Wärme unseres Blutes nicht in unseren Adern spüren, sondern erst dann, wenn es von ihm gesondert außen über unsere Oberfläche rinnt).¹⁹ A német romantikát át- és átjárja a forró barátság erezete, a testvérek vérségi kapcsolata és a házaskötélék romantikus fölfogás szerint csak alap és alkalom, hogy szellemi testvér-barátság fejlődjön az emberek között. Innen van, hogy a romantika képviselőit leginkább baráti társulásban idézhetjük föl: a két Schlegel-testvér, Fr. Schlegel és Novalis, Novalis és Tieck, Tieck és Wackenroder, Brentano és Arnim és Bettina, a két Grimm-testvér, a fiatal Hölderlin és a fiatal Hegel stb. — soha annyi testvérbarátságot nem látunk az irodalomban, mint a német romantikusok körében. Fr. Schlegel a barátságot tekintette igaz életelemének és hivatásának — a barátság kielégíthetetlen bestiájának — in der Freundschaft unersättliche Bestie — nevezte saját magát.²⁰

Nálunk megint Kazinczy Ferencben ismerjük meg az irodalmi barátság első nagy művészetét és istápolóját. A szentimentális és a klasszikus barátság stílusait egyesíti és ezen a téren is a romantika útegyengetőjének bizonyult. Barátság-kultuszának emléke: rengeteg irodalmi levelezése, amely le nem íródott volna, ha nem a baráti együttműködést tartotta volna a természetes irodalmi életformának.

A szellemi vezérségnek egy további jelensége az írónak az ifjúsághoz való viszonyából adódik. Az író nemcsak kor-

¹⁹ Selina 209. Rasch, Wolfdietrich: Die Freundschaft bei Jean Paul. 1929. 71. l.

²⁰ Kuckhohn Paul: Persönlichkeit und Gemeinschaft, 1925. 21. l.

társaihoz szól, hanem az előrelátás magas fokán a jövőre is gondol, ezért a fiatalabb nemzedék képviselőiben látja legértékesebb szövetségeseit. Ha meg tudja hódítani a fiatalabb generációt, egy nemzedékre biztosította eszméi halhatatlanságát. Személye voltaképp addig él, ameddig élnek az emberek, akik hívei és követői voltak. A szellem maradandósága felé törekszik, ezért követő közönsége sorában keresi azokat, akik még ma fiatalok, de talán már holnap az ő helyébe fognak lépni. Az irodalom fejlődésén is végig vonúl a nemzedékrendek örök változása és e változás állandó törvényszerűsége.²¹ A generációk összetartása és szétkülönülése belejátszik minden pártalakulásba: összefűzi az egykorúakat, baráti kapcsokat és szövetségeket teremt, de ugyanakkor válaszfalakat is emel és gyakran végzetesen elidegeníti egymástól az idősebbeket a fiatalabbaktól. A szellemi fejlődés nemzedékek elkülönülésévé és versengésévé lesz a történelmi valóságban. A diadalmas szellemi vezér azonban áthatol generációs korlátokon; túllépi saját nemzedékrendjét és párthiveket nyer nemcsak az egykorúak, hanem a fiatalabbak sorából is, iskolát csinál és a fiatalabb nemzedékben megtalálja szellemének örököszeit és megőrizőit. Az elkövetkezendő nemzedék meghódítása természetes kísérője minden irodalmi célkitűzésnek, megnyilvánulása annak az irodalomteremtő akaratnak, amely mindenkor a szellem végtelen fennmaradása felé törekszik.

10. A szellemi vezetés természetét minden teóriánál jobban Goethe világtörténelmi példája világosítja meg. Goethe nem volt népszerű író. A siker talán csak egyszer adott szárnyat szavainak, amikor a Götz és a Werther egy csapással híressé tette a nevét; egyébként kevesen követték őt magányos útain.²² Goethe bölcs alázattal megnyugodott abban a tudatban, hogy alkotásai nem valók a tömeg kezébe.²³ Újból és újból azt kellett tapasztalnia, hogy az ő

²¹ Pinder, Vilhelm: Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte Europas. Berlin, 1926.

²² Hehn Viktor: Goethe und das Publikum; Gedanken über Goethe.

²³ Eckermann 1828 okt. 11.: Meine Sachen können nicht popular werden; wer daran denkt und dafür strebt, ist in einem Irrthum. Sie sind nicht für die Masse geschrieben, sondern nur für einzelne Menschen, die etwas Ähnliches wollen und suchen, und die in ähnlichen Richtungen begriffen sind.

legégetőbb, legizgalmasabb problémái közömböseknél látszanak mások szemében; hogy az emberek nem ismerik vagy félreismerik legbensőbb gondolatait és hogy végtelen meszszeség választja el az ő sziget-világát tisztelőinek kicsiny csoportjától is.

És Goethe mégis utat mutatott, élete szimbolummá lett az utána következők számára. Egyre nagyobb lesz azok száma, akik szellemi vezérüket ismerték föl benne. Egyéniségében adva volt az az elemezhetetlen varázserő, amit a „démonikus“ szóval szeretett jelölni. A démonikus ember attraktív vonzóerővel megragadja embertársait: Goethe démonikus természete eleinte csak kiváló kevesekre hatott, de idő múlásával mind erősebbnek bizonyult és egyre szélesebb köröket hódított meg magányos gondolatai számára. A róla szóló és a vele foglalkozó írások, a szellemi követés irodalmi tanubizonyosságai, ma már külön irodalmat alkotnak.

A szellemi fejlődés végeláthatatlan útja kiindulásától, a primitív írástalan mnemotechnikától, a személyi és irodalmi tudatosság amaz olympusi magasságához vezet, amelyen Goethe megalkotta a modern ember egyetemes szimbolumát a *F a u s t*-ban. A *F a u s t* nemcsak az individualizmus magános hegycúcsaira tévedt ember költői megnyilatkozása akar lenni, hanem tudatos irodalmi-társadalmi alkotás is, amely tisztán lát a szellemi vezetés és követés rejtekeibe. A költeményt, mint könyvet az előszó, színházi előjáték vezeti be. Az előjátékban az irodalom kulisszái mögé látunk: az igazgató a közönség érdekeit védi, a színész az előadott mű helyett beszél, a költő pedig az alkotó szerző jogát képviseli és hármas párbeszédük föltárja előttünk — a későbbi teóriát messze megelőzve — az irodalom társadalmi alapviszonyának legbensőbb lényegét. A *Zueignung* pedig, a dedikációknak e legnemesebb példája, egyetlen fájdalmas akkordban összehűíti a modern kor írójának egész tragikumát:

Zerstoben ist das freundliche Gedränge,
Verklungen ach! der erste Widerklang
Mein Leid ertönt der unbekanntnen Menge,
Ihr Beifall selbst macht meinem Herzen bang.

Thienemann Tivadar.

UTÓSZÓ.

E tanulmány a német és a magyar irodalom párhuzamos jelenségeinek összehasonlításából keletkezett. Irodalomtudományunk eddig is, különösen a német-magyar határterületen, összehasonlító módszert alkalmazott, de az összehasonlítás által elsősorban a kölcsönzés, az átvétel, a hatás kérdését kívánta vizsgálni, nem annyira a spontán fejlődésnek mindenkor azonos természetét. Hogy az irodalom fejlődése a szóbeliséggel kezdődik és a kódexíráson át a könyvirodalom formáihoz vezet: ez és mindaz, ami ebből az alaptényből következik, nem magyarázható esetleges kölcsönzésnek, hatásnak, hanem eleve adva van minden irodalom szellemi fejlődésében. A szellemi fejlődésnek ezt a minden irodalom történetében ismétlődő, azonos útvonalát kerestük a német és a magyar irodalom közös vonásaiban. A kép — tudom — színesebb és gazdagabb lett volna, ha nem két irodalom közössége, hanem sokkal szélesebb anyag szolgál az összehasonlítás alapjául, de e kényszerű egyoldalúság által az eredmény talán jobban talál a magyar irodalomra. Egyszerűsített eljárásunk is nyilvánvalóvá teszi az összehasonlítás szükségszerű végeredményét: a magyar irodalom fejlődése nem lehet más, mint a német, a francia vagy az angol irodalomé, nem lehet más, mint az európai irodalom fejlődése. Az irodalomtörténet alapfogalmainak vizsgálata ebben az értelemben az európai irodalomnak, goethei szóval: a világirodalomnak megismeréséhez vezet. Ha ily egyetemes értelmet keresünk a differenciált irodalmi individuumokban, áthidaljuk azt a mélységes antinomiát, amely ma még elválasztja egymástól a francia *littérature comparée*-nek és a német *Geistesgeschichte*-nek nevezett irodalomtudományt. A magyar irodalomtörténet akkor fog a legjobban megfelelni jövendő nagy feladatainak, ha a régi hatásvizsgáló összehasonlító alapokon tovább építve egységbe tudja foglalni a német és a francia irodalomtudomány nagy tanulságait, de a magyar irodalomnak idegen beavatkozástól független, spontán fejlődését ismeri meg ezáltal; ha az egyetemes érvényű törvényszerűséget és európaiságot meglátja abban is, ami irodalmunkban kitörölhetetlenül magyar.

Th.

K R I T I K A I S Z E M L E

Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavasatai. Budapest, 1927. — Neonacionalismus. 2. kiad. Budapest, 1928. — Küzdelmek könyve. 2. kiad. Budapest, 1929. — Jöjjetek harmincas évek. Budapest, 1930.

AKTÍV MINISZTERRŐL ÍRNI nem tartozik a leghálásabb feladatok közé, mert az olvasó könnyen rejtett szándékot sejt a cikk mögött. S ez érthető mozdulat, mert a miniszter mindig egy politikai párt képviselője, tehát szellemi arca is első sorban politikus pártemberként rajzolódik bele a kortársak emlékezetébe. Viszont a politikai párt természetrajzához tartozik, hogy csak az ellenzékével együtt élhet: a párt fogalmától az ellenpárt fogalma elválaszthatatlan. Egyik oldalon a welfek, másikon a ghibellinek, akik egymással éppen ellentétes módon ítélnék politikusokról és politikai akciókról. Egész természetes tehát, hogy a miniszter is tömjénezést kap párthívei részéről és támadásokban részesül az ellenpárt oldaláról. Éppen ezért, ha gróf Klebelsberg Kuno csak aktív miniszter volna, nem is írnék itt róla. Nem írnék annál az egyszerű oknál fogva, mert ezekről a lapokról számúzva van a politika: Az ő alakja azonban ma már föléje nőtt a politikának, noha a politika nélkül elképzelhetetlen. De vannak emberek, akik csak addig érdekesek, amíg a politika felszínen tartja őket, s az ilyeneknek a miniszterség létük csúcspontját jelenti. Addig valakik, míg miniszterek. Klebelsberg azonban, aki politikusnak indult és így miniszter lett, ki tudott nőni a politikából és fölébe tudott emelkedni a politikának, mert amit akar és amit tesz, az már nem politika: egy darabja a magyar történetnek. Egyéni szint tudott adni a miniszterségnek, mert sokkal több, mint egyszerűen miniszter. S engem az ő alakjából ez a többlet érdekel. Nem a párthív és nem az ellenzék arcával közeledem tehát feléje, mikor e nem köznap lélek alkatát igyekszem eszméim át megfigyelni, hanem a háború utáni idők egyik jelentős egyénisége ragadja meg benne képzeletemet, akit megismerni annyi, mint megérteni ezt a kort, amelyben mi, trianoni magyarok, ma élünk. S ez

a munka annyival könnyebb, mert Klebelsberg nemcsak az alkotásaiban élő miniszter, hanem az eszméit írásban hirdető publicista is. Az írás pedig százszor inkább önvallomás, mint az ezer korlát közt mozgó tett. A tetteből csak töredékes rajza ütközik ki a léleknek, míg minden írás egy-egy önleleplezés, amelyen át a lélek legtitkosabb redőibe is be tudunk pillantani.

Az itt következő sorokban tehát nekem magamnak is vallomást kell tennem. Mikor írtam, Klebelsberg gróf nekem nem volt egyéb, mint négy könyv, amiket nagy érdeklődéssel, az emberek és eszmék megfigyelőjének az attitűdjével olvastam végig. E könyvek lapjairól egy emberi lélek eszmevilágának képe alakult ki előttem, s ezt szeretném most fő vonásaiban leírni. Hogy csakugyan *sine ira et studio* igyekeztem e négy könyv szerzője szellemi vonásainak a felismerésére, azt mindenki igen könnyen ellenőrizheti. Hajtsa végre maga is a kísérletet, — vegye elő e könyveket, s ha a kép, amelyet olvasásuk nyomán kénytelen lesz a szerzőről magának megalkotni, hasonló az enyémhez, igazságom nyilvánvalóvá válik.

I.

Ami Klebelsberg gróf könyveiben első tekintetre feltűnik, azt úgy foglalhatjuk szavakba, hogy ez a szerző nem írónak született, hanem a körülmények adták kezébe a tollat. Ízig-vérig a cselekvés embere, akinél még az írás is a cselekvés szolgálatában áll, s ennek az átütő erejét kívánja vele fokozni. Klebelsberg nem azért ír, hogy ezzel kielégüljön, holott a született írónak az írás a végső cél, amin legalább is ő maga nem kíván tovább menni. E négy könyv szerzője azonban tettekbe, alkotásokba szerelmes és az írás eszköz a kezében, hogy egyrészt alkotásait magyarázza, másrészt hogy alapot vessen velük az alkotások számára a magyar társadalom lelkében. Könyvei beszédek és cikkek gyűjteményéből állanak, tehát már külső mivoltuknál fogva sem rendszeres fejtegetések. Tényekhez és tervekhez fűződnek. Külsőleg nincs bennük egység, de imponáló egységbe fűzi őket írójuk egyénisége és a belőle fakadó azonos lendület, amelyik mind-

egyik beszédből és cikkből kiérezhető. Nagy és gazdag egyéniség szól hozzánk ez írásokból, akiben a cselekvési vágy hihetetlen bőszséggel termeli a valóságba átvihető gondolatokat. Nincs olyan mozzanat, ami ne sugallna neki valami tervet, gondolatot. S ebben hihetetlenül sokoldalú. A boltok portáljának izléstelensége épp úgy fölébreszti benne a reformert, mint az Alföld elmaradottsága. Egy olyan publicistánál, aki konzervatív reformernek vallja magát, egészen természetes, hogy ihletért nemzeti multunk valamelyik nagy alakjához fordul. S ha Klebelsberg gróf ihletőjét keressük, önkéntelenül is Széchenyire esik a tekintetünk, akinek a szerepe kétségtelenül sokban inspirálja őt, mikor egy századdal később ő szintén egy új nemzeti reformkor feladatai elé van állítva. Széchenyi szellemének hatása így sokban magyarázója a publicista Klebelsberg eszméinek, s kettőjük eszmevilágának az analógiája szembeszökő. A használásnak, a műveltség emelésének vágyában Széchenyit juttatja emlékezetünkbe, aki épp így az élet minden részében meglátta és sürgette a javítás szükségességét. Mindkettőjük írásának valami elemezhetetlen tárgyi pathosban van az ereje, amiért az olvasó elfelejti az író rendszertelenségét, ismétléseit, egy-egy cikk gondolatmenetének a megtörését, mert mindegyikben megkapja a benső meggyőződés heve és a hivatásérzet, amelynek alapján a szerző a szóban forgó témához nyúl. Mintha mindketten állandóan hallanák a bibliai szöveget: „Elvész az én népem, mert tudomány nélkül való“, s mintha mind a kettőt e szörnyű vég megakadályozására rendelte volna az isteni gondviselés. Klebelsberg is „iszonyatos felelősséget“ érez azon a helyen, amelynek betöltésére elhivatott, s hivatásának vallja „a magyar műveltség megmentését és felvirágoztatását.“ Hihetetlen feladatok előtt látja a magyar népet, mert nem állhat zsúpfedeles ház Európa közepén, s nem élhet meg a műveltség alacsony szintjén álló nép a Duna-Tisza medencében. S Klebelsberg épp úgy szervezkedést sürget a nagy feladatokra, mint száz évvel előbb Széchenyi tette.

A tanítás, az agitálás nem tartozik az alkotó tettemberek lelki szükségletei közé. Széchenyi azért írt, mert el volt zárva előtte a hatalom és a cselekvés útja. Klebelsberg nála sokban szerencsésebb helyzetben van, hiszen módjában áll esz-

méit legalább részben megvalósítani. Igaz, hogy e tekintetben egy kirabolt, szegény kis ország anyagi eszközei hamar határt szabnak vágyainak, de még mindig jobb helyzet ez egy alkotó léleknek, mint a Széchenyié volt, aki legfeljebb a korabeli társadalom megmozdulásában reménykedhetett, ha arra gondolt, hogy eszméi testet is ölthetnek. El tudom képzelni, ha Klebelsberg gróf barokk főúr vagy egyházfejedelem lett volna, — ezzel a tipussal tart ugyanis egyénisége legtöbb benső rokonságot, — sohasem nyult volna tollhoz, mert egyénisége egy korlátlan hatalom alkotásaiban kiélhette volna a maga életét. Ma azonban egy demokratikus kor más életstílust diktál az alkotókra is. Ma még a miniszter is kénytelen magyarázni a szándékait, s meg kell nyernie a közvéleményt a maga tervei számára, ha azt akarja, hogy az alkotáshoz kezében tarthassa a hatalom eszközeit. Ez a mi demokratikus korunk tette tehát íróvá Klebelsbergét, s így lett a miniszter akarva-akaratlan publicistává.

Hogy azonban valaki egyszerre miniszter és publicista, ez még a mai világban sem mindennapi jelenség. Publicistákból már lettek miniszterek, de a hatalom birtokában rendszeren letették a tollat, mint pl. R. Poincaré, s csak a hatalomról való távozásuk után vették újra föl. Hogy Klebelsbergnél a helyzet másképpen alakult, ennek a mi sajátos történelmi létünkben keresendő a magyarázata. A publicista ugyanis, ha hatalomra jut, könnyen elnémulhat, mert vagy azt várják tőle, hogy már sokszor kifejtett és jól ismert eszméit fogja megvalósítani, vagy egy adott politikai koncepció keretei közé kell beilleszkednie. Akár így, akár úgy, alkotásai meghatározott irány felé mutatnak, amit nem szükséges többé magyaráznia. Klebelsberg azonban úgy jutott a politikai hatalom birtokába, hogy előzőleg még nem volt módjában a nemzettel megismertetnie programját. Az a párt pedig, amelynek tagjaként miniszterré lett, maga is új volt a politikai élet mezején, s így nem jelentett egy részletekben is kialakult cselekvési vonalat. A háború előtt egy miniszter kész adottságokkal, s a dualizmus által megvont lehetőségekkel találta magát szemben. Szándékait ennek a keretei között nem kellett indokolnia másutt, mint a parlamentben. A háború után azonban mindez megváltozott. Egyrészt nagyobb

lett a közvélemény hatalmas, másrészt mindent újra kellett kezdenünk. A régi világ összeomlása után az újjáépítés lett a még ki nem jegecesedett politika egyetlen szilárd eszméje, de a részletekben minden folyékony állapotban volt. A hatalom birtokosai teljesen új helyzet előtt találták magukat, s ha értelmet kívántak adni alkotásaiknak, új ideológiát kellett a nemzeti közvéleménnyel elfogadtatniok, ami tetteiket magyarázza. Ennek az új nemzeti ideológiának a megformálása a kabinet tagjai közül Klebelsberg grófnak jutott osztályrészül, s ennek a szükségessége tette őt publicistává.

II.

Az új nemzeti ideológia a forradalom tagadásából született meg, de nem mint annak abszolút negációja, hanem a hegeli értelemben való feloldása. Benne valóban a réginek és az újnak a szintézise, ellentéteiknek a túlszárnyalása áll előttünk. Haladó konzervativizmus, — ez a név jelöli találóaan Klebelsberg gróf politikai álláspontját, amelynek a talajából eszméi kinőnek. Konzervatív ez a politika, mert ragaszkodik a nemzeti mult pozitív értékeihez, s mert nem kívánja ezeknek a megsemmisítését forradalmi eszközökkel. De egyben haladó is, mert látja, hogy az élet változás és vannak mozzanatok, amiket maga az élet semmisít meg egy régi szervezetben; az új pillanat új feladatokat jelent, s Klebelsberg tudomásul veszi azokat az adottságokat, amelyeket Európa középpontja ma, a világháború után a magyarság számára jelent. Mint reális cselekvő ember realitásokra tud csak építeni, ami persze nem jelent megnyugvást a mai sorssal szemben, hanem ennek a megjavítását is csak a mai realitások kihasználásával látja elérhetőnek. Ilyen realitás, hogy a magára maradt magyarság kezéből elvette Trianon a kardot, de a küzdelemnek ez nem jelentheti a végét: tovább folytatjuk azt a szellem fegyvereivel. Minden erőnkkel arra kell törekednünk, hogy katonai összeomlásunk ne váljék egyúttal kulturális összeomlássá is, mert akkor sem a kard, sem a szellem nem áll többé hatalmunkban a nemzeti megújhódás szolgálatában. Az új államok ellenséges gyűrűje közepette meg kell tartanunk, sőt fokoznunk kulturális felsőbbbségün-

ket, mert ez most az a funkció, ahova szinte összesűrűsödött a nemzet megcsonkított testének minden életereje. Nincs fegyverünk, kevés a kenyérünk: annál jobban akarnunk kell a műveltséget, mert ez kellő időben meg fogja szerezni nekünk a fegyvert is, meg a kenyeret is.

Ime, ez a történelmi pillanat diktálta kényszerűség, amelynek a talajából ki kell nőnie az új nemzeti ideológiának. A publicistára, aki ennek a körvonalait vágyik megszerkeszteni, az a feladat vár, hogy megcsinálja a nagy hídverést a történelmi múlt és a jelen aktuális kérdései között. A jelen a múlt eredménye, de egyszersmind a jövő fundamentuma. Hamis álláspontra helyezkedik, aki csak egyfelé tekint, akár a múlt, akár a jövő legyen az. Amaz meddő sóhajtozóvá, a multat sirató Jeremiássá tesz, emez légiüres térben fantómok után rohanó újtóvá nevel. Csak a múlt hagyományainak alapján lehetünk tisztában a jövő lehetőségeivel, s csak ezen az alapon munkálhatjuk reálisan nemzetünk sorsának javulását. A jövőről alkotott eszményeinknek így lesz szilárd fundamentuma, mert eszmények nélkül az élet nem élet, de jaj annak az életnek, amelynek az eszményeiről kiderül, hogy levegőben lógó, s a valóságtól idegen illúziók.

Klebelsberg gróf szeret vissza-visszatérni a történelemhez, de nem a meddő szemlélődés kedvéért, hanem hogy új erőt merítsen belőle a jövő küzdelmeihez. Azokkal a baljós kesergőkkel szemben, akik nagy összeomlásunkban nemzetünk végkatasztrófáját hirdetgetik, hisz a teremtés örök erejében, s a nemzeti energiák regenerációjában. Ahogy az anyaföld sem öregedett meg, hanem évről-évre kivirul a tavaszi napsugárban, épp úgy a nemzetek sem öregednek meg: Trianon tele után a világháború tarlóin új élet sarjad. S a politikusnak már a télben is ezt az új sarjadást kell munkálnia. A jövő azok kezében van, akik nem vesztették el hitüket, hanem optimizmussal tekintenek az eljövendő idők felé. Jól tudjuk, hogy a magyar nemzetet történelmi útja most nekivitte egy nagy sziklafalnak, amit még csak meg se kerülhetünk, mert jobbra és balra szörnyű mélység tátong mellette. De micsoda nemzetgyilkosság volna, ha most azt kiáltanánk oda az ifjabb nemzedéknek, hogy számotokra többé nincs jövő, mert az út nincs tovább: itt van a vég! A cselekvés emberének egész valója fellázad e kétségbeejtő megnyug-

vás és halálvárás ellen. „Mert igaz ugyan, hogy aki pusztá fejével rohamozik a sziklafal ellen, az összezúzza koponyáját; igaz az is, hogy még hatalmas kalapáccsal is hiába dörmöbölnek a végzetes gránitfalon, de lám, hajthatatlan akaraterő és technikai tudás a Szent-Gotthárd és a Simplon sziklatömegein át 12—20 kilométeres alagútát ütött át. Láttam nyolc köbméteres gránitkockát, mely valóságos szimbóluma volt a törhetetlen ellenállásnak és a hydraulikus prés egyetlen perc alatt szétnyomta és szilánkokra, darabokra mállva esett szerte. Így van ez az erkölcsi és szellemi életben is. Ha nagyok az akadályok, akkor még nagyobb akaraterő és a modern tudás hatalmának hydraulikus présével roppant-suk szét azokat — és ime, mindjárt mi kerekedtünk felül!” Ebből a gondolatsorból született meg Klebelsberg grófban az új nemzeti aktivizmus eszméje, amelyet ő neonacionalizmusnak szeret nevezni. Az elnevezés nem szerencsés, mert minden *neo*-val jelölt alakulat csak halvány mása, vérszegény utánzata egy eredetinek. A neoplatonizmus helyett jobb szeretem a platonizmust és a neobarokkot odaadom a régi barokkért. A neonacionalizmus ideológiája azonban nem a régi nacionalizmus felújítása, hanem az örök és állandó magyar élniakarás korszerű megnyilvánulása. Ahogy másképpen mutatkozott meg ez az élniakarás pl. a török hódoltság idejében és a múlt század abszolutizmusának a korában, épp úgy más formában jelentkezik napjainkban. De mindeme formák mögött egy-ugyanaz a lényeg: a magyar nemzet életakarata él. Nem felújítása tehát ez a program a nacionalizmusnak, mint a téves megjelölés sejtetné, hanem új formája, a mai korhoz illő köntöse. Klebelsberg gróf történeti érdeme, hogy e kétségbeejtő időkben neki volt először bátorsága és tehetsége nyílt és világos ideológiát tárni a nemzet elé, amelynek fényénél újra remélni merhet a jövőben. Akár valóság lesz ez a program, akár átalakult formában fog élni tovább, kétségtelen, hogy a magyar nemzet életének jelentős mozzanatát alkotja és csak belőle kiindulva mehetünk tovább a nemzeti feladatok útján. Lényege ennek a programnak az, hogy az új nemzedékek akaraterójét az aktivizmus jegyében kell meghatványoznunk és ez akaraterő mellé oda kell illeszteniünk a nagyobb természettudományi, technikai, orvosi és gazdasági tudás gyémántfűrőjét, amely átütötte az Alpések főge-

rincének sziklatömbjeit is. A huszadik század demokratikus kultúrája a tudáson épül fel, s a lét soha nem sejtett racionalizálásának megyünk elébe. Nekünk, ha élni akarunk, szintén alkalmazkodnunk kell ehhez a világramlathoz, mert különben mint fölösleges terhet, kidobnak bennünket a kultúrnemzetek hajójából. S ahogy a multakban minden korszaknak megvolt a maga ideológiája, úgy meg kell alkotnunk a mai időkhöz mért nemzeti célkitűzés summáját is. Ez pedig nem lehet más, mint hogy a műveltség lehető legmagasabbra fokozásával tegyük a magunkévá mindazokat az eszközöket, amelyek nemzeti létünket, s a magyarság anyagi és szellemi jólétét biztosíthatják egy demokratikus tendenciájú és racionalizált Európa kellős közepén.

Ha Klebelsberg gróf elméleti emberként lépett volna a publicisztika területére, bizonyosan nagyobb figyelemmel lett volna bizonyos teoriákra, mint így, mikor a publicista a gyakorlati élet emberének egyik megnyilvánulása benne. Egész lénye valahogy idegen a spekulációtól: cselekvési lehetőségekben fogja fel a dolgok összefüggéseit és nem elméleti törvényszerűségeket. A gyakorlati politikus ott áll az élet nagy valóságai előtt, s mivel a folyvást megújuló helyzetekben tetteket és nem elméleteket várnak tőle, nem indulhat a spekulatív államtan dogmái nyomán. Részben az események vaskényszere, részben intuíciója, részben pedig történeti példák vezetik cselekvéseiben. Az intuíció az államférfi sajátos képességei közül épp oly nélkülözhetetlen, mint ahogy a művész vagy a tudós sem alkothat újat nélküle. Ennek a segítségével találja fel magát a legbonyolultabb helyzetekben, s vele tudja meglátni azokat a lehetséges kapcsolatokat, amelyekből tettei kialakulnak. Nagy segítője ebben a történelem ismerete, amely a politikusnak valóban *magistra vitae*. Hasznos úgy a társadalomtudományok, mint pedig a gyakorlat szempontjából csak az olyan államtan lehet, amely történelmi alapokon épül fel, — ezt tanítja a konzervatív publicista, akit a történelem odakapcsol a mult szilárd talajához. Innen van, hogy Klebelsberg gróf különös előszeretettel mindig szeret a történelem tanulságaiból kiindulni fejtegetéseiben. Eleven érdeklődéssel figyeli a korok szellemét, s intuíciója és tudása itt mutatkozik igazában elemében. Kulturpolitikája minden egyes mozzanatának igazolását nem

valami spekulatív theoriában, hanem a történelemben keresi. Ezért nem érdektelen egy pillantást vetni arra a — mondjuk így — történetfilozófiára, amelynek segítségével Klebelsberg gróf a maga szándékait igazolja.

A dolog természeténél fogva ez sem általános jellegű, mint pl. akár Hegel, akár Spengler történetszemlélete, hanem konkrétumokból alakul ki és tisztán és kizárólag a magyar történet tanulmányozásának a terméke, mert ennek a népnek a sorsa nőtt oda Klebelsberg szívéhez.

A magyart Klebelsberg gróf tragikus népnek, a katasztrófák nemzetének látja, akinek az életében mindig egy-egy nagy nemzeti szerencsétlenség jelzi a fordulókat. Az európai népek közösségébe beilleszkedő magyarságot kétszer tette tönkre Ázsia és egyszer Európa. Egyszer a tatárok zúgtak el felette, másodszer a török hajtotta másfél százados rabigába, míg most a világháborúban elvérzett nemzetet Trianonban Európa tördelte darabokra. Azonban a magyarság csodálatos életerejét, amelynek olthatatlan nacionalizmusa a kifejezője, ezek a katasztrófák nem ölték meg, sőt a nemzet legnemesebb tulajdonságai éppen a nagy szerencsétlenségek után nyilatkoznak meg a legteljesebben. S éppen ebben van a mi sajátos erőnk. Ez a megújhódási képességünk magyarázza meg, hogy reménytelennek látszó helyzetekből mindig újra és újra lábra tudunk állni. S mindenkor nemzeti érzésünk volt az a motorikus erő, amely talpraállított, úgy, hogy a változó korokban más és más nagy célok felé irányult. Ennek megfelelően persze belső természetében is lényeges változások állottak be. Szerencsétlenségünk volt annak idején, hogy a 160 éves török rabságot a nemzet nem a maga erejéből rázta le magáról, hanem kénytelen volt ebben idegen uralkodóháza révén Európa segítségét igénybe venni. Ennek lett aztán a következménye, hogy nemzeti mivoltunk nem bontakozhatott ki utána szabadon, mert állandóan az elnémetesítés veszedelme fenyegetett. Ez a nyomás nem szűnt meg a dualisztikus monarchiában sem, csupán enyhült, mert belpolitikai téren nem éreztette tovább a hatását. Ily körülmények között a nemzeti érzés cselekedetekben szűk térre szorult, s önvédelem alakjában élt tovább: védenie kellett magát az idegen uralkodóház és állami akarat elnemzetlenesítő törekvéseivel szemben. Kifejlődött tehát nálunk a szónokló

és a felsőbbiséggel szemben passzív rezisztenciában élő, nemet mondó magyar típusa, aki egy romantikus nemzeti ideológia légvárai között időzött legszívesebben. Ezt a nem destruktív, de tétlen és kritizáló hajlamú hazafit nevezi Klebelsberg gróf negatív embertípusnak. A maga idejében kétségtelenül megvolt ennek is a létjogosultsága, mert ez tartotta ébren a nemzeti érzést hosszú időn keresztül. Ma azonban, amikor az idegen nyomásnak említett fajtája megszűnt, nincs szükség többé a hazafiaknak erre a típusára, mert a világháború után Magyarország történetében új korszak kezdődött, új ország van épülőben, s ennél az óriási építkezésnél új tervek szerint új pallérok dolgoznak és új politikai ideológia van kifejlődőben. A negatív hazafiak helyébe pozitív, munkás, alkotó magyarokra van szükségünk, akik vállvetve vannak hivatva hazánkat az összeomlás után újra felépíteni. E munkás magyarokat a keleti álmodozás helyett a munka pragmatizmusa van hivatva egyesíteni, mert „a politikai rendszereket nem elvi megokolások, hanem gyakorlati eredmények igazolják.“ A kritizáló lelkekkel szemben ez alkotó magyarok, akik közé Klebelsberg gróf önmagát is számítja, rámutatnak a sikerre: a megújított Magyarországra, mert ők a mai elamerikanizált kor szellemének megfelelően a legszebb szavaknál is többre becsülik az alkotó tettet.

Az eszme tehát, mely Klebelsberg gróf lelkében, mint a reformkor nagyjaiban napot gyujtott: a régi magyar nemzetnek egy új magyar nemzettel kicserélése. S a toll hatalmával és messzehangzó szavával erre a nagy munkára hívja el mindazokat, akik vele hasonló módon gondolkoznak. Íróvá kellett lennie már csak azért is, mert éppen a nemzeti reformkorban előtte állt a példa, hogy a nemzet újjászületése a toll embereinél kezdődött. A magyar szellemi ébredés megelőzte a múlt század harmadik harmadának anyagi fellendülését. S úgy látszik, most is ennek kell lennie a történet útjának. A kulturális felsőbbiség eszméje, amit sokan a „kulturfölny“ címén gúnyolódva szoktak a kultuszminiszter szemére vetni, nem új, mert megvan már a magyar szellemi ébredés nagy úttörőinél, s egész világosan kicseng Kossuth írásaiból. Ez tehát tradicionális magyar kultúrpolitikai elv, s Klebelsberg gróf hiába merült volna el a történelem tanulmányozásában, ha nem ismerte volna fel ennek a jelentőségét. Ő itt csak méltó

folytatója nagy elődei hagyományainak, de persze a megváltozott történeti helyzet megváltozott eszközöket és intézményeket követel a mai idők politikusától. De komoly magyar kultúrpolitikus nem térhet le a tradíciók elárulása nélkül erről az útról.

Klebelsberg gróf érzi, bár világosan sehol sem fejezi ki, hogy a történet alapjában véve az *élite* körforgása. Emberek, osztályok és népek addig történelmi tényezők, amíg ennek az *élit*nek a tagjai. Továbbá ugyancsak a történelem a tanubizonyossága, hogy a magyar átlag felsőbb rendű, mint a körülöttünk lakó többi nép. Hiszen nem a számunk, hanem éppen ez a felsőbbrendűségünk tett bennünket ezer éven át a Duna medencéjében vezető és uralkodó nemzetté. Ma is ebben van az erőnk, hacsak önként le nem mondunk róla, ami azonban egyértelmű volna a nemzeti öngyilkossággal. Azt még ellenségeink is kénytelenek elismerni, hogy kevés ország van széles e világon, ahol aránylag több lenne a tehetség, mint Magyarországon. Viszont igaz, hogy még kevesebb ország van, ahol a tehetségek teljes kifejlődésének és érvényesülésének annyi gátja volna, mint nálunk. Ha egyszer ez így van, lehet-e komoly kultúrpolitikusnak más célja, mint hogy ezen öntudatos munkával változtasson? Egész logikusan azt tette Klebelsberg gróf a maga kultúrpolitikájának kvintesszenciájává, hogy a magyar tehetségek érvényesülését egyengesse, s erkölcsi és szellemi erőkkkel hatványozza meg a nemzetnek a veszített háborúban megsökkent fizikai erejét. Annyira nem vagyunk gazdagok, hogy a tehetségeket engedjük elkallódní, mikor nemzeti létünk megújítása minden erőfeszítés összefogását kívánja meg. S most is egy nagy szellemi renaissancenak kell előkészítenie a nemzet politikai élete fellendülésének újabb korszakát. Hiába mondják erre a gáncoskodók, hogy a kultúra luxuscikk, s megszerzése előbb vagyonosodást kíván, mert a huszadik században a kultúra már elemi életszükséglet. De meg gazdasági téren nem vagyunk urai a helyzetünknek, s ma a nemzeti művelődési eszménynél nagyszerűbbet a kivihetők, a megvalósíthatók közt hasztalan keresnénk. Kell hogy a magyarság eszmények után való örök vágya abban a szabad térben élje ki magát, ahol semmiféle Trianon sem tudott bennünket bilincsbe

verni. A katonailag és gazdaságilag megnyomorított magyar nemzetnek a művelődés terén kell felvennie a harcot és megmutatnia a világ közvéleményének, hogy nagyobb a magyar nemzet benső értéke, mint a bennünket környező és a mi rovásunkra nagygyá tett népeké.

Ezeket a megcáfolhatatlanul igaz gondolatokat alkalmazza a gyakorlati kultúrpolitika terére az olvasó, s kiki önmaga szerkesztheti meg velük Klebelsberg gróf tudomány- és iskolapolitikai reformjainak a teljes sorozatát. Ezekkel nem óhajtok itt foglalkozni, mert messze és a politika területére vezetne az alkotások egész légiójának megbeszélése. Csupán arra kívánok rámutatni, hogy a fenti elveknek mennyire logikus következménye mindaz, amit Klebelsberg grófnak a miniszteri hatalom birtokában alkotnia sikerült. Mindennek egyetlen mozgatója az a szándék, hogy a magyar feltétlenül a nemzetek *élitejében* foglaljon helyet, s hogy itthon is nemzetünk *élitejének*, szellemi arisztokráciájának kezében legyen a vezetés.

E nagyvonalú kultúrpolitika egyrészt nemzeti önismertetre vezet, másrészt arra törekszik, hogy a magyar faj szellemi értékét a külfölddel való közvetlen kapcsolatok útján kifelé is elismertesse. Európaiak akarunk lenni, de úgy, hogy magyarok maradunk. A nemzeti termelés élére európai nívón álló vezetők ezreit, s a nemzeti termelés szolgálatába magas értelmi és erkölcsi kultúrával bíró tömegek millióit szeretnénk állítani. Jövünk ugyanis attól függ, hogy meg tudjuk-e tartani nemzeti sajátságainkat, de ugyanakkor teljesen európai színvonalra tudunk-e emelkedni. Hazafias érzésünk nagy ereje biztosítja az első feladat megoldását, s éppen ennek az intenzitása viszont lehetővé teszi, hogy a külföldi értékes szellemi áramlatoknak is tág kaput nyissunk. Klebelsberg gróf különben azzal is ellensúlyozni akarja a külföldieskedés veszedelmét, hogy nem enged csupán egyetlen idegen művelődést érvényesülni vezető *élite*nk kiképzésében, hanem a külföldön tanuló ifjakat szétszórja az egész világon, s ezzel biztosítja művelődésünket az egyoldalú idegen hatás káros következményeitől. Eddig ugyanis éppen az volt a bajunk, hogy túlságosan csak a német szellem hatása alatt állottunk, holott ez szerkezetében és észjárásában nem is rokon a ma-

gyar szellemmel. A külföld elől való elzárkózásnak káros következményei vannak, mert még az önismeret sem lehetséges nemzeti összehasonlítás nélkül. Már pedig a politikának az a feladata, hogy nézzen, lásson, összehasonlítson és az igazságnak megfelelő országgépet alkosson; ezt hasonlítsa aztán össze idegen országok képével, s ilyen alapon építse ki akciórendszerét annak a nagy nemzeti betegségnek a gyógyítására, amit a Trianon szóval lehet egységbe foglalni. Nekünk magyaroknak azonban fő nemzeti betegségünk az ábrándos politika, az irrealitások szeretete és a tervszerűtlenség. Nem tudunk egykönnyen a legfenségesebb eszmék szolgálatában sem összefogni. Nálunk egymást keresztezik az erőfeszítések és irtózunk a nagy kérdések megvitatásától. Úri nemzet vagyunk, s az úr nem vitatkozik, hanem szónoki lendülettel közli a maga felfogását. Klebelsberg gróf nemzeti haladásunk érdekében szükségesnek látja, hogy a retorikus szónoklás helyébe a higgadt érvelést hozzuk, mert csak így remélhetünk egészséges és öntudatos közvéleményt. Ezért ragad ő maga is tollat, hogy felvilágosítsa a nemzetet, érvekkel feltárja előtte valódi érdekeit. A korábbi idők szónokló és ünneplő, civódó és kesergő hazaszeretetével szemben a munkás hazaszeretetet szükségességét hangsúlyozza. Célja a nemzet önbizalmának a felébresztése, s ebben a munkában az alkotó emberek szent összefogását sürgeti. Munkát, műveket, alkotásokat követel a szavak helyébe, s tervszerűséget a kapkodás helyett. S a munka kultuszát a tudás erejével szeretné meghatványozni.

Elméje tele van alkotások terveivel, amik mind egy virágzó boldog Magyarországot vannak hivatva szolgálni ezen a földön, amit hite szerint az Úristen Európa kerti földjének szánt. Cikkei szinte kivétel nélkül ilyen konkrét tervek és intézmények érdekében irattak. Ha ezekre is kiterjeszkedném, eltávolodnék eredeti célomtól, mely eszméi általános elvi alapjainak a megbeszélése.

Úgy érzem azonban, hogy Klebelsberg gróf eszközei közül egyet mégis ki kell ragadnom, mert ezt olyan jelentősnek tartom, hogy sikerével áll vagy bukik az egész kultúrpolitikai koncepció. Ez a kultúra decentralizálásának a műve. Más helyen volt már alkalmam ezzel a kérdéssel behatóbban fog-

lalkozni,¹ azért most csak a lényegre szorítokozom. Ez a probléma abban kulminál, hogy a műveltséget általánossá és az ország minden lakosára kiterjedővé kell tennünk, mert enélkül nem várhatjuk a termelési viszonyok javulását és vele hazánk gazdasági emelkedését se. A magas kultúra importtermék és melegházi növény lesz mindaddig, amíg nálunk a falu és az Alföld faluvárosai megmaradnak mai szörnyű elmaradt állapotukban, s amíg a legminimálisabb kultúrigényű ember borzadva kénytelen arra gondolni, hogy talán az egész életét ilyen helyeken és ilyen műveltségű emberek közt lesz kénytelen eltölteni. A műveltség vágyának a mélyből kell fakadnia. Tudományos életünk is akkor lesz majd erőssé, amikor alulról jött kultúrelemek gazdagítják az európai átvett hatásokat. Duhem és más kiváló elmék rámutattak már arra, hogy egészen más módon nyúl még ugyanazokhoz a kérdésekhez is pl. a francia vagy az angol tudós, mint a német. Sőt ma már az amerikai tudománynak is megvan a maga sajátos jellege, amely minden más kutatástól eleve megkülönbözteti. Mit ér nekünk az, ha vannak tudósaink, akiket talán külföldön jobban ismernek, mint itthon, mert egyrészt itthon nincs a dolgaik iránt érdeklődés, másrészt, mert egészen úgy gondolkoznak, mint pl. az a német tudomány, amelynek a tengerébe merítik bele a maguk poharait!? Nekünk nem elég, hogy Dévénynél betörjenek hozzánk az új idők új dalai. Nekünk ezeket a dalokat a magunk lelkének ritmusára és a mi dallamainkra kell átalakítani, s ez csak úgy lehetséges, ha tudományos életünket valami alulról jövő nagy vágy fogja táplálni. Ahogy költészetünk is akkor lett európaivá és mégis igazán magyarrá, amikor népünk egyetemes lelkének a talajából szitta éltető nedveit, úgy tudományos életünk is akkor lesz folytonossá és magyarrá, amikor a sajátos magyar lélekből fakadó és magyar módon megragadott problémákkal fog megtelni. A magyar tehetségek elszigeteltsége és tragikus magukbaroskadása ismeretlen jelenség lesz legott, ha a műveltség valóban mindenkinek osztályrésze lesz Magyarországon. S hiszem, hogy ez az anyagi javakban is nagy emelkedést von majd maga után. Nincs szörnyűbb sors ugyanis, mint ha a lélek magasba

¹ Magyar Paedagogia. 1929. évf.

szárnyaló vágyait földre vonja a test ólomsúlya. Circe állatokká varázsolt emberei a lét legszomorúbb valóságai. Emberi lélek állati testben. — ez az a művelt, kultúrált lélek, amelyik a gazdasági nyomorúság bilincseiben vergődik. Az elégedetlenség nem ott van, ahol nincs kultúra, hanem ahol a műveltség nem talál magához méltó környezetet. A forradalmak rohamcsapatai a legalsó néprétegek fiai szoktak lenni, de vezetői mindig azok a kultúrált emberek, akik nem találják meg méltó helyüket abban a társadalomban, amelyben élniök kell. A magas kultúra tehát kétélű fegyver mindaddig, míg valóban nem közszükséglet teremt meg és amíg nem valóban virága annak a növénynek, amely ékes vele.

Klebelsberg gróf mindezeket az igazságokat úgy látszik, mélyen átérzi. Erre vall egész ú. n. alföldi akciója, s hiszi, hogy az egész nemzet műveltségének emelése egyúttal út a gazdasági jólét felé is. A külföldi ösztöndíjakról szóló törvényjavaslata mellett a tanyai iskolákról szólót vallja legkedvesebb alkotásának, mert e két törvénytől várja hazánk javára a legnagyobb hasznot. S ebben teljesen osztanunk kell a felfogását, mert amaz nyitott szemű, helyzetünket jól látó embereket nevel, emez pedig a legkulturálatlanabb népréteg kulturális emelésének az első lépése. Klebelsberg gróf azon a véleményen van, amin Kossuth Lajos volt, aki azt írta: „Nemzeti létünk csak azáltal biztosítható, ha a súly, amelyet a szám, az életrealitás, a történelmi állás nyújt, a közművelődés súlya által hatályosabbá tételük. Teljesen meg vagyok győződve, hogy a Közép- és Al-Duna ethnográfiai rendszerében nem sietünk nemzetünk számára kulturái tekintetben a *primus inter pares* szerepét biztosítani, vagy éppen túlszárnyaltatni engedjük magunkat, veszve vagyunk.“ A publicista és kultúrpolitikus Klebelsberg gróftól tehát ugyanaz a meggyőződés hevíti, mint a turini remetét, s ez az ő számára a legteljesebb igazolás. Művelt és jómódú magyar nemzet mindkettőjük álma, amelyik fajsúlyosabb, s ezért erősebb, mint a bennünket környező népek. Ez a magyarság aztán valóban méltó lesz arra, hogy önmaga intézze a maga sorsát, s Európa bizonyosan fölfigyel egy ilyen értékes népmunkásságára.

III.

A most eltelt két évtized nehéz és zavaros évek emlékeként fog megmaradni az európai kultúra történetében. A ránk következő harmincas évek mintha némi megkönnyebbülést, s a ború kiderülését ígérnék. Ma már merünk a háború likvidálásáról beszélni, noha a háborús mentalitás fertőzése még mindig elég virulens a népek lelkében. Az idők járása mégis enyhülésre hajlik, s ebben a hangulatban némileg megkísérelhetjük meghatározni Klebelsberg gróf publicisztikai művének a jelentőségét is. Hozzája híven legjobb, ha ebben is a realitás talaján próbálunk tájékozódni.

A háború utáni évek legnagyobb könyvsikere „a Nyugat pusztulását” viselte címül a homlokán. S valóban az egész Európát valami sötét, pesszimizisztikus hangulat lepte meg, amely az apokalypsis borzalmi nyomán őszinte meggyőződéssel hirdette egész kultúránk szükségyszerű összeomlását. E chiliasztikus kétségbeesés közepette nekünk különösen sok okunk volt a végpusztulás várására, hiszen nálunknál többet egy nemzet se veszített a rettenetes világégésben. Klebelsberg grófnak örök érdeme lesz, hogy e sötét gyásznapok közepette sem esett kétségbe, hanem hitt a magyar nemzet örök hivatásában és kiválóságában. Optimizmusa világosságként hatolt bele a sötétségbe és meggyőződésének heve még a kétségkedő lelkeket is magával tudta ragadni. Ő volt az egyetlen hívó optimista egy kétségbeesett, vagy legalább is skeptikus társaságban: ezzel tudta kultúrpolitikáját olyan fontos tényezővé tenni a magyar politikában és közéletben, amilyen szerepről előtte magyar kultuszminiszter még álmodni sem mert volna. Hirdette, hogy a jövő nem az európai műveltség hanyatlása, hanem megújhodása. S ez a hite csak megbizonyosodott, mikor a mi különös hivatásunk megérzése miatt a történet könyvét forgatta és abból világosan meg tudta mutatni a maga igazságát. Ha koncepcióit csak észokokkal támogatta volna, nem ért volna el olyan ellenállhatatlan hatást, mint hogy jövőnkről alkotott képét multunk szükségyszerű következményeként állította elénk és ezzel történetünk legkétségbeejtőbb napjaiban visszaadta önbizalmunkat, s hivatásunkban való hitünket. Lehet a jövőndő bármilyen, álljon vagy bukják a klebelsbergi koncepció, egy bizonyos:

Klebelsberg gróf volt a legelső hirdetője egy szebb jövőnek és e hitben az igazi alkotások megindítója. A történet nem mehet el közömbösen az általa lerakott alapok mellett. — kiszélesítheti, megerősítheti azokat, de reájuk tud csak építeni. Ezzel Klebelsberg gróf a magyar művelődés szent ügyét fölébe emelte a napi politika érdekeinek, s a nemzet addig lesz életerős, amíg meg is tudja azt ezen a politikamentes magaslaton tartani.

De a történelmi helyzetből következik ennek a publicisztikai koncepciónak a fogyatkozása is. Konkrétumokból nőtt ki és megalkotója aktív miniszter. Nem foghatta át tehát a nemzeti lét minden problémáját, mert akkor úgy érezte volna, hogy más minisztertársa területén mozog. Pedig bizonyos, hogy aki ilyen világos intuícióval és ennyi gondolatgazdagsággal kutatja létünk nagy kérdéseit, annak a kultúrpolitikán kívüleső problémák megoldására is vannak megszívlelni való gondolatai. Hisszük, hogy még lesz alkalmunk ezeknek a megismerésére is. Ma az újjáépítés alkotó lázában túlságosan éles hangsúly esik ebben a publicisztikai koncepcióban a műre, a sikerre, mint az elgondolás igazolására. Éppen ezért volt kénytelen a miniszter kongeniális filozófus-munkatársa vele szemben a pragmatizmus gondolatát felvetni. Én azt hiszem, hogy Klebelsberg grófban csak a tettember pragmatizmusa él, amely azonban kontemplatívabb időben egy etikai idealizmus világnézetében fogja megtalálni legtisztább kifejezését. Könnyű volna az előttünk lévő művekben ennek a megnyilatkozásait már ma is megmutatni. De Klebelsberg gróf ma a tengertől szárazföldet elhódító és az alkotásban kielégülő Faust lelki világában él. Mégis bizonyosan tisztában van azzal, hogy vannak gondolatok, amelyek nem is kívánják az alkotásba szökkenést, mert az értékük éppen ebben az örök theoretikus voltukban áll. Ma ez a gondolatok lázában égő elme túlságos súlyt tulajdonít azoknak a gondolatoknak, amelyek tettere válthatók és kultúrpolitikája is ezeknek az istápolását állítja előtérbe. De nyugodtabb időkből rá fog arra jönni, hogy az embert igazán emberré mégis csak azok a cselekvéstől idegen tiszta theoriák teszik, amelyek azért idegenek a tettől, mert már túl vannak rajta. Ha egyszer idáig el fog jutni ez a ragyogó elme, akkor koncepcióiról lehullik a pragmatista szín, amely mint mondtam, nem is tartozik a

lényegéhez, s ez eszmetöredékek meg fogják kapni azt a filozófikus egységet is, amely ma nehezen hámozható ki belőlük a konkrét feladatok ideái alól. De hogy megvan bennük, annak a bizonyossága kívánt lenni ez az igénytelen fejtegetés, amelynek egyetlen célja éppen ennek a megmutatása volt. Hiszem, hogy amit én itt töredékesen talán meg tudtam sejtetni: a klebelsbergi koncepció benső egységét és theoretikus alapjait, azt maga Klebelsberg gróf fogja egykor személyesen nekünk egy nagy műben elmondani, s ez publicisztikai alkotásainak méltó megkoronázása lesz.

Nagy József.

TUDOMÁNYOS IRODALOM

Gróf Klebelsberg Kuno

Jőjjetek harmincas évek! Athenaeum, Budapest, év. n. (1930), 8-r. 219 l.

Julius Kornis

Ungarische Kulturideale 1777—1848. Quelle & Meyer, Leipzig, 1930. 8-r. XXVIII+609 l.

Nagy József

A filozófia nagy rendszerei. A Magyar Szemle Kincestára 76. Budapest, 1929. 8-r. 80 l.

Vladár Ervin

Mi is az a Népszövetség? Apponyi Albert gróf előszavával. Aktuális Problémák I. füz. Szerk. Radisics Elemér. Budapest, 1930. 8-r. 87 l.

György Lajos

Egy állítólagos Pancsatantra-szár-mazék irodalmunkban. Erdélyi Tudományos Füzetek 17. sz. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 15 l.

György Lajos

Két dialógus régi magyar irodalmunkban. Erdélyi Tudományos Füzetek 12. sz. Cluj-Kolozsvár, 1928. 8-r. 43 l.

Nagykőrösi Arany János-Társaság
Évkönyvei

Negyedik kötet 1928—29. Szerk. Törös László. 8-r. 157 l.

Vörösmarty Mihály

Csongor és Tünde. Születése 100 esztendő évfordulója alkalmából kiadta a Könyvbarátok Szövets. Egyet. ny. Bpest, 1930. 8-r. 100 l.

Heim Pál

emlékezete. Kiadja az Erzsébet tudományegyetem orvostudományi kara. Dunántúl ny. Pécs, 1929. 8-r. 11. l.

Laziczius Gyula

Belinszkij és Hegel. Dunántúl ny. Pécs, 1929. 8-r. 24 l.

Juhász Kálmán

A Gellért-legenda. Az Erdélyi Kath. Akadémia felolvasásai I. oszt. 2. sz. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 17 l.

Kastner Jenő

Együgyű lelkek tüköre. Egy középkori legenda életrajza. Minerva-Könyvtár XXVII. Budapest, 1929. 8-r. 41 l.

Polner Ödön

Allami létünk és a nemzeti királyság. Széphalom-Könyvtár 13. sz. Szeged, 1929. 8-r. 18 l.

Farkas Gyula

A reformáció korának irodalma. Különlenyomat. Debreceni Szemle, 1929. 8-r. 11 l.

György Lajos

Egy középkori Sibylla-vers régi magyar irodalmunkban. A Szent-István Akadémia nyelv- és széptud. oszt. Felolvasásai I. köt. 4. sz. 8-r. 102 l.

Némethy Ernő

Szent Ágoston hippói püspök „A lélek Istennel való magányos beszélgetéseinek könyve“. Latinból fordította —. Bpest, 16-r. 168 l.

Szabó Vendel

Katholicizmus. A Magyar Szemle Kincsestára 71. Bpest, 1929. 8-r. 80 l.

Győri Szemle

Szerkeszti Bedy Vince és Gálos Rezső közreműködésével Valló István. I. évf. 1-3. sz. 1930. jan.-márc.

György Lajos

Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái. Különlenyomat a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvéből. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 40 l.

Szabó F. Attila

Az Erdélyi Múzeum Egylet XVI—XIX. századi kéziratos énekeskönyvei. Erdélyi Tudományos Füzetek 20. sz. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 26 l.

Dékány Andor

Szontagh Gusztáv irodalmi bírálatai. Budapest, 1929. 8-r. 83 l.

Nagy Ilona

Tragikumtípusok a magyar népballadában. Budapest, 1929. 8-r. 41 l.

Császár Elemér

A boroszlói magyar tudományos hét. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1929. évi októberi füzetéből. 8-r. 125—148. ll.

Máté Károly

Sajtó és tudomány. Minerva-Könyvtár XXIV. Budapest, 1929. 19 l.

Botár Imre

A vallásszabadság és Dávid Ferenc. Unitárius Kis Könyvtár 75. Budapest, év n. 8-r. 24 l.

Barts Gyula

Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései (1576—1601). Sopron 1929. 8-r. 19 l.

Kunczer Gyula

Hormayr és az egykorú magyar irodalom. Dunántúl, Pécs, év n. (1929) 8-r. 52 l.

D. Walter János

Luther Márton ifjúkori vallásos fejlődése. Ford. Karner Károly. Szövétnek-kiad. Budapest, 1929. 35 l.

Vadas György

Wagner Richárd világnézete. Vác, 1929. 8-r. 58 l.

Asztalos Miklós

Az erdélyi állam iskolapolitikája. (1556—1690). Magyar Kisebbség kiadása Lugos, 1929. 8-r. 34 l.

Sipos Lajos

A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban. 1848—1851. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 10. Budapest, 1929. 8-r. 97 l.

Fuhrmann Kamilla

Gróf Teleki József és a magyar-francia szellemi kapcsolatok. — Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 11. Eggenberger, Bpest, 1929. 8-r. 101 l.

Lám Frigyes

Mühlbach Lujza és II. Rákóczi Ferenc. Különlenyomat a győri áll. leányliceum 1928—29. évi értesítőjéből. Győr, 1929. 8-r. 11 l.

Payr Sándor

Wohlmuth János orgonista és karmester, Sopron jeles zeneművésze (1645—1724). Különlenyomat a „Sopronvármegye“ 1929. évi 1—4. számából. 8-r. 35 l.

Payr Sándor

A magyar protestáns gályarabok. Keresztyén Hithősök II. Budapest, Luther-Társ. 1927. 8-r. 52 l.

Ruber József

Jogtudomány és világnézet. Különlenyomat az Athenaeumból. 8-r. 19 l.

Schmidt Ferenc

A díszítéses rajzolási képesség fejlődésének kísérletes vizsgálata ép- és fogyatékoselméjű gyermekeken. Különlenyomat a Magyar Gyógy-pedagógia 1929. évi 1—2. számából. Egyet. Nyomda Budapest. 8-r. 12 l.

Goethe

Iphigenia Taurisban. Fordította Csengery János. Ötödik jav. kiadás. Franklin. Budapest, év n. 8-r. 62 l.

Josef Turóczy-Trostler

Entwicklungsgang der ungarischen Literatur II. (Renaissance und Humanismus) Geist und Literatur III. Budapest, 1950. 8-r. 28 l.

Faluhelyi Ferenc

A magyar kisebbségi intézet szervezésének ankétjai. A pécsi Erzsébet-tudományegyetem nemzetközi intézetének kiadványai 15. Pécs, 1950. 8-r. 64 l.

Vitéz Málnási Ödön

Erdődi gróf Pálffy János nádor. Eger, 1929. 8-e. 51 l.

Alföldi András

A gót mozgalom és Dácia feladása. Különlenyomat az Egyetemes Philológiai Közlöny 1929. és 1950. évi köteteiből. 8-r. 70 l.

M. Buday Julia

A magyar tudományos irodalom Bibliográfiája 1901—1925. I. Filozófia. Orsz. Bibliográfiai Központ B. sorozat 1. sz. Budapest, 1929. 8-r. 248. l.

Bánrévy György

Vörösmarty Salamon királya és történeti forrásai. Budapest, 1929. 8-r. 71 l.

Kristóf György

Az első vidéki (székely) magyar hírlap s irodalmi melléklapja. Különlenyomat a Székely Nemz. Múzeum Emlékkönyvéből. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 16 l.

Fettich Nándor

A zöldhalompusztai szkita lelet. Archaeologia Hungarica III. Magy. Nemzeti Múzeum, Budapest, 1928. 4-r. 46 l. + 8 tábla.

Biró Vencel

Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Az Erdélyi Kath. Akadémia felolvasásai I. oszt. 1. szám. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 23 l.

Kristóf György

Erdély Széchenyi Istvánja. Különlenyomat az Erdélyi Irod. Szemle 1929. évi 3—4. sz.-ból. 328—337. ll.

Gyárfás Elemér

A püspökválasztási jog a gyulafehérvár—fogarasi görög katolikus egyházmegyében. Az Erdélyi Kath. Akadémia felolvasásai III. oszt. 1. sz. Cluj-Kolozsvár, 1929. 8-r. 35 l.

Hajnal István

Esterházy Miklós nádor lemondása. Székfoglaló **értekezés**. Magy. Tud. Akad. Bpest, 1929. 8-r. 153. l.

Vass Klára

Buda német utcaenevei. A Vár és Újlak utcaenevei 1692—1872. Német Philologiai Dolgozatok XXXIX. Pfeifer Ferdinánd, Budapest, 1929. 8-r. 133 l.

Richard Huss

Die Nemetes bei Feist. Sonderabdruck aus der Zeitschrift für deutsche Philologie. Jg. 1930, S. 264-269.

Eszterle M. Edit

A budakeszi német nyelvjárás hangtana. Német Philologiai Dolgozatok XLI. Budapest, Pfeifer F. 1929. 8-r. 74 l.

Béla Pukánszky

Ungarländische Literatur. Sonderabdruck aus dem Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte III. 402—424. W. de Gruyter & Co. Berlin.

Huss Richárd

A „Nemetes“-törzs Feistnél. Különlenyomat a Debreceni Szemle 1929. évi novemberi számából. 8-r. 5 l.

Vatter Ilona

A soproni német színház története 1841-ig. Német Philologiai Dolgozatok XL. Bpest, 1929. 8-r. 127 l.

Pukánszky Béla

A német irodalom kis tükré. A Magyar Szemle Kincsestára 55. Budapest, 1930. 8-r. 80 l.

Alexandre Eckhardt

Franco-hungarica. Extrait des Mélanges Baldensperger. Paris, H. Champion, 1930. 8-r. 12 l.

Béla Tóth

Edgar Quinet et la Hongrie. Extrait. Revue des Études Hongroises 1928. Paris, H. Champion. 8-r. 18 l.

Czakó Elemér és
Györgyi Kálmán

A magyaros ízlés. Szemelvények a magyar népművészet, háziipar és iparművészet formakincséből. Könyvbarátok Szöv. kiad. Egyet. ny. Budapest, 1930. 8-r. 220 l.

Jónás Károl

Tarka könyv. Visszapillantás. Aforizmák. Budapest, 1930. 8-r. 127 l.

MINERVA-KÖNYVTÁR

1. Huszti József: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. 4.— P.
2. Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. 1924. 4.— P.
3. Zolnai Béla: A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. Becker, C. H. porosz kultuszminiszter és Szekfű Gyula: Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. Hóman Bálint: A magyar történetírás első korszaka. 1927. 2.— P.
6. Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. Szerb Antal: Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. Fábián István: A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. Eckhardt Sándor: Sicambria. 1927. 2.— P.
10. Faludi János: Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. Máté Károly: Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. Nagy József: Kornis Gyula mint kulturpolitikus. 1928. 2.— P.
13. Prohászka Lajos: Vallás és kultúra. 1928. 5.— P.
14. Zolnai Béla: Balassi és a platonizmus. 1928. 3.— P.
15. Tóth Béla: Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. Keresztúry Dezső: A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. Weszely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. Szerb Antal: Magyar preromantika. 1929. 5.— P.
19. Eckhardt Sándor: Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. Zolnai Béla: Körmondattól és tiszteletdíjtól. 1929. 5.— P.
21. Weszely Ödön: Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 4.— P.
22. Farkas Gyula: Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. Huszti József: Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. Máté Károly: Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. 1930. 15.— P.
26. Kastner Jenő: Együgyű lelkek tüköre. 1929. 3.— P.
27. Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.

TUDOMÁNYOS GYŰJTEMÉNY

30

Ó-MAGYAR OLVASÓKÖNYV

Összeállította

JAKUBOVICH EMIL és PAIS DEZSŐ

Legrégibb nyelvemlékeink
magyarázatos, betűszerinti kiadása

Ára 12 pengő

A MODERN MAGYAR IRODALOM

ÍRTA

VÁRKONYI NÁNDOR

Diszes
kiállítású, ké-
nyelmesen áttekin-
tethető beosztású és könnyen
kezelhető vaskos
kötet

Ára 25 pengő

Megrendelhető DANUBIA Könyvkiadónál
P É C S

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

BALOGH JÓZSEF: Szent István politikai testamentuma.

ZOLNAI BÉLA: Mikes Kelemen.

SZERB ANTAL: Vörösmarty-tanulmányok.

TUDOMÁNYOS IRODALOM.

BUDAPEST, 1930
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kossuth Lajos-utca 2.

Ára 6 pengő.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaságra és a folyóíratra vonatkozó minden közlemény a Minerva-Társaság címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

*A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpénztári csekk számla száma: *38.688.*

I N H A L T

BALOGH, JOSEPH: Stephan der Heilige und sein politisches Testament.

ZOLNAI, BÉLA: Mikes Kelemen. Ein Kapitel aus der Geschichte des literarischen Gedankens im XVIII. Jahrhundert.

SZERB, ANTON: Vörösmarty-Studien zur ungarischen Romantik.

SZENT ISTVÁN POLITIKAI TESTAMENTUMA.

A MAGYAR ÁLLAMALAPÍTÁS művét és Szent István apostoli királyunk alakját kevés és szűkszavú forrásunk alig világítja meg. Államiságunk történetének első fejezetére — bővebb adatok híján — köd borul, melyen a tudományos vizsgálat alig volt képes eddig áthatolni. Ami a szent-istváni korszakról a nemzeti köztudatban él, ami történeti műveinkben olvasható, az mindössze két, elég kései legendán, néhány egykorú okmányon, külföldi adatokon és analógiákon alapul. Magának Szent István alakjának és jellemének rajza, politikájának taglalása e forrásokon túl a történetírók művészi alkotóerejéből és fantáziájából meríti hitelét. Egyetlen egykorú, valóban irodalmi jellegű forrásunk van, melyből az államalkotás irányát, tervét és célzatát némi megbízhatósággal kielemezhetnők, s ezt a forrást is elég méltatlanul hanyagoltuk el eddig. Az ú. n. „Szent István-féle Intelmekről“ (De morum institutione) szöveg, arról a kis könyvről, melyet a hagyomány az első magyar király tollából származtat s amely formáját tekintve, Szt. Istvánnak fiához, Imre herceghez intézett apai és uralkodói tanácsait tartalmazza.

Ezzel a „kegyes“ könyvecskével a tizenkilencedik század történetírása keveset tudott kezdeni. Érthetővé teszi ezt tartalma, mely csak történeti elemzőknek nyílik meg. Egy bibliko-pathetikus bevezető után a király tíz fejezetben rendre veszi a királyi korona „tíz díszét“, a hithűséget, az egyházhűséget, a főpapok tiszteletét, az ország előkelőinek becsületét, a király kötelességeit az igazságtevés, az idegenek védelme és tanácsadóinak meghallgatása körül; az ősi s apai hagyományokhoz való ragaszkodás parancsát általánosabb, egy-egy mondatra fogott ethikai szabályok követik: az imáról, a kegyelmességről, az irgalmasságról, a türelemről, az alázatról, a tisztességről s a szűziségről. Ezt a, természet-szerűen elég darabos apai admonitio-t többé-kevésbé úgy tekintették, mint a keresztény erkölcsan közhelyeinek valami vulgárisatióját s belőle még legújabbban is mindössze István királynak, a szentnek arcképét próbálták telje-

sebbé tenni. Egyetlen egyszer — a koronázás 900 éves fordulóján — történt rá kísérlet, hogy ezt a szabálygyűjteményt a karoling uralkodók törvénykönyveire vezessék vissza;¹ a kísérletet bizonyos siker is koronázta: Békefi Remig szövegegyezésekre és -hasonlóságokra bukkant, de ezekből épp oly kevésbé vont le az összes kínálkozó következtetéseket, mint ahogy nem folytatta a megkezdett utat sem. A szentistváni korszaknak legújabb s legmodernebb történetírója, Hóman Bálint elsősorban jellemi és erkölcsi tanulságokat merít az Intelmekből, s bár a szentistváni államalkotás megítélésében kétségtelenül helyes nyomokon halad, képzelete előtt a hagiográfiai toposzokkal átszőtt legendának s az *i n d i v i d u á l i s a n* értelmezett Intelmek-könyvnek komor és ájtatos István- király áll.² Az Intelmek mélyebb tanulsága ellenben más téren, más irányban is keresendő.³

Azt, ami az Intelmekben valóban a tizenegyedik század szelleme, esetleg magyar és szentistváni elem, — s ez a feladat — csak igen gondos elemzés útján sikerül majd felkutatni. De hogy az individuálisnak tekinthető vonásokat felkutat-hassuk, elsőbben arra volna szükség, hogy azt, ami az Institutio morum-ban általános, nyugati hagyomány, századok szellemi közkinccse, — szóval, ami egyszerűen 'műfaji közhely', elkülönítsük a magyarországi író gondolatától.

Ezzel a munkával próbálkozunk meg itten, úgy vizsgálván a formára-látszatra csupán erkölcsi tartalmú apai intelmeket, mint 'Szent István király politikai testamentumát', helyesebben úgy, mint a *magyar államalapítás egyetlen korabeli, hiteles, mindenekfelett politikainak tekinthető interpretálását*.

¹ Békefi Remig: Szent István király Intelmei. Századok (35) 1901., 922—990. ll.

² Ugyanígy Pauler Gyula: A magy. nemz. tört. I. 1899. 74. l. és különösen a 57. jegyz. (584. l.)

³ A Szent Imre-esztendő az érdeklődést némiképp felkeltette az Intelmek iránt is. A kevés tudományos felvilágosítást nyújtó alkalmi irodalomból kiemelkedik Apponyi Albert gr. akadémiai felolvasása, mely a Bpesti Szemle 632. sz.-ban megjelent: „Szt. István király Intelmei Szt. Imre hg.-hez“. Ennek a tanulmánynak egy-két részletére alább még visszatérünk. Torma y Cecil „Kis magyar legendárium“-ában kiadta az Intelmek új fordítását, míg a M. Bibliofil Társ., fájdalom, elavult fordítást bocsájtott közre Fitz József hasznos „reperitórium“-ával.

De az Intelmeknek nemcsak magyar érdekességük van. Egy nagymultú politikai eszmecsoporthoz ez az irat bizonyos tekintetben utolsó formulázása; vele nemcsak egy középkori műfaj zárul, hanem egy elmélet is. „Szent István politikai testamentuma” éppen ezért kiváltképpen alkalmas rá, hogy belőle a *kora-középkori uralkodói eszmények* elméletét, ennek az elméletnek antik gyökereit, az antik típusból való eltávolodását s az újkor felé nyíló távlatát megismerhessük.

*

Az „a szellemi egység”, amely a középkori Európát összekovácsolta (melybe tehát minden, e korbéli irodalmi művet bele kellett illeszteni), már általánosan ismert korjellemző vonás volt, amikor a szentistváni Intelmekkel a történettudomány még mindig nem tudott mit kezdeni, mert elszigetelttén, tehát voltaképpen értetlenül szemlélte. Nemcsak az a pár külföldi kutató emelte ki a valósággal fennálló, de fel nem ismert kapcsolatokból a *De morum institutione*-t, mint *Wattenbach*, aki (nem tudni mi okból?) „különös” könyvnek tartja⁴ vagy *Manitius*, aki a műfaj s a gondolatkör analógiáit sem fedezi fel;⁵ hazai tudományunk is üvegharang alatt nézegette az Intelmeket, mint egy erdei remete aszketikus útmutatásait e földi siralomvölgyben⁶ s az egy *Békéfi Remig* járt csak helyes irányban,⁷ ha nem is az igazi úton, aki az Intelmek forrásait a karoling törvénygyűjteményekre próbálta visszavezetni.

E szinte kivétel nélkül negatív próbálkozásoknál sajnálatosabbak a pozitívek, — azok, amelyek a kellőképp meg nem rostált álkritériumok alapján ki akarták tépni ezt az első politikai iratunkat államalapításunk századából, hogy abba a korba utalják, amelyből a két reánk maradt és Bécsben ör-

⁴ *Wattenbach*: *Geschichtsquellen*, 2, 209.

⁵ *Manitius*: *Gesch. d. lat. Lit. des MA.* II. 82. k.

⁶ „Valami sajátságos borongó hangulat ömlik el minden fejezetén. Egy erdő közepén lakó, komor kedélyű aszketának feddőzései gyanánt tűnik fel e mű, melynek mondatai a földi siralomvölgy kötelességteljesítő megjárására intenek.” *Pintér Jenő*: *A magy. irod. tört.* 1909. 122. l.

⁷ *L. fentemlített dolgozatát.*

zött kódex korábbika származik: a X V. század második felébe.⁸

Ennek az egész kérdéskörnek megfejtése felé csak akkor közeledünk, ha az eddig csaknem izolált Intelmek közt egyfelől és egy nagyméretű, szerteágazó irodalom: a karoling királytűkrök közt másfelől megteremtettük a kapcsolatot.

A legutóbbi években a korai középkor államelméleteit többirányból tették vizsgálat tárgyává. Egyfelől angol kutatók, a két Carlyle-testvér, részletes fejlődéstörténetét adták a középkor politikai gondolkozásának⁹ s terjedelmes munkájukban helyet kapott az alább tárgyalandó ál-cyprianusi irat (*De septem abusivis saeculi*) és a karoling tükör-irodalom is, egész antik és patrisztikus (elsősorban szentágostoni) háttérével egyetemben. Másfelől alaposabb, monografikus feldolgozást nyert újabban az egyházatyáknak, főként Szent Ágostonnak állam- és társadalomelmélete is, tehát ma már biztosabban mozgunk azon a talajon, amelyből a középkor egész ezirányú spekulációja kifejlődött: a *De civitate dei* és sokirányú hatásának útvesztőjében.¹⁰

Ennél számottevőbb tárgyunk szemszögéből, hogy a szentágostoni gondolkodásnak a középkor történetfelfogására, a középkori történetírás és publicisztika stílusára és terminológiájára tett döntő hatását Ernst Bernheim évtizedek előtt helyesen felismerte és tanítványaival a részletekbe hatóan feldolgoztatta; ebből a greifswaldi iskolából az érte-

⁸ Engel: *Gesch. d. ungr. Reiches*, Wien 1854. I, 152. (és követői).

⁹ R. W. & A. I. Carlyle: *A History of the Medieval Political Theory of the West*, 5 vol., London, 1905—1928.

¹⁰ Scholz: *Glaube und Unglaube in der Weltgesch.*, Ein Kommentar zu Augustins *De civ. dei*, Leipz., 1911. — Troeltsch, Augustin, *Die christliche Antike und das Mittelalter*. Im Anschluss an die Schrift *De civ. dei*, Mchn, 1915. — Schilling: *Die Staats- und Soziallehre des hl. Aug.*, Freiburg, 1910. — Seidel: *Die Lehre vom Staat beim hl. Aug.*, Breslau, 1909. — Figgis: *The Political Aspects of St. Augustins City of God*, London, 1921. — Fuchs: *Augustin u. der antike Friedensgedanke*, Berlin, 1926. — Salin: *Civitas Dei*, Tübingen, 1926. — Sajnos, a nagyméretű Szent Ágoston-irodalom még mindig hijján van olyan összefoglaló munkának, amely a nagy egyházatya hatását az utókorra kimerítően tárgyalja.

kezéseknek egész sora származik, amelyek, ha önálló gondolatokkal talán fukarok is, mindenesetre gazdag és elég módszeresen taglalt anyagot nyújtanak a „keresztény felsőség” X—XII. századi elméletéhez.¹¹

Végül: a középkori uralkodói eszménykép vizsgálatát, antik és keleti eredeteinek kimutatását újabb részletkutatások könnyítik meg, melyek Nagy Sándor világmonarchiájának, a római principátus eszmei alapjainak és a római császárság politikai elméletének és vallásos jellegének egészen új oldalaira derítettek fényt. Ezeket a kutatásokat a maguk helyén fogjuk idézni: Wendland, Kaerst, Kornemann, Weinreich nevét csak előljáróba említjük itt meg. A császár-eszme vizsgálatához szorosan csatlakozik a császármiszticizmus bonyolult témakörének feldolgozása; ennek a kutatási munkának a középpontjában az elmúlt évtizedben Vergilius oly híres negyedik eklogája állt, mellyel — Eduard Nordennel az élükön — a kutatók egész hosszú sora terjedelmes munkákban foglalkozott; H. Lietzmann és F. Kampers nevét a magunk szempontjából külön illik megemlíteni.

Aligha lesz elkerülhető az ellenvetés, hogy ily széles világtörténelmi színpad aránytalanul terjedelmes a kétségkívül csupán magyar szempontból jelentősebb Intelmek magyarázatára. Az ellenvetés nem lesz helytálló. Az itt következő vizsgálódás talán igazolni fogja, hogy az Intelmek a magyar szent koronának, s ezzel a magyar államnak születési okmánya. Amint a magyar államalapítás tényét csak világtörténelmi kapcsolataiban érthetjük meg, éppen úgy nem mondhatunk le róla, hogy annak a kis publicisztikai műnek, melyet a sors a szent koronával egyetemben s egy időben Nyugatról idesodort, s amely itt az elmékben mélyebb gyökeret vert, összes öltéseit kibontsuk s a fonalakat oly messze kövessük, míg eredetüket és ezzel értelmüket megmutatják.

¹¹ Bernheim: Politische Begriffe des Mittelalters im Lichte der Anschauungen Augustins. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, N. F. I, 1897, 1—23. II. — U. 6: Mittelalterliche Zeitanschauungen, I. Tübingen, 1918. — A greifswaldi értekezéseket, amennyiben itt számbajöhetnek és felhasználhatnak, a maguk helyén idéztük.

ELSŐ FEJEZET: AZ ESZMEI ALAPOK.

I.

A magyar államalapítás és a „Róma-eszme“.

A honalapító magyarság a tizedik század kevéssé szerencsés portyázó hadjáratai során, két hatalmas szinte varázserejű, nyugati és antik hagyománnyal találta magát ismét és ismét szemközt: a Róma-eszmével és a császáreszmével. E két eszme volt a korai középkor állami berendezkedéseinek szellemi foglalata; mind a kettő realitásnak, elméletnek és illúzióknak társulása. Mindama nemzetek, melyek a népvándorlás folyamán a foszladozó római birodalom területén megtelepültek és keresztényekké váltak, előbbutóbb szinte törvényszerűen e két politikai gondolat varázskörébe kerültek; a Nyugattal érintkező magyarság sem háríthatta el a hatalmas szuggesztiót.

Mikor a magyar államalkotás körvonalai halaványan bontakozni kezdtek és az új képződmény tétova kereste helyét a térben, egyszerre három „Róma“ is tárta István felé a nagy történeti hagyományokon épült államszervezetnek példáit s kínálta kapcsolatait. Nyugaton, Délen és Keleten, mindenfelé, ahol csak lepattantak a magyar nyilak a civilizációnak, a hadi ügyességnek, a diplomáciai bölcseségnek évezredek európai vértzetéről, az ámuló magyarok ott látták trónján az Uralkodót, fején a szent koronával, Isten fölkéntjeként. Az Uralkodó volt az, aki velük: pusztító barbársággal szemben összegyűjtötte széthulló népének erejét, aki az országban dúló anarchiának határt szabott, igazságot (*iustitia*) tett a patvarkodók között, békét (*pax*) szerzett kívül és belül, szoros kapcsolatot tartott Krisztus egyházával, s népe imáit — mintegy első papként — az Úr elé vitte. A magyar hadak hosszú évtizedeken át azzal a mindjobban megerősödő tapasztalattal térnek vissza hadjárataikból, hogy a nagy népeket elsősorban vezéreik: császár- királyaik védik a pusztulástól, — uralkodóik, kiknek alakja — a harcos magyarok szeme előtt — összefolyik egy fejlett egyházi s állami szervezetnek számukra még titokzatos hatalmával és szimbolumaival.

Ám ez az uralkodó mindenfelé *rómainak* vallja magát, akár Aachenben székel, Nagy Károly trónusán, akár Bizáncban Nagy Konstantin diadémjával fején, akár magában a „valóságos“ Rómában, Szent Péter patrimoniumában, mint a Civitas Dei földi helytartója: a pápa. Ennek az immár régen nem földrajzi „Rómának“ — mely akkor (s már régen!) egyként jelentett keresztény hitet, egyházi szervezetet, európai műveltséget, államirányító bölcseséget, hadi hatalmat és ügyességet, ipari és kereskedelmi készültséget, jogot, igazságot és békét, mindenekfelett azonban világhatalmi igényt és jogcímet — ennek a misztikus Rómának varázsa még mindig oly erős, hogy ellene szegülni nem lehet. Meg kell hódolni előtte, — meghódolni olyként, hogy a magyarság is: ‚rómaivá‘ legyen, vezére: ‚királlyá‘, s ezzel a portyázó hadból: nyugati nemzet és állam alakuljon.

„Róma“ hatása ez, azé a Rómáé, mely Augustus korától fogva nem az *Urbs*, s nem is állam többé, hanem a mithikus eredetű és istenien-kifürkészhetetlen erejű világbirodalomnak eszméje. A Róma-gondolatban épen úgy, mint a vele együtt, sőt benne fejlődő császár-eszmében, a keleti, az antik-hellenisztikus s a keresztény spekuláció bonyolult összességével van dolgunk, olyan ideállal, melyben az emberiség legfeneklebb érzelmei és leghatalmasabb vágyai egy politikai realitás és szimbolum: a világbirodalmi főváros körül kristályosodtak.

E „Róma“ — mint már megmondtuk — épp úgy volt: illúzió, mint amennyire valóság. A „város“ és nagyszerű műalkotásai: reális kerete volt azoknak az illúzióknak, mik történetéből és mithoszából a név köré fonódtak. Róma a „világ feje“, a sejtelmek s az óhajítások nagy céltáblája lőn: igézete oly hatalmas volt, hogy századokon át, szinte napjainkig kiki azt találja meg Rómában, amit vágyai alakjában magával Rómába elhozott. Voltak hosszú időszakok, mikor a valóságos hatalom messze külföldön gyökerezett, de hatalmát birtokosa elvitte Rómába, hogy név és tett, szimbolum és realitás összeforrjanak.¹² De úgy is mondhatnók, hogy az európai tör-

¹² Hogy magának a hun invázióknak és Attila nagy politikai törekvéseinek is már e „Róma“ birtokbavétele volt végső célja, meg fogja mutatni Alföldi András Attiláról most készülő könyvében.

ténet folyamán ez az eszmei „Róma“ szüntelen vándorúton járt: a különböző államhatalmi alakulatok Róma nevével ékesítették magukat. Ám ez mind több volt a név bitortlásánál; a szó valóban tartalmat is rejtett: magasrendű etnikopolitikai elméletet.

Ennek az elméletnek, mely a különböző korok világszemlélete szerint módosul, egyes vonalai Plátónra vezethetők vissza; majd a nagy-sándori világbirodalom csodás tapasztalatain, Cicerón és Vergiliuson keresztül Szent Ágostonig fejlődik, hogy az ő hatalmas formulázásában keresztényé és az egész középkorra érvényessé váljék; még Dantét is ez az ideál fogja lelkesíteni. A „római szent birodalomnak“ története ennek az eszmének jegyében alakul s a katolikus egyháznak ez eszmei Rómára tájékozott világszervezetén kívül ma nemcsak a fasisztikus Olaszország őrzi a Róma-gondolatot, hanem napjaink brit Empire-eszméje is példájára, sőt belőle alakul ki.

A születő magyar államra a Róma-eszme mindhárom alakjában döntő hatással volt.

Rómának, mint hatalmi reálitásnak hatását már feljebb jeleztük. Az első döbbenetből felocsudó Nyugat hovatovább a harcmezőn is erősebbnek bizonyul a nomád magyarok kóbor csapatainál. A régi életmód immár semmiféle fejlődéssel nem kecsegtet. Ellenkezőleg: Nyugat felől mintha várfalak emelkednének a magyarok előtt, az ellenségek gyűrűje bezárult a magyarok körül.

Már Gézának, de főként fiának elméjében a magyarság nagy áron szerzett tapasztalataiból felsőbbrendű politikai felismerés lett. István megtanulta, mert Európa (akkoriban ezt is *Roma*-nak, helyesebben *Romania*-nak hívták) kioktatta felőle, hogy asszimilálódás nélkül ezen a földön meg nem állhat s hogy az asszimilálódás kulcsa: a nyugati királyság intézményének átvétele. Királyság: vagyis teljes átformálása a saját és népe lelki, szellemi, társadalmi berendezkedésének Róma képeire.

A Róma-reálitás hatásának feltételeit részben a Róma-illúzió is segítette megteremtteni. Nemcsak távolból tündöklött ide a nagy hagyomány; a római élet igen számos elszórt emléke és maradványa kétségkívül még a honfoglalók szeme

előtt volt. Egy-egy templomban talán még élt egyik vagy másik pannoniai mártírszent kultusza, még romok, helynevek és szóhagyományok is őrizhették a dicső mult emlékét. Talán kevés volt ez, de bizonyára elég ahhoz, hogy a nyugati művelődés legátusai a maguk propaganda-céljaira ezt is felhasználják s hangoztathassák, hogy a Róma hitére való áttérést valamelyes politikai és társadalmi „romanizálódásnak“ kell követnie; mint frank területen s egyebütt, az annyira szuggesztív antik romokkal teleszórt Pannóniában is csak meg kell újhódni Rómának. A kereszténység fáján új hajtás ugyan a magyar (juvenis et novella), de ime oly területen vert gyökeret, mely egykor fontos része volt a csodálatos birodalomnak, — s a birodalom keresztény volt! *Et quamvis (ecclesia) semper novam pariat prolem, in certis tamen locis quasi antiqua habetur.*¹³ Valószínű, hogy a *certa loca*-val az író az ókori kereszténység még megragadható maradványaira céloz. VII. Benedek pápához intézett levelében Pilgrim pannoniai püspökök kinevezését kéri, hiszen e földnek nagy antik-keresztény multja van: „a rómaiak idejében — írja — ugyane keleti Pannóniának hét püspöksége volt. . .“¹⁴ Ám Pannónia“, mint örökség, nem csak vallásilag, de természetesen politikailag is kötelez; a X. században e kettő alig határolható el egymástól. A magyar király az uralom attributumát: a koronát Rómától kéri s ezzel — a kor szimbólikus elmélete szerint — nemcsak egyházi, hanem politikai jogokat is nyer, kötelezettséget vállal. A Rómából ideküldött diadém „Pannóniát“ (melyet a Nyugat még változatlanul a rómaiság egy részének érez) eszmeileg is visszacsatolja Rómához; hogy új és idegen nép telepszik itt meg s újítja fel a rombadólt nagymúltú „provinciát“, az a „nemzetek feletti“ római gondolkodást — sem az ókorit, sem a középkorit — nem zavarhatja meg. Ellenkezőleg: „Róma“ eszmeileg ismét hódított, mint egykor tette; — új nép került az örök keretek: a nyugati községtudat világába.¹⁵ Fején a pápától nyert szimbolummal, a magyar király belé-

¹³ Int. 2.

¹⁴ Endl. p. 152.

¹⁵ Vö. R. Wallach: Das abendländ. Gemeinschaftsbewusstsein im MA. Lpz. 1928.

pett a *reges Romani* (Int. 6) felmagasztalt sorába¹⁶ és apostoli keresztjének árnyékában a pannoniai ugar új tavaszra zsendül. Örvedetes, de korántsem hallatlan változás ez: Róma ismét elfoglalja régi helyét, mint elfoglalta a brit szigeten és másutt. Ahol még imént vad hordák pusztítottak, ott most Krisztus nevében Béke honol majd, — az Európaszerte anynyira áhitott béke! — és az Embrierség (pietas et clementia) védelme alatt megindul a keresztény-római civilizáció visszatelepítése. A clunyi reform jelében megújuló szerzetesség csakhamar benépesíti a századok óta rombadólt szentélyek környékét; új templomok, új kolostorok keletkeznek a hagyományok-szentelte talajon. Pannóniai szent Márton emléke csábítja a bencéseket Mártonhegyére, amely éppen a római hagyományok kultuszaképp nyeri a *mons Pannoniae* nevet. A külföldről betóduló műveltebb papságot buzgó térítő- és kulturmunkájában tehát az is hevíti, hogy a nagy keresztény provinciának, birodalmi fényének s mártírjai glóriájának emléke még eleven Nyugaton, hogy voltaképen újra alapítanak itt egy országot, 'Róma' számára, római hagyományok-szentelte talajon.

Ismereteink és forrásaink teljességgel elégtelenek arra, hogy megfeleljünk a kérdésre: Szilveszter pápa koronaküldése mily mértékben kapcsolta a magyar királyságot politikailag is 'Rómá'-hoz, helyesebben ahhoz az újrómai világbirodalomhoz, melyet III. Ottó császár éppen Szilveszter pápával egyetértően kibontakoztatni törekedett. Ha figyelembe vesszük, hogy a század utolsó esztendei voltak e világbiró ambíciók legforróbb periódusa, hogy Ottó 998—9-ben veti meg alapjait a maga *Renovatio Imperii Romanorum*-jának, lehetetlen elnyomnunk a gondolatot, hogy Szilveszter koronaküldése mögött III. Ottó birodalom-kiterjesztő tervei is ott rejlenek. Hóman¹⁷ úgy látja, hogy a III. Ottóban és Szilveszterben egyként élő univerzalisztikus gondolat a magyar állam egyházpolitikai berendezkedésének, független-

¹⁶ Az ókor alkonyán már ezt így fejezték volna ki: 'a magyarok beléptek a 'római' nevű népek sorába' (populi Romani nominis, Salvianus, de gub. dei VII. 29 és egyebütt). Mi némiképp bizonytalan, mithikus genealógiának érezzük!

¹⁷ Magyar Történet I, 199. kk.

ségének kedvezett. „Az Anyaszentegyház földi feje a korona-küldéssel Istvánnak és törvényes utódainak isteni elhivatáson alapuló méltóságát és minden Isten kegyelméből uralkodó keresztény királyt megillető szuverén felségjogait ismerte el.“ Emellett elérhet az a felfogás is, hogy III. Ottó a maga eszmei Rómájához csatlakozott Magyarországot birodalma egyik elemének tudta. Mert szent Péter Rómája politikailag kétségkívül ismét a császáré volt, — ez a Renovatio egyik tényezője, — s 998-ban íródtak Vercelli-i Leónak híres rythmus-sorai:

Christe, preces intellege, Romam tuam respice,
Romanos, pie renova, vires Rome excita.
Surgat Roma imperio sub Ottone tertio.

Kódexeikben és szívéükben a szerzetesek, e Krisztuskatonának hozzák magukkal a Róma-illuziókat, ők a jándékozók meg az első magyar uralkodót a Róma-elmélettel, mely bizonyos fokig kongruens az uralkodás elméletével is és ő általuk válik az asszimiláció tudatos politikai cselekedetté.¹⁸

A *De morum institutione* a Róma-eszme s a császár-eszme e kettős oszlopzatán nyugszik s, mint látni fogjuk, kétségkívül olyan írónak tollából ered, aki korának politikai eszmevilágát és „publicisztikai“ irodalmát kiválóan ismerte. Az a Nyugatról ideköltözött pap — mert más nem lehetett —, aki az apostoli király „politikai testamentumát“ forma szerint Imre hercegnek, voltaképpen magának az első uralkodónak, továbbá a magyar uraknak s a királyi utódoknak okulására megírta, a Karoling-kor államelméletének gondolatkörében nevelkedett s (irodalmi közvetítéssel) Nagy Károly világ-

¹⁸ A Róma-eszméhez: Friedr. Klingner: Rom, als Idee, „Die Antike“ 1927, 17 és kk.; Fedor Schneider: Rom und Romgedanke im Mittelalter, München 1926. — Ernst Barker: The Conception of the Empire (a „The Legacy of Rome“ kötetben), Oxford, 1924. 45. A Róma-eszme sajátzerű alakulását a középkor végén rendkívül részletességgel és nagy tudományos apparátussal Konrad Burdach írta meg hatalmas munkájában „Vom Mittelalter zur Reformation“, (1915 óta számos kötetben), melynek középpontja Cola di Rienzo, a Róma-eszme „renovator“-a. — A Róma-eszme legmodernebb hatásairól l. pl. Kornis Gyula tanulmányát: Ujjjéledt antik imperializmus. Magyar Szemle I. 1927. 154. kk. II.

történeti alakjának hatása alatt állott. Nagy Károly példája ilyként elméletileg is döntő lett a magyar államalapításban; élete műve: a *Renovatio Romani Imperii*, István művében bizonyos folytatást nyert.¹⁹

II.

Nagy Károly példája: a nagy Fejedelem.

A pápa-küldötte korona, melyet 1000. karácsonyán²⁰ az esztergomi székesegyházban Asztrik püspök a „papság, a comes-ek s a nép *acclamatio*-ja közben”,²¹ István királynak

¹⁹ E fejezet s a következő már szedésben állt, mikor kezembe jutott Percy Ernst Schramm-nak nagyméretű munkája erről a tárgykörrel: *Kaiser, Rom und Renovatio*, 2 kötet, Studien der Bibliothek Warburg XVII, Lpz. Teubner 1929. A Schramm-féle mű érdekes és bő adatanyagot nyugvó kifejtése az itt s a 2. alfejezetben érintett gondolatnak. A császári Róma, városával, politikai szervezetével és hatalmával, főként azonban Uralkodójával, akinek szimbolikus alakjában minden erő és erény összegeződik, a középkorra szüntelenül és növekvő erővel ható sugalmazás volt, — e szuggesztióból fakadt a nagy mintára való visszatérítésnek, a régi dicsőség megújításának (*renovatio*) vágya. Schramm műve magyar témánk szempontjából azért jelentős, mert ábrázolása főként a X. és XI. századra terjeszkedik ki, s ilyként éppen szent István és a magyar államalapítás korának szellemi milieu-rajzát adja. Ez az adattömeg még kétségtelenebbé teszi s e tanulmány szerzőjét csak megerősíti régebbi felfogásában, hogy a magyar állam alapítása, Istvánnak Péter székéhez való kapcsolódása s az Intelmeknek, mint politikai testamentumnak kiadása a *renovatio* programjának jegyében történt, — vagyis oly szellemi légkörben, melynek alapmotívumai a *Róma-eszme* és a *császár-eszme* voltak.

Schramm a magyar koronaküldés fentebb érintett kérdésével is foglalkozik (I, 155 és kk.). Thietmar mondata: „Imperatoris gratia et hortatu... Waję in regno suimet episcopales cathedras faciens coronam et benedictionem accepit“ (IV c. 59. Script. rer. Germ., 1889., 97. l.) és VII. Gergely ama másik mondata között: „Nam sicut a maioribus patrię tue cognoscere potes, regnum Ungarię sancte Romana ecclesie proprium est a rege Stephano olim beato Petro cum omni iure et potestate sua oblatum et devote traditum“. (Reg. Greg. VII. II, 15. — Mon. Germ. Epist. sel. II, 1, 1920., 145. l.) ellentétet lát, melyet azzal küszöböl ki, hogy III. Ottórol 1001-től fogva egy új, szimbolikus címnek a „servus apostolorum“-nak felvételét mutatja ki, s ezzel ahhoz a felfogáshoz látszik csatlakozni, mely szerint Magyarország valaminő formában a *császári szupremácia alá tartozott*.

²⁰ vö. Hóman Bálint: Szt. István megkoronázásának időpontja. Magyar Nyelv XXIII. (1927.) 443—452.

²¹ Legenda Maior 69.

fejére illesztett, az ifjú magyar államot hatalmas és félreérthetetlen jelképekkel fűzte ama Róma-eszméhez, melyről fentebb szó volt, s amelyet akkor „a római birodalom megújhódásának” hívtak. Mert a *Renovatio Romani Imperii* ama másik, világtörténetien oly jelentős karácsonyi koronázással indult meg, mely kétszáz évvel korábban a római Szent Péter templomban folyt le. Miközben III. Leó pápa a frank királynak „meglepetésszerűen” fejére tette a császári koronát, felhangzott a tömeg liturgia-jellegű *acclamatio*-ja: „Üdv a felséges Károlynak, Isten koronázottjának, a rómaiak nagy és békeséges császárnak!”

A szimbólumnak²² és rituálénak analógiája is elég beszédes bizonyossága annak, hogy a magyar királyság a karoling-római császárság mintáin alakult ki s önként értetődik, hogy e szimbólumok szándékolt tartalmi s elméleti hasonlóságot jeleznek.

A szentistváni Intelmeket a karoling-római mintájú magyar királyság elméleti alapvetésének tekinthetjük. Írójuk a karoling IX. század államelméleti iratain nevelődött s lelki-szellemi életére az Ottók századának Róma-kultusza irányító hatással volt.

Az irodalom- és eszmetörténeti kapcsolat, melybe iratunkat bele kell illesztenünk, a Róma-eszme s a császár-eszme újjáélesztése a karoling birodalom-alkotás talaján.

Ám a renaissance-ok fogalmának nem ötletelen meghatározása, hogy bennük voltakép mindig olyasmi éled újjá, ami — sohasem volt. A renaissance-ok nem, vagy csak kis részben kapcsolódnak egykori realitásokhoz; valójában történeti időkbe vetített illúziók. Nagy Károly koronázásával — melynek előzményeit, de főként jelentőségét a történetkutatás különféleképen értelmezi — természetesen nem az antik birodalom eszméje született újjá, hanem a réginek omladékain új Róma-gondolat keletkezett, mely a későbbi: a középkori nyugati eszmevilágnak magva lőn. Nyugat határolódik itt el Kelettől, az antik történet a moderntől.²³ A keletrómai biro-

²² Nem utolsó sorban a *király* szóban rejlő s bizonyára még teljesen el nem halványult szimbólika.

²³ Döllinger: Akad. Vorträge III. 101. l.; v. Eicken Gesch. u. System d. mittelalt. Weltanschauung, 1882. S. 192. — Nagyon sajnálom, hogy

dalom, mely eddig méltán formált jogot „Róma egészére“, elkülönült; Nyugat ezzel szemben szorosabb egységbe látszott összeforrni.²⁴ A gondolati összetartozáson van a súly s nem a szervi kohézió, aminthogy Nagy Károly római császársága sem jelentette a frank király tényleges hatalmának gyarapodását: egy fejlődésfolyamatnak jelképes eszmei betöltője volt.

A barbár népek primitív világában duzzadó, friss politikai erők bontakoztak ki, melyek formát még alig öltöttek s így eszmei tartalommal sem telhettek még meg. E formakereső politikai erők az inkább sejtett, mint tudott „Róma“ megürült, tehát végtelenül leegyszerűsödött szellemi és állami képleteiben s a hozzájuk fűződő spekulációban találták meg az annyira áhított eszmei talajt, hol végül gyökeret verhettek s ahonnan kizsendülhettek. A római pápa és a barbár frank király Szent Péter sirja felett együttesen „restaurálják“ a római császárságot, mely ilyként vitathatatlan *teokratikus* jelleget kap.

Minden tényleges hatalom ebben az időpontban a frank királynál van s mégis a pápától nyeri el a császári hatalom jelvényét. Megfejtethetlen kettősség ez, ha a különböző síkban fekvő két hatalmat: a politikait s az eszmeit mindenképen összemérni kívánjuk. Pápaság és császárság között e nagy karácsonyon olyan szövevényes kötelékek fonódnak, melyek valóban századok elméleti és hatalmi vitájának adnak alapot és anyagot. De abban az időszakban, mely a római császár-koronázást az esztergomi király-koronázástól elválasztja, az egyházi és világi főhatalom egyensúlyát tartósan még nem bontja meg semmi. Az új római birodalom, melynek hatása alatt még István Magyarország is kialakul, két századon át inkább eszmei, mint hatalmi szervezet.

Jeles részben eszmei alapokon is nyugszik. A *Renovatio Romani Imperii* a IX. század számára nemcsak az augustusi birodalom képzelt megújítását jelenti: ezt is, de ennél többet is. Négyszáz év óta magában hordozott a keresztényi gondolkodás egy nagyszerű állam- s társadalom-ethikai eszményt,

K. H e l d m a n n: Das Kaisertum Karls d. Gr. Theorien u. Wirklichkeit e. összefoglalása (Weimar, 1928) csak e dolgozat imprimalásakor jutott kezemhez.

²⁴ Vö. különösen R. W a l l a c h id. munkáját.

mely, minthogy a maga idején tetté nem válhatott, — jóslattá alakult át. Szent Ágoston *De civitate dei*-jében, a keresztényi világszemlélet és ethika alapjain igyekezett újjárendezni a pogány birodalom politikai vagyónállagát, mely akkor már csak hagyatéék volt. Ez a csodálatos könyv (valójában polemiko-publicisztikai tanulmányok sora) a maga idejében elkésett. Mikor megjelent, a barbár népek már fojtogatták a halódó birodalmat. Volt rendszer, de már nem volt állam hozzá. Most az elkésett könyvhöz, ime, újra megszületett a „birodalom”. Ágostonnak Istenállama Nagy Károly császárságában ha nem is tetté, de végre — rokon-szándékká vált.

Van tehát ismét „birodalom”: egész Nyugat-Európa — mint egykoron — a római császár jogara alatt egyesül. Krisztus vallása és egyháza forrassza lelki egységbe is a császár népeit. A császárt magát pedig a szent-ágostoni társadalombölcselet eszményei lelkesítik és irányítják, — már amennyire e gondolatkinsz az övé leszen, aki olvasni megtanult ugyan, és állítólag sűrűn forgat könyvet, de az írásban csak a saját névjelégig jut el s ezt is szüntelen kell gyakorolnia, hogy folyamatossá váljék. Amilyen a császár műveltsége, csupán olyan mély lehet a barbár népek egy részének keresztényi hite is s olyan erős és maradandó a birodalmi egység: az egész vonalon jóval több a szándék, mint az eredmény.

E sok lelkes és jóra való szándéknak, mely a barbár és primitív társadalmak katlanában érik és forr, programot adni, irányt szabni, célokat kitűzni, az új edénybe az óborból minél többet tölteni belé: ez a karoling-kor udvari literátusainak legfőbb feladata. Hogy a szándék tetté legyen, hogy a civitas dei testet öltön, az uralkodó személyén múlik. A program közép pontjában tehát az uralkodó áll: a király, kiből olykor császár is válik. Amennyiben király, annyiban barbár, eltávolodik a birodalmi gondolattól, Rómától és a „civitas dei”-től; amennyiben császár, annyiban az eszmei Róma, Augustus és Nagy Konstantin felé törekszik, — a nagy illúziók újból felragyognak. Ez az Ottók százada: a X. század, mely Szent István államalapítását közvetlenül megelőzi. A *renovatio*-nak Nagy Károly óta élő eszméje éppen e század végén, a magyar államalapítás előtt, még hatásosabb formákat ölt, mint korábban. A népeik üdvéért hódító római császárok nagy harcos képei elevenednek

meg. Az Intelmek szent Istvánja is a hadi tevékenység nagy erőnyeit tükrözteti fia elé: „szinte egész életemet hadjáratok fáradalmaiban, idegen népek támadásainak elhárításában töltöttem el, — mind erről te, kényeztetett gyermek, nem tudsz semmit, ideje, hogy keménységre nevelődjél. (*Puer es . . . expeditionum laboris atque diversarum gentium incursionis expers, in quibus ego iam fere totam contrivi aetatem. Iam tempus adest, in quo . . . interdum asperitas tribuenda est . . .*). Az Ottók korának császáreszménye ez, melyet maga, szent István koronájának pápája hasonlóan lát, mint az Intelmek szerzője. Gerbert írja III. Ottónak 997-ben az antik lendületű sorokat: „Van-e az uralkodónak nagyobb dicsősége, van-e dicséretesebb állhatatosság a legfőbb hadúrban, mint légiókat gyűjteni táborba, ellenség földjére betörni, ellenség támadását maga személyével fogni fel, a hazáért, a vallásért, övcinek s államának üdvösségéért önmagát a legnagyobb veszedelmek elé vetni . . . ?”²⁵ A magyar harci képességek és hagyományok e megújult antik-középkori császáreszményben látnivalóan elméleti alapot nyertek, — sajátyszerűen kapcsolódik itt a *rex pius et pacificus* ágostoni ideálja a magyar harcos lovasfejedelmével. Általában: a „renovatio” lényege az, hogy az új népek szokásai, ösztönei és érdekei a nyugati művelődés hagyományaival összefolynak.

Az „Istenország” magas eszmevilágát egy primitív s elég szerencsétlen korban közérthetővé tenni, az uralkodói ideákat fennen tündököltetni, a barbár népek zsenge keresztény hitét fejlettebb politikai és társadalmi szervezetbe plántálni el: ez a IX. század „fejedelmi tükreinek” és „intelmeinek” célja és értelme. A kor szükségéi egy ősi embereszményt, egy régi műfajt s hozzá régi sémákat élesztettek fel késői virágzásra a Karoling-korban. Minél törékenyebb a birodalmi szervezet, annál hangosabb a kiáltás az államhatalom után. Minél gyengébb az uralkodó, annál sürgetőbb a vágy a „tökéletes császár” után, akinek meseszerű és misztikus alakja

²⁵ *Et quanam certe major in principe gloria, quae laudabilior in summo duce constantia, quam legiones cogere, in hostilem terram inrumpere, hostium impetum sua praesentia sustinere, seipsum pro patria, pro religione, pro suorum reique publicae salute, maximis periculis opponere?* (Lettres de Gerbert, ed. Havet, 1889, No. 183).

a politikai császárezsmét nyomon kíséri. Minél súlyosabb az idők járása, minél ziláltabbak a kül- s a belviszonyok, annál forróbb e misztikusba hajló vágy a jog, az igazság s a béke után. Mindezt önként értetődően csak a „nagy uralkodó” hozhatja meg, aminőnek, Vergilius csodálatos jóslatát reá értelmezve, a Kyrios Christos-t imádta az ókereszténység, majd a középkor; aminőnek Aristoteles tanítványát, Nagy Sándort sejtik; aminőnek Konstantinuszt festi a képzelet, vagy aminő éppen Nagy Károly volt kortársainak és az őt követő nemzedékeknek szemében.²⁶ Az eszményi uralkodó: talán több is, mint ember, Isten küldötte e földön, a Megmentő, a Szó t ér. Így él a vágy s a vele összefonódott eszme a népek tudatában.

III.

A szótértől a krisztusi uralkodóig.

1. Az Antikrisztus.

Mikor a magyarság a nyugati mintájú királyság intézményével egybeforrott, a *Róma-eszme* és a *császár-eszme* reálpolitikailag megragadható s az előző fejezetekben vázolt hatásai mellett még a *császármiszticizmus* varázsa is megragadta. Maga az uralkodói eszménykép, melyet az Intelmek a magyarság elé vetítenek, ugyancsak e sokévezredes spekuláció hatása alatt áll.

²⁶ Itt kíván megemlíteni, hogy a „nagy uralkodók” örökkön élő szuggesztív mintaképek. Nagy Károly alakja nemcsak az uralkodását követő dekadens századokra van döntő hatással, nemcsak a magyar államalapításban és a magyar királyságmegújításban érvényesül, hanem egészen Napoleonig hat, akinek előbb Európa is szűk és hallatlan méretű keleti birodalmakról álmodik, majd „confixé en Europe, il songe, dès 1804, à y refaire l'Empire de Charlemagne”, írja róla Taine (Origines, Le Régime moderne I. 44. k.). — Az orosz hadjárat előtt Napoleon Nagy Sándornak példáját is idézi (Villemain, Souven. I. 175.), azét a Nagy Sándorét, aki nem csupán Caesarra, hanem a római császárokra mindvégig oly nagy hatással volt; maga Nagy Sándor egész uralkodói „habitus”-át a keleti népek „istennel egyenlő” uralkodóinak példájára alakította és már önmagát heroizálta. Részletesen fejti ezt ki Eduard Meyer: Cäsars Monarchie, Berlin 1918, 466 kk., 501—25. ll.-on. L. továbbá Kampers két könyvét: Alex. d. Gr. u. die Idee des Weltimperiums in Prophetie u. Sage, Freibg. 1901; Vom Werdegang der abendländ. Kaisermystik, Lpz. 1924.

A középkori keresztény uralkodó eszményképét, tehát az Intelmek király-típusát is csak akkor érthetjük meg, ha — legalább vázlatosan — megismerjük ennek a képnek származástábláját, s tudomást veszünk róla, hogy a magyar államalapítás királyalakjában a tudatos politikai program tudattalan érzelmi hagyományokkal fonódott össze. Ezeknek a sajtószertű vándorúton Magyarorszáig is elhatott nyugati hagyományoknak néhány, bennünket közelebbről is érdeklő mozzanatáról lesz az alábbiakban szó.

„Oportet regem esse pium, misericordem et caeteris virtutibus imbutum et ornatum“ — olvassuk az Intelmek tizedik fejezetének elején — „Rex enim impietate et crudelitate foedatus, incassum sibi vindicat *nomen* regis, quia *tyrannus* est dicendus“.

A „király“ név tehát e gondolat szerint egyszerűen az erények teljessége számára van lefoglalva; a bűnök a fejedelmi trónon nem viselhetik a „király“ nevet: erre is van terminus, — a bűn fejedelme a *tyrannus*.

Egészen nyilvánvaló, hogy az Intelmek e mondata mögött mi rejlik. Elsőbben a középkor nagyon ismeretes etimológiai spekulációjával van itt dolgunk, mely szerint a *rex* csak akkor viselheti e rangmegjelölést, ha *recte agit*. Az etimológia titkai — a középkor gyermekien naiv gondolkodása számára — a világrend titkait fedik fel a szófejtőtudós előtt: íme, a *rex* szó eredete is azt tanúsítja, hogy a királynak csak nemesen szabad cselekednie, kegyelemben és könyörületben éreznie. Ha nem így tesz, neve *tyrannus*.

Ez az etimológia, melyet az Intelmek csak sejtetnek, de amelyet egyszerűség és közérthető népszerűség okáért nem fejtenek ki, a középkori „publicisztika“ közhely-készletéből ered, a klasszikus ókorra vezethető vissza, s szent Ágostonnak és a határkor nagy népszerűsítőjének: Sevillai Isidornak közvetítésével jutott el az alább még tárgyalandó kis álciprianusi pamfletbe és a királytűkrökbe. Innen örökölte szerzőnk is. A „*nomen regis*“ világosan utal rá, hogy az izidorusi formulát — „*recte igitur faciendo regis nomen tenetur*“, Etymol. ix, 3 — valamint az álciprianusi frázist — „*rex iniquus ... in semetipso nominis sui dignitatem non custodit*“, Hellmann, p. 51 — ismerte. Ennél meglepőbb

persze, hogy történetesen szent Gellértet is foglalkoztatta e gondolat: 'a királyok gyakorta a bűnökig aljasodnak, az emberek pedig előttük borulnak le, s nem Isten előtt, akitől a királyi hatalom, s mindenekfelett a rex-nek *recta discernere* képessége ered'. Itt van a hagyományos etimológia, de mily meglepő e korban az önálló formulázás! S még szokatlanabb az erős, szinte savonarola-i hang, és a kifejezésbeli készség:

„... nihil insipientius, Deo praeponere diabolum, carnalia spiritualibus, et regium manibus ferre pileum, et Christi verba ventilare pedibus. Pro nefas, frequenter talia vidimus... Illi, qui tantum ut *nomen* habeant, regnant, et populum devorent, et tributa expetant, seque magnificent, et cetera circa mundi appetitum in vanum rumore expendant, *non reges*, sed *subversores* sunt...”²⁷

Az uralkodó, aki — szent Gellért szerint — az erkölcsi világrendet felforgatja, a subversor; az Intelmek szerint a két nagy bűn az *impietas* (a könyörület hiánya) és a *crudelitas* (a kegyetlenség) éktelenítik el őt; neve: tyrannus. Ki ez a tyrannus? Krisztusnak nagy ellenképe: az Antikrisztus, a késői hellenisztikus zsidóság és az újtestamentumi kor fantáziájának testet öltött Bűne, az egész középkoron végig élő, a politikai gondolkodást is átható, korok félelmeit és vágyait magábagyújtó hatalmas fantáziakép.

Hogy szent István korában mit értettek közelebbről *tyrannuson*, hogy a fejedelmi bűnök minő misztikus sejtelmekké formálódtak át, arra éppen egy magyar kapcsolatú legenda ad alkalmas választ. Ama legendáris jelenet, melyben Szilveszter pápa a koronát átadja a magyar fejedelem

²⁷ Deliberatio, ed. Batthyány, 1790, p. 264—5. „Nincs balgább dolog, mint az ördögöt Isten elé tenni, a test dolgait a lélekéi elé, a királyi palástot kézen hordozni és Krisztusnak igéjét lábbal rugdalni... ő jaj, gyakran látjuk ezt! ... Akik csak névleg uralkodnak és népüket felfalják, adókat hajtának be, fennen büszkélkednek s minden egyebet a világ ösztönei szerint hívságos hírre pazálnak: nem királyok azok, hanem felforgatók.” — Az Intelmek szerzőségére később még visszatérünk; de maga ez a részlet is elég nyilvánvalóan bizonyíthatja, hogy az Intelmek és a Deliberatio aligha származhatnak ugyanabból a tollból. — A „*Rex a recte regendo*” frázis eredetével és szerepével a középkorban részletebben foglalkoztam a *Speculum* c. folyóirat (Cambridge, Ma.) 1928. évi III. köt. 580. kk., ugyane címen.

küldöttének, a krisztusi és antikrisztusi uralkodóról szóló antitézisen épül fel. A koronáért történetesen ketten versengenek, Mieszkó, a lengyel *tyrannus* és István, akiből a pápa látomása szerint „krisztusi uralkodó” leszen.

A XI. századbéli hagyományt és anyagot tartalmazó Lengyel-magyar Krónika szerint²⁸ ugyanis nem az a fejedelem kapta meg II. Szilveszter koronáját, akinek voltaképpen szánta a pápa.

Egyidőben Asztrik püspökkel, a magyar fejedelem legátusával, Mieszkó lengyel fejedelem küldetésében eljött Rómába Lambert krakói püspök is a pápai áldásért és a keresztényi uralom megszentelt jelvényéért: a koronáért. „Már megállapítottatott a nap — idézzük a krónikát — amelyen a pápa a csodás mívű koronát a lengyel Mieszkónak elküldeni kívánta; e napot megelőző éjjelen, látomás képében, Krisztus küldötteként, egy angyal jelent meg a pápa előtt, akihez így szólt: „Tudd meg, hogy a holnapi napnak első órájában egy ismeretlen népnek, egy keleti törzsnek, Magyarországnak követei jönnek majd el hozzád, akik elvetvén maguktól pogány hitüknek vadságát, alázatosan hódolván, uruk: István számára tőled királyi koronát fognak kérni az apostoli áldás ajándékával egyetemben. Ugyanazt a koronát tehát, amelyet Mieszkónak, a lengyel fejedelemnek készítettél, versengés nélkül juttasd a magyarok fejedelmének, miképpen az ő követei kérik; és tudd meg, hogy élete érdemeiért Istvánnak kijár a korona a királyság dicsőségével. Annak pedig, akinek számára követelték a koronát, nem fog átadatni, *mert olyan nemzedék ered őtőle, amely nagyobb kedvét leli majd az erdők növekvésében, mint a szőlőkében, a dudvának s a haszontalan gaznak növekvésében, mint a gyümölcsökében s a szép vetésekben, [amely jobban szereti] az erdők vadait, mint a rétek juhait s ökreit, a kutyákat jobban, mint az embereket, az igaztalanságot jobban, mint az igazságot, az árulást jobban, mint az összetartást, a tyrannist jobban, mint a szeretetet; olyanok lesznek, mint az emberevő vadállatok és mint a kígyók fajzata, amely a föld szívét rágja, — meg-*

²⁸ Endlicher p. 68 k.; cf. Mathias Florian. Fontes I, 72 sqq. — A Lengyel-magyar Krónikáról I. H ó m a n, A Szt. László-kori Gesta Ungarorum és XII—XIII. századi leszármazói, Bp. 1925. 37 kk. ll.

*feledkeznek Urukról-Teremtőjükről, hatalmuk balgaságában elbizakodnak s a szent jóslatok szavainak hitelt nem adnak.*²⁹ Asztrik püspök másnap valóban váratlanul megjelenik a pápa előtt s megkapja a koronát, mert — miként a szent-
atya Lambertnek mondja — „Istvánt isteni sugallatra kellett a magyar nép királyává megkoronázni és a diadémával megtisztelni.³⁰

²⁹ Prefixa itaque die, qua corona miro opere preparata Meschconi Polonorum mittenda erat, nocte que precedebat pape per visum angelus Christi nuncius astitit cui dixit: crastina die hora prima ignote gentis, stirpis orientalis Hungarie nuncios ad te venturos esse cognovi, qui sue gentilitatis abiecta ferocitate humiliter prostrati suo domino Stephano coronam a te regiam cum benedictionis apostolice munere flagitabant. coronam ergo ipsam preparare fecisti Meschconi duci Polonorum, Hungarorum duci prout petent nuncii eius cures sine contristacione concertationis largiri sibi que eam cum regni gloria pro vite sue meritis scito deberi. illi autem cui postulata fuerat non erit data, quia generacio de ipso exhibit, quin plus delectabitur in silvis crescendis quam vineis, plus in tribulis crescendis quam frugibus et frumentis speciosis, plus feras silvarum, quam oves et boves camporum, plus canes quam homines, plus iniquitatem, quam iustitiam, plus tradiciones quam concordiam, plus tyrannidem quam caritatem, eruntque quasi bellue vorantes homines, et quasi geminica viperarum rodentes cor terre sue, obliviscentes domini creatoris sui, confidentes in stulticia potencie sue...

³⁰ Stephanum in regem genti Hungarorum, que ferax et indomita est christianiter coronare et diademate honorare per angelum sanctum suum mihi in visione precepit (Deus).

Alább látni fogjuk, hogy ezeknek az apokalyptikus jóslatoknak eredete részben irodalmi, részben a néphitben gyökerezik; nem függetlenek természetesen a kor vigasztalanságától. A világ ziláltságáról a X. és XI. század fordulóján később még szó lesz. De Szilvester pápa álmához álljon itt néhány sor két leveléből: „Minthogy olyan a közhelyzet Itáliában, hogy szégyenszemre a tyrannusok jármába kellene állnunk, ha az ártatlanság mellett teszünk hitet, ha ellenben megkísérelnök, hogy erőnkkel álljunk helyt, akkor mindenfelől csapatokat kellene összeszedni (hűbéresek, clientelae forent procurandae), várakat megerősíteni, rabolni, gyujtogatni, gyilkolni, a tudomány biztonságos nyugalmát választottuk a hadviselés viszontagságos fáradalmai helyett.“ Gerbert, Epistolae, ed. Havet, 1889, No. 45, v. ö. a 16. levelet: „Elpusztult az állam, Isten szentélyét megszállják, a nép az ellenség prédája lesz.“ A pápa apokalyptikus álmát olvasva Széchenyi víziójára is kell gondolnunk: „En csillagokból olvasok: testvér a testvért, népfaj a népfajt fogja megszárolni, engesztelhetetlenül és örülten. Száguldó csapatok dúlnak fel mindent, amit építünk.“ (Kemény Zsigmond tanulmányában).

A középkor derekán aligha volt litterátus ember, aki fennakad ezen a nekünk olyan sajtószzerű álomlegendán, titokzatos jelképeivel és megdöbbenő, különleges jóslataival. Ama gondolkodás számára nemcsak az értetődött önként, hogy a szentatya ajándékát a „jó” uralkodó kapta meg s nem a „rossz”; Szent István küldötte viszi el a legfőbb jutalmat: az apostoli áldást, a keresztényi koronázás meghatalmazását, — „versengés nélkül” (sine concertatione), mert a jó s a rossz principiuma közt küzdelem lehet ugyan, de méltó versenyre nem kelhetnek egymással. Azt is természetesnek találta a középkor, hogy a „rossz” fejedelem országára áldás helyett átok súlyosul: népe elfordul a széptől s a jótól, a műveltségtől s a fegyelemtől, a szeretettől s az igazságtól, hogy elmerüljön az állami-társadalmi bomlásnak abban az örvényében, amelyet e kor történetfelfogása hol „átértelmezett” antik műszóval „tyrannisnak”, hol pedig lefordíthatatlan bibliai fogalommal „iniquitasnak” jelöl. Ugyane felfogás szerint — mint már láttuk — az emberi sorsnak ezen a földön az uralkodónál van a kulcsa: sorsunk jóra fordul, ha az állam élén az erények vezetnek s anarchiába süllyedünk, ha a trónon a bűnök vernek fészket. Az uralkodó személyén fordul meg tehát egyéni és társadalmi jólétünk s boldogulásunk, de üdvözülésünk is, egyszóval: minden. E sok tekintetben gyermeki kor áhitattal és csodálattal tekint fel a *rex iustushoz* és borzalommal fordul el a *rex iniquustól*; áhítja és sürgeti az elsőnek eljöttét, míg az antikrisztusi *tyrannistól* óva inti a fejedelmeket. E királyspekuláció mélyén tehát nem csupán babonás fantázia lakik, hanem a középkori politika legerősebb érzelmei és érdekei rejtőznek, melyek — a kor általános hajlandóságának megfelelően — hamarosan formulákba sűrűsödnek s e formulák közhelyekké kövülnek.

Ezredéves spekuláció termése egy primitív könyvecskének egyetlen kevésszavú és eléggé együgyű fejezete segítségével találta meg az utat a középkor értelmi világába s bizonyára az Intelmek szerzőjéhez is. Méltatlanul szent Cyprianusnak tulajdonították azt a formailag esetlen, tartalomra sivár etikai kompendiumot, amely „a világ tizenkét visszásságáról” (*De duodecim abusivis saeculi*) címen a középkor kedvelt, sokat olvasott és idézett könyve lett. Való-

sággal a III. század jelestollú és még szebblelkű mártir-püspökének semmi köze e könyvhöz, amelyet ma már ú. n. *pseudo-cyprianusi* névtelen irat gyanánt ismerünk. Erről a VIII. századbéli kivonatról alább lesz szó, egyik fejezetét azonban, a X.-et, itt előljáróban ki kell emelnünk.

„A visszaélés kilencedik foka a gonosz király, a *rex iniquus*. Bárha néki a gonoszok (iniqui) megjavítójának kellene lennie, önönmagában mégsem őrzi meg nevének méltóságát. Mert a király neve értelmileg azt foglalja magában, hogy minden alattvalójával szemben a *rector*-nak tisztét teljesíti. De miképen igazíthatna helyre (*corrigere*)³¹ másokat, aki a maga erkölcseit sem képes eligazítani, hogy gonoszok ne legyenek? Mert az igazságosságban (*iustitia*) magasztaltatik fel a király trónusa és a valóságban (*veritas*) erősödnek meg a népek kormányai.

„A király igazságossága pedig ez: senkit hatalommal el nem nyomni; személyekre való tekintet nélkül ítélni ember s embertársa közt; jövevényeket, árvákat s özvegyeket megvédeni; a lopásnak gátat vetni; a házasságtörést megbüntetni; a gonoszokat fel nem magasztalni; a szemérmetleneket és kóklereket nem táplálni; a hitetleneket a földről elpusztítani; az apagyilkosok és hamisan esküvők életét meg nem hagyni; az egyházakat megvédeni; a szegényeket alamizsnával táplálni; az igazakat az ország ügyeinek élére állítani; a véneket, bölceket, józanokat tanácsadókul venni; a mágusoknak, jövendőmondóknak s jósnőknek babonáira ügyet nem vetni; haragot halasztgatni; a hazát bátran és igazságosan az ellenségekkel szemben megvédeni; mindenekfelett Istenben hinni; jó sorban fel nem fuvalkodni; minden balsorsot türelmesen viselni; katolikus hittel vallani Istent; el nem túrni, hogy a fiak kegyetlenül (*inpie*) cselekedjenek; bizonyos órákban imába merülni; a maga idején kívül ételt nem kóstolni. „Mert jaj a földnek, amelynek királya gyermek s amelynek fejedelmei reggel esznek!”

„Mindez a jelenben szerencsésé teszi az országot és a királyt a mennyei jobb birodalmakba vezérli el. Aki ellenben királyságát nem e törvény szerint igazgatja, az országának sok baját szenved el. Mert ennek okáért gyakorta meg-

³¹ Rex-rector-regere-corrigere; v. ö. a 27. jegyzetet.

bontják a népeknek békéjét, még a királyságból is botránkozás ered, a földek gyümölcse csökken, a népek köteles szolgálata elé akadály gördül, sok és külön-különféle szenvedés a birodalom üdvösségét megmérgezi, a kedveseknek s a gyermekeknek halála szomorúságot okoz; ellenségeknek betörése mindenféle elpusztítja a vidékeket; a csordákat s a nyájakat vadállatok tépik széjjel; viharok és fagyok a földek termőerejét és a tengerek szolgálatját meggátolják; olykor a villámcsapás a vetéseket és a fák virágait s a szőlőket felperzseli. Mindenekfelett azonban a király igazságtalansága nemcsak az ország mai arcát ékteleníti el, de fiait s unokáit is befeketíti, hogy országa örökébe be ne léphessenek. Mert Salamon áldozata miatt szórta szét az Ur fiainak kezéből Izráel házának uralmát és Dávid király igazságossága kedvéért az ő magyából származó méceset mindenha meghagyta Jeruzsálembe.

„Ime mennyit ér e világnak a király igazságos volta, nyilvánvaló a szemlélő előtt. A népek békéje ő, a haza védelme, a nép oltalma, a betegek gyógyulása, az emberek öröme, a levegőég mérséklete, a tenger derűje, a föld termékenysége, a szegények vigasza, a fiak öröksége, és önmagának: a másvilági boldogság reménye. De tudja meg a király, hogy amiképen a trónuson az emberek elsejeként ül, ugyanúgy a büntetésben is, ha igazságot nem teszen, az első lesz ő. Mert mindazok, akiket bűnösökként e földön (in praesenti) uralma alatt tudott, azok a másvilági büntetésben verésként zúdulnak majd reá.”³²

Ime, előttünk áll a jó s a rossz uralkodó típusa, az a félig reális politikai tapasztalatokban, félig misztikumban gyökerező ellentét, amely a középkor képzeletvilágát szüntelen foglalkoztatta, s amely Szilveszter pápa álmában nagyon ismert legendaszerű kifejezést kapott. A lengyel fejedelem azért nem nyerte el a pápai diadémot, mert a Szentatya látomásában megjelentek mindamaz elemi csapások, a lelkeknek s az erkölcsöknek azok az eltorzulásai, amelyek a tyrannist jellemzik, s amelyek a „Tizenkét visszásság” *rex iniquus*-ában bő ábrázolást nyertek.

³² Pseudo Cyprianus: De XII. abusivis saeculi ed. S. Hellmann, Lpz. Hinrichs, 1909., 51. kk.

Az Intelmek keletkezésének korában ezek az eschatologikus hiedelmek — melyeknek sikerét bizonyára növelte a szivek legmélyén állítólag élő félelem a közelgő ezredik év végítéletétől — buján tenyésztek. E vaticiniumok származástáblája nem rajzolható meg pontosan. Keletről kerültek a Konstantinust követő kor sibyllai jóslatszövegeibe, a hetedik század vége felé újabb keleti felfrissülést nyertek a Pseudo-Methodius-féle görög „kinyilatkoztatások“-ban, hamarosan latin fordítás készült belőlük, s az itt ismertetett ál-cyprianusi változat tett nyilván a legnagyobb népszerűségre szert. Szilveszter pápának meghitt barátja, Adso, Montiér-en-Der apátja (megh. 992), Gerbergához, a nyugati frankok királynéjához intézett híres levelében „De ortu et tempore Antichristi“ új szárnyakat ad a régi mesének, melylyel utalások és célzások formájában az egész korabeli irodalomban találkozunk, hogy a XIII. században, különösen II. Frigyes körül, egész „világszemléletté“ táguljon.³³

Az Intelmek nyugati szerzője ennek a császár-miszticizmusnak, ennek a Krisztus-Antikrisztus-szemléletnek, s a hozzáfűződő egész jóslat-bölcsességnek varázsa alatt élt és írt. Ám magyar közönségéről nem feltételezhette ennek az apokaliptikának ismeretét, — bizonyára nehezen mondott is le ennek a hálás témának közkeletű részletezéséről. Egyébiránt: olyan földön, melynek népe még jelentős részben szemben állt a kereszténységgel, s holnap könnyen kereszténnyé lehetett, — olyan országban, melynek nagyjai közül még számosan pogányok voltak — a szó legszorosabb értelmében tyrannusok — de holnap megtért hívekké lehettek, ebben az országban az Antikrisztust, minden attributumával ábrázolni és elátkozni, a pedagógiai opportunitás is tiltotta. Az antikrisztusi jóslat-körnek bizonyos elemeivel ennek ellenére találkozunk az Intelmekben, melyeknek fejezetzáró frázisai ilyen típusúak: „ha ezt s ezt a jót cselekszed, ez s ez leszen jutalmad; ha ellenben elmulasztod, magadnak s országodnak bűnhőd-

³³ Ernst Sackur: Sibyllinische Texte und Forschungen, Pseudo-methodius, Adso und die Tiburtinische Sibylle. Halle a/S. 1898. — Gerbert és Adso barátságára l. Gerb. Epist. ed Havet. No. 8. és 81. — A csodás „ezredik év“ hiedelmeire vonatkozóan: Fréd. Duval, Les terreus de l'an mille. Paris, Blond, 1908, — aki azt vallja, hogy a két évezred fordulóján a ciliasztikus félelmek alig voltak már ható erők.

nötök kell! Ilyen vaticinium-töredékek példái: „huiusmodi enim viri sanctae fidei filios omnino reddunt morbosos, et istam novellam sanctae ecclesiae plebem miserabiliter destruunt. Hoc ne fiat principaliter cura“ (I.). — „Si enim tu destruere quod ego aedificavi, aut dissipare quod congregavi studueris, sine dubio maximum detrimentum tuum patietur regnum“ (VI.).³⁴

De az Intelmek szerzője egész írói szándéka, talán gondolkodásának iránya szerint is a császármiszticizmusnak látnivalóan nem pesszimiztikus, hanem derűs szemléletét tárja a magyarság elé. Nem az Antikrisztus, hanem a krisztusi fejedelem az Intelmek tárgya. Hogy azonban a magyar rex iustushoz közeledhessünk, a soter-gondolatkör néhány elemével kell még előbb megismerkednünk.

2. „Soter“.

Az Antikrisztussal, a fejedelmi trónon fészket vert Bűnnel, áll szemben a középkor hitében és fantáziájában a „krisztusi fejedelem“. Miként látta az uralkodói érények keresztényi összességét szent Ágostontól az Intelmekig a politikai és etikai elmélet, az ezt követő fejezetek fogják feltárni. Ám a „krisztusi uralkodó“ eszményképében, s főként az eszménykép háttérében, bőségesen maradtak meg kereszténység-előtti elemek, amelyek — átértelmezéssel — „az evangéliumi érények szerint uralkodó király“ típusképe fölé odavetítették magát „Krisztus királyt a trónon“, tehát földi és égi elemeket elegyítettek.

Egy, általában félreértett mondat még az Intelmekben is „Krisztus király“ felé mutat, akit titkos szálak fűznek össze az istenes uralkodóval. Alig lehet kétség aziránt, hogy a negyedik fejezet béke-mondata — melyről alább még részletesen szó lesz — „Si eris pacificus, tunc diceris rex et regis filius“ így értelmezendő: „Ha békességesen uralkodol, a „király“ névre méltónak tartanak és Krisztus király fia leszesz.“ Hogy a „király“ név mit jelent e gondolkodás számára, arra már rámutattam;³⁵ a *filius regis* pedig nem lehet

³⁴ Hasonló jóslatokból eredő intelmet, a jövőre — jutalomra vagy büntetésre utaló figyelmeztetést — tartalmaznak II. 4; II. 5; IV. 5; V. 5; VIII. 4; IX. 3.

³⁵ L. fent 18. l.

egyéb, mint nyilvánvaló, eddig csodálatosmód észre nem vett célzás Máté 5, 9-re: „Beati pacifici, quoniam *filii dei* vocabuntur“. Az evangéliumi mondat összeolvad itt a híres izidori *rex*-definíciókkal, s egészen új értelmet nyer.³⁶

Ez az „új“ értelem mely valójában igen régi, nem rejlik természetesen sem az evangéliumi mondatban, sem a szent Ágostonon nyugvó uralkodói eszmény-elméletben. A gondolat ez: az uralkodói erények a királyt kiemelik az emberek tömegéből és *az isteni felé közelítik*, az „isteni“ tökéletességű uralkodó csodálatos kapocs alattvalói és a boldogság közt.³⁷ Amit az Intelmek oly óvatosan kerülgetnek, azt a középkori királytükör-irodalom gyökereiben sokkal félreérthetlenebb formulázásban találjuk meg:

Ecce quantum iustitia regis saeculo valet, intuentibus perspicue patet. Pax populorum est, tutamen patriae, munitas plebis, munimentum gentis, cura languorum, gaudium hominum, temperies aeris, serenitas maris, terrae fecunditas, solacium pauperum, hereditas filiorum et sibimet ipsi spes futurae beatitudinis.

Ez a „XII. visszaélés“ királyapoteózis, mely nyilván mutatja, hol válik el a keresztényi király-elmélet azoktól az „idegen“ elemektől, melyekkel itt foglalkozni kívánunk. A szent-ágostoni gondolat, tehát a szent-istváni szerint is maga az erények gyakorlása jelenti az alattvalók boldogulását; erre minden ponton külön utalnak az Intelmek. A másik, a nem-keresztény gondolat szerint mithikus kapcsolat áll fenn uralkodó és természet közt. I g a z u t a k o n járó uralkodó maga is isteni lény, aki varázsos erejével aranykort teremt e földön. Az Uralkodóval az Örökkévalóságnak, a földöntúli Erőnek és Boldogságnak egy sugárkévéje

³⁶ Békefi, aki a bibliai parallelhelyeket összeállította, Máté 5, 9-re nem lett figyelmes. A fordítók mind (az egy Spangár kivételével, aki nem is fordítja, amit nem ért!) félreértik ezt a helyet s úgy fordítják mint legutóbb Tormay Cecil: „Ha békességes lész, akkor királynak mondatol és király fiának...“ Ennek vajmi kevés értelme van. Mért kell a királyt még azzal legitimálni, hogy a király fia? A karoling és a bizánci király-tükrök parallel-helyeit alább közlöm, a *Pax*-fejezetben.

³⁷ Az alább még idézendő császárcoronázási formulában egyenesen arról van szó, hogy a „felkent“ király, Krisztus áldásának erején „temporali regno executo *eternaliter* „conregnare [Christo] mereatur“. Ilyen szoros a kapcsolat Krisztus király és a császár közt!

hull alá erre a bánatos földre. Ragyogó napok, békés tenger, termékeny esztendők: ez az áldás. A bűnökben és gondokban vergődő emberiség megmentője ő, a Soter.

Ez a felfogás az ókor keleti birodalmainak isten-király-ságaiban gyökerezik és Nagy Sándor világbirodalmában nyer első ízben nyugati kifejezést. Nagy Sándor korának, a hatalmas expanzió és prosperitás boldog idejének, nagy tapasztalatai egy ezredéven át — szinte egészen Nagy Károlyig — varázsos hatással voltak az emlékező emberiségre. A soter ő volt, Sándor, akinek egyéni tökéletességében gyökerezett világbirodalmának politikai és etikai tökéletessége. Utódai alatt, akik már részben a soter-t nevük részeként viselték, a hellenizmus kultúrpropagandája a soter-váramozási közhellyé tette. Kialakult előbb keletien megmunkált görög talajon, majd századokkal utóbb folytatódott a római császárság talaján a stereotip apoteózisba foglalt uralkodónak vallásos tisztelete, a kötelező császárimádat és -kultusz.

E császárkultuszban az antik világ vallásos eszmélete és politikai konzervatizmusa ölelkezik, s mikor az antik felfogás szemben találta magával a kereszténységet, éppen a császárkultusz volt a tragikus ütközőpont. Egyfelől a keresztények hasztalan vallották magukat az állam hű polgárainak: a császárkultusz szolgálatát megtagadván, el kellett bukniok. Hasztalan volt másfelől minden vallás-gyakorlat szabad a római császárkor synkretismusában: egyedül a kereszténységben láttak politikai irányú forradalmat, s méltán, azok, akik a császárkultuszt nemcsak vallásos, hanem államhűségi cselekedetnek is érezték.

A keresztények ezzel szemben a hellenisztikus-római császárkultusszal semmiképp sem egyeztethették össze a maguk vallásos világképét, melynek központjában egy másik, az igazi Soter állt, a Király, „Krisztus Úr”, a Kyrios Christos.³⁸ A zsidóság Messiás-hite egykor igen hasonló távol-

³⁸ Az ókeresztény gondolkodás számára végső soron — minden ellenkező loyaltás-bizonygatás dacára — a kérdés így szól: vagy a Birodalom császára, vagy a Világ Királya, Krisztus, az én uralkodóm. Különösen jellemző, amit a scilli-i mártírok egyike, Speratus, a prokonzulnak felel, aki fölszólítja, hogy ő és társai a császár geniusára esküdjenek: „Ego imperium huius saeculi non cognosco... Imperatorem omnium gentium Deum et Dominum meum agnosco...” (Acta Martyrum

keleti várakozásokból, vágyakból, jóslásokból táplálkozott, aminőkből a hellenizmus a maga soteriológiáját merítette. A kereszténység csodatette az, hogy a „jó uralkodó” jóslati képét, az ótestamentumi messzianizmust, kiemelte az emberiség földi boldogulásának e szokványos aranykor-képleteiből, és eladdig soha el nem ért erkölcsi-eszmei magaslatokba emelve, az időtlenbe helyezte át. Krisztus királysága, Pál értelmezésén át, szent Ágoston Civitas dei-jéig fejlődik; ebben a hatalmas konceptusban a csupán földi világ jó uralkodójának, az *imperator felix*-nek — mint látni fogjuk — már csak szerény pont jut osztályul. Míg ilyként a hellenisztikus-római gondolat a maga soteriológiájában vallásos és politikai elemeket foglalt egybe s a politikaiak domináltak, addig a kereszténység a soter-terminusnak mindent átfogó isteni értelmet és tartalmat adott és a fogalomból kikülönítette az e földön való erényes és boldog országlás dícséretes, de isteni mértékkel semmikép nem mérhető attributumait.

E megtisztult uralkodói-eszmény-képzetek mellett, melyeket az Intelmek is tükröznek, parallel éltek és hatottak a középkoron végig — egészen Danteig és Cola di Rienzoig — a pogány eredetű soter-képzetek, miket világosan észlelhetünk Szilveszter pápa álmában — az elvadult világ az Antikrisztus lényéből folyik —, épp így a „XII visszaélés” királytípusában. Hogy a keresztény középkorba is átszüremkedett soter-spekuláció mélyén minő ősi vallástörténeti erők és ösztönök élnek, azt az alapvető Király-Természet kapcsolatnak néhány analógiával való megvilágítása fogja megmutatni.

Semmi kétség, — az álciprianusi irat szerzője elsősorban vagy inkább: közvetlenül az ótestamentum prófétáinak messzianikus jóslatait szívta magába és azok hatását tükrözik a fent idézett sorok. Ezsaiás tizennegyedik fejezetében szokták a messiási jóslatoknak klasszikus képét látni. Természet és „megmentő Istenség” itt is frigyre lépnek. Lietz-

Scillitanorum, Ruinart p. 153; Scilli Numidia egy városa volt, a per 180-ban folyt.) Felesleges itt külön utalni rá, hogy mai Krisztus-szemléletünk az „Úr”-tól „Krisztus király”-ig részben ma is ennek az „uralkodói” gondolatkörnek maradványaiból táplálkozik. „Nam dominus virtutum ipse est rex regum”, mondják az Intelmek is (X, 1). — Vö.: Bousset: Kyrios Christos. Gesch. des Christusglaubens v. d. Anfängen des Christentums bis Irenaeus, Gött. 1913.

mann, aki a „Világmegváltóról“ szóló jóslatokat oly finom szellem- és vallástörténeti vizsgálat tárgyává tette, e proféciáknak keleti hátterét is megrajzolja. Másfél évezreddel időszámításunk előtt Egyiptomnak egész jóslati irodalma volt hasonló elemekkel; az asszír irodalomból vett „Assubanipal dicsérete“ (668—6269) így szól:

„Jognak napjai, igazságtevésnek évei, bőséges esők, hatalmas áradások, jó árak. Az Istenek jóságosak, nagy az istenfélelem, a templomok ellátása gazdag... az aggastyánok ugrándoznak, a gyermekek dalolnak, az asszonyok és leányok... férjhez mennek... fiukat és leányokat hoznak a világra. Az ellés jól folyik. Akit bűnei halálra tettek érdemessé, azt az én uram királyom életben hagyta. Akik sok esztendőn át fogságban ültek, szabadonbocsátottad, akik sok napon át betegeskedtek, meggyógyultak. Az éhesek jóllaktak, a lesoványkodottak meghíztak, a mezíteleneket ruhába öltöztették.“³⁹

A király igazságossága és a természet ajándékai: az Odisszeia is így ábrázolja ezt a „boldog“ világot:

... a dicsőséged felszárnyal a széles egekre,
Mint valami híres, daliás fejedelmi királyé,
Ki sok erős népét istenfélésben uralja
S törvényt lát igazán, amiért buja földje busásan
Termi a dús gabonát és a gyümölcsöt a fája
A tenger halat ad, birkája lellik időre, [legörnyed,
S bölcs vezetése alatt boldogság környezi népét.
XIX, 109.

Annak a misztikus kapcsolatnak, mely az Uralkodó és a természet titkos erői közt feszül, s amely a primitív vallásokban már nyers, de félreérthetetlen formát ölt, legmagasabbrendű és művészileg legemelkedettebb kifejezése Vergilius annyira híres negyedik eklogája, mely a Soter-gondolatot oly tökéletesen fejti ki, hogy hívő szívek századokon át krisztusi proféciát sejtettek benne.⁴⁰

³⁹ Lietzmann, Der Weltheiland, 1909, 21.

⁴⁰ Otto Weinreich egy jeles tanulmányában — melynek sajnós, egész tudományos dokumentációja még késik, s így adalékainak leőhelyei nehezen fürkészhetőek ki — az „Antikes Gottmenschentum“-ban (Neue Jahrbücher f. Wiss. u. Jugendbild. 1926, 633—651) a soter-gondolatot nemcsak az antik filozófus-istenember irányában bővíti ki, hanem a primitív vallásokban fellelhető nyomait is kimutatja. Szerinte a csodatevő emberben oly erő — antik kifejezésekkel: dynamis, arete, virtus —

Soha tévedés nem volt könnyebben megérthető. A vergiliusi jóslatból oly elragadó hév, oly benső hit árad, — a gyermek Megmentő uralmának természeti és emberi boldogságát oly felséges erővel állítja elénk a költő, hogy méltán hihette „jó hirnek“, az Evangéliummal egyértelmű jóslatnak az a keresztényi világ, mely már régebben csak egy Hirt ismert: Krisztus eljöttének hírét.

Az ekloga hatása éppen ezért — mert az emberi szívek mélyén öröktől élő, primitív soter-várákozásnak sublimált, szinte a kereszténységig felmagasított szellemi foglalatot adott — csodálatos volt. Részben benne gyökerezik a római császárság uralkodói-kultusza⁴¹ részben belőle táplálkozik a nyugati császármisztika az egész középkoron át — napjainkig,⁴²

él, amely fluidum gyanánt kisugárzik hordozójából, másokra átvihető, örökölhető. A melanéziaiak manának hívják e „hatalmat“, a szuiundiánok vakandának. — Itt utalok a teljesség kedvéért rá, hogy a nagy angol vallástörténésznek, Sir James George Frazer-nek élete műve a *The Golden Bough* jeles részben a vallástörténetileg vizsgált királytisztelet körül forog: primitív vallásokból idéz rá példát, hogy az ereje fogytán lévő királyt azért ölik meg egyes vad törzsek, mert hitük szerint „a király élete ill. szelleme oly szoros kapcsolatban van az egész országnak jólétével, hogy — ha megbetegszik vagy elöregszik — a gulyák pusztulásnak indulnak, a vetés rothadni kezd a földeken s az emberek járványok áldozatai lesznek. Mind e szerencsétlenségek elhárításának egyetlen módja, szerintök, a királynak halálra ítéltése, amíg még él és türehető erőben van, hogy az őseitől öröklött s még ép-erős isteni szellemet átruházhassa utódjára...“ (Abridged Edition, 1925., p. 268.).

⁴¹ Bonyolult fonalait egy képbe igyekszik foglalni F. Kamper: *Vom Werdegang der abendländ. Kaisermystik*, Lpz. 1924.

⁴² A soter-misztika, a megmentő király áhítatos várása, csodálatos módon napjainkig él s igen érdekes nyomai vannak éppen Magyarországon. Rudolf királyi herceg halála óta tudvalevően eleven volt a magyar népben a hit, hogy a trónörökös valamerré „bujdosik“, — a mult század végén s e század elején hol itt, hol ott tűnt fel az országban, s addig foglalkoztatta az együgyűbbek fantáziáját, míg a hatóságok, melyek elől rendesen rejtegették, kiderítették róla, hogy facér iparoslegény, aki ingyen élt néhány hétig. Legújában hosszú szünet után, a ceglédvidéki Lajos-pusztán tűnt fel ismét „Rudolf“ egy ravasz-együgyű, magával jóformán tehetetlen öreg sváb ember képében, akit — nagyobb botrányt elkerülendő — a hatóságok kénytelenek voltak a környék mindinkább fokozódó rajongása elől egy fővárosi elmeógyógyintézetbe „szöktetni“; a hit s a rajongás ide is elkísérte. A Magyar Szemle 1929 évi VII. köt. 146. kk. II.-in részletesebben foglalkozom ezzel az eset-

az ekloga ver hidat pogány-rómaiság és római-kereszténység császár-eszménye közt. Ha Szilveszter pápa Mieszkó uralmát a természeti csapások apokaliptikus súlya alatt álmodja meg; ha a „XII. visszaélés“ igazi királya az áldások özönével boldogítja e földet; ha a középkori császárkoronázások egyházi benedictióiban ugyane boldogságnak rajza tűnik elénk,⁴³ mind ebben az Ekloga döntő hatását is észlelnünk kell.

Nem fér hozzá kétség, hogy a X. század császár-eszméje, mely a magyarságot meghódította, e soter-várakozásokkal bőségesen át volt itatva; szinte biztosra kell vennünk azt is, hogy az Intelmek szerzője e császár-miszticizmus légkörében élt s azt magával hozta új hazájába. Ha az Intelmekben ennek az egész eszme körnek mégis oly kevés nyomát találjuk, akkor olyan tünettől van itt dolgunk, melynek vizsgálatából műre és szerzőre nézve érdekes következtetésekre juthatunk.⁴⁴

tél 'Rudolf királyfi' az örök vándorúton" címen. Oláh Györgynek leírását elemezve rámutatok, hogy a nép száján az esetből kifolyóan kialakult szóbeszéd tipikusan soteriologikus jelleget öltött. „Új király“-ról beszéltek, aki „a szegények királya lesz“ (v. ö. pietas, misericordia, rex pauperum etc.); „A világ unióba fog lépni, egy uralkodója lesz...“; „Különös láz járt a vidéken ezeken a napokon, világváltozásról beszélgettek, más világrendről, (novus ordo), ahol jobb sora lesz a szegény embernek, mert eljön végre az igazi magyar király, a szegények királya“. (Oláh, Hárommillió koldus, Miskolc, 1929, 22—32. ll.).

⁴³ „... tribuas ei (a császárnak) de rore celi et de pinguitudine terre habundantiam frumenti vini et olei et omnium frugum opulentiam et ex largitate divini muners longaeva tempora, ut illo regnante sit sanitas corporis in patria, pax inviolata in regno et dignitas gloriosa regalis palatii maximo splendore regie potestatis oculis hominum luce clarissima corruscare atque splendescere quasi splendidissimi fulgoris maximo profusa lumine videatur“. Méltán írja Kampers, aki e mondatokat az Oratio-ból idézi: „Das ist die Sprache der ältesten Errettererwartungen“, p. 20.

⁴⁴ Néhány vonással kíséreltem meg itt a soter-gondolat jellemének és jelentőségének, — korántsem magának a bonyolult gondolatnak vázolását. Hans Lietzmann máig sem elavult kis füzete mellett utalnom kell Franz Dornseiff Σωτήρ-cikkére a Pauly-Wissowa-féle Real-Encyclopädie d. class. Altertumwiss. III. A. kötetében; továbbá Paul Wendland Σωτήρ c. cikkére a Zeitschr. f. d. Neutest. Wiss. 1905, 335—353 ll. Az Eduard Norden pompás könyve: Die Geburt des Kindes, Lpz. 1924. nyomán kifejlődött nagyméretű, részben polémikus ekloga-irodalom kimutatása nem ide tartozik. Magyar érdekességénél fogva utalok csupán Alföldi András most sajtó alatt álló tanulmányára a lipcei Hermes-ben mely a vergiliusi költemény vizsgálatának új anyagot és részben új irányt ad.

3. Imperator felix.

Pogányságnak és kereszténységnek — mint már fentebb röviden rámutattunk — éppen a *császárkultusz* kardinális pontján kellett összeütközniök. A keresztényüldözések aktáiból kitűnik, hogy a perek tengelye mindenkor a császároknak való vallásos tiszteletadás kérdése volt; az eljárást vezető tisztviselőnek ez az *egy* kérdése dönti el a pert. A mártirakták tipikusan azonos lefolyású párbeszédet örökítenek meg a császári hivatalnok és mártir közt: „Áldozz a császárnak!” — „Nem tehetem, keresztény vagyok, csak Krisztusnak áldozom.” Szent Cyprianus püspök aktája szép példát nyújt erre. „Galerianus Maximus konzul így szólt: „A szentséges császárok parancsa az, hogy szent cselekedettel hódolj nékik”. — Cyprianus püspök így felelt: „Nem teszem”. Galerius Maximus: „Fontold meg jól”. Cyprianus: „Tedd, amire parancsod van. Ennyire igazságos dologban nincs mit fontolgatni”. — Galerius Maximus a tanáccsal megbeszélést folytat, majd kényszeredetten e szavakkal hirdeti ki az ítéletet: „Sokáig élfél szentségtörő lélekkel, sok embert gyűjtöttél magad köré bűnös szövetkezésbe s a római isteneknek és szent vallásoknak ellensége gyanánt léptél fel. Valerianus, Gallienus Augustus és Valerianus Caesar *kegyes és szentséges fejedelmek sem tudtak téged szent cselekedeteik hitére visszahívni (ad sectam caeremoniarum suarum)*. Minthogy így gyalázatos bűnök szerzőjének és zászlóhordozójának találtattál, magad lesz azoknak, akiket köréd gyűjtöttél, tanulságul: véreddel pecsételtessék meg a fegyelem!” Ezután tábláról olvasta: „Thascius Cyprianus kardtól haljon meg, így ítéltünk.” Cyprianus püspök így szólt: „Istennek hála!”⁴⁵

A világokat elválasztó ellentétet helyes lesz ennek a tragikusan szűkszavú s rideg jegyzőkönyvnek szövegében szemünk előtt tartanunk, ha meg akarjuk érteni: mennyire a császárkultusz volt az, ami a keresztényi gondolkodást a pogánytól elkülönítette, s még inkább: mit kellett az állam kereteiben immáron elhelyezkedett kereszténységnek átfor-

⁴⁵ Acta proconsularia 4, Corp. Script. Eccl. Lat. III, 3, cxii. — Az akták kitűnő analízise Monceaux-nál, Hist. Litt. de l'Afr. chrét. II. — A hivatalnok és mártir tipikus „párbeszédéről” l. Delehaye: Les passions des martyrs, 1921, p. 254: „Interrogatoire et discours”.

málnia és újrendeznie, hogy az elmék, szívek és szokások mélyén gyökerező *császártiszteletnek keresztényi alakot és jellemet adjon.*

A római monarchia eszméjében csodálatraméltóan fonódtak össze a legkülönbözőbb hagyományok és hatások. A római talajból fakadt principatus korán frigyre lépett a Stoából származó „ökumenikus“ gondolattal, — a római uralom egyetemes és világrendező hivatásának tudatával. Ezekhez harmadikul a keleti határokról szüntelenül beszivárgó s már a nagysándori hagyományokkal is megerősített „istenkirályság“ eszmeköre társult. Ez a monarchikus gondolati konglomerátum lett volna rá hivatva, hogy az ősi vallási érzelmekből régen kinőtt birodalomnak új, állam-vallási alapokat és kötelékeket nyújtson. A kereszténységgel szemben, mely — Mommsen szava szerint — „a római vallást nem pusztította el, hanem pótolta“, ez a conceptus teljesen erőtlenné bizonyult. A császárság, mint intézmény, — a császáreszme, mint vallásos elemeitől lassan megfosztott, de még mindig varázserejű hagyomány, az új államvallással a kompromisszumot keresik.⁴⁶

Az elméleti „egyeztetés“ rómaiság és kereszténység között megint, mint szinte minden jelentős esetben, szent Ágostontól származik, aki a keresztény-római államvallás száz esztendő múltja ellenére még mindig szemben találván magát a természetfeletti és pogány sotervárákozásoktól átítatott császáreszmével, a Civitas Deiben *kénytelen megalkotni a keresztényi uralom új elméletét.* Az ötödik könyv híres fejezetében (24) megrajzolja a „keresztényien boldog uralkodónak“ tipusképét, azt az erkölcsi schémát, mely utóbb századokra döntő lett.

„Boldog“, — *felix* — volt a pogány-római hagyományos gondolkodás szerint az az uralkodó, akinek jogara alatt külső és belső sikerekben gazdagon élt a birodalom s akit fiai követtek a trónon, miután *természetes* halállal távozott e világból. A boldogságnak e pogány-józan képét — melyeknek összegezése Ágostontól származik — a *soter-*

⁴⁶ A római monarchikus gondolat jeles történeti elemzését kapjuk a kiváló hellenisztikus történetírónak Julius Kaerst-nek utolsó tanulmányában: Scipio Aemilianus, die Stoa und der Prinzipat, Neue Jahrbücher, 1929, 655. — V. ö. még W e n d l a n d: Die hellenist.-röm. Kultur 247. és kk. ll.

várakozások misztikus kliséi telítik színnel és temperamentummal. Egy császári panegyrikusban olvassuk a „boldogság” következő rajzát, melynek elemei már eléggé ismeretesek előttünk:

„... oly keveset mondtam Felsőged boldogságáról s oly sok maradt megemléstelen! Szólhatna még — hallom a tanácsot — az időjárás üdvös voltáról s a földek termékenységről.⁴⁷ Hiszen valóban tudjuk mindnyájan szentséges Császár, hogy mielőtt Felsőged az államnak visszaadta üdvösségét, mily gabonainségben éltünk, mily bőségesen aratott a halál, mert éhség és betegség szerte pusztítottak. Mióta azonban fényt gyújtottál a népek előtt, azóta bőségesen áradnak az üdvösségterjesztő szellemek (spiritus salutaris manant). Nincs szántó föld, mely művelőjét megcsalná, reménységét legfennebb felülmulja a föld bősége. Az emberek életkora és száma gyarapszik. A magtárakat szétrobbantják az aratás kincsei, a megművelt föld még mindig megduplázódik. Ahol erdők álltak, ott vetés nő,⁴⁸ nem győzünk aratni, nem győzünk szüretelni!”⁴⁹

Mi sem érthetőbb, mint hogy Ágoston az uralkodói *felicitas* ez, akkor egészen közkeletű típus-képében vészesen pogánynak érezte azt is, ami röghöz-kötötten materiális benne, de főként azt, ami „spirituális”, ami az uralkodót a természet fölé emeli és az *istenihez közelíti*. A kereszténység megnyerte a nagy hadjáratot, de teljes győzelméhez ez nem volt elégséges: a lelki pozíciókat kis guerilla-harcban kellett még a pogányságtól elhódítani. A császárság „kereszténnyé” vált névleg, de valósággal meg kellett tisztítani a pogány soteriologiájától.

Ebből a gondolatmenetből érthető csak meg a *Civitas Dei* „Imperator felix”-fejezete:

„Egyes keresztény császárokat mi nem azért mondunk boldogoknak, mert huzamosabban uralkodtak, vagy békés halállal mulván el, uralmukba fiaikat ültették, vagy mert az állam ellenségeit megfélekeztek s a fellázadó, ellenséges érzelmű polgárok elnyomására elég erősek voltak. E bánatos életünknek ilyen ajándékait vagy vigasztalásait⁵² a demo-

⁴⁷ Érdekes bizonyítéka ez annak, mennyire közhelyszerű volt a soter-spekulációnak éppen ez az eleme.

⁴⁸ Épp ellenkezően, mint Szilveszter álmában.

⁴⁹ Mamertini Panegyri. Genethl. Maximiano Aug. dictus., Panegyri. Lat. ed. Gu. Baehrens, 1911, p. 286.

nok egyik-másik tisztelője is elnyerhette, olyanok is, akik nem tartoznak Isten birodalmába, ahova pedig a keresztény császárok sorolandók. S ez éppen Istennek könyörületességéből történt, nehogy azok, akik őbenne hisznek, *ilyen* sikereket legfőbb javak gyanánt kérjenek.“

„Ezzel szemben boldogoknak *mi* azokat a fejedelmeket mondjuk, akik igazságosan uralkodnak, akik nem fenhéjaznak, miközben fellengző dicséret és alázatos hajlongás veszi körül őket; akik hatalmukat arra használják fel, hogy Isten tiszteletének terjesztésére azt az Ő fölségének rendelik alá; akik Istent félnek, szeretnek, tisztelnek; akik a megtorlásban késedelmesek, de könnyen megbocsájtók; akik ezt a megtorlást az állam-kormányzás- és védelem kénytelenségének tekintik s nem az ellentétekből fakadó gyűlölet kielégítésére használják fel; akik a kegyelmet nem azért gyakorolják, hogy a gonoszság büntetlen maradjon, hanem azért, mert a javulásban bíznak; akik, ha miben kénytelenek keményen rendelkezni, azt a könyörületesség enyhületével és a jótétemények bőségével ellensúlyozzák; akik annál tisztábbak az élvezeteikben, minél szabadosabbak lehetnének bennök, akik jobban szeretnek tulajdon alantas vágyaiknak parancsolni, mint a nemzeteknek, s akik mindezt nem hiu dicsőségvágyból teszik, hanem az *örök boldogság* szeretetért; akik nem mulasztják el, hogy bűneikért Istennek bemutatassák az alázatosságukat, a könyörületnek s az imának áldozatát.

„Az ilyen keresztény uralkodókat mondjuk *boldog* -nak, egyelőre reménységben, utóbb valósággal, amikor az, amit várunk, elkövetkezik.“

Tanulmányunk harmadik fejezetében vonásról-vonásra elemezvén az Intelmek király-eszményét, látni fogjuk, hogy egészében és részleteiben ezen a szentágostoni *imperialis felicitas*-on épült fel, tehát nyíltan vagy rejtetten, pozitív vagy negatív formában, hagyomány, emlék vagy távoli sejtetem gyanánt magában hordozza az ókor egész uralkodói spekulációját, mely szent Ágostonnál keresztényien újra-rendeződik és summálódik.

Hosszú és körülményes úton jutunk el tehát a patrisztika „keresztény császár“-ához, akinek egyenes leszármazottja lesz a középkor „*rex iustus, pius et pacificus*“-a. Ám a hosszú út talán önmagának igazolása is: a király-képlet, mely bennünket itt foglalkoztat, csak eszmei elemeinek és formanyelvének történetéből oldható fel.

Balogh József.

— Folytatjuk. —

⁵⁰ Figyeljük meg: ami pogány gondolkodásnak isteni erő, „megmentés“, az a keresztény gondolat számára csak vigasz a bánatban; a nagy célok, a „megmentés“ másutt vannak.

MIKES KELEMEN.

— Fejezet az irodalmi gondolat történetéből. —

IV.

Az irodalom tagadása.

HA TOVÁBB VIZSGÁLJUK Mikes irodalmiságát,* meg kell néznünk mindazokat az irodalmi eszméket, amikkel körülvette őt a kor. Láttuk általánosságban Erdély, Páris és Rodostó speciális irodalmi milieujét. A három milieunek és az egész akkori Európának volt egy olyan irodalmi eszméje, amely csirájában megfojtott volna minden irodalmi törekvést. Ez az eszme: az irodalom tagadása; annak az irodalomfölfogásnak szülötte, amely a szépirodalomban káros eltévelyedést látott és amely az írókat szívesen visszavezette volna az egy igaz erkölcs forrásaihoz, a szent könyvekhez. Ez a fölfogás egészen a XVIII. század végéig fölszínen maradt és csak a fölvilágosodás diadala szabadította föl véglegesen a szépirodalmat a kishitü morál gyámsága alól.

Miképen birkózott Mikes a tagadásnak szellemével? Van-e nála már esztétikum, mint az irodalmi alkotás főcélja, vagy még ő is másodrendű tevékenységnek tartja-e a gyönyörködtetést?

*

A téma — az *irodalomellenes irodalomfölfogás története* — nincs sehol kidolgozva, pedig megérdemelne egy alapos tézist. Néhány szóval, dióhéjba szorítva, e helyen meg kell emlékeznünk a százados kontroverziáról, amely az irodalomnak épügy szabadságharca volt, mint a világnézeti függetlenségnek a janzenizmus vitája.

A támadás nem szorítkozott katolikus inspirációra. A rigorista protestantizmus egyképen ellensége volt színháznak-irodalomnak, példa rá már a XVII. század elejéről Rivet munkája: *Instruction chrétienne touchant les spectacles publics* (1639). Ezzel egyidejűleg természetesen a védelmi akció is megindul, amint Georges de Scudéry *Apologie du théâtre-ja* (1639) tanúsítja. Molière sikere kavarta föl aztán véglegesen a színház körüli szenvedélyeket — és

* Első közlemény az 53—79. lapon.

ez a harc nálunk még 1840 után is érezhető, amikor Petőfi-nek szülői harag és társadalmi degradálás jár ki a „komédiás” életért... A XVII. század atmoszférájában Molière még kénytelen volt azzal argumentálni, hogy a színház igen alkalmas az erkölcsök megjobbítására és hogy az Egyházyatyák sem ítélték el valamennyien egyforma szigorúsággal a komédiát: Aristoteles poétikájából is az tűnik ki, hogy a legnagyobb és legkiválóbb emberek büszkén vallották magukat drámaíróknak (*Préface du Tartuffe* 1669). A klasszikus drámaírók természetesen nem tehettek egyebet, mint védeni a maguk művészi egzisztenciáját az álszenteskedőkkel szemben. Corneille (*De l'utilité du poème dramatique* 1660) és Racine (*Préface de Phèdre* 1677) arra nem is gondolhattak, hogy a színház védelmében a morális szempont ki-kapcsolását javasolják.

Nem maradtak el a közvetítők, akik a kettészakadt irodalomfölfogás összeegyeztetésén fáradoztak, mint d'Aubignac abbé (*Dissertation sur la condamnation des théâtres* 1666), aki hivatalos cenzurát ajánl a színház és morál együttes megmentésére, olyasvalamit, amilyen manapság az előzetes filmcenzura... Akkoriban előkelő dolog volt a színház ellen nyilatkozni. Madame de Sablé, de Voisin abbé és Madame de Longueville egy véleményen voltak Conti herceggel, aki Corneille és az istentelen, epikureista Molière ellen röpiratot írt *Traité de la comédie* (1666) címmel, amelyben az Egyház hagyományait, a conciliumokat és szentatyákat vonultatja föl az irodalomellenesség védelmében. Az Akadémia álláspontja közismert ebben a kérdésben: kiküldött ügyésze, Chapelain csak mélyreható morális korrekturák után hajlandó a *Cid*-et elfogadni (1638). Az ellenzők táborának legharcosabb egyénisége kétségkívül Bossuet volt, aki valósággal ellenpropagandát indít a század fejlődő esztetizmusával és öncélú irodalmiságával szemben.¹ Bossuet irodalomellenes eszméi két főgondolat körül

¹ Rövidség okáért itt közlöm Bossuet idevonatkozó műveinek bibliográfiáját: *Traité de la concupiscence*; *Panegyrique de Saint Paul* 1659; *Sermon sur la parole de Dieu* 1661; *Oraison funèbre du R. P. Bourgoing* 1662; *Sur le style* 1669; *Lettre au P. Caffaro*, 1694; *Maximes et réflexions*, 1694, megj. 1728. V. ö. még Abbé Verlaque, *Bibliogr. rais. des oeuvres de B.* 1908.

mozognak: általánosságban tagadja a pusztá irodalmi cél jogosultságát (ebben még ma is vannak kései utódai) és különös haraggal harcol a színház intézménye ellen. Nincs szükség az emberi szellemesség mesterkedéseire! Nem az eloquentia, hanem az igazság a fontos! Ha a füleket megejti a szavak hanglejtése, ha a képzelet elragadja az okoskodást és a mű harmóniája egyedül gyönyörködtet: veszendőbe megy az isteni íge. Kimért periodusok, hiábavaló stilusdíszek, elbájoló kádenciák fölöslegesek: már Szent Pál elvetette magától a retorika bűvészetét és a bölcsesség Szent Ágoston szerint is mindennél előbbrevaló, mert a túlságos és keresett ékesszólás nem méltó a keresztény témákhoz.... A kíváncsiság, a hiú tudomány és költészet: nagy bűnök forrásai, sőt maguk is nagy bűnök és kerülendőek. Ami speciálisan a színházat illeti: itt rejlik a legnagyobb veszedelem, mert a néző átéli a rossz szenvedélyeket. (Itt a *katharizelmélet* visszajára fordul.) A színház maga a világ, minden csábításával együtt és még az erkölcsös, a házassággal végződő komédia is csak a bűnös vágyakat táplálja és az érzékek lázadását segíti elő: példa rá *Corneille Cid-je*...

Ez a gondolatkör² nem lehetett ismeretlen Rodostóban, ahol *Bossuet*-nek idézett munkái ugyan nem voltak meg, de három más könyvét olvasták,³ — és ebben a gondolatvilágban érthető, hogy a szépirodalom alig volt képviselve Rákóczi könyvtárában és ami volt, azt is csak a morális célzat érdemesítette a praesentiára.⁴ A rodostói könyvtár egy másik szerzője, *Fénelon*, ugyancsak és szépíró létére, a színházellenesség táborában harcolt, hiszen a színház a gonosz szenvedélyeket ábrázolja-éleszti, kellemes külsőt ad a bűnnek, az erényt pedig nevetségesen szigorúnak ábrázolja (*Tartuffe!*); ha *Platon* száműzte az államból a meséket és a hangszereket, mennyivel inkább ezt kell cselekednie a keresztény társadalomnak...⁵ A végzet aztán magát *Fénelon*-t is elérte egy röpirat formájában, — *La Telemacomanie*

² Kiegészítésül csupán a színház körüli vita két bibliografiáját idézem: *G. Lanson*, *Manuel bibliographique* 1921 : 390; *M. Braunschvig*, *Notre littérature* I. 1925 : 624.

³ V. ö. *Zolnai Béla*, II. Rákóczi Ferenc könyvtára, 1926 : 23—25.

⁴ V. ö. az előbbi tanulmányt. 13—15. l.

⁵ *Lettre à l'Académie*, 1716.

ou la Censure et critique du roman intitulé Les aventures de Telemaque (1700) — amely két klasszikus idézetet olvas az irodalom ellenségének fejére. Az egyik a Bibliából való: *Non enim aetati nostrae dignum est — inquit Eleazarus — fingere ut multi adolescentes* (Makkab. 2, 6, 30), amit a szerző ügyes szójátékkal mindenfajta *fictio*-ra vonatkoztat. A másik Diogenes Laertiusból való (*In Solone*) és bölcs Solon tekintélyére hivatkozik: *Solon tragoedias scribere et fabulas docere prohibuit, inutilem eas falsi loquentiam vocans*. Az irodalomból semmi haszna nincs a társadalomnak...

A rodostói kolónia főinspirátorai, a janzenisták, egyenesen a legintranzigensebb álláspontot foglalták el az irodalommal szemben; ezen a ponton is összeütközve a jezsuitákkal, akik „modernekként” voltak és fölismerték a színpad propagandisztikus értékét. Nicole⁶ és a janzenista rigorizmus a regényírókat és színházi szerzőket a kútmérgezőkkel teszi egy színvonalra.

Semmisem bizonyítja jobban a téma nagy fontosságát a XVII. század végén és a XVIII. század elején, mint az a tény, hogy a vitának többen megírták a történetét, nyilván abból a célból, hogy az irodalom tagadóinak alkalmas *vademecumot* adjanak a kezébe, amelyből aztán a citátumok kényelmes özőnével lehessen lecsapni az ördög cimboráira. Már Bossuet nagy történeti visszapillantással érvel és a Bibliára, Platonra hivatkozik, Szent Athanázra, aki még a zsoltárokat is száműzte az alexandriai templomokból, nehogy a dallam édessége meglágyítsa a lelkeket, a III. tours-i zsinat határozatára, amely eltiltja a papokat minden olyan dolog látásától és hallásától, *unde vigor animi emolliri posse credatur*. A téma összefoglaló történetei között⁷ a legterjedelmesebb egy Lalouette nevű szerző munkája volt: *Histoire et abrégé des ouvrages latins, italiens, français contre la Comédie et l'Opéra* (1697).

Mikes és Rákóczi rodostói bujdosásának elején (1719) jelent meg egy francia esztétikusnak, Dubos abbénak munkája, — *Réflexions critiques sur la poésie* — amely

⁶ Pensées sur les spectacles; Traité de la comédie 1658. V. ö. Magyar janzenisták c. dolgozatomat, Minerva 1924 : 78.

⁷ V. ö. pl. Sentimens de l'Eglise et des Saint-Peres pour servir de decisions sur la Comédie et sur les Comédiens, 1694.

szintén annak a tételnek alapján áll, hogy a művészetek mesterséges utánzatokban tárják elénk a szenvedélyeket, amik gyászos hatással vannak ránk... Még két rodostói olvasmányt említhetünk, amikből irodalomellenes szellem szólt: Szent Ágoston és az *Imitatio Christi*. Szent Ágoston mindennapi olvasmánya volt Rákóczinak. A *Vallomások*-ból tudjuk, hogy Szent Ágostont szülei irodalmi emberré akarták nevelni; hogy ifjúkorában valami Aeneas nevezetű hősnek hiábavaló és mesés kalandjaival kellett foglalkoznia; hogy Dido halálán sírt, pedig jobb lett volna a saját nyomoruságát síratnia; hogy ő is átesett a legnagyobb betegségen, a *libido sentiendi* viharain, amikor színházba járva a saját érzelmi gyötrelmeinek képei még jobban élesztették benne a szenvedélyek tüztét. Az *Imitatio* szerzője hasonlóképpen tilalomfát állít az esztttikaki gyönyörködés elé: *amor purae veritatis* te trahat ad legendum. Ebben a fölfogásban az irodalomból csak az akceptálható, ami hasznos, ami lelki épülésre szolgál. Még a Bibliát is ilyen óvatos lélekkel olvasuk: *quaerere potius debemus utilitatem in Scripturis quam subtilitatem sermonis*. Az együgyű istenfélelem nagyobb érték, mint az önmagában bízó kultúra: *Melior est humilis rusticus qui Deo servit quam superbus philosophus*.

A régi magyar irodalomból is föl lehetne sorakoztatni az adatokat, amik azt bizonyítják, hogy az irodalomellenesség állandó velejárója, obszervátora és gyámja a szépirodalmi alkotásnak.⁸ Mikesre vonatkozólag elég a francia milieu ismerete, de most már joggal kérdezhettük: mi hát az a konkretum, ami ebben a milieuban leli magyarázatát?

*

Négy mozzanatra lehet itt hivatkozni. A rodostói könyvtár magán hordja az irodalomellenes szellem bélyegét. Mikes nem áll esztttikaki világnézet alapján. Művei fölött ott lebeg a theologia vezércsillaga. És végül: kifejezetten is morális célokat tűz az irodalom elé.

1. Ami a könyvtár összeállítását illeti, ez már vizsgálat tárgya volt említett dolgozataimban.⁹ Alig olvastak Rodostó-

⁸ V. ö. Széphalom 1930 : 19 és Thienemann Tivadar, Minerva 1929 : 304.

⁹ II. Rákóczi Ferenc könyvtára, Bp. 1926 : 13 és Magyar janzenisták, Minerva 1924 : 76.

ban szépirodalmi munkákat; ami megvolt a gyűjteményben, az is erkölcsi tendenciája miatt nyert bebocsáttatást; szépirodalmi erek azonban a pietás könyveiben is folydogáltak...

Tanulságos összehasonlításul kínálkoznak a XVI—XVII. század többi magánkönyvtárai.¹⁰ A XVII. századi Franciaországban — a pogány-klasszikus irodalom virágkorában — a polgári házaknál általában csak ájtatos könyveket olvastak: nagy folio vagy nehéz quart-köteteket, amik egyúttal fehérenmű-nyomtatóul is szolgáltak, amint a *Tartuffe* egyik helyéből is kitűnik (I, 208), ahol a fölháborodott álszent egy zsebkendőt (ördög cicomáját) talál Ribadaneira spanyol jezsuitának *Les fleurs des vies des saints* c. munkájában. Maga a tragédiaíró Racine sem tartott egyebet a könyvtárában. A XVII. századi könyvgyűjtésre és irodalomfelfogásra igen jellemző az a levél, amit egy barátjához intézett Racine (1662 júl.):

Ne croyez pas que ma Bibliothèque soit fort grosse: le nombre de mes Livres est trop borné: encore ne sont ce pas des Livres à conter fleurettes: ce sont des Sommes de Théologie Latine, Méditations Espagnoles, Histoires Italiennes, Peres Grecs et pas un Français. Voyez ou je trouverois quelque chose d'agréable à vos belles.

A szépliteratura nőknek való ajándék, a férfiak komolyabb dolgokat olvasnak... Rákóczi—Mikes és Racine olvasmányai között sok volt a közös: Quesnel, Le Tourneux, Arnauld, Bossuet, Szent Teréz, Wicquefort művei. A janzenista tragédiaíró és a janzenizmus két távoli tanítványa ugyanazokból a könyvekből merítették lelki táplálékukat. Egészen más kép tárul elénk, ha egy tipikusan XVIII. századi könyvtárba lépünk. A szigorú Gottsched felesége, aki író nő volt, a francia XVII. századból a précieux társadalom mondain irodalmát menti át otthonába, Balzac, Boursault leveleit — ez a szellem Mikest is inspirálta, ha könyvtárunkban nincs is nyoma —, a libertinus Bayle-t, aki Rodostóban legföljebb csak anekdotáival volt jelen. A magyarországi könyvtárak anyaga ugyanezt az utat mutatja: a latin theologia XVI. századától

¹⁰ V. ö.: Minerva, 1924: 77. és 71.

a fölvilágosodás korlátlan esztétizmusáig. A kismartoni Esterházy-gyűjtemény valóban a XVIII. század enciklopédikus szellemét reprezentálja: theologia és voltaireianizmus, francia, olasz és német irodalom egyformán jelzik a kiválogatás, illetőleg a mindent-felölelés szempontjait. Kisfaludy Sándor könyvtárában már nyoma sincs az egyházi irodalomnak...

2. Hogy Mikes nem áll esztétikai világnézet alapján, az a *Törökországi Levelekből* lépten-nyomon kiviláglík. Folyton tanítani akar, ismereteket közölni, nőnevelésre oktat, a török szokásokat ismerteti heteken át. Memoárokat ír, nem drámát. Ha a versírás olykor kísértetbe is viszi, ez csak játék nála: a rokokó szellem, amiről alább még szó lesz. Egyébként a „magyar és deák verseket“ elméletben maga is elítéli, amint az *Ifjak kalauza* (174) c. fordításának egyik közbeszúrt eredeti nyilatkozatából kitűnik: olyan munkát fordít, amely „jó könyvek“ olvasására buzdít és a szerelemről szóló könyveket „fajtalannak“ bélyegzi.¹¹

3. Világnézete: derűs optimizmus, amelynek komoly és szilárd alapja a fatalizmus, a janzenista predestináció-hit. Bibliát, szentatyákat idéz, de Molière-t ismerni sem látszik. Egész életén át legfőbb foglalkozása theologiai és morális munkák fordítása. A *Törökországi Levelek* számos példázata megtalálható már a magyar kódexirodalomban is, a középkori latin mesekincsből való...

4. A *Multságos Napok* (1745) Előljáró beszéde valóban beszédes dokumentum az irodalomellenesség álláspontjának bizonyítására. Mikes itt önkénytelenül is leleplezi egész irodalmi világnézetét a maga teljes theologiai mivoltában. Ime mindjárt az első mondat, amely *in medias res* számúzi az esztétikai öncélúságot az irodalomból:

Kegyes olvasó! Ha az ételt, az italt, melyek testi cselekedetek, az Isten dicséretére és lelkünk hasznára kell fordítanunk, szent Pál szerint ebből következik, hogy a beszédinknek és még a multságinknak is olyanoknak kell lenniök, amelyekben dicsértessék az Istennek szent neve; mind pedig magunknak és másoknak lelki vagy testi hasznukra szolgálnak.

¹¹ V. ö. Kürthy Menyhért, M. K. kiadatlan munkái. Egre főgimn. 1907 : 36 és Minerva 1925 : 30.

A kegyes olvasó nyilván nem azt jelenti, hogy az olvasó elnézéssel, jóindulattal van az író iránt, hanem azt, hogy istenfélő. Másfajta olvasónak nem is szánja mulatságos művét az átdolgozó, aki munkájával használni akar. A haszon pedig ez esetben lelki haszon:

Ugyan ezen végre is adom elődbe ezen hat úri személyeknek hat napig tartó beszélgetéseket, amelyek mind az elmének mulatságára és hasznára, mind a szívnek megjobbítására lehetnek. Megláthatni ebben a könyvben, hogy micsoda szép dolog a jó erkölccsel való hajlandóság és cselekedet, és micsoda gyalázatos a rendetlen indulat és cselekedet.

Így a XVII. századi ember beszél, aki még a szépirodalomban is elnyomva kívánja látni a káros szenvedélyeket. Mikes még a preromantikus vízvázalasztó (1750 körül) tulsó felén van: a könnyes érzelmességet és a szenvedélyben való elmerülést nem ismeri. Az ő irodalmi célja nem a hiú gyönyörködtetés, hanem megmutatása annak, hogy miként kell cselekednünk az indulatok viszontagságaiban:

A jó erkölcsöt sokszor az isten homályba szokta hagyni egy kevés ideig, de csak azért, hogy az kitessék azután nagyobb fényességgel, és hogy azt mindenek csudálják, széressék és kövessék, és ennek jutalmát kétféleképen veszik. Ebben a könyvben sok szép jó erkölcsűeket és nemes indulatúakat látsz, a mi még ez életben hasznokra vált, — és az olyanokat kövessed. Ellenben pedig sokaknak rossz hajlandóságuk szégyenökre és veszedelmökre fordult, — és ezeket kerüljed. Kérem az istent: adja, hogy ne csak mulatsággal, de haszonnal olvassad.¹²

Ez az irodalmi hitvallás elég világosan beszél. A XVII. század eszméin nevelkedett magyar író elsősorban tanítani akar. A „multság“ csak eszköz; kalauz, mely irodalomfölötti célokra vezérel. Természetes ebből, hogy a hősnő, akinek házában az épületes históriák elmondanak, Honoria asszony, nem lehet más, mint a legjobb erkölcsök mintaképe, aki nyájas beszélgetésekkel ékes irodalmi szalonja mellett leginkább arra ügyel, hogy „leányát megtaníthassa mind arra, ami kívántatik egy úri személyhez és egy jó gazdasszonyhoz.“

*

¹² Abafi-kiad. 1879 : 4.

Az irodalom tagadása, illetőleg morális célok alá rendelése a XVIII. század-eleji magyar író számára egyetlen lehetséges életforma volt. Amint nem lett hazafias költővé XIX. századi értelemben, úgy nem lehetett belőle az irodalom föl-szabadulásának szabadságharcosa sem. Mikes itt is bele-nyugszik a sorsába: az esztétikai fátum és adottság irányítja írói tollát.

V.

Avult irodalmiság.

A mondottak ellenére is beletartozik a szépirodalomba Mikes. Akkor is, ha a szépirodalmat nem kész és a mi föl-fogásunkhoz alakított normának vesszük, de még inkább akkor, ha a század esztétikai eszméi szerint értelmezzük.

Milyen irodalmiságot találunk a *Mulatságos Napokban*? Ezt a kérdést is föl kell vetnünk, mert — ha nem is eredeti munka — Mikes szellemi képéhez hozzátartozik, hogy átdolgozásra minő irodalmi művet választott. Valami újfajta, még el nem ismert irány kísérletező képviselőjét vagy egy akadémiai klasszikust? „Remekművet“-e, ha van ilyen, vagy elavult irodalmiságok harmadrendű termékét? Bizonyosan nem véletlen, hogy Mme G o m e z né alkotásához nyúlt, nem pedig R a c i n e-drámához. Vagy épen a XVI. században felejtett R o n i s a r d-t kereste volna, akinek erdejét eltakarta a M a l h e r b e fája? Ez esetben Mikes még a fáig sem láthatott.

*

Túlzás volna azt hinni, hogy Mikeshez semmiféle csatornán át nem ömlött szépirodalmi anyag. A rodostói könyvtár theologiai jellegű volt, ez kétségtelen, de a szigorú bőrkötések mögött azért meg lehet találni a rejtett szépirodalmi kincseket.¹ Az erotika ellen bő példákkal harcoló mű lehet maga is erotikus olvasmány... A szépirodalmi ösztön nem halt ki Rodostóban sem, csupán szunnyadt a rigorizmus és irodalom-ellenesség takarói alatt.

Ott van mindjárt az egyházi szónoklat, amelyben egy irodalomtörténeti közhely a XVII. század líráját látja.

¹ V. ö. erről már II. Rákóczi F. könyvtára (1926.) c. tanulmányomat. (13—15. l.)

Cheminais atya beszédeit, amiket Rodostóban olvastak, Párisban nagy tömeg hallgatta végig és a templomi könnyeket éppúgy retorikai készség, írástudás okozza, mint a néző meghatódását egy Racine-hős tirádáin. Cheminais maga mondja, hogy beszédeivel nem csupán meggyőzni, hanem könnyekre fakasztani is akart, a könnyfakasztás pedig írói praktika. A rodostói könyvtár összeállítója a legérzelmesebb prédikátort választotta ki magának Cheminais könyveiben. Sok érzelmességet kapott a rodostói olvasó Mabilionnak a keresztényi halálról szóló munkájában is. Ez az épületes munka nem veti meg a fantázia-keltés eszközeit. Drámai jelenetekben írja le a mártírok halálát: miképen ítélik Polikárpot máglyahalálra és mikor a tűz nem fog rajta, sebeiből kiömlő vére miképen oltja el a máglyát... A theologus vetekszik a novellairóval. Ugyanerre a szerepre a történetíró is vállalkozhatik: Fleury nagy egyháztörténete sorra meséli a szebbnél-szebb legendákat, remeték kalandjait, kolostorok viszontagságait. Mikes nem egy históriája morális könyvekben birja forrását. Szent Ágoston *Vallomásait* is helyenként úgy lehet olvasni, mint egy regényes életrajzot. Őszinte és emberi hangja közel jár a lírához és mikor fiatalkori tévelygéseit, bűnös szerelmét, kicsapongásait festi: elméledő munkája szépirodalmi jelleget ölt, amit a laicizmustól csak a mindenütt végigrezdülő vallásos gondolat óv meg. Az első belülről látott lélekrajz a világirodalomban valóságos szellemi exhibicionizmus, — mondja róla Babits,² akit egy igen szép essay-re inspirált a hippói püspök éntregénye. Egy filozófia fejlődéstörténete, ahol nem az ész, hanem a szív a vezéricsillag. Stílusa líra és csupa érzelmi hullámvész, nem is találhatott az ő szövegénél dúsabb érzékenység-élményt a janzénizmus... Az ég felé áhítózó Rákócziinak irodalmi mannája, és még a huszadik századi Prohászkanak is inspirátora lehetett az ágostoni misztika, amely az irodalom tagadásakor is a legszublimáltabb irodalmiságot formálja ki:

Mit szeretek, mikor Téged szeretlek? Testi szépséget? Múlt báját? Ezt a barátságosan szemembe ragyogó fényt? Sokféle hangnak összesímuló édes zengzetét? Virágok, kenetek fűszerek illatát? Mannát? Mézet? Ölelésre hívogató tagokat? Nem. De

² Gondolat és írás I. 1922 : 9.

mégis valami fényt, hangot, illatot, valami eledelt és ölelést szeretek, mikor Istent szeretem, mert ő fény, hang, illat, eledel és ölelés az én belső világomnak. Ott olyan fény ragyog lelkemre, amelyet semmi hely be nem fogadhat. Van ott hang olyan, hogy idő szárnyán el nem száll: van illat, de azt szellő el nem ragadja; íz, amelyet falánkság meg nem ront; ragaszkodás, amelyet megúnás szét nem tép.³

Mikest mégsem ez az örökké modern irodalmiság inspirálta. De bizonyára közelebb állott szívéhez Szent Teréz önéletrajzának az a helye, amely gyermekkori bűnök között sorolja föl a lovagregények olvasását: a kis Teréz maga is a tiltott olvasmányok hatása alá kerül, bátyjával elszökik hazulról és kalandokra indul, azt remélve, hogy a mórok elleni harcból mártirhalállal egyenesen a mennyországba jutnak...

Fénelon és Ramsay utazóregényei⁴ még közelebb visznek ahhoz a műfajhoz, amelyben Mikes irodalmi eszményét, áldolgozásra méltó, kedvenc olvasmányát fedezte föl: Gomezné *Mulatságos napjait*.

*

Hova kell beskatulyázni Mme Gomez regényes művét? A sokat termelő XVIII. századi írónőről alig emlékezik meg az irodalomtörténet, csak az írói lexikonok (Niceron, Michaud) tartják számon életrajzi és bibliografiai adatait. Nem is fontos, harmadrangú jelenség, de — amint az gyakran előfordul — külföldön, Németországon és nálunk, meglehetősen hatott, úgyhogy az összehasonlító irodalomtörténet szempontjából szükséges volna, hogy pályája, témái és eszméi tisztán álljanak előttünk.⁵ Ilyen monografia híján is annyit hamarosan megállapíthatunk, hogy a *Mulatságos Napok* egész karaktere a gáláns korba utal, abba a korba, amelynek népszerű olvasmánya nem a Corneille-Racine-féle magas irodalmiság volt, hanem a heroikus, kalandos regény, — annyira, hogy egy irodalomfilozófus, Bovet,⁶ a XVII. századot egye-

³ Babits Mihály ford. i. m. 23. l.

⁴ V. ö. Rákóczi könyvtáráról írt id. dolg. 14. l.

⁵ A szegedi egyetemen készült egy dolgozat Gomeznéről, de egyelőre még kéziratban van.

⁶ *Epopée, lyrisme, drame*, Paris 1911. V. ö. Egyet. Phil. Közlöny 1913: 426.

nesen a regény századának nevezi. Igaz, hogy a XVIII. század elején, a *Lettres Philosophiques* korában, igen avult irodalmiság már az a keretes elbeszélés-sorozat, amivel a magyar irodalmat gazdagítani óhajtja. De nem lehet kívánni, hogy egy író mást fordítson, mint ami lényegéhez közel áll. Mikes és Mme G o m e z ugyanegy irodalmiságnak a talaján állanak.

Mikest több motívum vihette G o m e z né munkája felé — a már említett moralizáló tendencián kívül. Mindenekelőtt az *exotikumok*. A XVIII. század filozófiája — erre már többször utaltak Mikessel kapcsolatban — a természet ölen nevelkedő vademberben látta az ideált és a civilizációból kiábrándult ember néger történetek illúzióit kereste az irodalomban. A *Journées amusantes* egyik históriája, a Cleodon története: egy vadleány szerelmi regénye. Mikes ösztönszerűleg kiválasztja és lefordítja, aminthogy a Levelekben is elmesél két exotikus históriát.⁷ A Gomezné-novellák exotikus hősei azonban regényes álarcuk alatt francia és társaságbeli hősök és Mikes szívesen időzött ebben a *társalgó* légkörben: hamar hozzáasszimilálódott a francia irodalom szociális szelleméhez. A sok kalandos história pedig közel állott a messze bujdosó lelkéhez, aki a sok utazgatás után hiába remélgette a szerencsés hazatérést, a szerelmesek egyesülését, boldog kifejlést a megpróbáltatások után. Ehhez járul még az is, hogy az irodalmi műkedvelő, aki nem álmodik műformák és téma-lehetőségek forradalmi megújításáról, legszívesebben a változatos mese után kap. Minden korban ez az ősi, emberi ösztönt kielégítő romantika volt és lesz a legnépszerűbb olvasmány, a görög regény és középkori lovagregények óta, a melodramáig és a mai film-történetekig. A tengeri vihar hőseiben, az udvartól száműzött raboskodóban könnyen önmagukra ismerhettek a rodostóiak. A Szigvártok és Kártigámok, Telamon királyfiak és ponthiói fejedelemasszonyok szívósabb életűek, mint az eseménytelen lelki analízis vérszegény Racine-i hősei... G o m e z né nem állott egyedül ezzel az ízléssel a XVIII. század első felében.

Erre a korizlésre igen jellemző az a kiadói hirdetés, amely a *Journées amusantes* III. kötetének (1724) borítékla-

⁷ V. ö. Mikes Törökországi Levelének keletkezéséhez c. dolgozatomban, 1915 : 25.

ján megjelent. Ez a lista azokat az ujdonságokat kínálja az olvasónak, amiket nyilvánvalólag leginkább kedveltek: „histoires singulières“, „aventures de...“, „contes tartares“, „aventures merveilleuses“ és más effélék. Maga G o m e z né is hosszú életén át csupa ilyen divatkönyveket írt, amikből meg lehetett élni: az ottomán udvar titkos történeteit, perzsa anekdotákat, indiai históriákat, amerikai novellát. A *Journées amusantes* csak egy sziget a nagy archipelagosból. Exotikumok, moralizálás, précieux levélstílus, gáláns históriák: ime néhány orvosság a mulatságos és effajta irodalmi napok receptkönyvéből. G o m e z né közvetlen mintáját Marguerite de N a v a r r e *Heptaméron*-jában és M m e de M u r a t *Voyage de campagne*-jában lehet megjelölni, de ez az elbeszélő-típus végeredményben visszamutat a görög regényre, nemcsak modorában és meseszövéseben, hanem egy konkrét témájával is: mindjárt az első történet Cyrusról szól, a francia XVII. és XVIII. század kedvenc hősről, aki a kalandos pedagógiai regények őseiből, X e n o p h o n *Kyropaidia*-jából jutott bele az európai irodalomba, ahol R a m s a y közvetítette Rodostóba... P. S z a t h m á r y Károly B o c c a c c i o modorát látja a *Mulatságos Napokban*: az olasz keretes elbeszélés egy-egy témájában maga is a görög regényhez kapcsolódik.

Milyen volt ez a görög regény? Erről is kell szólanunk, ha M i k e s és G o m e z né irodalmiságát jellemezni akarjuk.

*

A kutatás sok mindent kideríthet még a görög regényre vonatkozólag, de egyelőre megelégedhetünk azzal a képpel, amit R h o d e rajzolt erről a hosszú életű és a modern irodalmakra kiható műfajról.⁸

Talán a legalapvetőbb sajátosága ennek a „mese“-irodalomnak a fantázia korlátlan garázdálkodása. A mese lényegét nem a lelki élet adja, hanem a kaleidoszkopszerűen változó esemény sor. Dorothea Schlegel naplójának szellemes megjegyzése szerint a régi regényekben a szereplők nem változtatják belső alkatukat, de körülöttük folyton változnak az események. Az ember nem maga alakítja, okozza sorsát, hanem csupán játékszer felsőbb hatalmak, a vaksors, az írói önkény

⁸ Der griechische Roman und seine Vorläufer, Leipzig 1900.

kezében. Ez a nagy esemény-változatosság redukálható egy közös kaptafára: a hős és hősnő életét, boldogságát, erényét, hűségét ezernyi veszély fenyegeti, de hosszú kitartással, esetleg csodás erők segítségével végül is győznek és elnyerik jutalmukat. Ezt a sablonos vázat stereotip motívumok töltik ki: hajótörés, fogság, vihar, nélkülözés, a szerelmeseket elszakítja egymástól a kegyetlen sors vagy gonosz intrika. Ezek mellett a kalandos történetek mellett a mai modern regény eseményei — ahol szinte egyhelyben marad a cselekmény — alig nevezhetők eseményeknek. A belső lelkiélet és az érzelmi komplikációk hiányát külső bonyodalom pótolja az antik regényben, amely csak szélességben-hosszúságban terjengős: szétfolyó, mindent előntő láva, de nem mély réteg... Az antik regény olyan mint a kalandos útleírás: a modern *utazó-regény* ebből a klasszikus műfajból fakad, amelynek őse az *Odysseia*, Odysseus hazatérési históriája. Szindbád, Nagy Sándor, Cyrus: az egész középkoron át a XVIII. századig kedvelt, Fénelon-ig és Ramsay-ig inspiráló hősök. Mikes, mikor azt mondja magáról, hogy Nagy Sándor históriáját olvassa (37. lev.): önkéntes vallomást tesz az antik regényre visszavezethető avult irodalmiság mellett. Erre a históriára nem a leghizelgőbb fényt vet az a megjegyzés, amit Schopenhauer mond a *Parergáiban*: a regény annál magasabb fajú, minél több belső és minél kevesebb külső életet ábrázol. De a kalandregénynek is lehetnek magasabbrendű formái: a *Don Quijote* például, ahol a kaland nem öncél, hanem ellenkezőleg, a műfaj kigúnyolására szolgál. A modern romantikus regény pedig — Jókai — a gazdag cselekmény kereiteiben gazdag érzelmi mozgalmakat tud ábrázolni.

*

Jellemző Gomezné „antik“ irodalmiságára, hogy hamar ponyvára kerül. Nálunk még a XIX. század elején is három prózai „széphistória“ jelenik meg tőle. Már a címük magán hordja a népszerű ízlés bélyegét: *Gróf Szálmonyi históriája* (1806), *Negalissza históriája* (1807), *Etelred* (1814). Az utóbbi Mikes is lefordította, de mentségére legyen mondva: még a XIX. század vége felé is akadt író, aki javasolta a *Journées amusantes* új kiadását, azzal a megokolással, hogy kellemes

olvasmányt fog nyújtani olvasóközönségünknek.⁹ Balzac és Zola, a pszichológiai regény korában mindenesetre meglepő ez az ízlésbeli elmaradottság, de Mikesnek még joga volt az antik regény késői utánzójához fordulni inspirációért.

*

Mikes szövegének pontos egybevetése az eredetivel még elintézetlen kérdés. Szilágyi István (Figyelő 1878) csak egy német fordítást hasonlított össze a *Mulatságos Napokkal*. De megfelelő előmunkálatok nélkül is rámutathatunk néhány olyan tényre, amely jellemző Mikes irodalomfölfogására.¹⁰

Mikes mindenekelőtt elhagyja Gomezné elmélkedő részeit. Ez szépirodalmi érzékre vall, mert a szárazabb elmélkedésektől megkiméli az olvasót, de egyúttal azt is mutatja, hogy Mikes az eseményes novellákban látta a fő irodalmi értéket. Föl kell tennünk azt is, hogy azokat a novellákat fordította le a sok közül, amelyek számára a legerősebb irodalmi élményt jelentették.

Dom Antonio története — amit a Levelekbe sző (53. lev.) Gomezné nyomán — bizonyára közel állott Mikes szívéhez: a portugál király történetében Rákóczi sorsának képmását láthatta. Ki is érezhető a melegebb hang Mikes szavaiból, mikor elmondja, hogy miképpen csalódik a trónjavesztett uralkodó a francia király segítségében...

A történet elbeszélésére Gomezné szövegében az adja az alkalmat, hogy az egyik szereplő, mialatt a többiek beszélgetnek, egy könyvet olvas és aztán a kíváncsiskodók kérdéseire elmondja Antonio históriáját. Mikes túlzottan is magáévá téve a szépirodalmi mű erkölcsi célzatát, egy morális kérdésből indul ki és a példával igazolni akarja, hogy van jószívű ember a fejedelmek között is... Illusztrációt ad ahhoz a kérdéshez, amely annyira érdekelte a XVIII. századot, Rodostóban Rákóczit: milyen legyen a jó Fejedelem? Mikes sajátmagára ölti a francia nemes hölgy szerepét és a nényének meséli el, amit Gomezné hősnője nagy társaság előtt ad elő. Mikes előadókészsége nem is marad mögötte a francia nemes kisasszony stílusának: rövidít, elhagyja a história esz-

⁹ P. Szathmáry Károly, Hon 1875. 92. sz.

¹⁰ A köv. kiadást és kötetet veszem az összehasonlítás alapjául: Paris, chez Charles le Clerc, III. 1724.

mei tartalmának kidomborítására fölösleges történelmi részleteket és a francia író nő bőbeszédű szószaporítását megnyesegeti. Azt, hogy királyi módon fogadta XI. Lajos a segítséget kérő portugál fejedelmet, természetesen nem hagyja el, mert Rákóczi sorsára gondol, aki hasonló járatban volt XIV. Lajosnál és akinek sorsa sokban függött attól, hogy mi módon fogadják. (Mikes sohasem mulasztja el kiemelni, hogy urának megadták a fejedelmeknek kijáró megtiszteltetést.) Itt még meg is toldja a francia szöveget, nyilván szubjektív élmény alapján: Lajos király szép ígéretekkel biztatván fogadá Antonio-t... Ilyen biztatásban gyakran volt részük a bujdosóknak és gyakran tapasztalták a szép ígéretek be nem teljesítését. Lajos király végül is nyíltan megtagadja a segítséget. Gomezné itt — a francia milieu társadalmi formáit szem előtt tartva — kiemeli, hogy Lajos király véghatározatát dans les termes plus doux adja tudtára Antonio-nak. Mikes nem talál mentséget, nem engedélyez enyhítő módot a segítség megtagadására. Kihagyja az udvarias formákat és csak annyit jelez, hogy Lajos király világosan kiadja a tagadó választ. Ő tehát merevebbnek, kevésbé konciliánsnak, rokonszenvünkre érdemtelenebbnek tünteti föl a francia királyt. Apró vonások ezek, de mégis átszilizálják az eredeti portrét. Kiérezhető, hogy Mikes melegben, több részvétellel áll pártjára az üldözött, kibujdosott portugál fejedelemnek, mint Gomezné, akinek — pláne egy francia uralkodóval szemben — a részvétre itt semmi különösebb szubjektív oka nem volt. Azt a részletet, ahol leírja Gomezné, hogy a portugál király Istent büntetésének tulajdonítja elhagyatottságát, szórul-szóra, minden kihagyás nélkül átveszi Mikes. Ez a motiváció — a jutalmazó és büntető Providentiába vetett hit — teljesen beleillett az ő janzenizmussal borúsított gondolatvilágába. A história következő részében a francia király mégis megsegíti Antonio-t. Mikes kellőképpen honorálja ezt a nemes gesztust és most már ő szúrja bele a francia mondatba, hogy Lajos királynak megessék a szíve Antonio levelén. Ezzel az ecsetvonással visszairányítja rokonszenvünket a most már érdemesebb Lajos király felé és egyúttal áthidaló magyarázatát is adja Lajos színváltozásának. Ezt a rövid lélektani megokolást Gomezné elmulasztotta.

Ebből a minimális összevetésből is kitűnik, hogy Mikes nem fordít szolgálilag, hanem beleéli magát a szereplők lelkébe és ahol motivációs hézagot lát, azt a maga magyarázó szavaival tölti ki.

A történet későbbi folyamán még melegebben nyilatkozik meg Mikes szubjektivizmusa. Gomezné szövegében az új király azt kéri visszatérő apjától, Antonio-tól, hogy első lehesen alattvalói között (le titre du premier de ses sujets). Ez a nyilatkozat meglehetősen pathetikus-ceremoniás, a spanyol etikett és a királyi politika régióiban mozog. Hiányzik belőle a szív naiv melegsége, amellyel a fiú fogadja megtérő apját. Mikes itt is megkorrigálja az eredetit, még pedig a családiasság szellemében. Az ő ifjabbik királya arra kéri az apját, hogy atyai szeretetétől őtet meg ne fossza. Ezt a meleg színt ismét Mikes tette rá a merevebb francia képre. Most megint egy olyan részlet következik, amit Mikes elhagy. Gomezné arról elmélkedik, hogy az uralkodó példája szabályozza az alattvalók cselekedetét is. Az ifjú portugál király nagylelkűségét követi a portugál nép és hódol a régi királynak. Ezt a mozzanatot Mikes nem tartotta fontosnak. Gomeznénál azonban érthető a kiemelés, mert az effajta motívumok szinte már sablonos flosculusok a lojális francia irodalomban: a XVII. század öröksége ez a XVIII. század elején, allúzió XIV. Lajosra, az abszolút uralkodó követendő mintaképe. Színpadon, egyházi beszédben és regényben gyakoriak voltak a hasonló célzások és analogiák: hódoló udvarlás a királyi tekintély előtt. A XVII. század irodalmának *udvarossága* érezhető Gomezné sorain. Mikes már nem udvaronc, átsiklik az ilyen helyeken, bár távol áll attól, hogy szembehelyezkedjék a királyság eszméjével, amint kora, a XVIII. század többszörösen megtette.

Azon a ponton vagyunk Gomezné históriájában, amikor vetélkedés (combat) támad atya és fiú között... Mikes közbeszúrja: kegyes vetélkedés. Ez a nemes vita tipikusan a XVII. századi racionalizmus terméke, amelynek légkörében a drámai hősök — legnagyobb érzelmi megmozdulások percekor — észokokkal, raison-irányította tirádákkal igyekeznek egymást meggyőzni. A „helyes és bölcs okok“ motívumától Mikes sem tud szabadulni, de a mese végén megint ő lesz

a melegebbszívű író, amikor is az atya a fiú könnyű hullatására meggyőzetvén és a nép nagy örömmel áldván mindkettőt, külön hozzáteszi még Mikes, hogy mennyire tesz neki ez a história. Áldás helyett a francia író hőseinek be kell érniök alattvalóik szívével és becsülésével...

Mikesre nézve ezzel be is fejeződött a história, a francia szerző azonban tovább beszélte a keret személyeit és a társalgás folyamán az egyik hölgy Corneille-t idézi. Mikest mindez már nem érdekli, de érdemes följegyezni, hogy volt a kezében egy könyv, amely Corneille-ra hivatkozik, arra a Corneilla-ra, akinek munkái nem léteztek a rodostói irodalmiság számára.

*

A *Mulatságos Napok* nyilvánvalóan egy letűnőfélben levő korszak irodalmiságát rögzíti meg. Mikes kalandregényhez nyúl, amikor szépirodalmat akar magyar literatúrába plántálni: minden bizonnyal azt a művet választotta ki erre a célra, amelyik az ő irodalmi ízlését, vágyait, akarását, elképzeléseit a legnagyobb mértékben kielégítette. A színes esemény sorozat képeiből még tovább válogat és az anyagot átformálja, úgyhogy átdolgozása egyúttal szubjektív megnyilatkozás is. Gomezné munkája azonban egyéb tanulságot is nyújt. Mindenekelőtt: nem egységes szépirodalmi kompozíció, hanem lazán összefüggő, a „beszélgetés” fonalára aggatott elmélkedések és novellák sorozata, olyanfajta példatár, aminőkből Mikes szívesen válogatott a *Levelek* tarkítására. (Gomezné munkájából nemcsak novellatémát merít, hanem pl. a selyemhernyótenyésztésről szóló hasznos elmefuttatást is lefordítja.) A vidám életbölcsek eklektikus gesztusa mutatkozik meg itt is: univerzális érdeklődés, amely még nem a XVIII. század enciklopedizmusa, de azt mutatja, hogy Mikes az élet eleven teljességében élt, nem pedig olyasfajta elvont, koncentrált irodalmiságban, mint a XVII. századi tragédiaírók...

Van aztán egy másik arca is Gomeznének: a précieusek társadalmának kellemkedő mosolya, amely minden sorából — hősnőinek leveleiből és mozdulataiból — kiérezhető. Mikestől nem volt idegen ez a szellem: érdemes lesz közelebbről foglalkozni vele.

VI.

A barok-gáláns-précieus kor.

Mikes irodalmi orientációja Gomezné felé: nyilvánvalóan a précieus-kor szellemének egyik tünete. A *Mulatságos Napokból* ez az ízlés számos idézettel kimutatható, de a *Törökországi Levelek* stílusa is — stílust a legtágabb értelemben, mint magatartást véve — beletartozik abba a korba, amit a barok, gáláns, précieus névvel, sőt akár rokokónak is nevezhetnénk.

Erről a korszakról, amely a XVII. században kulminál és mélyen belenyúlik a XVIII. századba sokat írtak már,¹ de nagyobb lendületet csak azóta nyert az idevonatkozó kutatás, amióta a művészettörténet szempontjait és stílus-terminológiáját kezdik alkalmazni az irodalomra.² Irodalom és művészet: mint ugyanegy korszak-individuumnak két arca jelenik meg ebben a fölfogásban és ez a két arc kölcsönösen magyarázza egymást.³ A német irodalomtudomány ma már közhelyként operál a *barok* irodalom fogalmával.⁴ A francia kritika jól ismeri magát a tényt, de a *baroque* szót — jelentéstani nehézségek miatt — nem fogadhatja be. Így hát az új német irodalomtudománynak jutott a szerep, hogy ezt a szempontot a francia irodalomra és nyelvkulturára alkalmazza: az alkalmazás egyelőre még csak a megpendítésnél tart. Vossler a *précieus* életformában az ellenreformáció francia eszményét látja.⁵ Friedrich Schürer tovább megy: a précieus stílusban modoros barok-ot lát és barok-nak tartja

¹ V. ö. pl. Livet, *Précieus et précieuses*, 1896; Waldberg, *Die galante Lyrik*, 1885 és: *Zur Entwicklungsgeschichte der schönen Seele*, 1910.

² V. ö. Weisbach, *Der Barock als Kunst der Gegenreformation*, 1921; Horváth János, *Barok ízlés irodalmunkban*, Napkelet 1924; Zolnai Béla, *Művészet és szellem-történet*, Minerva, 1925 : 83; Thienemann Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, 1950 : 15.

³ V. ö. Walzel, *Wechselseitige Erhellung der Künste*, 1917.

⁴ V. ö. pl. H. Cysarz, *Deutsche Barokdichtung. Renaissance, Barock, Rokoko*, Leipzig 1924.

⁵ A XVIII. századra vonatkozólag gazdag anyagot tartalmaz R. Pechel könyve: *Rokoko, Das galante Zeitalter in Briefen, Memoiren, Tagebüchern*. Berlin 1913.

a XVII század első felének egész regényirodalmát, legfőképen pedig a szentimentális regényt...⁶

*

Milyen társadalmi kultúra mondható *barokknak* és minő irodalmiságra predestinálta Mikest a *gáláns* kor légköre? A barokot ebben az esetben egynek vehetjük a *précieux*-vel, olyan értelemben, hogy a *précieux* kultúra a barokknak nem a heroikus-dinamikus elemeit, hanem a disciplinált forma-kultusz keretein belül a cirádákat és a játékos szellemet jelenti. Erre a *gálánsnak* is nevezhető korra jellemzők a következő motívumok: mesterkélttség, etikett, a nők és szalonok uralma, életöröm és szabadosság, amely lehet pajkos életstílus is és nem okvetlenül filozófiai libertizmus; exotikumok és pogány-antik képzetek, világiasság, pompa és vallásos józanság keverődése...

Mikes akarva-nemakarva belecsöppent ebbe a színes kavargásba és világnézetén, amelyet időnkint janzenista felhők elborítanak, sokszor uralkodik farsangi derű. Ez a farsangi öröm tette mozgalmassá azt a kultúrát, amelyet — messziről nézve — a Descartes-i racionalizmus fegyelme és a klasszikus ízlés szabályossága dominált. A mesterkélttség és az etikett diszciplinálja a XVII. század második felét, de ez a disciplina nem mozdulatlanság, hanem csupán a természetes szenvedélyek kecsessé finomulását eredményezi. Az élet egy nagy társasjáték és a játéknak regulái vannak, de csak azért, hogy díszesebb, ékeesebb legyen a színpadi fölvonulás. Ahol a természetes nevet költői névvel cserélik föl — *Catherine*-ből anagramma: *Arthénice* — ott eleven élet lüktet, amely azért szabályozza önmagát, hogy a vitalitás megnyilvánulása szebb legyen. A XVII—XVIII. század fordulójának kettős arca van: az egyik a pascali végtelenség problémáin töpreng és janzenista módra vezekel, a másik kacagva festett egekbe néz és színes kulisszákbán gyönyörködik.

Vallásosság és galantéria: szépen megférnek egymással a hősi és kalandos regényekben és a „főrenden levő személyek” okosságával és szép erkölcsével Mikes is megismerkedett, — legalább is Gomezné fiktív szalonjában... A női ideál

⁶ Barock, Klassizismus und Rokoko in der französischen Literatur, Berlin 1928 : 19.

az okosság, a szellemesen beszélgetni-tudás volt és a szerelmet valóban olyanformán kell képzelni ebben a mileuben, amint a *Précieuses ridicules* hősnője, Madelon leírja (I, 5): a hős egy ideig elrejtí szerelmét imádatának tárgya előtt és csak melancholiája árulja el belső változását; a kerti fasorban történik a vallomás, melyet a hölgy haraggal fogad, száműzve a merész lovagot, aki hosszú kitartásával mégis csak meglágyítja a kegyetlen szívét; a kalandok csak most kezdődnek, riválisok furakodnak a jegyesek közé, atyai szigor, félreértések, féltékenység, kétségbeesés, szöktetés és sok hasonló bonyodalom, amelyet végül is a házassági szerződés fejez be.

A festészetben Watteau-t (1684—1721) és Fragonard-t vehetjük e szellem tipikus kifejezőjének. Olyan az élet, mint a színpad, gondtalan boldogság Arkádiája, ahol az emberek pásztor-ruhában kellemkednek avagy báli, bohózatos kosztümmel dokumentálják, hogy minő messzire finomodtak a klasszikus meztelenségtől... Watteau éppen 1717-ben festette a gáláns kor egyik legbájosabb kifejező-képét, az *Embarquement pour Cythère*-t, a tengerre indulást a szerelem szigete felé, — ugyanakkor midőn Mikes is hajóra száll, talán a hazatérés útját remélve, de bizonyára a Dicsőség szigete felé, amelyről hamarosan kiderült, hogy az örökös száműzetés földje.

Lehetne még a nők domináló szerepéről is beszélni a gáláns korról kapcsolatban: már szó volt róla, hogy Mikes valamennyire a précieuse típusra stilizálja képzeletbeli nénjének alakját. Az ideál ebben a légkörben nem a heroikus asszony — Széchy Mária, Katalin cárnő — aki várak, országok sorsát irányítja, hanem a Scudéry-Calprenède-Lafayette-Sévigné-féle asszonyi lelki alkat, amely kegyetlenséggel játszik és könnyed szavakkal tud gyilkolni: a társalgás, a *bel esprit* művésznői, akik pletykálnak, okoskodnak, dialogusok csapdáit szövik az erkölcs, a magához való szeretet, a hódítás, a baráti kötelességek mibenlétére kíváncsi udvarlók számára és akiből még hiányzik a későbbi szentimentális kor *belle âme*-jainak ellágyulása. A galantéria színhelye nemcsak a szalon, hanem a szalonná átalakított természet is: park, mely paraszti majorság helyett a klasszikus mithologia szabályosabb képét mutogatja, szökő-kutak és mesterséges allée-k

labirintusa, ahol Dianák és nimfák szobrai között a társaság hölgyei pásztori ruhában ünnepeskednek. Ilyen fête galante-okat, amiket számunkra már csak az egykori festők őriztek meg, Rákóczi közvetlen élményből ismert. A pogányklasszikus világ mellett az exotikumok kedvelése is hozzájárul az ennek a világnak képéhez. A regényes és idealizált török milieu egyik kedvenc dekorációja volt a XVIII. század asszonyának és ha a Rákóczi-emigráció az igazi török kosztümök hazájába vetődött, ismerősebb környezetbe jutottak, mint ha ma utazna valaki Párisból Drinápolyba...

*

Milyen précieux elemeket fedezhetünk föl a rodostói életben?

Rákóczi udvarában megtartották a nyugati formákat. Mikes írja, hogy a fejedelem *fennállva* fogadja a spanyol követet Rákóczi Bonnac-ékkal szemben is az etikett tartózkodó álláspontjára helyezkedik, Mikest azonban *nem köti sem a praecedentia, sem a titulus*, úgyhogy szabadon és gyakran jár a francia követnéhez, aki társaságban olyan, *mint a nádméz*. (Nem lehetetlen, hogy Bonnacné volt Mikes egyik inspirátora és „nénje“.) Rákóczi mindvégig megőrzi tartózkodó merevségét és a formákra ügyel. Diplomáciai balsikerei nem torzítják el az ő méltóságteljes arcát alattvalói előtt és a halála is olyan klasszikus nyugalomban következett el, mintha Lessing műszabályok teljesültek volna be végső küzdelmében... Bercsényinéről maga Mikes mondja, hogy sokat adott az udvaros formaságokra: *karon kell vezetni pompával, mikor egyik háztól a másikba megyen* (21. lev.). Persze a szükség itt is szertartást bont. Mikor egy kis földrengés támad Jenikőben, *nem várta, hogy felemeljék helyéből, futva ment a kertbe, az ijedség volt a hoptestere*.

Az ellenreformáció egész Európában a barok festészet diadalmas előnyomulásának kora lett. Az előkelők körében divatos szórakozás volt a dilettáns festés, Rákóczi maga is ezzel foglalkozott üres óráiban és volt is hozzá bevezető könyvecskéje, egy *Traité de mignature*. Ebben a milieuban a francia esztétikai kultúra vezérlő csillag maradt.

Mikes több évig hordja Törökországban is a francia kötöst, ami bizonyára nem lehetett kényelmes viselet a déli

klima alatt. De lelkiileg is a „Párisból jött“ utazó Mikes: föltűnik neki, hogy török férfiak társaságában nem illik az asszonyok után érdeklődni; hogy a török úr vendéglátása nem kifogástalan a nyugati társadalmi formák szempontjából: *ők a beszélgetéshez, nyájassághoz nem tudnak* (37. lev.). Annál többet tudott hozzá Mikes!

Lélekben nem lett soha udvari emberré, nem a nagyvárosba, Párisba, udvari életre vágyódott vissza, mint Madame de Sévigné levelezője, Bussy Rabutin gróf, — hanem a szülőfalujába. De azért mégis érintette őt a précieux-kor szelleme. A vallásos Mikesben van egy gáláns Mikes is, annak a kornak szülöttje, amely heroikust és nőiest, misztikát és erotikát egyaránt magáénak termelt.

Mikes minden lojális vallásossága mellett sem áll az egyházi morál alapján. Megengedhetőnek tartja például az udvariasságból való hazugságot: *sokszor kell olyat mondani az embernek, amelyet maga sem hiszen*. Az udvari morál másmineműségével tisztában volt: *az evangélium tiltja a felebarátunk üldözését, még ha a politica ratio úgy kívánja is*. Az udvari erkölcsök historiografusára, Gracian spanyol jezsuita munkájára vezethető vissza az a mondása, hogy a fejedelmek barátsága nem ér semmit, *úgy bánnak az emberrel, valamint a citronnal, melyből a levét kifacsarván, azután elvetik*. Az udvari kultúra szkepszise mondatja vele is: *Ha a forrásból jól iszunk, azután annak hátat fordítunk*.

A précieux-gáláns szellemhez hozzátartozott az érzelmek illendő és ildomos rejtegetése. A gáláns regény hőse hol heves kitörésben vallja meg szerelmét, hol pedig évekig rejtőzteti fájdalmát. Mikesnek Kőszeghy Zsuzsi iránti szerelme ilyen halk regény, alig nyilvánul meg egy-egy célzásban és a trubadur-mértékletesség, önuralom klasszikus példája. Ha lírai költő lesz vala Mikes, bizonyára enigmákba rejti érzelmeit. A szerelemnek ez a civilizáltabb formája nem a „természetes“ embert, hanem a Rousseau-előtti „civilizációt“ mutatja Mikesben.

A rejtőzés, átöltözködés, pastorele és paróka korában a „városi“ Mikest is megszállják árkádiai hangulatok: néniének azzal udvarol, hogy ő is elmenne boldog pásztoréletet élni, ha volna vele egy kedves pásztornéja...

Az egész „udvari“ gondolkör állandóan ott lebeg Mikes

tolla körül. *A régi püspökök apostoli szegénysége ma már nem való* — mondja egyhelyütt, majd hozzáteszi (most már kevésbé udvari modorban): a tolestinumi érsek *csak nem ehet babot ebédre...* Az Egyház XVII. századi fénykorára, amikor a világi pompa oly szépen megfért az apostoli misszióval, jellemző Mikes okoskodásának konkluziója: *Az erdélyi püspök sem járhat számárháton.*

A tisztaság hiányát — Mikes finom ízlése és megfigyelőképessége — talán szintén a rizsporos, festékes rokokó számájára írhatjuk. A higiéniaival bizonyára Rodostóban is csak olyankor törődtek, amikor ezt valami különleges alkalom megkívánta. *Most gyakrabban mosdunk a Zsuzsi kedvéért* — mondja Mikes maliciózusan a szerelmes öreg Bercsényiről, aki özvegyen maradván, el akarja venni Kőszeghy Zsuzsit... (A malícia maga is olyan mérges növény, ami csak a kultúra üvegházaiban terem.) Mikesben ez a kritikai-írónikus beállítottság, a dolgok fölényes-mosolygó nézése egyike azoknak a momentumoknak, amik számunkra ma is modernné konzerválják az ő szövegét. A párisi civilizáció képviselője barbár országban: ez a latin attitude mindvégig elevenen munkál a levelek írójában. „Villa, kés, abrosz *nem alkalmazkodott* az asztalon a szultán lakomáján“ — írja az udvari Mikes, aki még arra is ügyel, ösztönszerű stílusérzékkel, hogy a lemosolygott szokásokra enyhítő körülményeket találjon („*nem alkalmazkodott*“), hogy színleg az elítélt pártjára álljon és ezzel is növelje a dolog komikumát. „Ha látott volna bennünket a kaftánokban... ne nevesse ked... olyanok voltunk, mint az egyiptomi királyok“ (8. lev.) *Voiture* vagy *Balzac* sem fejezhette volna ki magát európaiban, mint Mikes, akiben öntudatosan él a *précieux*-kor társadalmi kultúrája, az a meggyőződés, hogy a párisi udvari szokások alkotják a formaságok világtörvényét. Mikes kritikával nézi az exotikus életet, de nála ez nem több, mint az *honnête homme* mosolygó csodálkozása: nem politikai fegyver, mint *Montesquieu* vagy *Voltaire* írásaiban. Az ő szelídebb humora nem hozható kapcsolatba a magyar irodalom XVI. századi, vaskosabb hagyományaival sem: inkább franciásnak mondható, az irodalmi milieuban élő XVII. századi ember finomult és játékos szellemével rokon. Mindenesetre ez a humor egy magasabb-

rendű lélekforma és irodalmunkban Mikes az első, aki az irodalmat — politikai és felekezeti céloktól, polemiciától függetlenül — a szubjektív fölényesség és a vélemény szabadság kifejező eszközéül választja. Ezen a ponton Molière vagy La Bruyère esprit-jéhez közelebb áll, mint a magyar XVII. századhoz: Zrinyi életáldozó komolysága és Gyöngyösi udvaronc megkötöttsége mellett ő függetlenebb szellem, aki jólesően mulat a világ fonákságain, sőt önmagán is, ami igen komplikált lelki jelenség és meglepően korai is a magyar irodalomban. Zrinyit már többen próbálták modernizálni, de arra még senkisé is gondolt, hogy Mikes modorát avultnak deklarálja. Vannak sokat olvasott és becsült modern íróink, akiknek lelki strukturája sokkal primitívebb az „udvaros“ Mikesnél...

Az udvarosságot pedagógiai munkákból is tanulták Rostóban.⁷ Mikes még a nőneveléssel is foglalkozik, legalább elméletben és nyilván az az ideálja, hogy a nő Magyarországon is lépjen elő a házi cselédségből és részese legyen a műveltek társaságának: írjon az asszony másról is, mint dézsma-borról! (27. lev.) Hogy miről írjon, azt bizonyára úgy képzelte el Mikes, amilyen leveleket Párisban olvasott gáláns vagy családi levélgyűjteményekben. Egyébként mindez a követelmény csak a nemes leányra és a nemes asszonyra vonatkozik, Mikes távol áll attól, hogy a társadalmi és kulturális egyenrangúságot követelje. Ideálja a művelt, levélíró, udvarlásra váró és viszont mulattató asszony, — amilyennek a „nénjét“ is rajzolja, méznél édesebb levelek íróját, akinek a leveleit érdemes összegyűjteni és kinyomatni (59. lev.) Mikes irodalmi koncepciójában — teljesen a francia irodalom szellemében — a nők is tényezői az irodalmi életnek.

A gáláns kor kulturájának tünete az is, hogy Mikes annyit gondolkodik és szellemeskedik asszonyi dolgokról. Olyan biztos fölényvel és elegáns humorral beszél erről a témáról, mint aki valóban „párisi szalonokban“ tanulta ismerni az életet. *Tél felé meg kezd sárgulni a fának is a levele* — írja udvarias formulával egy öregedő hölgyről. Egy úri asszonyról mond el históriát, aki póruljárt a szépítőszerk használatával: megcsunyt belé. A nyugati ember meg-

⁷ V. ö. Rákóczi könyvtáráról szóló id. dolg. (1926), „Civilitas“ c. fej.

ütközésével konstatálja, hogy az asszonyoknak való ajándékküldés tilos Törökországban (35. lev.): a szabados párisi életnek nem is lehetett nagyobb ellenlábasa, mint a hárembezárt nők ismeretlen világa. A nők szokásai: állandó és kedvenc témája Mikesnek. Nagy fontossággal bír előtte, hogy Lengyelországban dohányoznak a nők; hogy Kínában szeretik a nagyfülű leányokat; hogy a tatár nők orrkarikát hordanak. Az effajta mondain érdeklődés közkeletű a századforduló idején, Montesquieu perzsa levelei, a *Spectateur*, az *Espion turc* telve vannak ilyen indiszkrét exotikumokkal. Mikes szívesen időzik ebben a gondolatkörben. Egyszer az az ötlete támad, hogy mi lenne, ha az asszonyok papok lennének? Meg is felel rá hallgatólagos helyesléssel és meglehetősen libertinus szellemben: Hosszú farsang, könnyű válás!

Jellemző az a fantázia-gazdagság, amellyel ezt az ötletet ki tudja építeni és eleven valósággá realizálni:

Micsoda szép idő volna az, amikor az asszonyokat felemelnék a papságra! Bezzeg akkor volna jó idő! Akkor látnánk új rendtartásokat. Oh! Már is örülök annak az időnek, mintha abban volnék. Már előre ellátom, hogy a nagybőjtől igen kicsidet csinálnának; vagy talán kitörülnék a kalendáriumból, és annyi idővel meghosszabbítanák a farsángot, úgy, hogy mikor most hat hét farsang, akkor tizenhárom lenne. Oh boldog idő! A hetedik szentség akkor az első helyre tétetnék; oh szerencsés idő! Az elválasztás akkor könnyű volna, és csak egy dologra vigyáznának, nem úgy, mint most; oh kedves idő! Hát mit mondjak a gyónásról? Mert nem tudok ítéletet tenni felőle, ha eltörölnék-é vagy sem. Mindazonáltal, ha jól meggondolom, hogy az asszonyok szeretnek mindent megtudni, azt ítélnem, hogy talán meghagynák, és hogy a penitencia rövidebb volna, de oh mely hosszú volna a gyóntatás; mert oly papné keziben akadhatnék, a ki mindent meg akarván tudni, száz kérdéseket tenne, a ki még a gondolatokat is meg akarná tudni; de meg ellenben könnyű penitenciát adna. Oh édes néném, mint várom azt az időt, de talán sokáig kell várnom, és addig el is temetnek, — azután asszonyoméék ha soha papok nem lesznek, sem bánom.

(Mikes elsőrangú stilisztja, mert a mondanivalójának nagyobbik fele a sorok között rejtőzik: a gáláns elképzelések, az asszonyi lélek ismerete, a kedves irónia, mely a refrénként előtolakodó óhajtás-sóhajtásban incselkedik. És mennyi változata van ennek az ugyanegy fölsóhajtásnak: szép idő,

jó idő, örvendetes idő, boldog idő, szerencsés idő, kedves idő, várt idő! Mennél jobban variálja és szaporítja a dicsérő jelzőket az író, annál inkább veszíti hitelét a dicséret és végül a záróakkord ismét enyhe formában adja be a keserű igazságot: sohasem lesz asszonyi papság. Ez a hullámozó és komplikált, dicsérve támadó és burokbán őszinte írásmód maga is jellemző tünete Mikes korának... A romantikus páthosz nem öltözik ilyen Proteus-ruhákba.)

A nők társaságbeli helyzetéről elmélkedni és szellemeskedni XVII—XVIII. századi téma. Hogy az eddigi példákat szaporítsuk, azt a jellemző helyet idézhetjük, ahol Mikes azon elmélkedik, hogy a különböző országok leányai között melyik országéi feleségnek valók. „A görög leányból nem lesz jó feleség... Legjobb feleség az erdélyi asszony“ (59. lev.): ezt bizonyára Kőszeghy Zsuzsinak szánta bók gyanánt.

Mikes elsőrangú szaloncsevegő a XVIII. század értelmében és ezt nézve sem utódja, sem őse nincs a magyar irodalomban. Legnagyobb gyönyörűségem, *mikor keddel beszélgethetek*: írja a nénjének. Mikes annak a „franciás“ kornak az embere,⁸ amelyik szinte külön irodalmi műfajjá tökéletesítette a beszélgetést, ahol életcél volt, hogy férfiak és asszonyok finom társalgásra, szellemes és előkelő beszélgetésre gyűljenek össze. A csevegő Mikes is szereti a pletykázást, a pajkos célzásokat. Sok olyan anekdotát tud, amilyent T a l l e m a n t des R é a u x, a XVII. század pletykagyűjtője följegyezhetett volna. Teljesen nagyvilági ízű, szabados anekdoták, amiket persze olvasmányából szedegetett össze, mint pl. a francia követnérről szóló, akit megborotvál a villám, vagy a papról, aki *csak a gyónásról tudott prédikálni* és minden vásárnap a gyónásról beszélt hiveinek. Ahogyan az öreg Bercsényi szerelméről ír, abban is van valami a korabeli levelezők és memoárirók rosszmájúságából. Ez volt az a „gáláns“ kor, amikor a legnagyobb társaságbeli dicséret az lehetett, ha valakire azt mondták:

Il est galant⁹ —

és amikor a legskandalózusabb szerelmi viszonyok nyilvános közbeszéd és helyeslés tárgyai voltak. Az emberek szívesen

⁸ V. ö. Francia bálvány c. cikkemet, Társadalomtudomány 1930 : 167.

⁹ Bourgeois gentilhomme, I : 2.

nevettek egymáson — hátmögött, de nyíltan is. Mikes többször írja, hogy *eleget nevettünk Zsuzsival*, akit nem a legártatlanabb tréfákkal mulattat, ami szintén jellemző a XVIII. századra. Elmeséli például Zsuzsinak az öreg ember kalendáriumát (49. lev.): ez a szellemesség *La fontaine* egyik frivol conte-jából való és Mikes nem vetette meg az effajta olvasmányokat sem. Elmondja a leveleiben azt a históriát is, amivel szintén Kőszeghy Zsuzsit mulattatta: Casimir lengyel király titkos feleségének történetét... Zsuzsi egyik tagja volt a levelek publikumának: ez is bizonyítja. Ha gondolatban az öreg Bercsényi grófot, Zsuzsi férjét, a *Figaro házasságának* Almaviva grófjához hasonlítjuk, akkor Mikes lehetne az asszony mellett Chérubin, a szerelmes apród: nem olyan bájos ifjú, mint a XVIII. század kedvenc porcellánfigurája, *Beaumarcais* hőse, nem is olyan szerencsés, de a maga félszegebb formájában, szemérmes őszinteségében és a boldogságból kicsöppent rezignációjával magyarosabb, férfiasabb változatát adja a gáláns udvarlónak. Mikesből tanulhat udvarlást az olvasó. Nemesi vérnek nem illik, hogy rosszat mondjon az asszonyokról — ez első szabálya Mikesnek, aki Franciaországban, az „asszonyok paradicsomában“ lett asszonytudóvá. Mikes szinte büszke is rá, hogy tudja, mi illik: „az asszonnal nem kell félben hagyatni a játékot és hosszú levéllel fárasztani“. Mindig talál valami incselkedve-udvarló témát. Mikor arról beszél, hogy a zsidóknak asszonybírájuk volt, megragadja az alkalmat egy kedveskedő elképzelésre: „gyönyörűség volna, ha most is asszonybíró lenne és egy szép és kedves bírónak a szájából hallanók a törvény magyarázattát“. A nők politikai és izlésbeli uralma idején stilszerű volt ennek a lehetőségnek elképzelése...

Mikes könnyed eleganciával tudja mondani a bókokat hiszen a „nénje“, akihez intézi őket, nem is létezik, legalább is nem olyan formában, mint ahogy az olvasóval szemben fönntartja a fikciót. A kordivatnak hódol, mikor önmagát abba a szerepbe éli bele, amely folyton új és új mulattató témát követel és öncélú, „l'art pour l'art“ udvarlást: *eleget nevettem a ked udvaros köszönete in* (62. lev.). Mikes nem ismeri a nagy szenvedélyt. Munkája nem szenti-

mentális levélregény, pedig ha száz évvel későbbben születik, a Wertherek és Fannik korában, talán azzá lesz tolla alatt az élmény. A racionalizmus korszaka nevető, játszó, enyelgő, szerelemtelen szerelmeseket termelt. Mikes is csak tetszeleg a cicomás bók-szerepben. Olyanforma rejtett udvarlást hoz elénk, mint amilyen Bussy-Rabutin grófnak Madame de Sévignéhez, unokahugához írt leveleiből kiérezhető. Nem megy életre-halálra a játék, mint a barbárabb XVI. században, bár ott is átszínésziesítette az érzelmkifejezést a humanista platonizmus szellemi kultúrája. Balassi gesztusai mégis harcias kitörések ahhoz az attitűdhöz képest, ami a Mikes udvarosságában megnyilvánul: szelíd humor, egy kis életbölc-szinizmus, a lemondás bája, okosságát, ildomosságát soha el nem vesztő kedély. Mikes fiatalon kezdi az udvarlást és negyven év múltán is fiatalosan kedveskedik a nénjének. Huszonhét éves, mikor azt írja, hogy „a ked kis szája is megnevet érte“ (4. lev.) és még ötvenegyéves korában is tavaszi hangulat vezeti a tollát:

Mint vagy édes néném? Az egészség mint szolgál? Szoktak-é írni abban a nagy városban tavasszal? Talán nem, mert már régen nem vettem leveledet, vagyon hat napja. A jéguszívűnek, mint az én néném, a nem sok: de egy székelv szivnek igen sok. Én pedig nem régen küldöttem egy levelet; mert itt szeretnek írni tavasszal is, és még nagyobb gyönyörűséggel, mint egyébkor. Mert úgy tetszik, hogy tavasszal a virágokkal együtt a barátságot is még kell újítani és most több édesebb szók jönnek az elménkre, mint más időkben. Annak mi az oka, az asszonyok jobban tudják.

Ez a hang erdélyi, házias csengésű és szívből jön, de Párisban iskolázták sokfajta variációra. Az enyelgés legkülönbözőbb hangjait megszólaltatja Mikes: szelíd korholás, évdés, tréfás figyelmeztetés, rosszmájú pletyka-ajándék, pajkos célzás, biztató melegség és örök derű a török reménytelenség mellé. Ime egy kedveskedő duzzogása:

Azt irod, édes néném, hogy ha gyakrabban írnék, gyakrabban venné leveletem. A való és igaz, de mit irjak? Irjam-é azt, hogy haragszom? De ki ne haragudnék, mikor azt írja ked, hogy már kedből lehetne pap, úgy megtanulta ked a levelemből az egyházi szokásokat? Lesz még olyan idő, hogy bosszút állok ezért. (58. lev.)

Persze ennek a kedélynek néha erősebb borsra is van szüksége, hogy elevenen tartsák. De Mikes gáláns ízlése éppen abban excellál, hogy mint kell a legkényesebb históriát is szalonképessé tenni: a póruljárt udvarló Fallstaff-története ép-úgy bele tud illeszkedni az udvarló-mulattató levelek keretébe, mint a lisszaboni földrengés hire vagy az égi kegyelem tana... Mikes sokoldalú és mindenhez hozzászól, mint a kor ideálja, az Udvari Ember.

*

A gáláns kor irodalmi kifejeződése nemcsak a témákban mutatkozik, hanem — és elsősorban — a stílusban is.

Mikes prózaíró, de a „dilettáns” irodalombarátnak versben is kell próbálkoznia, ha hasonló akar lenni előkelő kortársaihoz. A levelekbe szúrt versikék nem is egyebek, mint a précieux kordivat kellékei: a verselés nem egyetlen életforma, nem új kifejeződési lehetőségek keresése, nem monumentális eszköze az egyéniség megörökítésének, hanem játék és mint ilyen mégis jellemző és világnézetet takar. Mikes nem naiv verselő. Itt is a racionális kor gyermeke, aki mosolyog ezen az értéktelen szalon-mulatságon. Ezek tehát azok a szép versek — mondja magáról, kedves humorral. Sohasem volt a Parnassus hegyén, de a költészetet mégis valamiféle árkádiai, klasszikus módon képzei el, füzéres fölvonulással a dicsőség boldog hegyére, nem olyan tragikus ön-áldozásban, mint — hogy kontrasztot állítsunk a gáláns líra mellé — kétszázaddal később A d y Endre:

Nem kellenek a megálmodott álmok,
Új kínok, titkok, vágyak vizén járok...
Röpülj hajóm!

A précieux kordivat csupán próza-ékesítő szerepre szánta a versikéket és Mikes meg is felelt annak a követelménynek, amit egy híres levélmintagyűjtemény¹⁰ a petit-maitre-ek és más udvaroncok számára előírt.

Maga a levélírás is speciálisan XVII—XVIII. századi irodalmi műfaj. A XIX. század, a romantika és realizmus korszaka teljesen individualizálja és szubjektivvé teszi a levél-

¹⁰ Richelet, Les plus belles lettres françaises sur toutes sortes de sujets, 1689. (A munkának 1755-ig még hat kiadása van.)

írást. A konvencionális vagy pedig természetességet affektáló levél száz évvel Mikes után már megszűnt közügy lenni. A szenvedélyben, őszinteségben tobzódó írók (V. Hugo, Musset) annyira személyes én-jüket adják a magánlevélben, hogy ezek a levelek nem cirkulálhattak másolatokban, előkelő szalonok mulattatására. A levél kimenekül az irodalomból és legföljebb az író és a szereplők halála után lesz emberi dokumentum, irodalmi szándék nélküli irodalomanyag. Mikes közelebb áll a gáláns *La P a y s*-höz, a modoros *B a l z a c*-hoz és *Voiture*-höz és a családiasság pózában is gondos külsejű *Sévigné*-levélhez, mint egy *Verlaine*-levélhez, amely úgy íródott, hogy soha ne kerüljön nyilvánosság elé. Közelebb állott ahhoz a típushoz, amelyet René *Le P a y s* jellemez¹¹ ilyenformán: *Il perd son temps à faire des vers, à écrire des billets doux, à composer des lettres galantes...* Mikes nem azonosítható ezekkel a divat-marquis-kkal, de a kor atmoszférájából ő sem szabadulhatott. És a nénjét a *précieuse*-ök mintájára stilizálja: okosság — *aimez donc la raison!* — nyájaság, *bel esprit* és levélírói készség jellemzik ezt az asszonyideált, amely hideg és konvencionális portrét mutat, ha a századvégi *belle âme* (schöne Seele) szentimentalizmusa vagy a romantikus hősnők szenvedélyessége mellé állítjuk. Mikes stilizált életformák között él és ez az élet meghatározza irodalmiságának korlátait is.

Igaz, hogy néha elfelejtkezik róla Mikes, hogy *V a u g e l a s* és *M a l h e r b e* purista búvkörében él és egy-egy hazai természetesebb hang kiugrik a tolla alól: *veszett* restség, *péterkéje*... De egyébként fölényel kezeli a nyelvet és olyan hangnemet tud megütni, amilyen éppen a témához szükségeltetik. És játszani is tud a nyelvvel, akár egy *précieux*-író, aki nek szókészletét *Le Sieur de Somaize* szótárba gyűjtötte (1661).

Hozzátartozik a XVII. századhoz, hogy a stílus cirádákkal, körülírásokkal ékeskedjék. Mikes ezen a húron is bravurosán játszik, bár távol áll attól a gazdag hangszereléstől, amivel a barokk *G y ö n g y ö s y* pompázik. De ahol lehet, humort visz a kifejezésbe. Tengerbe fulladás helyett azt írja, hogy

¹¹ *Les Nouvelles Oeuvres*, 1677.

néma halak országában lakni, a fölakasztást eufemizmus leplével takarja le: meghosszabbíják a nyakát. Ebédelés helyett törvényt tesz a tyúkokon (37. lev.), hajó helyett tengeri lovakat ír (28. lev.), avagy pedig vizi hintóra ülteti magát (35. lev.). Olyanfajta társasjáték ez, mint mikor a précieuse-ök a száj bútorzatának nevezik a fogakat, vagy a gyertyát világosság támaszának titulálják... Mikes is, ha neki indul, alig bírja lefékezni a szavakat: a ked köteles, lánczos, madzagos, spárgás és zsinóros szolgája. Kedélye magyaros és természetes kedély, de van benne szaloni műveltség és franciáság is.

A Hôtel de Rambouillet précieuse-ei *anagrammák* gyártásával idealizálták és absztrahálták maguk körül a világot. Arthenice neve mögött Catherine rejtőzött... Ilyen játékra Mikes is könnyen kapható volt. *Rodostó*-ból faragja az *ostorod* anagrammát, ami egyúttal arra is példa, hogy a szójátékai mögött mélyebb életrealitások állanak. Házam, vagyis inkább f o gházam — írja keserő humorral (15. lev.) és még tréfás fordulataiban is könnyes a nevetés: úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem feledhetem Zágont. Vagy másutt: a Fekete tenger fekete szelet bocsát reánk... (31. lev.).

Persze itt sem lehet általánosítani, mert a malicia a nyelvtréfákba is befurakodik. Az örményasszonyokról azt mondja, hogy olyan fejérek, mint a cigánynék (37. lev.). Egyik levélzáradékába még odakanyarítja, önmagán is tréfálkozva, hogy: a ked (nem lófejű) hanem lófő székelye. Bercsényit, a vénségében újra házasodót, még kevésbé kíméli: v ő l e g é n y vagyis inkább v ő e m b e r. A „részegesek“ bőrére megint szójátékot farag és ez a szójáték többet mond minden jellemzésnél: gyomruk nem is árvizben, hanem árborban uszkál. Még a nénjét is ugratja: szerete úgy mint a macska az egeret? Egy másik ötlete tipikusan francia humorra vall, olyan lelki diszpozícióra, amely nem ismer semmiféle tekintélyt: az esőt nem lehetett elűzni, noha két generális volt velünk (32. lev.).

A nevető filozófus, aminek Mikest derüs életbölcsésége

alapján nevezhetjük,¹² abban a mondatában kulminál, amikor vallomást tesz életigenlő kedvéről:

Nem szeretnék meghalni, mert a holt ember olyan izetlen, kedvetlen, hogy még a feleségét sem öleli meg (17. lev.).

Erre a mondásra önkéntelenül is a *Voltaire Zadig*-jának ál-halott férje jut eszünkbe, aki egy kritikus pillanatban ugyancsak kedélyes megelevenedést visz végbe... Az bizonyos, hogy Mikesnél finomkodóbb, szellemesebb és gálánssabb humorral egy francia marquis sem fejezhette volna ki az életkedvét.

Ha Mikes filozófus volt *sans le savoir*, akkor a gáláns kornak életformájából is sokat megvalósított: nem programmszerűen, de ösztönös asszimilációval és irodalmi munkásságának legfőbb emléke egyúttal a galantériának magyarnyelvű emlékei között is első helyen áll.

*

Végére érkeztünk egy Mikes-tanulmánynak, amely talán egy-két új szempontot vet föl, de nem az első és nem is az utolsó tanulmány a Mikes-arcképek sorozatában. Van valami vigasztaló tanulság abban, hogy Mikes portréja — ellentétben egy világhírű fikcióval: a Dorian Gray arcképével, ha szabad ilyen távoli példát idecitolni — mindig elevebb, gazdagabb színű és megújulóbb vonalú lesz, mennél jobban távolodik tőlünk időben az eredeti arc. Azt lehet mondani, az utóbbi hatvan év — amióta van magyar filológia — valósággal élménnyé avatta a magyar tudomány számára Mikest. Toldy Ferenc, Szilágyi Sándor, Abafi Lajos, Császár Elemér, Miklós Ferenc, Beöthy Zsolt, Király György: valamennyien annak a szuggesztiónak hatása alatt állottak, — és e sorok írója még ma sem szabadult e szuggesztió alól — hogy itt egy örökifjú témája van a magyar irodalomnak, téma, amely új és új meglepetéseket és lehetőségeket hoz, amelyen a legkülönbözőbb tudományos iskolák — biographia, pozitivizmus, összehasonlító irodalomtörténet, szellemtörténet, stílus-vizsgálatok — kipróbálhatják a maguk fegyvereit, anélkül, hogy véglegesen meghódíthatnák ezt a gazdag tartományt. Mikes dolgában ma sincs kimondva az

¹² V. ö. Egyet. Phil. Közl. 1921 : 40.

utolsó szó, de ez is azt bizonyítja, hogy Mikes él, hogy szövege úgy olvasható, 200 éves múltja dacára, mint egy mai szöveg.

Jelen tanulmány néhány új vonást óhajtott csupán Mikes arcképén módosítani: arra a kérdésre választ keresni, hogy az *irodalmi gondolat*¹³ minő formát öltött Mikesben. Láttuk, hogy az erdélyi, párisi és végül a rodostói szellemi milieu milyen irodalmiságra predesztinálta Rákóczi íródeákját. Azután rámutattunk arra, hogy a *Mulatságos Napok* és Mikes irodalomfölfogása mennyire elavult a XVIII. század közepén és mennyire a morális szempontok uralmát hordozza. Igyekeztünk azt is kimutatni, hogy a *Törökországi Levelek* műformája a gáláns précieux kor lelki alkatából fejlődik. A végső eredmény nem sokban különbözik attól a pregnáns megállapítástól, amellyel Pintér Jenő intuitív megérzéssel olyan találó jellemzését adta a „novellaíró” Mikesnek:

A francia heroikus regény átültetésére Mikes Kelemen tett kísérletet a *Mulatságos Napokkal*... A gáláns udvarlás, hűségese szerelem, háború, hajótörés, kalózkodás jelenetei változnak bennük. A lovagias szellemű regénynek ez a példánya fölötté megnyerte Mikes Kelemen tetszését. Szerinte ez a könyv sok jó erkölcsöt láttat, azért nemcsak mulatsággal, hanem haszonnal is forgatható.¹⁴

Mikes egyike legszélesebb skálájú íróinknak. Van benne janzenista fatalizmus, nevető életbölcse ség, gáláns udvarias-ság, enciklopédikus érdeklődés a lojális morál keretein belül, szabados malicia, naiv mesélőkedv és soha nem szűnő kedély. Viszont sok minden hiányzott belőle, ami nem is lehetett meg benne: esztétizmus, hazafias irodalmiság, criticizmus, stb. A szent embertől a bölcs udvari emberig ívelnek képességei, anélkül, hogy elérte volna korának ezeket az eszményeit. Nem lett szent emberré, bár egyike legtermékenyebb vallásos literátorainknak, udvari embernek is megmaradt íródeák-szerepben és a bölcseséget nem Descartes-tól, sem Bayle-től tanulta, hanem konkrétabb olvasmányjaiból és — anélkül, hogy a szentimentalizmus hulláma érintette volna — magából az életből és a tapasztalásból szerezte. De ember is volt és egyéniség, akinek szellemi konturjait nem faragja le az idő.

Zolnai Béla.

¹³ V. ö. Széphalom 1930 : 17.

¹⁴ A m. irod. kézik. I. 1921 : 248.

VÖRÖSMARTY TANULMÁNYOK.

III.

A magyar Vergilius és a magyar Osszián.

VÖRÖSMARTY azzal a tudattal fogott hozzá Zalán futásához,* hogy szabályos eposzt fog írni: megalkotja a magyar hőskölteményt, melyre kora epedve várt és népének az lesz, ami Homeros, Vergilius, Tasso és Camoens volt nemzetének. Az epikus hagyománynak teljes és zárt formakincsét látta maga előtt, kész keretet, mely mintegy csak arra várt, hogy megtöltse magyar tartalommal. Hogyan? azon úgyszólván nem is kellett gondolkoznia, csak azon, hogy mit mondjon el a megadott epikus formában.

Mint a kollektivum része (és epikus költő csak az lehet, aki kollektivumot érez maga mögött), mint a nemesi magyar kultúra énekmondója, egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy a klasszikus eposzköltők és köztük elsősorban Vergilius az eposz számára örök időkre felállították a feltétlen érvényű normákat, melyek betartása által válik az eposz igazán eposszá.

De mint szubjektív, szentimentális, a zseni-elméletben hívő költő, talán nem vállalkozott volna erre a feladatra, ha nem látta volna példáját, hogy az epikus forma összeegyeztethető a preromantikus életérzéssel, sőt annak legnagyobb-szabású hordozója lehet: ez a nagy mintakép Osszián volt.

Homér és Osszián, naiv és szentimentális, a kor kedvenc antithézise, mely Blairtól kiindulva, Herderen át hozzánk is elhatott és két szép magyar költemény ihletője lett. Mi kissé átmódosítjuk a magunk céljaira és Homeros helyett a nemesi magyar költőhöz közelebb álló epigonját mondjuk: Vergilius és Osszián. Ebben a két névben benne van a Zalán futása formájának egész problematikája.¹

* Az előbbi fejezetek Minerva 1930. évf. 1—32. ll.

¹ Nem lehet kétségbevonni Homeros közvetlen hatását sem. Vö. Lo ó s z István: Zalán futása és az Iliász, EPhK. 1908 : 6—20. De ez a hatás nagybárra tárgytörténeti; az eposzkoncepcióban Vörösmarty Homerostól nem tanult mást, mint amit már Vergilius is eltanult tőle, tehát amit a klasszikus poétika eposzi műfajszabálynak tekintett. A műfajszabályokat pedig inkább Vergiliustól tanulta, akit előbb ismert és akinél pregnansabban találta meg azokat.

Napjainkban, a humanisztikus kultúra összeomlásának korában, már nem igen hiszünk a műfajokban, irodalmi szí-
vünk mélyén. A líra valamennyi al-műfaja kiveszett a 19.
század végén és beleolvadt a „vers“ meghatározhatatlan mű-
fajába. Megszűnt a tragédia és megmaradt a színdarab, me-
lyet ugyan szabálytan normál, ami a legmerevebb
klasszicizmusnál is szigorúbb, de ez a szabálytan nem iro-
dalmi, hanem színpadtechnikai természetű és a publikum
tömeglélektani jelenségével számol állandóan. Az elbeszélő
költészet megszűnt és minden epikumot elnyelt a műfajtan
regény, a „monumentale Uniform“, amint Paul Ernst nevezi.
A mai író nem ül azzal a munkájához, hogy valami műfaj
szabályait kell teljesítenie; elveszett a régi költőknek ez a
megnyugtató biztonsága, ez az esztétikai pózna, amit az
úszómester a kezdő úszó elé tartott, hogy megkapaszkodhas-
sék, ha megijed. És ezért nehéz ma elképzelnünk, hogy Vörös-
marty számára Zalán futása már mennyire adva volt, mielőtt
elkezdett volna gondolkozni rajta. Annyira adva volt, hogy az
önálló részek szinte csak a szabályok ellen dacolva, szinte
malgré lui jöttek létre, amikor a hivatalos epikus költő, ős
mesterének módjára, szundikált.

Vörösmarty nagymultú magyar epikus tradíció folyta-
tója, Zalán futása száz esztendő előkészület eredménye. Nem
a Zrínyi-Gyöngyösi-hagyományra gondolunk, a magyar
barokkal csak tárgyban talált Vörösmarty összekötő kapcsola-
tot. A Zalán futása őseit a magyarországi latin költészetben
kell keresni. A latin költészetet a jezsuitarendi iskolák és ha-
tásuk alatt a többi tanítórend, minálunk is állandóan művel-
ték, mint a többi katolikus országban és állandóan ébren-
tartották azt a poétikát, melyet a renaissance végén Julius
Caesar Scaliger klasszikussá tett.

Scaliger Vergilius értékét habozás nélkül Homeros fölé
emelte, racionalista ízlését és Vergilius középkori tiszteletét
szembeszögezve a renaissance Homeros-rajongásával. Szerinte
Homeros nem mindig felel meg a bienséance követelményei-
nek, aprólékos, bőbeszédű (Vergilius ugyanazt egy eposzban
elmondja, amit Homeros kettőben) és főképp nem eléggé ma-
gasztos. Az elegáns Vergilius ellenben feddhetetlen költő, min-
den későbbi epikus egyetlen lehetséges mintaképe. Ilyen glo-

riolában vonul be Vergilius jezsuita közvetítéssel a magyar költészetbe.

Vergilius és kisebb mértékben Ovidius klasszicizált receptjei nyomán készültek az első latin-nyelvű eposzok, melyek tárgyuknál fogva már a magyar irodalomhoz tartoznak. A legnevezetesebb közülük K a z y Ferenc Hunniasa 1731-ből, mert olvasottságára több adatunk van egészen a XIX. századig; továbbá A d á n y i András *Fastorum Hungariae Pars I. II.*, 1742-ből; vannak epikus művek Zrinyiről, Hunyadiról, a magyar királyokról, a magyar nádorokról, Szeged keletkezéséről stb.²

Ezeknek a latin-magyar költőknek vergiliusi örökségét vették át deákosaink. A három alapító az epika terén is átmenetet képez latin és magyar költészet közt, mint a líra terén. „Mind a három költő egyforma buzgalommal fordítgatja a Vergilius Aeneisét és idylljeit... R á j n i s Vergilius összes költeményeit le akarta fordítani, az idyllekkal és a Georgiconnal el is készült, az Aeneist csak elkezdte, B a r ó t i S z a b ó pedig az idylleken kívül teljes Aeneis-szel ajándékozta meg a nemzetet.”³ Baróti Szabó Aeneis-fordítását Vörösmarty jól ismerte, a „hatodik oskolában” olvasta önéletrajzi levele szerint a jobb könyvek között, Rájnis Ekloga-fordításával és Virág költeményeivel egyidőben.⁴ Úgy látszik, Baróti Szabó fordítása révén ismerkedett meg igazán Vergiliusszal.

A Vergilius-kultusz nemcsak a deákos iskolát jellemzi: a korhoz épűgy hozzátartozik, mint a Horatius-kultusz. D u g o n i c s András kívülről tudta az egész Aeneist,⁵ később pedig Csokonai szemlét tartván a világ nagy epikus költői fölött, Vergiliusról beszél a legnagyobb elragadtatással: „Vergilius! E szóba minden poétai héroizmust besummáltam: többet róla nem is szólok, nehogy az ő dicséreteit elmém hibájával találjam kopogtatni.”⁶

² Vö. J á k ó Károly, *Fejezetek a magyarországi XVIII. századi latin epikából*, Budapest, 1913.

³ C s á s z á r Elemér, *Deákos Költők*, Bp., 1914. A Kisz. Társ. Nemz. Kvt. 23. kötet 23. l.

⁴ Össz. Műv. VIII. 385.

⁵ P r ó n a i Antal, *Dugonics András életrajza*, Szeged, 1905: 55—56.

⁶ Csokonai Össz. Műv. (Harsányi—Gulyás kiad.) II. 2. 543. l.

A Vergilius iránt való entuziasztikus tisztelet, a latin nyelvű költők vergilianus példája, a magyar Vergilius-fordítások, szükségképen arra kellett, hogy buzdítsák deákos költőinket, hogy megpróbálkozzanak önálló magyar epikus költeményekkel a megadott minták szerint. A versforma, a magyar hexameter már adva volt; tárgy bőven akadt a latin nyelvű epikában; így nem is kellett nagy merészség ahhoz, hogy Baróti Szabó Dávid magyar epikus éneket írjon. Ez az első kísérlet A Komáromi Földindulás. Baróti Szabó Dávid epikus hexameteréibe még nem simul biztos epikus méltósággal a stílus: még sokkal erősebben befolyásolják a népi epikus hagyományok, a magyaros iskola szomszédsága, semhogy a vergiliusi elegantiát megközelíthetné. Klasszikus muzsája néha még nagyon elszólja magát. A vergiliusi dikció és komolyság meg lett volna az eposzban, amit Virág Benedek tervezett; ez az eposz alapelgondolásában már azonos is a Zalán futásával: egy vergiliusi, végzet-rendelte és végzet-vezette magyar honfoglalás története. Még közelebb áll Zalán futásához a Vergiliustól hozzá vezető úton Csokonai tervezett hőskölteménye,⁷ ugyancsak teljes vergiliusos megindulással, a vázlatból kitetsző vergiliusi végzetességgel; az enarratio szigorúan in medias res kezdődne. Nyelvben azonban, amennyire a rövid töredékből következtetni lehet, ő is levonta valahogy a magyar hexameterre vonatkozó konzekvenciákat, mint később Vörösmarty; sorai nem oly mereven méltóság-teljesek, mint Virág görcsösen vergiliusi hangjai, valami sajátos barokkos hajlékonyságot kapnak, modernizálódnak és sejtetik, hogy ha Csokonai be tudta volna fejezni művét, akkor talán nyelvi és stílárís szempontból Vörösmartyval vetekedett volna.

Ezeket a töredékeket Vörösmarty nem ismerte; de megismerhette a magyar epikus dikció vergiliusi méltóságát Pázmándi Horvát Endre első epikus költeményéből, a Zirc emlékezetéből (1814). Pázmándi Horvát muzsája már nem esik ki a szerepéből; a teljes epikus stílus megvan, amint a szabályok követelik, amplificatioival, élénkítő rétori kérdéseivel, personificatioival, mythológiájával, aposiopesisével. Együtt volt az egész apparátus, mely oly fagyos volt a nem-

⁷ Összes Műv. (Harsányi—Gulyás), II. 1. 174—179. 1.

hivatott kezében, mint amennyire átlelkessült később, mikor Vörösmarty eszköze lett: Vergilius magyar trónja már megvolt, valakit meg kellett koronázni.

Amint ismeretes, erre a méltóságra Pázmándi Horvát Endre pályázott és a kortársak, Horvát Istvánnal az élükön, elismerték hivatottságát. A Zalán futása keletkezésekor Pázmándi Horvát már rég dolgozott Árpádiásán. Azt hisszük, ennek nagy szerepe volt Zalán futása gyors elkészülésében. Vörösmarty rendkívül ambiciózus költő volt; amint Babits rámutat, mindent megírt, amit kortársai vártak tőle, és mindent megírt, amit tervbe vett. Egy témáját sem hagyta egészen elveszni. Bizonyára már igen fiatalon érezte az epikus elhivatást (ezt tanúsítja a Hűség Diadalma) és az Aurórában megjelent töredékből azt is láthatta, hogy Pázmándi Horvát-nak nincs igazi tehetsége. Meg kellett tehát előznie az idősebb, tekintélyesebb vetélytársat, mert különben nem számíthatott elismerésre. Ily nagy mértékben befolyásolta Zalán Futását az előre megadott Forma, a vergiliusi örökség: nemcsak a tartalom alakítását, de létrejöttét is bizonyos mértékben ennek az irodalmi idé-forcenak, a köztudatban élő magyar nemzeti eposznak köszönhette. Talán csak a Faust első részéhez hasonlítható predetermináltság szempontjából: azt is meg kellett írni és így kellett megírni.

Vörösmarty képzeletében talán már felvonultak párducos Árpád és hadrontó népe, mikor szembetalálkozott az utolsó végleges impulzussal, ami megoldotta a még hátráltató problémákat és Zalán Futása megírását elkerülhetlenné tette: ez volt Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposza, a Székelyek Erdélyben (1823), az utolsó állomás a Vergiliustól Vörösmartyig vezető úton. Mithikus és végzet-hozta magyar honfoglalás; igazi epikus hangulat, epikus tartalom a mithológia által: eljött az idők teljessége. Az előzmények, melyeket az irodalomtörténet oda-lát a homerosi költemények és a Nibelung-ének mögé, mind együtt voltak; Vörösmarty munkához látott.

De ami Székely Sándor eposzának döntő impulzívítását megadta, a mithológia, az eposzi hangulat, már nem a vergiliusi vonalon feküdt, hanem a másik fejlődési sornak, az ossziáninak volt Vörösmarty felé közelítő utolsó állomása.

Mielőtt ezt a sort kezdenők vizsgálni, összegeznünk kell, nagy vonásokban, a vergiliusi eposzkonceptió mennyiben preformálta Vörösmarty eposzát.

Vergilius Vörösmarty számára elsősorban stilisztikai példagyűjtemény volt; az Aeneisben gyönyörű illusztrációkat talált mindarra a stilustechnikai fogásra, melyet a scali-geri poétika az eposz számára kötelezőül előírt. Ezek a fogások az epikus stílus emelkedettségének a megőrzésére és dekorálására szolgáltak. Ide tartozik minden szemléltetésre szolgáló eszköz, a metafora, metonymia, synecdoche, hasonlat; az érzelmek kifejezésére való interjekciók, rövid kitérések, az anakoluth és más, szándékos csonkaságok, az ismétlések, a kérdések.

Ezeknek a stilisztikai recepteknek az alkalmazásában néha csaknem fordításszerűen követi mesterét, pl.

Most van-e hát szaladásra idő? Hah! vagy hova fussak?
Hol vehetek békét, mellyet nem fegyverem adna?

(Zalán futása, V.)

olyannyira, hogy néha olyan sorokat ír, melyeket a régebbi deákosok írhattak volna áhítatos utánozgatásukban:

Oh bizony olyan igen nincs mit csüggedni az első
Gyenge csapásoknál, inkább jobb hirre sietni
Most van okunk, hogy ez egy harcunk el lenne feledve ...

(Zalán futása, III.)

A mondatfűzés szempontjából vergiliusi forma a hosszú, szövevényes, közbevetésekkel, zárójelekkel, váratlan kanyarodókkal haladó mondat, Vörösmarty állandó mondat-sémája, ha hexameterben ír. De Vergiliusnál ez a hosszú mondat többnyire még kiegyensúlyozott klasszikus körmondat; Vörösmartynál az özönével torlódó asszociációk megbontják a mondat antik rendjét. Abba a mondatcsoportba tartozik a vörösmarty's mondat, melyet Zolnai Béla „barok mondatszövevény” néven így jellemzett: „Sokkal mélyebb emócióból született: olyan emócióból, amely alárendelő szerkezetekbe tudja fegyvelmezni önmagát, de nem tudja megállítani a logikailag összefonódó asszociációk egymásratolulását. A gondolati szerkezet, a hideg alváz, annyira komplikálódik,

hogy végre önmagát homályosítja el és az olvasó csak a mozgalmasságot, a barokk stílus dinamikus erejét látja a hősi mondatban...⁸

Ez a barokk mondat klasszikus eredetű és akik írták, azt hitték, hogy klasszikus periódust írtak. Vörösmarty mondatfűzése is teljesen vergiliusi eredetű és szinte észrevétlenül válik egészen mássá, mint a mesteré volt. Ez az epikus mondat a vergiliusi stílus legfőbb hatása; annál szembetűnőbb, mert a másik, az ossziáni fejlődési vonal másfajta mondatot írt volna elő: rövid, mellérendelt mondatok halmozását, Zolnai Béla szerint romantikus „végtelen mellérendelést“.

Kompozíció tekintetében Vörösmarty nem követi az in medias res szabályait, de ettől eltekintve betartja mind az előírást, melyet a klasszikus poétika Vergilius alapján megállapított: a cselekmény nem halad egy vonalban, hanem több fonálból szövődik össze. Gondosan ügyel rá, hogy epizódokkal tarkítsa az elbeszélést, hogy a harcias részek szerelmi részekkel váltakozzanak. A Zalán futása nem tárgyalja a teljes honfoglalást, csak egy fontos mozzanatát, melyből perspektíva nyílik előre és visszafelé, mint az Aeneis cselekvéséből, vagy mint ahogy az Iliasz sem foglalja magába az egész trójai háborút.

Az alapvető koncepció, az eposz definíciója: Vörösmarty ebben a tekintetben teljesen a Vergiliusból dedukált iskolai poétika alapján állt. Az eposz a számára hosszú, lassú tempójú elbeszélő költemény, ami nagyfontosságú, egy nemzet sorsára kiható, hősök által vívott, isteni beavatkozások által szimbolikussá és végzetszerűvé növekedő háborúságok történetét mondja el. Zalán Futásának gyöngéi nagyobbára ebből a koncepcióból származnak, melyhez Vörösmarty minden természetes költői ösztönének leküzdésével ragaszkodott. Ez a „nagy-háború“ koncepció, melynek az ő lélektörténeti helyzetében már tulajdonképpen semmiféle alapja nem volt, kényszeríti Vörösmartyt, hogy hőseit és olvasóit véres és élvezhetetlen csaták tömkelegén hurcolja keresztül. Kényszeríti, hogy lényegtelen statiszták beláthatatlan tömegét mozgassa állandóan; az enumeráció formása eredményezi, hogy, Riedl szavai szerint, „egymásután bemutatja nekünk a különböző

⁸ Zolnai Béla: Körmondat és tiráda, Minerva, 1929 : 107.

bolgár főembereket, és mi úgy vagyunk, mintha egy nagy estélyen volnánk, hol a háziúr bemutatja a vendégeket, egymás után bemutatnak harminc embert és a harminc bemutatás után egynek sem tudjuk a nevét.⁹⁰ Kényszeríti arra, hogy izgalmas és érdekesítő kalandként írjon le történeteket, amelyeket esetleg Vergilius olvasói még érdekesnek találtak volna, de valószínűleg ők is csak irodalmi sznobizmusból.

A vergiliuszi eposzkoncepcióhoz való merev ragaszkodás végzetes következménye, hogy Zalán Futása sohasem vált azzá, aminek költője szánta: az élő nemzet eposzéjává. A sok fel nem oldott, lélekkel át nem hatott, meg nem elevenített antikos stíluselem Zalán Futásának bizonyos muzeális ízt ad; csak a szakértő tud tiszteletteljes ásitás nélkül járkalni ebben a nagy műemlék-raktárban és ő sem minden fáradság nélkül. És úgy képzeljük, maga Vörösmarty is érezte ezt a fáradságot, a lélekre nehezedő halott műveltség-tömbök gyötrő súlyát Zalán Futása írása közben és boldogan menekült azokba a részletekbe, melyekre nézve nem voltak antikiskolás előírások: az epizódokba és mindabba, ami nem háborús, nem igazán eposzi. Ezek az egyedül eleven részek ma Zalán Futásában: amiket Vörösmarty szándékai ellen, az eposzkoncepció dacára írt. Hogy Vörösmartynak volt bátorsága kirohanni olykor az antik eposz várából és a szabad mezőn csatározni, az a másik epikus tradíciónak köszönhető, annak a fejlődésvonalnak, amit Osszián neve jelöl.

Azok a balladás kelta dalok és prózai költemények, melyek Macpherson hamisítása mögött mégis az ossziáni énekek magvát képezik, már eredendően különböznek az antik eposzok tónusától. Az antik eposzokat a német idealista esztétika óta objektivitásukért szoktuk csodálni és ebben Vergilius nem marad el mestere, Homeros mögött. A világot olyannak rajzolják, amilyennek látják és meg vannak győződve, hogy csakugyan olyan is. A wölfflini kategóriákban ők kétségtelenül a lineáris művészek, a renaissance nagy festői mellé kerülnének. Szubjektivitásuknak nem engednek teret művükben, legalább is nem többet, mint amennyi a szubjektivitásból minden költői alkotásban elkerülhetetlenül

⁹⁰ Riedl: Vörösmarty élete és munkái, jegyezte és kiadta Csoma K., 1905: 66.

megnyilvánul, az alkotás természeténél fogva. Köztük és az elbeszélés között nincsen távolság: benne élnek az elbeszélésben, a schilleri naiv-szentimentális ellentétpár értelmében naiv költők.

A régi kelta dalok már tárgyukban is nagyobbára különböznek az antik eposzoktól: nagy nemzeti háború helyett inkább „egyéni akciók“ képezik a tárgyukat, még pedig a legromantikusabb kaland minden heroikus lehetőség közül, a leányrablás és a szerelem. „A szerelem nem mint fejlődő történet szerepel bennük“, írja Van Tieghem, „de a szenvedély intenzitásában felülmúlja néha mindazt, amit abban az időben más irodalomban találni lehet.“¹⁰ Ez a költészet eredendően szubjektív és emocionális természetű. A hősök morális emelkedettsége, humanitása és a vallási mozzanatok teljes hiánya, ami annyira megragadta Macpherson 18. századi olvasóit, nem hamisítás, az eredeti kelta dalokat is jellemzi; és már az eredeti versekben is folyton énekelnek.

A napfényes, széles realitás-érzék, ami az antik eposzok örök varázsa, a kelta dalokból hiányzik. „Kevés költemény enged betekintést a hősök házi életébe, kiknek különben is hontalan vándoréletet tulajdonít a monda. Annál szivesebben mesélnek a balladák a főhősök haláláról, egész törzsek romlásáról és Oisín öregkoráról, aki mindnyájukat túléli és megénekli az elhaltakat“.¹¹ Az eredeti balladák sem naiv, hanem szentimentális költemények már, a szó schilleri értelmében is. Az elbeszélés a multban játszódik, a költő és a tárgy közt hosszú idő átélt távolsága fekszik, és a költő ezt az ürt reflexiókkal, lírai állásfoglalással, szubjektív szomorúságának hangoztatásával hidalja át, nem mint Homerosz, aki a multidejű igehasználattal ellenére is tulajdonképpen egy idő-síkban él a meséjével. Oisín an deidh na feinne, Osszián a finnek halála után, ebben a szólásformában él Osszián mindmáig a kelták között,¹² és minden költemény ebben a szerepben mutatja be: a finnek halála után, a harc lezajlása után, messze

¹⁰ Van Tieghem, Ossian en France, Paris, 1917 : I. 18.

¹¹ L. Chr. Stern, Die ossianischen Heldenlieder, Zf. vergl. Lit. Gesch. 1895 : 146.

¹² Kuno Meyer, Die irisch-gälische Literatur: Die romantischen Literaturen u. Sprachen mit Einschluss des Keltischen, (Kultur der Gegenwart, F. I. Abt. XI. I. Berlin u. Leipzig, 1909.)

az eseményektől és el nem hallgatható szubjektív melankóliában.

A Macpherson-féle feldolgozás, melyben Vörösmarty és kora a kelta mondákat megismerte, a szubjektív és szentimentális mozzanatokat meghatványozta. Már a keletkezésük története is mintegy legendája a szubjektív önkénynek az irodalomban.

Az irodalmi hamisítás a 18. század második felében rendkívül gyakori és kulturpszichológiai szempontból mélyen jelentőségteljes. A Tekintély és Szabadság, klasszicizmus és romantika harca fejeződik ki benne: a költők már saját és sajátos lényüket akarják a világba vetíteni, de még nincs elég bátorságuk hozzá, hogy vállalják az újítók sorsát; ezért elrejtőzködnek régi tekintélyek mögé. Az irodalomban ez ugyanaz a processzus, mint a gondolkodás történetében a középkori Aristoteles- és Szent Ágoston-hamisítások. Macpherson különben a legimpulzívabb és legihletettebb hamisító volt: az egész ossziáni költészet tulajdonképpen az alatt a két-három nap alatt született, mikor Macpherson Home felszólítására, hogy dicsekedésével ne maradjon szegényben, „lefordított” néhány nem létező kelta balladát, a későbbi Fragments-eket.¹³ Ezekben a fordításokban már mindaz benne van, amit ossziáni hangulatnak ismerünk és ami részben Macpherson egyéniségének a kifejeződése. Ettől kezdve Macphersont a szerepe kényszerítő, végzetes, tragikus erővel viszi tovább, kénytelen mindhalálig Osszián maradni. Sorsa a romantikus drámában akkora szerepet játszó Demetrius-tragédiával rokon, Kleist Robert Guiscardjának a tragédiája, aki halálos betegséggel kénytelen a diadalmas hadvezért játszani, nehogy népe szétzúlljék Bizánc falai alól. Egyéni érdek mellett nemzeti lelkesedés is kényszerítette Macphersont, hogy mindvégig kitarson a hazugságban: hiszen az ossziáni költemények a skót nép nemzeti ügyévé, a faji büszkeség egzisztenciális kérdésévé váltak. Macpherson sorsa a legromantikusabb, a legkorszerűbb minden akkori költő sorsa közül.

Ha a kelta balladákban a nyers esemény-elmondás már eredetileg sem volt olyan centrális jelentőségű, mint az antik

¹³ Bailey Saunders, *The Life and Letters of James Macpherson*, London, 1895.

epikában, Macphersonnál teljesen háttérbe szorult a mese. A mese együgyű sématisz bonyodalmak, az antik regény óta hagyományos félreértések és egymásraismerések között halad előre, melyeknek „fárasztó komplikáltságát”, Van Tieghem szavaival élve, „csak egyhangúságuk múlja felül”.¹⁴ De a mese csak ürügy, hogy a háttér érvényesüljön: az ossziáni táj,¹⁵ melynek tökéletes leírását adja Arany János költeménye:

Felhőid és zúgó szeled,
A zizegő haraszt, mohar,
Magános tölgy a domb felett,
Bolyongó tűz, hullámmoraj —
— — — — — — — — — —

Enyésző nép, ki méla kedvvel
Multján borong... Jer Ossián,
Ködös, homályos énekeddel.

(Összel.)

Ez a táj volt az, ami a kortársak lelkét annyira megfogta; a kor Rousseau, Thomson és az új bukolikus költők által amúgy is fogékonnyá vált a tájköltészet iránt, de Macpherson előtt még egy költő tája sem élt ennyire lelki életet, nem volt ennyire lírai kifejeződés. A tájleírás más szavakkal ugyanazt az alapérzést variálta, amit Macpherson másik nagy piéce de résistance-a, az elégikus betétek, melyekben a költő kilépve az elbeszélő attitűdjéből, siratta az elesett hősöket, veszendő népét és főképp az önön messze múlt ifjúságát. Ilymód az egész kiterjedt ossziáni epika tulajdonképpen nem volt más, mint egyetlen egy, de folytonosan variált lírai panasz; — és ez volt az új, eleven epikus költészet, melynek iskolájához később Vörösmarty csatlakozott.

Az Ossziántól Vörösmartyhoz vezető út egyes etappejai nagyobbára fel vannak derítve, csak utalnunk kell néhány adatra.¹⁶ A német ossziánizmust mihozzánk Denis közvetítette, kinek egyéni szerepéről később részletesebben szólunk. Az első magyar Osszián-fordítás Batsányi é, 1788-ban jelent meg a Kassai Magyar Museumban; más vo-

¹⁴ Van Tieghem: I. m. 45.

¹⁵ V. ö. C. Meyer, Die Landschaft Ossians, 1906.

¹⁶ Osszián külföldi elterjedésére nézve l. különösen Van Tieghem idézett műveit, továbbá: Tombo: Ossian in Germany, Newyork, 1902.

nalon R á d a y Gedeon kezdte meg a fordítást, 1790-ben, az Orpheusban.¹⁷ Ettől kezdve számos versbeli és levélbeli nyilatkozat őrzi Osszián népszerűségét.¹⁸

Igen fontos lépést tett K a z i n c z y, aki 1815-ben teljes Osszián-fordítást adott ki; mellette az ossziáni forma legfőbb propagálója ellenfele, D ö b r e n t e i G á b o r volt, az első angolmán a magyar irodalmárok között. Döbrentei ossziánizáló próza-költeménye, a Kenyérmezei Diadal, az 1822-es Aurórában jelent meg:

„Meddig nem emelkedel szomorogva folyó szózat a sokhegyű Erdély völgyeiben? E hír mezején is elnémulva maradsz-é? Hamvaik porlanak itt széllyel őseink ellenségeinek. Tétovázó lángok suhognak fel néha belőlek, s rémítve világít kerengések az éjben.“

(Aurora, 1822, 86. l.)

„A kéz Ézsau keze, de a hang Jákobé.“ Döbrentei előhangja más szavakkal ugyanazt mondja, mint Vörösmartyé. A régi dicsőség már ossziáni búval követeli énekesét. Természetesen a hang különbözőségében, a szavak más voltában, világok választják el Döbrenteit, a korszak legrosszabb stilisztáját, Vörösmartyótól.

Döbrentei és Vörösmarty között az összekötő kapocs a Zalán Futása legközvetlenebb impulzus-adója, A r a n y o s r á k o s i S z é k e l y S á n d o r. Székely Sándort Döbrentei vezette be a költészetbe, amint Székely Sándor maga megírja.¹⁹ Bizonyára Döbrentei sugallta neki azt, hogy egy magyar Ossziánnak kell feltámadnia, ki megéneкли a régi dicsőséget. A székelyekről szóló kis eposzát ossziáni

¹⁷ L. Fest Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi fellépéséig. Ért. a nyelv- és széptud., Bp. 1917.

¹⁸ Heinrich és Fest nem mutatnak rá, hogy az ossziánizmus Magyarországra való importálásában a Denis-Batsányi-vonal mellett a magyarországi német költészetnek is valószínűleg szerepe van. Így Romy Károly György almanachjában (Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1808.) Unger János Károly Denis hatása alatt írt verseket közöl; a Köffinger János Pál által szerkesztett Musenalmanach 1809-ben a szerkesztő Osszianidákat közöl (An Selma, An Selma nach der Entscheidung). L. P u k á n s z k y Béla, A magyarországi német irodalom története, Bp. 1926: 416 és köv. Vörösmarty ismerhette, legalább is Romy működését, ellene való epigramma-harcából ítélve.

¹⁹ Fest i. m. 69. l.

prózában kezdte írni, A Székelyek Letelepédése címen.²⁰ Ez a töredék kéziratban maradt, Vörösmarty nem ismerte, annál inkább ismerte az 1823-as Hébében megjelent A Székelyek Erdélyben c. hexameterekbe klasszicizált átdolgozását.

A pozitive kimutatható Osszián-hatás ezen a kis eposzon nem nagyon erős: tárgy történetileg a közbeszöött epizod a Maros és az Olt születéséről, (II. ének 285. sortól), vadászó és barlangba zárt szűzzel, Osszián Cath-lodájára emlékeztet. A névadásban (itt szokta a költő elárulni magát) találunk ossziáni csengést: Kaimbár. A mondatfűzés többnyire nem a hexameternek megfelelő antikosz hosszú, hanem az ossziános rövid mondat:

Hitte Kaimbár.

Búslakodott a szűz s kétlette az isteni végzést.

De az eposzkoncepció már a vergiliuszi és ossziáni attitűd olyan összeolvasztását mutatja, ami sokkal sikerűltebb formában a Zalán Futásában tér vissza. A székelyek végzetrendelte és végzetirányította, isteni beavatkozások által retardált és előmozdított bejövetele, epikus objektivitással előadva: klasszikus iskola — de hogy az egész héroikus akció végeredményben egy szűzlány vágyainak a beteljesülésében, egy teljesen szubjektivistikus mozzanatban csűcsosodik és ilymód a humánus messze nagyobb szerepet játszik a héroikusnál, ez már 18. század és germán szellem. A legfontosabb mozzanat természetesen a magyar mithológia megteremtése volt; erről később részletesebben írunk.

Aranyosrákosi Székely Sándor azután még több erősebben ossziános költeményt írt és rajta kívül még sokan kísérletezhettek ezzel a műfajjal, ha a művek nagyobbára kéziratban maradtak is; — a műfaj elterjedését mutatja, hogy Kisfaludy Károly az 1825-ös Aurórába már jónak lát ossziáni paródiát írni: Andor és Juci, melyet később a Hős Fercsi követ. Petőfi Helység Kalapácsa sem más, mint a Vörösmarty és követőinek epikájában továbbélő osszianizmus kicsűfolása: minden elemzésnél élesebben kiemeli ez a zse-

²⁰ L. Heinrich bevezetése, Fábían Gábor Ossziánjához, Bpest, 1903: 95.

niális karikatúra a magyar hexameter-eposz ossziánikus sémáit.

Amint a levegőben volt 1824-ben, hogy klasszikus magyar eposzt kell írni, amint egyszerre többfelé küzdöttek is már költők a formáért, amikor Vörösmarty munkához látott, — hasonlóképp a levegőben volt, hogy egy magyar osszianidának kell keletkeznie. Vörösmarty életében ezt az ossziáni követelést F á b i á n Gábor testesítette meg. Fábián Gábor saját bevallása szerint angломán volt.²¹ 1825-ben Vörösmarty ezt írja róla Stettnernek: „Fábiánnal gyakran együtt vagyunk. Most igen szorgalmas: Buda haragját írja most már jól pergő versekben, Osszián magassága szerint“.²² Később lefordította a teljes Ossziánt. Hogy a Zalán Futása kimondottan, tudatosan ossziános Előhangját Vörösmarty Fábián Gábor tanácsára írta, feljegyezi Gyulai Pál is.²³

Osszián mintája adta meg Vörösmartynak a bátorságot, hogy áttörve az antikosz-sémán, az eposzt a szubjektív kifejezés eszközéül használja fel. Ossziántól tanulta meg, hogy a modern eposzban az értékhangsúly nem lehet többé a heroikus-háborús részekben, bár lemondani nem mert ezekről, — a költő személyes érdeklődése áttolódott az epizódokra és reflexiókra, a lírai betétekre. Itt természetesen nem arra gondolunk, hogy a harci eseményeket szerelmi jelenetek tarkítják, ezt Vörösmarty Tassonál és Zrinyinél nagyobb mértékben megtalálhatta,²⁴ mint Ossziánál. Nem az Ete-Hajna történetére gondolunk; ennek csak annyiban van köze Ossziánhoz, hogy szubjektivista költészet és a macphersoni eposzok is azok. De kétségtelenül Osszián kompozíciós hatását mutatják azok az epizódok, amik a cselekménnyel semmiféle összefüggésben nincsenek, amik antik eposzban lehetetlenek lettek volna: az epikus ének-betétek, mint pl. az éneklő gyermek dala az I. énekben, mely tárgyánál fogva is (tengeri harc, viking-hangulat) ossziáni; vagy Kárel éneke a VI. énekben, teljesen ossziános invokációjával:

²¹ Vörösmartyhoz írt levele, Czapáry-album, 277. l.

²² U. o. 200. l.

²³ Össz. munk. II. 464.

²⁴ A Zalán Futása legszerelmesebb, leginkább erotikus fantáziával megírt része, Etelka fürdése az I. énekben, Tasso egy részletére emlékeztet. (XV. 59.)

Gyászos vagy, s szomorú, emléke az ősi időnek.
 Pusztító képpel leng rajtad az átkos enyészet,
 S vissza, letüntöd után, fájdalom hangja süvöltöz.
 Haj! valahányszor az énekben zendülve közelgetsz,
 Könny lepi a szemet, a későkori énekes arcát.
 Gyászos vagy, s szomorú, emléke az ősi időnek.

Az antik eposz legfőbb kompozíciós törvénye volt, hogy az időben egy síkban mozgott: a trójai háború korában, Aeneas korában stb. Ha Nesztor vissza is emlékszik fiatalkorára vagy Anchises előre-emlékszik Róma jövőjére, az mégis az ő ideje: önmaga folytatását érzi ivadékaiban. Az antik eposz számára az idő épolyan létező, objektív és változtathatatlan realitás, mint a tér, melyben lejátszódik és mint az emberek az epikus térben és időben. A modern eposz számára az idő és a tér szubjektív önkény műve: amint a táj lélekkifejezéssé vált Ossziánnál, az idő is tetszés szerint változtatható, mert az idő irrealitás a számára, a lélek időtlen. Ez a lelki háttere a betét-énekeknek, ezeknek az énekeknek az énekben. Vagy más oldalról megközelítve azt lehetne mondani: az antik eposz „igaz történet“, „epikai hitele“ van, a modern eposz fikció; ezért az ének az énekben, a fikció a fikcióban, nem rí ki kompozíciójából.

Hasonlóképp a reflexióknál. Az antik eposz ritkán fűzött reflexiókat a történéshez és ha igen, akkor azok a tárgyra vonatkoztak; Osszián többet elmélkedik, mint mesél és elmélkedései önmagára vonatkoznak. Itt válik az Osszián-tanítvány Vörösmarty schilleri értelemben „szentimentális“-sá, a „naiv“ antikkal szemben — és szentimentális reflexióinak tartalmában is, mert minden esemény egy cél felé asszociál, a halál-gondolat felé.

IV.

A magyar bárd-költő.

Írói szerep alatt értjük azt az alakot, melyben a költő odarajzolja magát műve mögé; epikus múnél az elbeszélő képzetét, melynek ajkaira helyezzük fantáziánkban a mesét. Vergilius szerepe a komoly, higgadt, nagy politikai gondolatokkal, mindenre kiterjedő ismeretekkel felruházott férfié; az elbeszélés aktusa a legnemesebb értelemben vett időtöltés

a számára, de egyúttal, mint férfihez illik, tett is, tanítás, retorika, az akarat megindítására, komoly érzületeknek, az állampolgári hűségnek felkeltésére irányul. Tasso és Zrinyi nagyobbára átvették ezt az antik szerepkört. Tasso kevésbé őszinte, artisztikusabb és ezért egy árnyalattal ironikusabb is; Zrinyi számára a fenyegető sárkány torkában, téli pihenőben, égetőbb, praktikusabb a buzdítás és ezért kevésbé elegáns.

Osszián szerepe egészen más: az összetört, reményét és életkedvét rég elvesztett aggastyáné, kinek a számára nem maradt más, mint gyötrődve tépelődni a multon; gondolatai sincsenek már, csak érzelmei, céljai sincsenek már, hisz nem harcosokhoz beszél, csak egy nő hallgatja és „nincs többé kaledonián nép, akit felkölts énekeddel”.

Vörösmarty attitűdje mind a kettőtől különbözik. Lázás, izgatott fiatalember, aki nem buzdítani akar, hanem felrázni, magával ragadni; ereje nem a gondolataiban van és nem is az érzelmeiben, hanem a lelkesültségében, a megszállottsága intenzitásában. Zsoltáros emelkedettségében Miltonnal és Klopstockkal rokon, de hiányzik belőle a vallásos költő átszellemültsége: Vörösmarty magyar és praktikus, a fenyegető sárkány torkában, mint Zrinyi.

Ennek a szerepnek is megvan a története, mélyen benne gyökerezik az európai szellem történetében, a preromantikában és ha nem is lehet pontosan kimutatni, hogy honnan és mikor jött Magyarországra, meg lehet mondani, hogy honnan kellett jönnie.

A preromantika nagy átértékelései között vált értékessé és célkitűzéssé a költők számára a bárd-fogalom is. A régi kelta bárdok a maguk hazájában már rég kipusztultak: a híres walesi bárdok elvesztették létjogosultságukat, mikor VII. Henrik személyében a walesi Tudor-család került a trónra és a bárdok legfőbb témája, az angolgyűlölet, megszűnt téma lenni. A bárdok nemsokára már csak patkánybűvöléssel tudták szűkös életüket továbbtengetni,¹ majd ez is elmaradt és már csak mint költői kép éltek tovább. Mint költői metonymia (a költőt bárdnak nevezni), a 17. század óta szerepel a bárd az angol és német költészetben, anélkül azonban, hogy a bárd mást, többet jelentene, mint költőt.

¹ Vö. Kuno Meyer i. m.

A 18. század közepén a bárd szó az Edda- és az ossziáni dalok felfedezése és az ezáltal előidézett Észak-rajongás, továbbá a herderi zseni-elmélet hatása alatt jelentés-változáson megy át: ettől kezdve a bárd bizonyos fokig azonosul az antik vatesszel, a rejtett dolgok látója, a mágikus kultúra költője lesz, sőt még több, mint zseni: a nemzet zsenije, a kollektivum énekese, ki hangot adott az ideális ősnép, az ősgermánok érzelmeinek. Mert ugyanekkor a Tacitus-beli barditus-szó félreértése által kimondják, hogy a régi németeknek is voltak bárdjaik, akik a vitézeket a csatában lelkesítették, a bárd-költészet német nemzeti ügyé válik, az ébredő preromantikus-német hazaszeretet kifejeződésévé.

Az első modern bárd Gerstenberg: „Gedicht eines Skalden“ (1766). Az ő hatása alatt készítette Klopstock germanisztikus ódáit és Hermann-trilógiáját. Klopstock volt az, aki a bárd-szerepet saját egyéniségére alkalmazta, aki életében is az tudott lenni, amilyennek magát versei mögött sejtetni engedte: magasztosan az élet fölött álló dalnoka a kollektivum bánatainak és lelkesedéseinek. Klopstock zseniális költőisége és hatalmas emberi alakja bizonyos spontán alkalmazkodással, csaknem természetesen tudta hordani a bárd maszkját és bárd-költeményei affektált voltak dacára is komolyak és nagyszabásúak. De az epigonoknál a nagy attitűd groteszk formajátékká, ógermán kosztümbállá zsugorodik össze. Ebben a formalizálási folyamatban legnagyobb szerepe Kretschmannak van, aki 1768-tól kezdve úgyszólván megszervezte a modern bárdokat, a bárd-énekeket műfajjá nyilvánította és praktikus utasításokat adott kortársainak bárdok termelésére.²

² A német bárdköltészetre l. R. Hamel, Klopstocks „Hermanns Schlacht und das Bardenwesen des 18. Jahrhunderts, DNL. XLVIII. és Erna Merker cikkét: Bardendichtung, a Reallexikonban, I. 106—110. Kretschmann a következőkben foglalja össze a bárdköltészet jelentőségét: Der Bardiet ist also ein Erbteil von unseren ehrwürdigen Ahnherrn, ein unleugbares Zeugniß von dem dichterischen Nationalfunken. Indem man daher diese Dichtungsart wieder ins Leben ruft, giebt man der Poesie überhaupt einen neuen Zweig und daher eine erhöhte Mannichfaltigkeit, ohne dadurch andere Dichtungsarten zu verdrängen. In sein Gebiet würde vorzüglich die altgermanische Geschichte, der Kriegs- und Schlachtgesang gehören, Vaterlandsliebe, Tapferkeit, Edelmut, Keuschheit, Redlichkeit, Freundschaft und Liebe würden ihm die reinsten Umrisse, die stärksten Züge leihen. (Sämtl. W. I. Vorrede über das Bardiet.)

A bárd-költészet legszélsőségesebb és a számunkra legfontosabb képviselője Michael Denis volt, a bécsi volt jezsuita. Denis az antiktól indult ki, mint deákosaink, akikre talán hatott is latin verseivel: (nyomtatásban először *Carmina Quaedam, Vindobonae, 1794*). Benne is ugyanaz a preromantikus korfordulat mehetett végbe, mint deákosainkban, mikor latin költőből német költővé lett, hazafias okokból, ami nála egyúttal mindig udvari okot is jelent. De már latin költészete is elárulja azt a szerepjátszó hajlamot, mely a korban, az irodalmi hamisítások fénykorában annyira benne volt: *Querulaei alá pl. mint jó szerzetes szükségesnek tartja odaírni: Ne serias putes! Iocatur passim Poeta, conditione sua, dum eas funderet, ut qui maxime contentus.*³ Azonkívül volt benne bizonyos barokk hajlam a hősök apothozisa felé, költői pályáját hadi képekkel kezdte: *Poetische Bilder der meisten kriegerischen Vorgänge in Europa, 1760—61*.

Amikor személyes diszpozíciójához hozzájárult Osszián, Klopstock és Kretschmann hatása, a tanulékony jezsuita, a Terezianum könyvtárának az igazgatója átalakult a Habsburg-ház udvari bárdjává, felvette jellemző módon a Sined bárdnevet, amelyet Kretschmann adott neki nevének megfordítása által és nagyobb alkalmak nem kínálkozván, megénekelte az uralkodóház tagjainak születésnapját, kellő bárd-eksztrázissal. Bárd-dalai Osszián-fordításával együtt jelentek meg, *Lieder Sineds, des Barden* címmel.

Denis-Sined bárd-dalai a preromantikus motívumok kézikönyveként használhatók. A kor valamennyi jellemző gondolatát és formatörekvését megtalálhatjuk bennük, mindent valami sajátosan populáris, ellaposodott formában és a bárd-attitűd erőszakos egységébe összegyúrva. Megtaláljuk a zsenielméletet: a bárd lelkesült, ihletett költő, ebben különbözik a nem-bárdtól — és a specifikus germán visszafordulást, a germán ősök tisztaságának, bátorságának tiszteletét, a herderi visszafordulást, mely az újjászülető (vagy inkább ekkor születő) német haza- és fajszeretet lelki és szellemi alapjait

³ Baróti Szabó Dávid is ilyen óvatos: amikor Szabolcs vármegyét üdvözlő versében „Szabolts nagy lelkét“ invokálja, hogy jelenjék meg ossziáni módon, jegyzetben hozzáfűzi: „Itt nem religióbéli dolgot, hanem poétai szabadságot kell érteni.“ (1804 : 1.)

szolgálja. Herder és Klopstock nyomán ő is hiszi, hogy a költőnek és a költészetnek (különösen a bárd-költészetnek) magasztos nemzetnevelő hivatása van, a költészet fogja a németiséget az ősatyák erényeihez visszavezetni: innen a nagy bárd-önérzet Klopstock-paródiája:

Die Tugendverkünder, die Heldengefährten,
Die Geber des Ruhmes, die Söhne der Lieder.

(V. 9.)

Megvan benne a preromantikában feltámadt nemzeti öntudat szeparatizmusa, mely Klopstock költészetére oly jellemző és ami nálunk is nagy szerepet játszott a megújulás költészetében, Dugonicsnál és Gvadányinál:

... Siehe, den höflichen
Geschminkten kalten Auslandsliedern
Hangen mit hastigem Ohr entgegen

Thuiskons Zwitterenkel, verachten ihn,
Verstehen ihn nicht, den heimischen Herzgesang
Den kühnen heissen vollgedrängten
Thatenverewiger, Seelenheber.

(V. 159.)

Ez a nemzeti szeparatizmus nála is a legszorosabban összefügg már bizonyos egyéni szeparatizmussal, a realitás elől való meneküléssel, romantikus sich-fliehennel. Hiszen maga a bárd-szerep, a szerepjátszás is abból a realitástól elzárkózó hajlamból fakad, ami a romantikus formakincs kialakulásában oly döntő szerepet játszott, megteremtve a helyzet-dalokat, az orientalizáló költészetet, az öncélú historizmust stb. A bárd is külön világot teremt magának, egy bárddá alakított univerzumot, ahol csak ő maga és a kevés számú érzékenyszívűek érzik otthon magukat, mint minden romantikus „paradis artificiel“-ben.⁴

⁴ A bárddá alakított univerzum komikus megjelenési formái: „Die Vögel werden als „der Lüfte Barden“ gepriesen und die Nachtigall ist der „Führer der Barden der Luft.“ Ja, die Engel sind Walhalla's Barden.“ P. v. Hofmann—Wellenhof, Michael Denis, Innsbruck 1881 : 207. l.

Kifejezési formáiban megtaláljuk mindazokat a mozzanatokat, melyeket deákosaink és Vörösmarty költészetében preromantikusnak ismertünk fel: így mindenekelőtt a magasztos stílus eufuizmusokba vesző kultuszát,⁵ továbbá az antikos versforma klopstocki-romantikus használatát és a velejáró nyelvújító hajlandóságot, ami Denisnél is, az összetett szavak szeretetében nyilvánul meg.⁶

A mi szerzetes költőink valószínűleg ismerték Denist, mint latin költőt; Batsányi és Kazinczy jól ismerték, mint Osszián-fordítót. Denis saját költeményeit Osszián-fordításával együtt adta ki; nem kell tehát túlságos merészség arra következtetnünk, hogy Denis, a bécsi bárd-költő, nem volt Magyarországon ismeretlen.⁷

Ez volna az egyik irodalmi forrása a magyar költők, nevezetesen Vörösmarty, bárd-attitűdre emlékeztető ősi-dicsőségek komplexumának. A másik forrás esetleg Klopstock közvetlen tanítványai, a Göttinger Hainbundban volna keresendő. A göttingiaiak, különösen Höltz és még inkább a göttingiaiakkal távolabbról összefüggő Matthisson és Salis erős hatással voltak a magyar szentimentális költészetre; bizonyos bárdhatást, ha mást nem, a klopstocki eksztátikus stílust esetleg ők is közvetíthették.

⁵ Osszián-fordítása is teljesen eufuiztikus; talán azért tetszett annyira Kazinczynek: „So wird father und son nie anders als durch „Erzeuger“ und „Erzeugter“, heroes durch „Gewaltige“ oder „Versuchte“, might durch „Vermögen“, maid consequent durch „Fräulein“, stone durch „Trümmer“, das Adjektiv tall durch „thürmend“ u. dgl. wiedergegeben.“ Hofmann—Wellenhof i. m. 186. l.

⁶ Itt idézek egypár összetett szót a DNL. 48-ban található Klopstock- és bárd-szótárból, melyek különösen Vörösmarty hangulatúak: feuriggeflügelt, heiliggefaltet, Jünglingsthräne, Menschenherrscherlob, neuvergöttert, nachbelastet, Schatteneiche, schnellherschmettern. Együttal Hölderlinre is emlékeztetnek.

⁷ Denis több magyar mágnásnak, köztük gróf Széchenyi Ferencnek tanára volt a Theresianumban. Hátrahagyott műveinek kiadását (Wien, 1802) gróf Széchenyi Ferencnek ajánlja, több magyar vonatkozású költeménye van. Kazinczy többek között az ő Ossziánfordítását is felhasználta a magáéhoz és két versét lefordította. Fordított tőle Döme Károly is: Az eltörlött Jézus-társaságról, Denis Mihály azon társaságnak papja, kir. tanácsos és könyvtárőr. (L. Kazinczy lev. IV. 537.) A magyar vonatkozásokkal nem foglalkozik Unger Barnabás: Denis Mihály, Élete és munkái, Bpest, 1907.

A harmadik út, melyen át a klopstocki hangulat Magyarországra jöhetett, P y r k e r. Pyrker hexameteres Tunisiása 1819-ben jelent meg, (Rudolph von Habsburgja 1824-ben jelent meg, a Zalán Futása szempontjából tehát már nem jön számításba). Pyrker a Klopstock-vonal utolsó képviselője; formája által már „attardé“ is a német irodalomban, ahol epikus tendenciáját azzal magyarázzák, hogy Pyrker Magyarországról, az akkor intenzív latin kultúra hazájából származott.⁸

Minálunk a bárd-fogalom az 1780-as évek végén jelenik meg, felújuló irodalmunk első fegyvertényeivel kapcsolatban. A Kassai Magyar Museum bevezetésében a szerző (az Osszián-fordító Batsányi) mindjárt felveti és magyar földre alkalmazza azt a gondolatot, ami az egész német bárd-költészet megindítója volt: „sőt igaz az is, hogy önnön az Attila idejében is voltak Tyrtaeusink s Bárdussaink, kik a Magyar fegyver diadalrait énekekkel magasztalták, s nevedő vitézeinket Attyaik követésére, s Hazájok, szabadságok védelmére, gerjesztették“.⁹ Osszián-fordításához írt bevezetésében B a t s á n y i kiemeli a bárd költő legfőbb vonását, az ihletettséget: „Illy igaz Poétai meg-ihletődésben, elméjének tellyes szabadságot engedvén, eleven színekkel festi Nemzetének hajdani vitéz erkölceit; mellyeknek elhanyaglása lelkére hatván, kedveseinek sirhalmain, jajszóval kesergi Hazájának gyászba-borult régi ditsőségét! — Szívéből szólott s azért nem tsuda, ha énekeiben olly gyakran a Természetnek hatalmas és mindég kedves szavát halljuk, s meg-esmérjük“.¹⁰ (Jellemző, hogy ezután a herderi kijelentés után mindjárt

⁸ A költő bárd-szerepére példa Pyrkernél:

denn mit

Frischerem Grün bekleidet ihr Sang die herbſtlichen Matten,
Und den entblättertten Wald; er ſä't auf dem nebligen Himmel
Glänzende Stern' umher, und regt der ſchöneren Zukunft
Ahnung auf in des Menschen Brust, der unter dem Druck der
Gegenwart erſtarrt, nach jener mit Liebe ſich ſehnet.

(Rudolf von Habsburg, X. 288—293.)

⁹ Kassai Magyar Museum, 1788. Bevezetés V. l.

¹⁰ Uo. 39. l.

egy Vergilius-idézet következik: Est Deus in nobis etc., klasszikus és preromantikus keveredik benne, mint a bárd-költészetben.) A fordítás alatt, jegyzetben még egyszer megemlíti a magyar bárdusokat: „A Bárdusok olyan Énekesekek voltak a régi Északi nemzeteknél, kik azoknak nevezetes bajnokait énekelve magasztalták. Azt írja Priscus Rhétor, hogy Attilánk idejében nekünk is voltak ilyen Énekeseink, noha munkáik a mi időnkig fenn nem maradhattak is.“¹¹

Virág Baróti Szabó Dávidot „magyar hazánk szerencsés bárdusa, nemzetünk díszére termett Ossziánunk“ néven ünnepli,¹² Baróti Szabó pedig Batsányit, ki a „fő Bárdus lanttyának hazánkban felséges magyar hangzatot ad“,¹³ és jegyzetben odaírja, hogy e fő Bárdus nem más, mint Osszián; lehet, hogy ő magát ekkor Denis mintájára mellék-bárdusnak érezte.

A bárd-fogalom benne élt a magyar irodalmi köztudatban és az epikus költőktől megkövetelték, hogy „bárdus“ legyen és szent ihlettségében újra írja az „ősi ditsőség“ dalait, melyeket Attila udvaránál és egyéb ősmagyar helyeken énekeltek. Toldy Ferenc, a Zalán Futásának legintelligensebb méltatója a kortársak közül, szintén nem volt ment ettől a várakozástól és elégtétellel említi meg: „Lehel a Bárdok szép mesterségével bir, mellynek eredete a napkeleti romantikának legelmésb fortélyaival a gyermek bábsipjában s az ifjúnak hasonlókép titkos hatalmú kürtében festetik, s ő az egyetlen a hősök közt, kinek ének adatott.“¹⁴

A magyar bárd-lelkesedés, mint a szentimentalizmus, az Aurora-mozgalomban érte el tetőfokát, Kisfaludy Károly volt a régi dicsőség-komplexum legszélsőségesebb képviselője. Kisfaludyra Osszián nagyon erősen hatott, hisz le is festette az agg bárdot¹⁵ és drámáiban és kisebb elbeszéléseiben teljesen átvette az ossziáni költemények rövidmondatos, „exkla-

¹¹ Uo. 42. l. 2. jegyzet.

¹² Baróti Szabó Dávidhoz, mikor 1791. eszt. t. n. Szabolcs vármegye örömmünnepeére örvendező verset énekelne. Fest is idézi.

¹³ B. Sz. D. megjobbított s bővített költeményes munkái, Komárom, 1802 : 41.

¹⁴ Toldy F., Aesth. lev., 42. l.

¹⁵ Vö. Bánóczy József: Kisfaludy Károly, II. 55.

mativ¹⁰ stílusát; fiatalkori drámái nem is állnak másból, mint a régi dicsőség szinte monomániás emlegetéséből és amint Kisfaludy is nagyon jól tudta, ennek köszönhették sikerüket. Még az öreg K a z i n c z y sem tudta kivonni magát a korizlés alól és az 1823-as Aurorában egy bárd-ízlésű költeményt publikált: Tisztulás innepe az Ungnál, 886. A nem kevésbé öreg G u z m i c s Izidor pedig ugyanott Örömeinkben aposztrofálja Árpádot:

Hevülve a hon nemzeti Bárdjai
 Versenyt kiáltják a mohosult kövek
 Közt rég feledten szunnyadókat
 A maradék kebelébe vissza.

S addig nyugodj! míg egy jeles Bard
 Ujra riaszt s nevedet feladja...

Ennek a szinte kötelezővé vált bárd-attitűdnek a kifejeződése a Zalán Futása Előhangja. Az Előhang célja, hogy lerajzolja a költőt, aki az elkövetkezendő verseket éneкли. A szerep, melyben a költő megjelenik, a bárd attitűdje, kinek hivatása, hogy

merész ajakát hadi dalnak eresztvén,
 A riadó vak mélységet fölverje szavával,
 S késő százak után, méltán láttassa vezérlő
 Párducos Árpádot s hadrontó népe hatalmát.

A bárd-szerepkör, annak hagyományai, a magyar bárd potentialis létezése, mielőtt még valójában meg lett volna: döntő hatással voltak Zalán futása versformájára és dikciójára, valamint tárgyválasztására is. A bárd-attitűd volt a német költészetben is a közvetítő, az egyensúlyi helyzet formulája antik és modern, Vergilius és Osszián között. Klopstock egyaránt őse a német klasszicizmusnak és a romanticizmusnak; a bárd-ideál tette lehetségessé Vörösmarty számára is, hogy a két ellentétet szintézisre hozza.

Macpherson is már bizonyos fokig a bárd-eszme szinkretizáló hatása alatt állt. Romantikus formáját csak a kisebb

¹⁰ „L'allure particulière, exclamative du rythme d'Ossian a laissé sa marque sur plusieurs générations.“ Legouis—Cazamian, Histoire de la littérature anglaise, 1925 : 886.

elbeszélésekben valósította meg; eposzait, Fingalt és Temorát, már antikos kompozíciós törvények hatása alatt költötte, melyeket Blair szuggerált neki; ezért volt könnyű Blairnek kimutatnia, hogy Homerost és Ossziánt egyforma kompozíciós törvények formálták.¹⁷

Denisnek, mint Osszián-fordítónak, sikerült Ossziánt teljesen átklasszicizálni. Nyelvhasználatában az ossziáni pathosz monumentális egyszerűségét átstilizálta a klopstocki pathosz rétorikus gazdagságává, ami Vergilius nyelvéhez közelebb áll, csakogy nyugtalanabb, fantasztikusabb és ez a nyelv, ami Vörösmarty nyelvével közeli rokon: antikos nyelv, felszabdult romantikus fantáziával kezelve.

A kompozíció és a nyelv klasszicizálásánál még fontosabb, hogy Denis a versformát is klasszicizálta, ill. az eredeti rövidmondatos prózát, hosszúmondatos hexameterekben és közbeszótt antikritmusú dalokban fordította. Hogy mennyire klasszicizálódott ezáltal Osszián, mutassa egy példa:

Fleuch dann, o weibischer Mann! rief Foldath in düsterem Zorne:
 Fleuch, o du niedrige Seele: bis hin zu deines Gebiethes
 Neblichen Wassern. (Temora I.)

A hexameteres fordítás Herder szigorú kritikáját vonta maga után, de a közízlés Denisnek adott hosszú ideig igazat és Osszián óriási sikere német földön bizonyos fokig Denis hibájának volt köszönhető.

A mi hipotézisünk ezek alapján az, hogy Vörösmarty azért választotta a hexameteres versformát, mert úgy látta, hogy ebben a versformában hozható szintézisre Vergilius és Osszián.

A bárd-attitűd fontosabb és kétségtelenebb hatása a tárgyválasztásban nyilvánul meg.

Beöthy Zsolt az Árpád-alak tárgytörténetével foglalkozó tanulmányában megállapítja: „Meglepő, de összes adataink azt bizonyítják, hogy ez a fogalom: Árpád a honalapító, mai értelme szerint, a nemzeti köztudatban és ezt a köztudatot kifejező költészetünkben alig régibb másfél századosnál.”¹⁸ Azelőtt, amennyiben a régi dicsőség nem maradt meg a

¹⁷ L. Van Tieghem i. m. I. 23.

¹⁸ Rom-cmlékek, I. 13.

prisca virtus sokat sejtető, de közelebbről meg nem határozott formulájánál, legfeljebb Attilát emlegették, mint Zrinyi is. A 18. század végén pedig egyszerre a felújuló magyar irodalom valamennyi frontján Árpád alakja jelenik meg, szimbolikus óriási arányokra nőve.

Ez azonban egyáltalában nem olyan meglepő. Egy igen fontos külső ok is determinálólólag hozzájárult: Anonymus krónikáját Schwandtner 1746-ban adta ki, addig jóformán mit sem tudtak Árpádról. Hogy Árpád bevonult a köztudatba, mint követelés, mint tárgy, aminek formát kell öltenie, annak oka az, hogy Árpád — irodalmilag — Aeneas és Hermann testvére.

A vergilianus tradíció, a klasszikus eposzkonceptió számára Árpád a legalkalmasabb epikus hős. Az Aeneis honalapítást tárgyalván, ennek a tradíciónak az értelmében a magyar történelem epikus feldolgozásra leginkább kínálkozó mozzanata a honalapítás. A jezsuita K a z y Ferenc is ezt dolgozta már fel 18. századi latin eposzaink legkülönbikében, a Hunnias sive Hunnorum e Scythia Asiatica egressusban. Csakhogy ő Anonymust még nem ismerte, ezért a hunnok bevonulását írta meg, élükön Mundzuchusszal és Attilával. Kazy művével indul meg, a vergilianus vonalon, a honfoglaló eposz. Későbbi vergiliánusaink, Virág, Csokonai, Pázmándi Horvát már mind Árpád alakjával foglalkoznak, kinek Virág adja a maradandóvá lett „párducos“ epithetont. Árpád alakja a krónikában egyáltalán nincs körvonalozva, a költői formálás számára szabadon állott. Minthogy a krónika és hagyomány semmiféle zordon tettel nem homályosította el nevét, fel lehetett fogni humánus hős, pius Aeneas gyanánt, amint ez a felfogás Zalán futásában teljesedett.

De amint a vergiliusi eposzkonceptió és versforma megerősítést és vitalitást nyert a korban benne élő tendenciák által, a tárgyválasztásnál is ott szerepelt a kor-ízlés, még pedig a bárd-költészet révén előtérbe állított Hermann-téma révén. Németországban a cherusk hős alakja a renaissance óta eleven; amióta Gottsched Klopstock vallásos epikája ellen S c h ö n a i c h Hermann-eposzát játszotta ki, a hazafias költészet gyűjtőmedencéje lett, a bárd-iskola legfőbb hőse volt.

A Hermann-hangulat Magyarországra jövetelének az útja filológiaiag tisztázatlan; csak hipotétikusan tudjuk jelölni.

Az egyik közvetítő Dugonics. Az Etelka-regény és a hozzáfűződő drámák a Hermann-tárgykörből merítik inspirációjukat, ha nem is a bárd-költészetből, hanem egy régebbi formából, Lohenstein barokk-regényéből, az Arminius und Thusneldából. Viszont már az Etelkában feltalálhatók azok a mozzanatok, melyek a német Hermann-felfogást és Vörösmarty Árpád-felfogását oly rokonná teszik: az ősi dicsőség állandó hirdetése (Dugonicsnál még nincs elégikus színezete) és a szeparatizmus, a magyar jelleg büszke szembeállítás a kisebbségtől idegennel. Ez utóbbi Dugonicsnál lehet, hogy még barokk német előzményekkel függ össze, a németek Lauscha-Moscherosch-típusú franciagyűlöletével, de lehet, hogy már a bárd-költészet hasonló tendenciája inspirálja, hiszen Dugonics drámái kellőképpen illusztrálják, hogy Dugonics jártas volt a kor rosszabb német irodalmában, melyet a franciagyűlölettel összefüggő szeparatizmus erősen foglalkoztatott.

Dugonics szerepe az Árpád-kultusz körül igen nagy: „bármily kevésbé emelte igazi hőssé Dugonics Árpádot, hogy a közléleknek nemzet-politikai képzetkörébe mélyen és maradandóan bevonta: az Etelkának, rendkívüli elterjedését tekintve, kétségtelen hatása volt.”¹⁹ Csakúgyan abban állott Dugonics jelentősége, hogy Árpádot a „közlélek képzetkörébe bevonta”, vagyis legendát csinált belőle, szimbolikus valóságot, az ősi dicsőség és a magyar szeparatizmus legendáját.

Dugonics András vitte véghez Magyarországon azt, amit Németországban Klopstock és a bárd-költők: népszerűvé tette a nemzeti őskort, mely két módon volt mintaszerű az akkoriak szemében: először mert jámbor és tiszta ősök, rousseaui romlatlan emberek kora volt, másodszer mert a nemzet legdicsőségesebb kora. A nemzeti őskor tiszteletében a preromantika kozmopolita (rousseau) és nacionalista (herder) szárnya találkozott. Dugonics nyomán egy őskori tárgyú elbeszélő költészet húzódik egészen Vörösmartyig: pl. *Percseny Nagy* László eposza, Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosása, Pozsonyban és Pesten, 1802.,²⁰ és *Szépjánosé*, A magyaroknak constantinápolyi táborozások Zoltán

¹⁹ Beüthy i. m. 18. l.

²⁰ Ismerteti Halász Ignác. Sajnovics hatása a magy. költ., BSz. 1880 : 117. l.

fejedelem alatt, 1821., és a színpadon is talált ez az irány képviselőket, külföldi darabokat a magyar őskorba stilizáltak át, „nemzetiesítettek“.

Egy másik közvetítési hipotézist lehet Horváth István alakjára építeni. Ismeretes, milyen nagy szerepet játszott az Árpád-kultusz körül; Pázmándi Horvát Endrét ő bízta Árpád-eposz írására. Horváth István, tudományos gondolkozását tekintve, tipikus „bárd“, német bárd-költők nem tartották volna örültnek teoriáival, felismerték volna benne rokonukat: hiszen ők is habozás nélkül germánoknak számították az ős keltákat, az ős szlávokat, sőt bizonyos fokig Homerost is, ha az ősi dicsőségről volt szó; ők is rettenthetetlenek voltak visszatekintő imperializmusukban, ami ki-nem-elégíthető politikai imperializmus introjekciója volt, mint Horváth Istváné. Nem tartjuk kizártnak, hogy Horváth István sajátos történelmi attitűdjét, ami Vörösmartyra is oly erős hatással volt, német minták után alakította ki.

A harmadik közvetítő esetleg Kisfaludy Károly, aki Bécsben láthatott bárd-ízlésű színdarabokat, hiszen ez az egész ízlés-irány legtovább Ausztriában tartotta fenn magát; Kisfaludy színdarabjai ennek az ízlésnek a legextrémebb képviselői minálunk.

De akárhogy is került Vörösmartyhoz a Hermann-komplexum, kétségkívül megtalálható a Zalán futásában. A Hermann-komplexum magya ez: Hermann győzelemre vezet vad, de romlatlan ősgermánjait a kultúrált, de romlott és elpuhult rómaiak ellen. Amint mondtuk, az ősgermánok romlatlansága kétoldalú: egyrészt általános preromantikus, rousseaui ősemberek, jámbor benszülöttek, akiket nem fertőzött még meg a civilizáció, másrészt speciálisan germán ősemberek, szembeállítva az inferiorisabb latin fajtával.

Vörösmarty ősmagyarjaiban mindkét vonás fellelhető. Az ősmagyarok is rousseauian tiszták, nemesek, humánusak. Árpád a megtestesült nagylelkűség és lovagias gondolkozás, népét nem zsarnoki módon, hanem személyének varázsával és igen demokratikusan, vezéreiből álló parlamentjének meghallgatásával kormányozza. Vallásuk a „természetes vallás“, a természet erőiben megnyilvánuló istenség tisztelete. Amikor a költő figyelme nem irányul harci képekre, mindig a rousseaui boldog primitívek idillikus életét látjuk magunk előtt:

a bodrogközi szigeten, ahol a harcban előregedett vitézek éldegélnek. A magyarok családi élete tiszta, Ete és Hajna példás hűséggel szeretik egymást, míg az ellenség romlott, Zalán bigámiában él rabolt asszonyaival.

De felleljük Vörösmarty magyarjaiban az érem másik oldalát is: a germán vonásokat. Vörösmarty úgy rajzolja a magyarokat, amilyenek a születő indogermán filológia az ő indogermánokat megálmodta: rousseauian romlatlanoknak, de a rousseaui benszülött passzivitása, bambasága nélkül; harciasak, aktívak, vezetésre, „regere imperio populos“ hivatottak, úr-nép. Vörösmarty ősmagyarjaiban semmi tipikusan magyar vonás nincs; eszébe se jutott, hogy a magyar nép, a magyar paraszt jellegzetes észjárását „vissza-lássa“ az ősökbe, mint Arany János tette hunnjaival. Magyar körmönfonság, tempósság, önérzetesség helyett inkább az indogermán ideál vonásait látjuk bennük kidomborodni: féktelen harciasság és imperializmus, szívós, kemény akarat, fegyelmezettség, organizatorikus erő és időnkint bizonyos berszeker-düh jellemzi Vörösmarty ősmagyarjait.

De ősmagyarjaink germán eredete ott válik nyilvánvalóvá, ahol kissé erőltetett módon és úgyszólván minden ok nélkül megtaláljuk a germán-római antithézis párhuzamát.

Míg a németeknek könnyű és természetes volt a romlott-romlatlan, civilizált-primitív antithézist a római-germán ellentétbe belevinni, minthogy ez történelmi tény volt, — Vörösmarty nem foghatja rá az ősbolgárookra, Zalán primitív népére, hogy civilizáltak és romlottak. Ezért kénytelen messze földről Zalán segítségére hozni a görögöket, egykori büszke ősök elsatnyult ivadékaikat, hogy a magyaroknak kellő antipolusul szolgáljanak.

Felvonulnak az elsatnyult görögök, hogy a magyarok a történelem kérlelhetetlen igazságtételével legyőzzék őket... és ekkor váratlanul előtör Vörösmarty szubjektivitása az objektív, kívülről adott, irodalmilag determinált tárgy-komplexum mögül, mint ahogy előtör a szigorú antikos kompozíció mögül is. Homeros rajongója, az örök Hellasz elkésett magyar álmodója, a leggörögőbb magyar költő, csodálatos jó-érzéssel kezd játszani a számára mindennél gyönyörűbb csengésű görög nevekkal. Szinte elfelejti a megéneklendő harcok ráváró feladatát, hogy elkalandozzék a földrajzi miszticizmusban,

átélje a végtelen multat hordozó helynevek mágiáját, amit a vele rokon Hölderlin és Shelley is jól ismertek. A görögök enumerációja egyre hosszabbra nyulik: mindig újabb és újabb helynév kívánkozik a magyar hexameterbe, hogy homerosi csengésével még antikosabbá tegye. Az Ossa-vidéke, Spárta, Tempe, Peneos, a homeroszi Skamander magyar versekbe ömlenek: Vörösmarty számára ez is egy kisebbfajta honfoglalás.

A melankolikus szépségű görög nevek elkerülhetetlenül felszabadítják Vörösmartyban az elegikust; és, ami példátlan a német költőnél, mély bánat fogja el szívét nemcsak a saját népe, hanem az ellenség ősi dicsősége miatt is. Talán még elégikusabb fájdalom: hiszen a magyarok előtt még diadalmas jövő áll, de a görög ég bealkonyult, és micsoda ég!

Mert immár elmula dicső korod, Epaminonda,
Miltiades, véres Marathonnak hőse, öröklő
Lelkek! Azon kor már elmúlt, mely híreteké volt;
Régi dicsőségtek szikrája aluddogal és vész.

(II.)

Nem tud szabadulni az antik dicsőség ígézetétől; elmerengését csak úgy tudja az eposz gondolatmenetébe kapcsolni, hogy a görögök hanyatlását intő például állítja a magyarok elé.

A bárd-költészettel rokon motivumok: az ősi dicsőség hangulata, az ősnép rousseau-herderi rajza, szintén szubjektív áttörések, a kollektív szubjektivitás, a lélektörténeti helyzet adta tartalom, a „kor lelke“, ahogy mondani szokás, nyilvánul meg ezekben a motivumokban. Az ősi dicsőség visszakívánásában a preromantikus lélek önmagába való visszafordulása, az ősvilág rajzában a gyermekkori vágyakhoz való regresszió ölt alakot: vágyak, lelki tendenciák, melyek a kor valamennyi költőjében lelki valóságok voltak, és a magyar költők közül legerősebben Vörösmartyban.

— Folytatjuk. —

Szerb Antal.

TUDOMÁNYOS IRODALOM

Hóman Bálint

A Magyar Nemzeti Múzeum öt éve. Jelentés az intézet 1924—1928. évi állapotáról és működéséről. Egyetemi ny. Budapest, 1929. 8-r. 165 l.

A Fővárosi Pedagógiai Könyvtár
Évkönyve.

Új folyam. 2. szám. Budapest Székesfőváros Házinyomdája, 1930. 8-r. 167 l.

Erdélyi Múzeum

Szerkeszti György Lajos. Kiadja az Erdélyi Múzeum-Egyesület. Új folyam I. XXXV. kötet. 1—3. sz. Cluj-Kolozsvár, 1930.

Kornis Gyula

Magyar filozófusok. Kultúra és Tudomány. Budapest, Franklin, 1930. 8-r. 229 l.

Kornis Gyula

Kultúra és nemzet. Kultúra és Tudomány. Budapest, Franklin, 1930. 8-r. 223 l.

Fritz-Konrad Kruger

The spirit of the German youth movement and its effect on education in modern Germany. Reprinted from *School and Society*, Vol. XXX, No. 772, October 12, 1929.

Madzsar Imre

Térszemlélet és időérzés a babilóniai kultúrában. Adalék Spengler Oszvald történefilozófiájához. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1930. évi áprilisi füzetéből. 8-r. 94—125. II.

Ybl Ervin

Toscana szobrászata a Quattrocentóban. Két kötet. Művészeti Könyvtár. Lampel, Budapest, 1930. 8-r. I. kötet 1—286. l., II. kötet 287—543. l.

Bartók György

Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete. Az Akadémia Filozófiai Könyvtára 4. köt. Budapest, 1930. 8-r. 335 l.

Báró Brandenstein Béla
Művészetfilozófia. Az Akadémia Filozófiai Könyvtára 3. köt. Budapest, 1930. 8-r. 378 l.

Bergson

Teremtő fejlődés. Fordította Dienes Valéria. Az Akadémia Filozófiai Könyvtára 2. köt. Budapest, 1930. 8-r. XVI+338 l.

Leibniz

Újabb vizsgálódások az emberi értelemről. Fordította Rác Lajos. Az Akadémia Filozófiai Könyvtára. Budapest, 1930. 8-r. 632 l.

Harkai Schiller Pál

A lélektani kategóriák rendszerének kialakulása. Dolgozatok a kir. m. Pázmány Péter tudományegyetem filozófiai seminariumából 1. Budapest, Sárkány-ny. 1930. 8-r. 107 l.

Báró Brandenstein Béla
A teljes tudat, tudatvilágunk lelki alapja. Szent István Akadémia kiadása. Budapest, 1930. 8-r. 52 l.

Pintér Jenő

Magyar Irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Második kötet: A magyar irodalom története a XVI. században. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság kiadása. Budapest, 1930.

Császár Elemér

Ferenczi Zoltán emlékezete. M. Tud. Akadémiai Emlékbeszédék XX. köt. 16. sz. Budapest, 1930. 8-r. 40 l.

Karl Marót

Der primitive „Hochgott.“ Ein Problem der Gestaltpsychologie. Estratto da Studi e Materiali di Storia delle Religioni. Vol. V. 1929, Fasc. 5° e 4°. Roma, 1929. 8-r. 173—185. ll.

Soós Béla

Melius Péter szentháromságtana. Theologiai Tanulmányok 10. sz. Debrecen, 1930. 8-r. 55 l.

Futó Jenő

Gárdonyi Géza. Hódmezővásárhely, 1930. 8-r. IV+259 l.

Bethlen-Emlékkönyv

Kiadják: A Szegedi Árpádházi Szent Erzsébet leányliceum református növendékei. Év és h. n. 8-r. 56 l.

Bálint Nagy István

Sámboky János (1531—1584) orvosi működéséről. Az Orvosi Hetilap tudományos közleményei. Különnyomat. LXXIII. évf. 17., 18., 35. sz. Budapest, 1929. 8-r. 27 l.

Elert Werner

Luther Marburgban. Ford. Karner Károly. Sopron, 1930. 8-r. 12 l.

György Lajos

A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben. Erdélyi Tudományos Füzetek 22. sz. Cluj-Kolozsvár, 1930. 8-r. 22 l.

Haraszti Emil

Bartók Béla. Kortársaink 8. szám. Studium, Budapest, év n. (1930) 8-r. 56 l.

Galamb Sándor

Hevesi Sándor. Kortársaink 9. sz. Studium, Budapest, év n. (1930) 8-r. 47 l.

Ballai Károly

Valkai András: Bánk bánnak története Debrecenben 1574-ben megjelent példánya után. Kiadta — Budapest, 1930. 8-r. 48 l.

Gálos Rezső

Pannonhalmi énekeskönyv (1796). Kiadta —. A Győri Szemle Könyvtára 5. Győr, 1930. 8-r. XI+39 l.

„Emericus“

Egy dillingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása. Budapest, 1930.

Gálos Rezső

Mikes Kelemen Törökországi Levelei. Irodalomtörténeti Füzetek 37. Budapest, 1930. 8-r. 32 l.

Kokas Endre

Az 1880-as évek irodalmi élete. Pannonhalma, 1930. 8-r. 165 l.

Merényi Oszkár

A magyar lélek és ideáljai a XIX. sz. első évtizedeiben. Kaposvár, 1930. 8-r. 32 l.

Turóczi-Trostler József

Czvittinger Specimenjének német visszhangja. Különnyomat a Munkácsi - emlékkönyvből. Magyar Nyelvőr 59. kötet, 1930. 3—6. sz. 9 l.

Horváth János

Riedl Frigyes emlékezete. M. Tud. Akadémiai Emlékezésék XX. köt. 7. sz. Budapest, 1928. 8-r. 30 l.

Csefkő József

Vörösmarty fantasztikus művei. Rákospalota, 1930. 8-r. 134 l.

Pukánszky Kádár
Jolán

A magyar népszínmű bécsi gyökerei. Irodalomtörténeti Füzetek 38. Budapest, 1930. 8-r. 20 l.

Farkas Gyula

A magyar romantika (Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből). M. Tud. Akadémia, Budapest, 1930. 8-r. 336 l.

J. Hankiss et G. Juhász
Panorama de la littérature hongroise contemporaine. Éditions Kra Paris, 1930. 8-r. 348 l.

Németh Gyula

A honfoglaló magyarság kialakulása. M. Tud. Akadémia, Budapest, 1930. 8-r. 350 l.

Láng Nándor

A debreceni Szent Anna templom. Debrecen, 1930. 8-r. 16 l.

Kapossy János

Burgenland. Különnyomat a Magyar Szemle 1930. évi júniusi, 2. számából. 8-r. 8 l.

Hajnal István

Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka. Eszterházy Miklós nádor Iratai I. Kormányzattörténeti iratok. Budapest, Esterházy Pál herceg kiadása. 1930. 8-r. XCVIII+460 l.

Dömötör Sándor

A betyárromantika. Különnyomat a Népelet—Ethnographia 1930. évi 1—2. számából. 37 l.

Bibó István

Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára IV. szakoszt. 6. sz. 1930. 8-r. 34 l.

Müller Erzsébet

A csanádi német település eredete és nyelvjárásának keletkezése. Különnyomat a Népünk és Nyelvünk 1930. II. évf.-ből. 8-r. 28 l. + 5 térkép.

Richard Huss

Luxemburg—Lezeburech. Extrait de l'Annuaire 1929 de la Société Luxembourgeoise d'Études Linguistiques et Dialectologiques. 8-r. 54—62. ll.

Julius von Farkas

Graf Johann Mailáth und Joseph Freiherr von Lessberg. Sonder-Abdruck. Ungarische Jahrbücher 1930. X. 3. 211—229. ll.

Schaurek Ráfael

Az akarát értékelése magánjogi kodifikációnkban. Az Erzsébet-egyetem barátai Tudományos Szövetsége jog-és társadalomtud. szakosztályának kiadványai III. Dacia, Pécs, (1930) 8-r. 14 l.

Stephan v. Csekey

Aus den Forschungsarbeiten des Ungarischen Wissenschaftlichen Instituts in Tartu (Dorpat). Hg. von —. Bibliotheca Hungarico-Estica Instituti Litterarum Hungarici Dorpatensis 8—13. Tartu-Dorpat 1930.

Giulio Moravcsik

Il Caronte Bizantino. Pubblicazioni della R. Accademia d'Ungheria di Roma. Istituto per l'Europa Orientale Roma, 1930. 8-r. 24 l.

Müller Gyula

A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. A Bécsi Collegium Hungaricum Füzetei VII. Budapest, Egyetemi ny. Év n. 8-r. 92 l.

Czakó István

Hivatalos nyelvhasználat a nemzetközi jogban. Különlenyomat a Külügyi Szemle 1930. évi ápr.—júliusi számából. 8-r. 20 l.

Vyhnalek Károly

Giambattista Vico és a történelem. A szegedi magy. kir. Ferencz József tudományegyetem közép- és újkori történeti intézete 1. 1929. 8-r. 57 l.

Aldássy Antal

Báró Pastor Lajos emlékezete. Emlékbeszédek XX. köt. 13. sz. M. Tud. Akadémia Budapest, 1929. 8-r. 22 l.

Georgovits József

Vogul jelzős szerkezetek. Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae R. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 21. Dunántúl, Pécs, 1930. 8-r. 31 l.

Moravcsik Gyula

Az onogurok történetéhez. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 27. szám. Budapest, 1930. 8-r. 37 l.

Csűry Bálint

Érintkezésen alapuló névátvitel. Értekezések a nyelv- és széptud. köréből XXIV. köt. 12. sz. M. Tud. Akadémia, Budapest, 1929. 8-r. 57 l.

Moravcsik Gyula

Klasszika-filológiánk és a nemzeti tudományok. Különlenyomat a Széphalom 1930. 7—9. számából. Szeged, 1930. 8-r. 14 l.

Módi Mihály

Kleanthes stoikus imája. Győr, 1930. 8-r. 32 l.

Módi Mihály

Bion bukolikus költeményei. Fordította —. Győr, 1930. 8-r. 44 l.

Weszely Ödön

Rektori beszédek. A pécsi m. kir. Erzsébet tudományegyetemen az 1929—30. tanév folyamán elmondta —. Dunántúl, Pécs, 1930. 8-r. 60 l.

Wolkenberg Alajos

Beszédek doktorráavatásokon 1928—1929. Budapest, Stephaneum 1929. 8-r. 109 l.

Ottlík László

Nemzet és nemzetiség. Különlenyomat a Magyar Kisebbség IX. évf.ől. Lugoj, 1930. 8-r. 30 l.

Hankiss János

Jules Verne. A tudomány a szépirodalomban. Budapest, Franklin, 1930. 8-r. 129 l.

Zsirai Miklós

Jugria. Finnugor Népnevek I. Különlenyomat a Nyelvtudományi Közlemények XLVII. kötetéből. Budapest, 1950. 8-r. 122 l.

Erdélyi Lajos

Mondattani tanulmányok III. kötet. Kókai, Budapest, 1950. 8-r. 88 l.

Csefkó Gyula

Szállóigék, szólásmódok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 28. sz. Budapest, 1950. 8-r. 176 l.

Marót Károly

Beszámoló a lundi V. nemzetközi vallástörténeti kongresszusról. Különlenyomat az Ethnographia—Népélet 1929. évi 3—4. számából. 8-r. 5 l.

Kärner Károly

A saecularismus és a lelkészi munka. Szentgotthárd, 1950. 8-r. 15 l.

Dénes Tibor

Péterfy Jenő esztétikája. Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae R. Hung. Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 17. Dunántúl, Pécs, 1950. 8-r. 50 l.

Biró Béla

Kovács Mihály. 1818—1892. Budapest, Stephaneum, 1950. 8-r. 110 l.

Fludorovits Jolán

Latin jövevényszavaink hangtana. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 26. sz. Budapest, 1950. 8-r. 48 l.

Juhay Pál

Brentano értékmelete. Vác, 1950. 8-r. 72 l.

Bognár Cecília

Gyermekpszichológia és pedagógia. Különlenyomat a Budapesti Szemle 1950. évi 635. számából. 58 l.

Zambra Szidónia

Vittorio Colonna alakja a XVI. század olasz vallási mozgalmaiban. Budapest, Franklin, 1950. 8-r. 64 l.

Jókay Zoltán

A kiegészülés a magyarban. Különlenyomat a Magyar Nyelv XXV. évf.-ből. Budapest, 1929. 8-r. 15 l.

Bocz Ilona

Az olasz manierista festészet. Pápa, 1950. 8-r. 47 l. + 6 tábla.

Ticharich Slava

A velencei barocchetto festészete. Budapest, Stephaneum, 1929. 8-r. 136 l.

Berzenczey Margit

Wildgans-tanulmányok. Német Philologiai Dolgozatok XLIV. Budapest, 1950. 8-r. 138 l.

MINERVA - KÖNYVTÁR

1. **Husztai József:** Platonista törekvések Mátyás király udvarában. 1925. 4.— P.
2. **Thienemann Tivadar:** Mohács és Erasmus. 1924. 4.— P.
3. **Zolnai Béla:** A látható nyelv. 1926. 2.— P.
4. **Becker, C. H.** porosz kultuszminiszter és **Szekfű Gyula:** Gragger Róbert emlékezete. 1927. 2.— P.
5. **Hóman Bálint:** A magyar történetírás első korszaka. 1927. 2.— P.
6. **Máté Károly:** A magyar önéletírás kezdetei. 1927. 2.— P.
7. **Szerb Antal:** Az udvari ember. 1927. 2.— P.
8. **Fábián István:** A francia konzervatívizmus filozófiai alapvetői. 1927. 1.— P.
9. **Eckhardt Sándor:** Sicambria. 1927. 2.— P.
10. **Faludi János:** Dudith András és a francia humanisták. 1928. 2.— P.
11. **Máté Károly:** Irodalomtörténetírásunk kialakulása. 1928. 2.— P.
12. **Nagy József:** Kornis Gyula mint kulturpolitikus. 1928. 2.— P.
13. **Prohászka Lajos:** Vallás és kultúra. 1928. 5.— P.
14. **Zolnai Béla:** Balassi és a platonizmus. 1928. 5.— P.
15. **Tóth Béla:** Rousseauista politikusok. 1928. 2.— P.
16. **Keresztúry Dezső:** A nemzeti klasszicizmus essay-irodalma. 1928. 2.— P.
17. **Weszely Ödön:** Pedagógiai alapfogalmak változása. 1928. 2.— P.
18. **Szerb Antal:** Magyar preromantika. 1929. 5.— P.
19. **Eckhardt Sándor:** Magyar humanisták Párizsban. 1929. 2.— P.
20. **Zolnai Béla:** Körmondát és tiráda. 1929. 4.— P.
21. **Weszely Ödön:** Az egyetem eszméje és típusai. 1929. 4.— P.
22. **Farkas Gyula:** Romános-romántos-romantikus. 1929. 2.— P.
23. **Husztai József:** Janus Pannonius és Anjou René. 1929. 2.— P.
24. **Máté Károly:** Sajtó és tudomány. 1929. 2.— P.
25. **Thienemann Tivadar:** Irodalomtörténeti alapfogalmak. 1930. 13.— P.
26. **Kastner Jenő:** Együgyű lelkek tüköre. 1929. 3.— P.
27. **Eckhardt Sándor:** Az utolsó virágének. 1930. 2.— P.
28. **Nagy József:** Gróf Klebelsberg Kuno mint publicista. 1930. 2.— P.
29. **Zolnai Béla:** Mikes Kelemen. 1930. 3.— P.

REVUE
DES
ÉTUDES HONGROISES

Sous les auspices de l'Académie Hongroise des Sciences
dirigée par

Zoltán Baranyai
chargé de cours
à l'Université de Szeged
(4, Chemin de Miremont, Genève)

Alexandre Eckhardt
professeur à l'Université
de Budapest
(1., Györi-út 24.)

8e ANNÉE — 1930

PARIS

Librairie ancienne Honoré Champion 5, Quai Malaquais (V^e)

Ungarische Jahrbücher

Zeitschrift für die kulturellen, sozialen und wirtschaftlichen
Fragen Ungarns und seiner Nachbarländer, begründet von

Robert Gragger

herausgegeben von

JULIUS VON FARKAS

Band X. 1930.

Walter de Gruyter & Co.

Berlin und Leipzig

CORVINA

Rivista di scienze lettere ed arti della Società Ungherese-
Italiana

MATTIA CORVINO

diretta da

Alberto Berzeviczy

e redatta da

Tiberio Gerevich e Luigi Zambra

(Budapest, I., Horthy Miklós-út 49.)

Anno X. 1930.

TIPOGRAFIA FRANKLIN
BUDAPEST

MINERVA

SZERKESZTI
THIENEMANN TIVADAR

TARTALOM

TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az országokban való sok
romlásoknak okairól.

MÁTÉ KÁROLY: A könyv morfológiája.

SZERB ANTAL: Vörösmarty-tanulmányok.

KRITIKAI SZEMLE: Farkas Gyula: A magyar romantika.
Pukánszky Béla.

TUDOMÁNYOS IRODALOM.

BUDAPEST, 1930
EGGENBERGER-FÉLE KÖNYVKERESKEDÉS
RÉNYI KÁROLY BIZOMÁNYA
IV., Kossuth Lajos-utca 2.

Ára 4 pengő.

MINERVA-TÁRSASÁG

névvel 1921-ben tudományos társaság alakult. A társaság célja: a magyar szellemi élet történetének művelése. Tagja lehet a magyar tudomány minden barátja, aki az évi tagdíjat beküldi. A tagok a *Minerva* folyóiratot tagdíjuk fejében kapják.

A társaság vezetésére a következők választották meg: Elnök: Gombocz Zoltán, alelnök: Hóman Bálint, titkár: Farkas Gyula, szerkesztő: Thienemann Tivadar.

A Minerva-Társaságra és a folyóiraatra vonatkozó minden közlemény a Minerva-Társaság címére küldendő (Pécs, Központi Egyetem).

*A Minerva-Társaság tagdíja: évi 8 pengő, amely részletekben is beküldhető. Előfizetés jogi személyeknek évi 12 pengő. Könyvkereskedésben 16 pengő. A póstatakarékpénztári csekk számla száma: *58.688.*

I N H A L T

TURÓCZI-TROSTLER, JOSEPH: Aventin und Magyarai.

MÁTÉ, KARL: Morphologie des Buches.

SZERB, ANTON: Vörösmarty-Studien.

ANZEIGE. Béla von Pukánszky: Julius von Farkas: Die ungarische Romantik.

AZ ORSZÁGOKBAN VALÓ SOK ROMLÁSOK- NAK OKAIRÓL.

— Forrástanulmány Magyar István könyvéről. —

MAGYARI ISTVÁN irodalmunk ünnepi alakjai közé tartozik. Helyét Beöthy Zsolt jelölte ki, de úgy, hogy a felfedezők pátoszával s a történeti kontraszthatás kedvéért egyúttal túlméretezte az alakját: Magyar a protestánskor legjelentékenyebb prózaírója; megoldja Pázmány magyar nyelvét; előkészíti Zrinyit; leghatásosabban juttatja kifejezésre a protestáns-katolikus ellentét gondolatát. Ez az ítélet lényegében megokolt, de sohasem tudott teljesen meggyőzni. Mindig az volt az érzésem, hogy Magyar alapjában véve léghíjas térben áll, atmoszferikusan el van szigetelve, körvonalai elmosódnak. Igaz, ott van mögötte a polemikus irodalom, török harctér s a török hódoltságkorabeli Magyarország, — mindez talán elég lehet politikai-történeti, szociológiai háttérnek, de szelleminek, emberinek semmiesetre sem elég. Világképe korához képest szokatlanul teljes: profán és világi irodalom, történelem, földrajz, népismeret, babona és tudomány egyaránt helyet kap benne. E páratlan anyagi gazdagság láttára önkénytelenül is azt kérdezi az ember: hová tartozik, kiktől tanult, hogyan illeszkedik bele korának szellemi koordináta-rendszerébe? Mi az eredeti, mi a kölcsönzés benne? Mi az összefüggés emberi struktúrája és stílusformája között?

Anyagának dogmatikus-teológiai része olyan, hogy az könnyen tolla ügyébe eshetett, csak úgy, mint bármelyik kor- vagy kartársának, különösen, ha hiteles az az adat, hogy járt Wittenbergben; ezzel szemben vannak olyan ideológiai-történetfilozófiai elemei, amelyek csak közvetett forrásokból, kerülő utakon juthattak hozzá. Míg ezeknek a forrásoknak, utaknak a kérdését nem tisztáztuk, addig sem Magyar, sem a benne megtestesülő embertípus problematikáját nem tudjuk megközelíteni. S ezen kívül van még valami, ami gondolkodóba ejti az embert: stílusának különös kétlakisága.

Helt a i sűrített, zsúfolt népiessége jellemző a neofitára, aki azon igyekszik, hogy elterelje a gyanút idegen eredeté-

ről, de a leleplezéstől való félelmében túlzásokba esik s egy-egy óvatlan pillanatban germanizmusaival menthetetlenül elszólja magát. Stílusa egyébként híven tükrözi szellemifelekezeti alakváltozásait. B o r n e m i s z a mozgalmas, nyugtalan nyelvi képzelete szándékosan keresi a szokatlan, problematikus helyzeteket, motivális akadályokat, hogy aztán könnyű szerrel megvegye őket. Ha kifogy a tárgyból, önmagával viaskodik. Ő a virtuóz-típus a protestánskor írói között. P á z m á n y közös nevezőre hozza eredendő racionalizmusát s új-skolasztikus iskolázottságát: a barokk „unio logica“ érdekében mozgósítja a polemikus irodalom minden nyelvi eredményét. Mondatainak tágabb, magasabb és mélyebb háttérre van szükségük, hogy érvényesülhessenek.

Magyari különbözik mind a hármuktól. Gyökeresebben népies, ezért természetesebben hat, mint Heltai, híjával van a Bornemissza virtuóz nyelvi képzeletének, Pázmány logikai pátoszának. Ott azonban, ahol eredeti, ahol tiszta humanizmusa s magyar protestantizmusa „mérsékelt“ barokká egyesül, olyan közvetlen, modern, mintha csak egy idősebb archaizáló kortársunk szólna hozzánk. Ez az egyik Magyari. De az esetek jó részében, amikor gondolataival más világok nézőpontjaihoz igazodik, hirtelen elveszti nyelvi-akusztikai érzékét és tájékozódó képességét, nem bír az idegen eredetű, deformált anyaggal, kiejti kezéből a vezető s összetartó fonalat, bőbeszédűvé válik, céltalan ismétlésekbe bocsátkozik, hangja nem fog, mint az olyan emberé, aki egy tőle idegen ritmus törvénye szerint kénytelen beszélni. Mondatai — az egyik innen, a másik onnan, — mintha véletlenül kerültek volna egymás mellé s most az író akaratából, egymástól függetlenül menetelnének ismeretlen logikai cél felé. Ezek a törések belső szerkezeti meg hasonlás jelei olyankor, amikor Magyari idegen forrásokból eredő tartalmakat közvetít.

Magyari szövegben, lapszálon nagyszámú könyvcímet, híres neveket idéz, főleg teológusokét s történetírókét. Aki azonban ismeri a kor irodalmának szellemi összetételét, önállótlanágát, eleve tisztában van vele, hogy Magyari még csak színét sem látta a felsorolt munkák jórészének: a mi szempontunkból azonban még így is fontosak, mert segítenek megállapítani vagy legalább is körülírni azt a légkört, amelyben főműve gyökerezik.

I.

Török-irodalom.

Az első határozott, eddig is ismert, de soha végig nem követett nyom az európai török-irodalomhoz vezet.¹ Ez az irodalom — (állománya szerint: történeti ének, krónika, röpirat, ujság, prédikáció, imádság, zsoltár, látomás, útleírás, napló, exklamáció, konzultáció, jóslat, stratégiai értekezés) — a nikápolyi csata első lecsapódásaival kezdődik. A török terjeszkedésével egyre hevesebb hullámokat vet, a legnagyobbakat s legmeredekebbeket Konstantinápoly elfoglalása, Mohács, Buda eleste, Zrinyi, a költő halála körül. Művelői egyháziak és világiak, pápák, császárok, bíbornokok, püspökök, fejedelmek, tudósok és költők, hadvezérek és kalandorok; nagy és nemzetfölötti névsor: Enea Silvio, X. Leo, II. Orbán, I. Miksa, Phil. Callimachus, Joh. Cuspinianus, Hieron. Balbi, Luis Vives, Henricus Stephanus, Paulus Jovius, Jac. Wimpfeling, Th. Bibliander, Laz. Schwendi, A. Dudith, Joh. Sleidanus, Erasmus, Hutten, Luther, D. Chytraeus, Busbeque, Melancton, Joah. Camerarius, K. Peuncer, Nic. Frischlin és Joh. Turmair-Aventinus. A középkor-végi hangulat s a hutteni „élni-gyönyörűség” végletei között találkozóhelye a legkülönbözőbb filozófiáknak és történetfilozófiáknak, álláspontoknak és világszemléleteknek, dogmatikus hitnek és adogmatikus eretnekségnek, formáknak és műfajoknak. A horizont tágításában, a háttér mélyítésében, a földrajzi gondolat, népismeret fejlesztésében, a nemzeti érzés tudatosításában, a dicsőség új, profán fogalmának nagykorúsításában majdnem olyan része van, mint a humanizmusnak. Állandó izgalomban tartja az amúgy is izgatott s ideges Európát. A török haretér közelsége és eseményei kifogyhatatlan gyűjtőanyaggal táplálják. Összefogó keretül az egyetemes keresztény szolidaritás eszméje, ezen belül a humanizmus új kultúrtudata, mindenekelőtt azonban a metafizikai hatalom, a mitosz rangjára emelt „török-

¹ A török irodalomhoz v. ö. tanulmányomat: Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. (Deutsch-Ungarische Heimatblätter. 1950 : 25. l.)

félelem“ szolgál. Ez a félelem, igaz, kevés íróban válik igazi megrázkódtatássá, életté és vérré, a legtöbbszörnél rendszerint csak divat, elmélet és didaktika kérdése, tömegpszichózis eredménye, történefilozófiai alkalom arra, hogy klasszicisztikus pózban, időszerű tartalommal töltsék meg a régi antik-barbár ellentétet, olykor azonban olyan mélyről jó, hogy lángra lobbantja a retorikát s egyetlen nagy kórussá forrasztja Európa minden hangját.²

A magyarság a török vonatkozású irodalom révén válik európaivá s ébred önvédelmi harcának mélyebb értelmére, történeti küldetésének tudatára. Magyarország a kereszténység védő bástyája: ezt a metaforát humanista légkörben egy új, magyarbarát „disztancia pátosza“ alkotta abban a pillanatban, amikor az európai kultúra értékeit fenyegető veszedelem felismerésével megindul a veszedelem egyetlen elhárítójának, az eddig gyűlölt magyarságnak etikai-érzelmi átértékelése. (Minerva 1924, 7, 1.). Elsőnek Enea Silvio szerez neki polgárjogot a világirodalomban.

Ungari, qui hactenus nostrae fidei clypeus, nostrae religionis murus fuere... Soli fideles Ungari perseverant, non tamen diu stabunt, nisi adjuvi. Et hi quidem muri loco nobis ad Orientem remanserunt, quo diruto, neque Theutones, neque Bohemi, neque Poloni satis tuti erunt. Non asperi montes, non alta flumina iter impediunt. Nihil erit victa Hungaria Turcis invium, nihil insuperabile orbis imperium quaerentibus.³

S ő az irodalmasítója annak a másik képnek is, amely Magyarországot áldott földi paradicsommal azonosítja. Ebből a másodikból hajt ki a kezdetben tisztára materialis jellegű, később egyre inkább átszellemülő *Extra Pannoniā non est vita*-szállóige, amelyet az olasz Caelius Rhodiginus hozott első ízben forgalomba. Az elsőt rövidesen száz meg száz száz visszhangozza, ismétli, variálja Európaszerte, a második nemsokára fájdalmas emlékké dermed.

² V. ö. pl. Ad principes populūque Christianū, de bello adversus Turcos gerendo... Gulielmi Brussii Scoti Consilium. Selectissimorum Orationum Et Consultationum De Bello Turcico, variorum et diversorum Auctorum voluminis Quarti Pars altera, Ex Recensione N. Reusneri Jurisc. Consil. Saxon. Lipsiae, 115. 1.

³ *Aeneae Sylvii Piccolomini Senensis... opera, quae exstant omnia*, lib. I. fol. 682; 908. 1.

„O regnum olim opulentissimum: o auream provinciam: o terrarum decus: quomodo sic ex te nitor omnis abscessit? quomodo sic abiit color optimus? Ubi vigor ille tuorum hominum? ubi reverentia, quam tibi omnes gentes impdebant? ubi majestas Regis? ubi gloria?“ kérdi már Enea Silvio.⁴

A nikápolyi ütközet jó sokáig utoljára egyesíti egy nemzetfeletti cél érdekében egész Európát. Kevéssel utána már megindul a világra szóló csatavesztés, általában a török ellenállhatatlan előrenyomulásának történetfilozófiai értelmezése. A hanyatló, büntudatos, haláltáncot járó középkor Isten kezét látja a dologban: az egyetemes erkölcsi romlás megtorlást követel, a török Isten haragjának a vesszeje. E gondolat ősi helyén, a bibliában, erkölcsi-teológiai s nemzeti vonások eredője. Krisztiánizálódása (s egyben európaizálódása) pillanatában kivetkőzik nemzeti jellegéből, s csak etikai funkcióját tartja meg: Isten haragjának „új“ ostórai, a hunnok, avarok, germánok, magyarok váltják fel a biblia pogány népeit. Egyszer-másszor politikai harcok ütközőpontjába kerül, s ilyenkor előre veti későbbi jelentése árnyékát: így amikor a pápa meg a császár egymást okolja a tatár-dúlásért.

Most, hogy a magyar egyenrangú félként vesz részt a keresztény Európa életében, a törökre hárul a büntető küldetés végrehajtása. A humanizmus elhomályosítja a gondolat erkölcsi vonatkozásait, a „tragikus vétség“ magvát, inkább csak arra szorítkozik, hogy esztetizálja, heroizálja a küzdelmet és eseményeit. A reformáció viszont újra etikai tartalmat önt a heroizmusba, újra jogaiba iktatja a bűn és bűnhődés dialektikai processzusát, de úgy, hogy egy füst alatt két részre, Krisztus és Antikrisztus egyházára osztja a világot s minden bajért az Antikrisztus híveire és hirdetőire hárítja a felelősséget. Luther⁵ maga éppen ezért olyan természetesnek és szükségszerűnek tartja a büntetést, hogy eleinte tudni sem akar az elhárításáról:

Wider den Türcken streyten | ist ebenso vil | als Gott widerstreben | der mit solcher Ruten unser Sünd heimsucht. (S teszi ezt bizonyára a magyarországi protestánsüldözések hatása alatt.)

⁴ Opera, 757. l.

⁵ Vö. D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Weimar 1897. Bd. 19, 542 ll.

Csak Mohács után változik meg az álláspontja, de akkor is kijelenti:

Ein Christ sol dem übel nicht widerstehen | sondern alles leyden.

A német reformáció előkészíti,⁶ a magyar protestánsok pedig végrehajtják, teljessé teszik a régi gondolat átpolitizálódását, azzal, hogy környezetük belső feltételeihez szabják. Ebben a formájában vezető motívuma, irányítója egyfelől Melius Juhász Péter, Félegyházi Tamás, Bornemisza Péter, másfelől Telegdi Miklós, Pázmány Péter dialektikájának; determinálja a protestáns vallásos, hazafias-feddő költészetet (Radán Balázs, Szegedi Kis István, Szkárosi Horvát András, Batizi András), a bibliai epikát (Farkas András), szóval a XVI. század második felét s a XVII. század első negyedét, érzelmi, világnézeti, sőt belső strukturális vonatkozásaiban is. A bibliafordító Károlyi Gáspár önálló könyvben foglalkozik vele (Két könyv. Debrecen, 1565). Zrinyi nagy eposzában lényeges eleme a történetfilozófiai s metafizikai alapépítménynek. Az ellenreformáció diadalrajutásával veszít nyugtalanító, zaklató, teremtő erejéből, s beolvad az egyetemes barokk antitézisbe, helyesebben egyesül vele. Ez az a pont, amelyből le lehetne vezetni a külön magyar barokk formanyelvét. Magyarai benn él a hagyomány folyamában. De munkája megírásához a formai ösztönzést, a mintát mégsem innen, hanem a német irodalomtól kapta.⁷

⁶ A gondolat geneziséhez s magyar sorsához v. ö. Thienemann, Minerva, 1924, 2—20. l. — Fr. Spitta, Die ungarischen Königslieder, Göttingen, 1909.

⁷ Az egész korszak, középkor vége, humanizmus, reformáció szellemi háttéréhez, európai szempontból: Fr. von Bezold: Aus Mittelalter u. Renaissance, München 1918; W. Dilthey: Auffassung u. Analyse des Menschen seit Ren. u. Reformation. Ges. Schriften II. 2. Aufl. Leipzig 1921; R. Stadelmann: Vom Geist des ausgehenden Mittelalters. Halle a/S. 1929; német szempontból: P. Joachimsen: Der Humanismus u. die Entwicklung des d. Geistes, Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft u. Geistesgeschichte, 1930: 419. II. magyar szempontból: Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus. Minerva, 1924; magyar irod. történeti szempontból: Pintér Jenő Magyar irodalomtörténete II. 1930.

II.

Aventinus.

Johannes Turmair-Aventinus⁸ (1477—1534) a XVI. század legnagyobb német történeti elbeszélője. Conrad Celtis és Cuspinianus tanítványa Bécsben, a Dunai Tudós Társaság tagja s bizonyára Magyarországon is megfordult. Azok közé tartozik, akikben nem maradt meg formának, hanem vérré vált, nacionalizálódott a humanizmus szelleme: történetiszemlélete egyéni, közvetlen, különös keveréke középkori csodahitnek, metafizikának s a renaissance új realizmusának. Főműve az *Annales ducum Boiariae* (Első kiad. 1554; németül: 1566) tele van a legfurcsább magyar vonatkozásokkal. Haladó szellemű, eretnek hajlamú katolikus, valójában már csak egy utolsó, formai lépés választja el a reformációtól: élettartása, kritikája, racionalizmusa szerint a Luther hívei között van a helye. Három nagy ellenséget ismer: a pápát, a franciát, a törököt. Nincs az a protestáns prédikátor, aki keményebben ítélné meg a katolikus egyház, a papság visszaéléseit, erkölcstelenségét. Gyűlöletéből kijut a zsarnok istentelen nemességnek s a jobbagysanyargató tisztartóknak, igaztalan bírácoknak is.

Ebben az általános erkölcsi romlásban keresi a török vész okát egy röpirata, amelyet valószínűleg Mohács időpontjában írt s 1529-ben, Bécs ostromakor, még egyszer átdolgozott. Nyomtatásban csak 1563-ban jelent meg egy gyűjteményes munkában a következő címmel: [Das dritte Buch | dess achtbaren und wirdigen Herrn Johannis Aventini] Darinn Ursachen unsers | der Christen | jammers | unnd noch grössers verderbens | wo man die Ursachen nicht abthut. Auch wie sich die alten in sölchen

⁸ Vö. Th. Wiedemann: J. Turmair, Freising, 1857; Fr. X. von Wegele: Geschichte der d. Historiographie. München u. Leipzig 1885. 261 ll. u. a.; Aventinus. Bamberg 1890; E. Fueter: Gesch. der neueren Historiographie, München u. Berlin, 2. Aufl. 1925, 194 ll.; Riezler. Johann Turmairs genannt Aventinus Sämtliche Werke. München. Bd. 5; u. a. Geschichte Baierns, Gotha 1905. Bd. 6. Aventinus magyar vonatkozásaihoz és fordításaihoz: O. Rademacher, Neues Archiv der Gesellschaft für ält. deutsche Geschichtskunde 1887, 12: 561. ll., és Heinemann, u. o. 1887, 15: 63. ll.

nöten dareyn geschickt | unnd wie man
solchem Jammer und Elend wider den
Türcken fürkommen sol. Item zum letzten |
woher die Saracen und Türcken jren ur-
sprung | wie sie nach einander regiert |
was sie für Krieg wider die Christen
geführt | angezeigt und vermeldet wer-
den.¹⁰ Magyarai fő művének a címe: Az Orszagokban Valo
Sok Romlasoknac Okairol, Es Azokbol Valo Meg Szabadu-
lasnac Jo modgiarol¹⁰ — ez a találkozás szembetűnő, de nem
feltétlenül meggyőző. Aventinusnak Lajos magyar király
halála, Magyarinak „az mi elnyomorodott országunknac, es
elkeseredet nemzetsegiünk nec, ez egynehany esztendőben, az
pogansag miat, soc korban valo allapodasa es valtozasa“
adja kezébe a tollat. De ha Aventinus kijelenti „Ich schreib
alles guter meinung | warnungsweiss | niemant zu lieb noch
zu leid | wie die sach schlecht an jr selbst...“ Magyarai pedig:
„Senki bosszusagara nem irtam, sem gyalazattyara, sem ma-
gam mutogatásomból...“, aztán

„Dass aber alles dester verstendi-
ger sey | dest leichter im kopff
gefasst möcht werden | ist diss
Buch in füngg theil getheilt. Im
ersten werden angezeigt die ursach
sölchs jamers. Zum andern gewisse
zeichen noch grössers verderbens |
thut man die ursach nit ab. Zum

„Negy resze leszen penig ez kis
könyünc. Az első resze az orsza-
gokban es birodalmakban valo val-
tozasoknac okairol szol. Az maso-
dic nagio romlasokkal fenyegeti
az szofogadatlanokat. Az harmadic
az reghi Sidó kereszttyenek nec, az
töb pogan és kereszttyen feiedel-

⁹ Türkische Historien. Von der Türcken Ankunfft | Regierung |
Königen und Keysern... Item: Von der Türcken Religion unnd Gesetz...
Auss Italienischer Sprach in unsere Teutsche verdolmetscht, durch
den Hochgelahrten Heinrich Müller | der Rechten Licentiaten und
freyen Künst Magister. Endtlich ist mit angehenckt von Ursachen der
Christen verderben | und wie man sich in solchen nöhten schicken sol.
Vorhin in Teutscheer Sprach nie an den tag kommen | und alles in drey
Bücher eygetheilt... Gedruckt zu Franckfurt am Mayn. MDLXIII. —
Az Ursachen új kiadása: *Joh Turmairs genannt Aventinus* sämtliche
Werke I. München 1881. 171. ll., vö. Fr. Muncker: Zwei kleinere
d. Schriften Aventins. München 1879; A. von D r u f f e l: Sitzungsberichte
der k. b. Akademie der Wiss. Hist. Klasse. 5. Mai 1879.

¹⁰ Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okai-
ról. Sárvár 1602. Kiadta F e r e n e z i Zoltán. Budapest 1911 (Régi Magyar
Könyvtár, 27.). A következőkben ezt a kiadást idézem.

dritten | wie sich die alten Christen | Heyden Juden | gläubig | ungläubig | in solchen nöten gehalten haben | was jnen begegnet sey | so sie solche gewarnung verachtet der nit war genommen haben. Im vierdten theil wirt angezeigt | wie man vorkommen soll sölichen jemerlichen sterben und verderben. Zum letsten das herkomen der Saracenen und Türcken.“

Ez az egyezés már nem lehet véletlen találkozás eredménye. Semmi kétség: Magyarai ismerte s fölhasználta Aventinust. Az egyes részek alcíme még kétségtelenebbé teszi ezt a kapcsolatot (Magyarai könyve ugyan csak négy részből áll, de a hiányzó ötödik is előkerül, legalább tartalma szerint beolvadt a negyedikbe):

Aventinus, VI. 1.:

Der erste Theil. Von den ursachen | und grossen missbreuchen | Weltlich | Geistlich | auss denen volgt der zorn Gottes | und sölich sterben und verderben | solch jamer und not | das Land | Viech | und Leut | jung und alt | ob einem hauffen verderben müssen.

Aventinus, XVII. 1.:

Der ander Theil diss Büchleins darinn angezeygt werden | gewisse Zeichen noch grössers verderbens | thut man obgenannte ursach nit ab.

Aventinus, XX. 1.:

Der dritte Theil dieses Büchleins | wie sich die alten Christen | Heyden | Juden | gläubig und ungläubig | in solchen nöten gehalten haben | was jn begegnet sey | so sie solche gewarnuss veracht haben.

Aventinus, XXV a) 1.:

Der vierdte Theil dises Büchleins | wie man sich schicken möcht in solchen grossen nöten.

meknec hozzanc hasonlo nyomorusagban valo peldaiokat szamlallia elő. Az negyedic arra tanit meg, mijs mihez tartsuk magunkat, ha meg akarunk szabadalni...“

Magyarai, 58. 1.:

Első Resz. Melyben szoloc, az pusztasagnac okairol, mellyec miat meltan büntet az Isten, ez soc ver ontassal. romlassal. pusztasaggal, es keserü rabsaggal.

Magyarai, 146. 1.:

Masodic Resz. Melyben meg mutatatic, bizonyos ielekböl | hogy meg ennelis nagjobb nyomorusag feiünkre szallando, ha az elő szamlalt vetkekböl ki nem akarunc terni.

Magyarai, 180. 1.:

Harmadic Resz. Melyben azt mutatom meg, hozzanc hasonlo nyomorusagban, mihez tartottac magokat, az mi előttiunc valo Sidoc, poganioc es keresztienc, es mit czelekettenc.

Magyarai, 206. 1.:

Negyedic Resz. Mely io utat mutat benne, es meg tanit reia, mihez kellesec mi nekünkis ez soc romlasokban es ver ontasokban magunkat tartanunc... .

A keret s a fejezetcímek teljesen kimerítik Aventinus röpiratának gondolatmenetét. Abban a pillanatban, amikor Magyarai kisajátítja e gondolatmenetet, akarva-nemakarva vállalnia kell lépésének minden következményét, a röpirat kielemezhetetlen atmoszferikus velejáróival együtt, ezáltal eleve megköti a kezét s kiszolgáltatja magát Aventinus történeti optikájának. Munkájának terv- és alaprajza kezdettől fogva készen áll, tájékozódásának pontjai, okfejtésének iránya meg vannak határozva. Csak e határokon belül élhet a maga relativ szabadságával. Él is, sőt gyakran vissza is él vele, jobban a kelletnél. A gondolatmenetet meg-megszakítja, elhomályosítja, másfelé tereli, de előbb-utóbb mindig visszatér hozzá. Technikailag ez abban jut kifejezésre, hogy a fejezetek elejét rendszeren szószerint vagy majdnem szószerint fordítja, a későbbi szöveget már csak kivonatosan, tartalma szerint, képeiben, érveiben adja vissza, hogy aztán huzamosabb időre teljesen függetleníse magát tőle. Gyakran oldalakon keresztül önállóságot mimel vagy más források hajtóerejét követi, de mindig akad egy-egy mondata, utalása, hasonlata, amelyben Aventinusra ismerünk. Eljárásának nyelvi-technikai s eszmei vonatkozásait, eredetiségének mértékét csak részletekbe menő filológiai egybevetés képes megvilágítani. Mindenesetre érdekes, sőt izgalmas dolog megfigyelni, mintájának érzékeny, ellenőrizhető visszhangjaként lépésről-lépésre hogyan izmosodik a Magyarai hangja. S a belső hangmegfelelés jelentőségét még csak emeli az a körülmény, hogy Magyarai stílusproblémája kicsinyített mása az egész korénak. Mindjárt az első rész bevezetése jellemző példája a teljes önmegtágadásig menő nyelvi hűségnek:

Aventinus I., VI a) II.:

Ein yeder Bauwer weiss, wol
wenn man eim Wasser | eim Bach
| sein gang | sein fluss weren wil
| muss man dem ursprung nachfragen
| vnnd denselben abgraben
| oder es ist alle arbeit umb sonst
| der Bach lesst sein fliesen und
rinnen nicht | dergleichen die ge-
lehrten Artzet | fragen vor fleissig
nach den ursachen der kranckheit
| als bald sie die selbigen finden |

Magyarai I., 58 .ll.:

Nem alitok ez föld kereksegeben,
oly csztelen, es böltsegetől meg-
fosztatot embert lenni, ki azt nem
tudna, hogy ha valaki, meg akarya
folyasatul, az folyo patakot allatni,
annac leg előszöris, az viz eredetit
es forrasat kellesec fel keresni,
ha munkayat heiaban valonac
lenni nem akarya: az mint szinten,
hogy az ertelmes orvos Doktorocis,
leg először is, az betegsegnecc okat

und trösten | ists halb artzney |
ist dem krancken schon geholffeen
| Er wöll dann nicht volgen dem
treuwen Rath der Artzet.

Darumb sprechen die alten La-
teiner und Griechen | ist auch ein
war sprichwort | Posita caussa
ponitur effectus. Ist eine alte regel
der alten weisen | Ist in Teutsch
das die meinung | Als bald die
ursach vorhanden | volgt von nö-
ten hernach das des ursach ist |
wo fewer ist muss von stunden
hitz und werm und brennen auch
da sein | wil man ein ding weren
| thut man die ursach nit ab |
lescht das fewer nit | entzeucht das
holtz nit | tregt yemer holtz zu |
so ist es alles verlorn was man an-
hebt | man zündt das fewer nur
hefftiger | ye lenger ye mer an So
man aber die ursach hinweg thut
| so geht alles | so darauss volgt |
von jm selbst ab | und brennt
nimmer. Darumb ist von nöten das
man am ersten fleissig der ursach
nachfragt | von wann söleh ver-
derben | beider Land | Viech und
Leut kompt. Dann wie ein alt
Sprich wortist | Nichts ohn ur-
sach.

So gerecht gewaltiger Herr uber
die welt | und uber die mass ein
gütiger Vatter ist Gott | wo söl-
cher jamer ist muss von nöten
gross ubel und verschuld da seyn
| dann Gott thut kein unrecht |
strafft so grausam keinen unver-
dienter sach | weil er der aller
barm hertzigest ist...

szoktac fel keresni, mellyet fel ta-
lalvan, könnyebben ellene alhat-
nac az betegsegnek: Mert minden-
kor könnyeb az olytan artasok-
nak ellene allani, melyeknek okat
ember elmeivel meg foghatya.

Igen fel vöt es szokot mondas
penig az, minden bölt Philosophu-
soknac, posita caussa, ponitur effec-
tus: hogy valahol forras vagyon ot
viznekis kell lenni, mint szinten
hogy ahol tüz vagyon, ot meleg,
es egesis vagyon, mert az tüz en-
nelkül nem lehet. Valamig az esz-
köz el nem vetettetic, az fac az
tüzről el nem hanyattatnak, es az
lang meg nem foytatic, de söt töb
töb, eszköz rakatic a tüzre, mind
addigis csak heiaban igyekezel az
tüzet meg oltani, mert ugy az
egesnek ereye szem latomast neue-
kedik. Ha penig az eszközöket az
tüzről el vonszod, ezac ő magatul
is megaluszc az tüz. Ezert azert így
leven, igenszükseges, mindeneelőtte,
ennec szorgalmatosan vegere menni,
miokai legyenec az keresztyen or-
szagokban es birodalmokban való
soc változasoknac, miert es honnan
szarmazzanac, az egh alat valo
nemzetsegekre, es meg az oktalan
barmokrais, az soc fele veszedel-
mec, romlasoc, verontasoc, mert
oknelkül semmi sem szokott lenni.

Amaz egy öröкке valo mely-
seges Iehova Istenec, ki minden
allatokon uralkodic, bizonyara oly
igen nagy veghetetlen igassaga, es
io volta, hogy szükseg legyen va-
lami nagy büntetésekre való okok-
nac ot ielen lenni, valamely or-
szagot, es nepet ily kemeny rom-
lasockal, ehseggel, döghalállal, ver-
ontassal es pusztasaggal ostoroz...
stb.¹¹

¹¹ Az egyezéseket egyébként a következő összeállítás mutatja:
Aventinus I. rész VI; XI; XIII. ll. ~ Magyari I., 61; 84; 86; 88. ll.

A feltétlen hűség lassan, de szemlátomást kivonatoló, sűrítő vagy bővítő „hűtlen hűség“-re fordul: Magyarai próbálgatja a maga hangját, hogy utána újból meg újból alárendelje az Aventinus vagy mások hangtörvényének.

*

Aventinus német humanista, Magyarai ortodox protestáns.

Aventinus megjárta a humanista történetírás olasz és német iskoláját, tartásán, tekintetén nyomot hagyott a renaissance antik-áhítata s legnagyobb felfedezése: az öncélú emberi érték, az önmagában kielégülő, autonóm szépség első sejtelme. A görög-római mult választott hazája, otthonosan jár-kél árnyékai s emlékei között. Magyarai horizontja szűkebb. Racionalizmusa nem tud esztetikai szemléletről, szépöncélúságról. Humanizmusa szinte kizáróan tárgyakra s motivális helyzetekre szorítkozik. A lényeg ritkán érinti. Ismeri Aesopust, hivatkozik Homerosra, Sophoclesre, Euripidesre, Ovidiušra, Aristotelesre, Martialisra, Pliniusra, Cicerora, Tacitusra..., de mindez inkább csak tartalmatlanná s fénytelenné vált név, hasonlat, analógia, háttérétől levált tanú, s nem élő vagy új életre keltett örökség: egyszerűen része a történeti apparátusnak, Magyarai elítél, elhárít magától úgyszólván mindent, aminek nincs vagy nem lehet épületes, javító, erkölcsnemesítő célja: táncot, zenét, virágéneket. Szolgája, nem ura az etikai gondolatnak; annál kevesebb érzéke van az arány s a mérték etosza iránt. Aventinus — s itt történetlátásának egészére gondolok — az isteni gondviselés s a humanista

A. I. r. VIII. l. ~ M. I., 124. l. A. I. r., VIII. l. ~ M. I., 128. l. (Egyező gondolatmenet; helyenként szószerinti megfelelés). — *Aventinus* II. rész XVII. ll. ~ *Magyari* II., 146; 148—149. ll. (Részben szöveghű fordítás; szórványegyezések). — *Aventinus* III. rész, XXII. ll. ~ *Magyari* II., 156. ll.; A. III. r. XX. ll. ~ *Magyari* III., 180. ll. (Helyenként szószerinti fordítás; egyező gondolatmenet; egyéb forrásokból származó betoldások). — *Aventinus* III. rész, XXIII. ll.: *Wie sich unsere Vorwätter | die alten Teutschen | gehalten haben in solchen nöten* ~ *Magyari* III. 205. ll.: *Az regi nemetec mint viseltec magokat* (Részben szószerinti fordítás). — *Aventinus* IV. rész, XXVI; XXVIIa) ll. ~ *Magyari* IV., 210; 235. ll. (Helyenként pontos megfelelés; egyező gondolatmenet vagy szempontok). — *Aventinus* V. rész XXVI. a) ll. ~ *Magyari* IV., 255. ll. (Tatárokról, szaracénokról, törökökről.)

fortuna-gondolat ellenőrzése mellett bonyolítottatja le a világtörténelem kozmikus drámáját. Ez a dráma lassanként kisiklik a kettős ellenőrzés tirannisza alól s ennek megfelelően epikusra fordul: század század, nép nép után hömpölyög előre parttalanul, s úgy fogad magába mindent, ami a véletlen isteni szeszélyéből beléje torkollik: mesét, mondat, népi s irodalmi hagyományt.

Magyari elejétől végig megmarad a történeti eleve elrendelés álláspontján. Szemét egy pillanatra le nem venné Isten irányító s büntető kezéről, úgy lesi minden mozdulatát, úgy keresi, értelmezi ritmusát minden jelenségben: egy hajfűrt nem válik fehérré, csillag vagy veréb le nem hullhat az ő akarata nélkül. Keresve sem találhatott volna megfelelőbb tanítót, dogmatikus-teológiai dolgokban merevebb, konokabb kalauzt, mint amaz tudós és Istenfélő Hunnius Egyed doctort, aki bebizonyította, hogy Papa Antichristus legyen.¹² E kérdésben Magyarai tényleg úgy hallgat rája, mintha a Szentírást olvasná. Egyszer-kétszer betűszerint adaptálja. Fontosabb azonban, hogy szellemi hátvédül használja. Csak abban különbözik tőle, hogy elvont okfejtéseit példákkal konkretizálja. Példáinak főforrása az Ótestamentom. Aventinusszal szemben mutatkozó anyag-többlete sokszor csak a biblicizmus határtalan túltengésének az eredménye. Ami egyéb anyagot külső históriákból, sok tudós embereknek írásokból szedegetett, Bonfiniusból, Sabellicusból, Paulus Joviusból, Antoninus Florentinusból, Nauclerusból, A. Krantzból, Melanchton barátjából: J. Camerariusból, *Eckermannjából*: J. Manliusból, K. Peucerből, — a Gesta Romanorumból, egyházatyákból, egy sereg földrajzi-történeti kézikönyvből, s nem utolsó sorban Aventinusnak kimeríthetetlen gazdagságú főművéből — hogy csak a

¹² Magyarai, 45. l. — Aegidius Hunnius műve. *De Ecclesia vera et hujus capite Christo: Itemque de Ecclesia Romana et hujus capite, Pontifice Romano, Antichristo* (Tom. Primus Operum Latinorum D. Aegidii Hunnii, Wittebergae Anno 1607 p. 1244 s. köv.) — magyarul Eszterházi Tamás és Kürti István fordításában (Sárvár 1602) — mély és maradandó hatást tett Magyarira, de inkább csak belső tartására; megerősítette racionalizmusában. Ez a hatás nem olyan kézzelfogható, mint az Aventinus esetében, de azért atmoszferikusan lemérhető. Az első rész terjedelmes teológiai fejtegetései el sem képzelhetők Hunnius nélkül.

fontosabbakat s filológiaiilag is ellenőrizhetőket említsem —, azt mind átültette a maga esztetikailag közömbös, etikailag érzékeny világképének nyelvére.

De van néhány lényeges vonása, amelyet mindenképen javára kell írunk: Aventinus gondolatmenetét mintegy magyar klimatikus feltételek közé helyezi; át meg átszővi helyi színekkel, új egyénfeletti s személyes jellegű vonatkozásokkal. Aventinus általános pápa- s egyházgyűlöletét határozottabb, magyarszabású pápistaellenességgé fokozza; magyar az égboltja, szeretete, felháborodása, könyörgése, jobbagya, katonája, hadnagya, tisztartója, papja. Ez az a pont, ahol nincs lekötelve senkinek. Nem szorul idegen támogatásra; ismeri hangjának erejét, akusztikájának természetét. Itt ma is tele van égető s izgató időszerűséggel.

A gondolati kezdeményezés legtöbbször Aventinus kezében van, az utolsó szó — nemzeti érzése — jogán azonban mindig Magyarai beszél. Ilyenkor szinte megszépül a prédikátor komor arca: valóban olyan, amilyennek Beöthy Zsolt látta.

Aventinus kerete zárt, de amellet olyan rugalmas, hogy nincs az a megterhelés, amelyet el ne bírna. Pedig Magyarai ugyancsak megterheli anyaggal. Müller gyűjteményében Aventinus röpiratára Luthernek 1529-iki török beszéde (*Vom Krieg wider den Türken*) következik. Minthogy épen a szeme ügyébe esett s megfelelt pillanatnyi diszpozíciójának, Magyarai a beszéd egyik-másik mondatát beleolvasztotta munkájába. De megnézte a gyűjtemény többi darabját is: a törökök történetét (*Von den Türckischen Kriegen*; kompiláció közvetlenül olasz, közvetve spanyol források alapján), a horvát származású, világjáró B. Georgievitz (Gyorgyevics) „török könyvecské”-jét, de mindenekelőtt a kiadó H. Müller tanulságos történetfilozófiai bevezetését, mely szellemében rokon az Aventinus röpiratával, s így érthető, hogy Magyarival is akad nem egy érintkező pontja.

III.

Erasmus: A Békességről.

Magyarinak van egy fejezete — *Az Bekesegről* —, mely teljesen elüt környezetének hangjától. Úgy tetszik, mintha az aranykor antik utópiája s az ótestamentomi próféták szenvedélyes békelátomása találkozna egy pillanatra a legnemezebb sztoicizmussal. Ez a hang ritka a reformáció korában s talán még ritkább a következőben, a barokkban. A magyar irodalomban alig, a világirodalomban is csak elvétve találkozunk vele ... lírai érzelmi fokon Balassinál (Adj már békességet ...), az okoskodás, lehiggadás síkjában az öregedő Pázmánynál, külföldön egy-két sztoikus költőnél, filozófusnál, misztikusnál, magányos eretneknél, Seb. Francknál, Thom. Morus-nál, Montaigne-nél, Giordano Bruno-nál, Grimmselshausen-nél, Spinoza-nál, az erasmistáknál. A középkori ember szemében háború és béke szükségyszerű, egyenlő értékű formák. Békegondolatában nincs szentimentális vonás. Az ő békéje erkölcsi fegyelenkérdése; chiliasztikus vágy és várakozás pillanatnyi visszfénye. Az „unio mystica“, „Isten szombatja“, „mennyei Jeruzsálem“ csupa külön-béke, amelyet az eksztatikus egyéni lélek, kontemplatív érzület köt Istennel, de úgy, hogy elhárít vagy kiolt minden racionalista ellenőrzést és beavatkozást. Az időtlenség győzelme a véges időn. A béke középkori fogalma tüstént megváltozik, mihelyt a ráció, szociológiai-világi szempontok irányítják, mihelyt politikai (III. Henrik német császár), nemzeti érdekekhez (Dante; Padua Marsilius; Defensor pacis; Jeanne d'Arc), az egyetemes keresztény (V. Miklós, II. Pál pápa) vagy egyetemes emberi szolidaritás eszméjéhez igazodik (II. Pius: Ad illustrem Mahometem Turcarum imperatorem epistola. Trivisii 1475). E jelentésváltozás legfontosabb tényezője a humanizmus s ezen belül az új-platonizmus. Ahol a tizenötödik századtól kezdve felvillan az örök béke ábrándja, ott félreismerhetetlen az újplatonista elemek közreműködése. Az első modern békegondolkodó, persze, csak a XVI. sz.-ban jelentkezik a vallási türelem s a politikai elfogulatlanság legtisztább fokán, a francia Jean Bodin személyében (Hetaplomeres). S milyen meredek út vezet még innen is John Locke-ig, William Penn-ig.

Charles Irénée de Saint-Pierre-ig, Leibniz-ig, Lessing-ig, Kant-ig, Herder-ig.

Zwingli s Kálvin nem ismeri a békét, csak az ideiglenes fegyverszünetet. Lutherból érzékeny füllel ki lehetne hallani a béke hangját — „Wer möchte aussprechen, was der liebe Friede für ein unaussprechliches Glück ist“ — sóhajt fel egy ízben, de mire felszínre ér, elnyomja, túlkiabálja a harc impresszionista larmája. Világnézeti, dogmatikus okokou kívül éppen érdes, hangos impresszionizmusa idegeníti el Luthert legnagyobb kortársától, Erasmustól.

Erasmus a béke csillagképe alatt született;¹³ életformájának uralkodó jegyei: a serenitas, harmónia, a feltétlen etikai s esztetikai nyugalomvágy. Sztoikus iskolázottsága csak megerősíti benne. Irtózik minden szennytól és zajtól. Iróniája, humanista gögje inkább csak menedék, védekezés minden ellen, ami testi-lelki megrázkódtatással járhatna. A harcnak csak egy formáját ismeri: a dialektikát. Párbeszédeiből hiányzik a szellem bipoláris (platoi) feszültsége; funkcióját a mindig monologisztikus (lucianosi) szellemesség látja el. Érthető, hogy ezt az apolitikus, habozó embert állandóan foglalkoztatja a háború és béke kérdése, már csak az európai helyzet, az időpont parancsából is, leveleiben, *Colloquia*iban s külön is. Pátosza itt emelkedik a legmagasabbra, szinte himnikus lendületet vesz. Pacifizmusa oly mély és feltétlen, hogy mint háborút a török háborút is elítéli, persze a Lutherével ellentétes elvi okokból. Ami békeképe és békehasonlata van a Ó- és Újtestamentumnak, ami békeérve a sztoicizmustól függő gondolkodásnak, azt mind felhasználja. Ha van benne fölény,

¹³ Vö. Minerva 1924: — Huizinga: Erasmus, deutsch von W. Kaegi. Basel 1928, 106. ll. és 161. ll. — A béke s a tolerancia kérdéséhez: Hans Prutz, Die Friedensidee im Mittelalter (Sitzungsberichte der Königl. Bayer. Akad. der Wissenschaften. Jahrg. 1915, 1. Abh. München 1915; Hans Prutz, Die Friedensidee, München u. Leipzig 1917, 18. ll.; W. Kayser, Rousseau, Kant, Herder über den ewigen Frieden! Leipzig 1916, 9. ll.; V. Engelhardt, Weltbürgertum und Friedensbewegung in Vergangenheit u. Gegenwart. Bd. I. Berlin 1950 — Joh. Kühn: Toleranz u. Offenbarung, Leipzig 1925; E. Wadstein: Die eschatologische Ideengruppe. Antichrist, Weltsabbat, Weltende u. Weltgericht... Leipzig 1896; Lotte Blaschke: Der Toleranzgedanke bei Sebastian Franck (Blätter für deutsche Philosophie. 2. Bd. Heft 1. 40. ll.)

ez már csak a pártfölötti álláspont etikai, iróniamentes tudata. A meggyőződés ereje itt szinte heroizálja az alakját. Nem humanista, hanem humánus (a szó herderi értelmében). Ezen a réven teljes joggal foglal helyet a „nagy“ felvilágosodás előcsarnokában. Ha van a tiszta rációnak zenéje, itt az is megszólal. Békét minden irányban, türelmet, egyforma mértéket minden emberrel szemben: ez a pacifista Erasmus eszményi követelése. Azonos motívumok azonos formákat teremtenek, ezért sokszor úgy tetszik, mintha Erasmus folyton megismételné magát, holott valójában csak fokozásról van szó.

A béke forrása, kútfeje, védelmezője, öregbítője minden földi s mennyei jónak. A legjobb dolog, amivel a természet az embert megajándékozta. Nincs ami méltóbb lenne hozzá. Nélküle nincs virágzás, nincs biztonságban semmi, nincs tiszta, szent vagy kellemes dolog a világon. „Quisquis Christum annunciat, pacem annunciat. Quisquis bellum praedicat, illum praedicat, qui Christi dissimillimum est“. Békét hirdetnek az angyalok s a próféták, Krisztus és az apostolok. Békesség és szeretet Krisztus legszebb hagyománya. Béke helyett azonban békétlenség, egyetértés helyett visszavonás uralkodik, nép nép ellen, párt párt ellen, felekezet felekezet ellen harcol: az egész világ egyetlen harctér.¹⁴ Minden ember egyesüljön a közös békevágyban.

Erasmus békeszózata mély és tartós visszhangra talál Európaszerte a hívők és hívek seregében. Ilyen kései visszhangja Magyar békevallomása. Ő maga utal Erasmusra *Az Hadrol Es Vitessegről* szóló fejezetben (253. l.), de még csak nem is sejteti, milyen mértékben függ tőle. Egyébként itt is hű marad eddigi technikájához: hol szószerint fordítja Erasmust, hol pedig magyar ekvivalenseket keres egyik-másik gondolatához. Önkénytelenül is érzi: numen adest, — hogy magyar szem-nem-látta, magyar fül-nem-hallotta világba lép. Méltó akar lenni hozzá. Áhitat fogja el: nyelve szelidebb, lirizmus teljes. Néhány lapnyi idillikus szélcsend, fegyverszünet a viharok s végletek között. Nem tudom, van-e még magyar

¹⁴ A *Colloquia*-kon kívül a következő munkák tartoznak ide: *Querela Pacis*. (Desiderii Erasmi Rotodami Opera Omnia, ed. J. Clericus Lugduni Batavorum, 1705. Tom. IV. p. 626. s. köv.); *Oratio de Pace et Discordia* 1706. Tom. VIII. p. 546. s. köv.); s főleg *Adagium Dulce bellum inexpertis* (1705. Tom. II. p. 951. s. köv.).

író, aki ilyen tisztán közvetítené Erasmus gondolat- és hang-lejtését:

Oh kívánatos és gyönyörűséges igazság, békesség és egyesség . . . Van-nak ugyan sokan, akik nem kívánják, főleg azok, akik nem a közönséges jóra, hanem a maguk hasznára néznek. Annál inkább óhajtják az értelmesekek s buzgó könyörgések által kérik az Istentől, mert jól tudják, milyen hasznos dolog. (Vö.: Erasmus, *Adagiorum Chil. IV., Centur. I. Opera II. 597.* és *Magyar IV. 229—250. l.*; szözszerinti fordítás.)

Erasmus egész Európához, sőt közvetlenül az egyházi s világi hatalom két képviselőjéhez, a pápához és a császárhoz fordul, ami már magában véve is nagyobb ünnepélyességgel jár: Magyarai a szerényebb magyar akusztika feltételeihez szabja evokációját. Erasmus Békéje az elméleti ember utópiája, nem valóság, hanem elvont eszmény; Magyarai Békessége is utópia, de szenvedélyesebb, türelmetlenebb joggal követelheti realizálódását, mert a maga közeli, mindennapos magyar nyomorúsága hívta életre:

O kívánatos és gyönyörűséges igazság, békesség és egyesség, vajjon s mikor jössz az mi elepedett és nálad nélkül megszakaszkodott szegény országunkban magadnak széket vetni és lakóhelyet szerezni. Vajjon s mikor foltozod meg elszakadozott ruháját édes hazánknak? Mikor vetsz véget az mi romlásaink miatt való bujdosásainknak?

A nemzetek fölött vagy nemzetek között álló Erasmus képtelen lett volna erre a hangra, mint ahogy német kortársai közül is talán csak az egyetlen Hutten jutott el — optimista fokon — a nemzeti érzésnek hasonló lírizmusához.

Kultúr- és stílusfegyelemben egy világ választja el a humanisták fejedelmét a magyar táborigaptól. De eszmeileg egy magasságban állanak. Erasmus nem ismer megalkuvást, ha békéről van szó, s elítéli a vérontás minden fajtáját. Magyarai is inkább akar az békességnek, sem mint az viadalnak szeretője lenni s csak végső szükség esetén helyesli a háborút, ha Istenünkért, hitünkért, országunkért, maradásunkért, özvegyekért, árvákért kényszerítettünk fegyvert fogni. Abban is egyetértenek, hogy Isten áldása nem lehet az olyan hadon, amelyet nem igaz okból, hanem államrezonból, nem a pusztítók ellen hazánk oltalmáért indítanak, hanem irigységből, kevélységből, gyűlölségből, felfuvalkodottságból, erőben, sokaságban való bizodalomból, hírnek név-

nek, gazdagságnak, birodalom növekedésének szomjúságából, hit örve alatt haszonlesésből.¹⁵

Magyarinak ezután a magyar erasmisták s ezen a réven a magyar szellem első európaizálói között van a helye. Annál is inkább, mivel az időrendben legelső (Pesti Gábor, Komjáti Benedek, Sylvester János) alig lépik át Erasmus világának belső küszöbét, a későbbiek pedig vagy idegenek s így csak periferikus, véletlen kapcsolatuk van a magyar szellemmel, vagy ha magyarok, egy-két esetet kivéve, mindvégig megmaradnak latin nyelvűségük, nemzetfeletti tartásuk mellett. Magyar az egyetlen, aki paradox egykézben egyesít erasmista magyar szellemet, de úgy, hogy magyarságán van a nyomaték.¹⁶

Turóczi-Trostler József.

¹⁵ A háború jellemzésében is Erasmust követi Magyar, helyenkint betűhíven. Erasmus, Opera, Tom. II. p. 951, 957—8. ~ Magyar IV. 235. ll., 235. ll. Legizgalmasabb az ütközet leírása: Magyar itt (IV. 254. ll.) virtuóz módon fordítja Erasmust (Opera, Tom. II. p. 953.).

¹⁶ Magyar záró-imájában Erasmus már csak önállóan eleme a hangszínek, ami érthető, mert ezúttal újra az Ótestamentom ragadja magához a szellemi irányítást. Magyar pedig az európai török irodalom egyik hagyományhű formájához, a török imákhoz és fohászokhoz igazodik, (Vö. C o s a c k: Zur Literatur der Türkengebete im 16. u. 17. Jahrhundert, 1871.) amelyek már előtte is utat találtak a magyar irodalomban, Pacifizmusa harciasabbra fordul. (Mellesleg: a legtöbb hivatalos oratio és félhivatalos consultatio is rövidebb imával vagy legalább doxológiával zárul.) Ezek az imák állandósult terminológiájukkal, közös képekkel (bűntudat, töredelem, Isten segítségül hívása; a kereszténység diadala Isten érdeke...) úgy hatnak, mintha egyetlen ősfornának lennének a változatai. Csak motivális helyzetükben, helyzeti energiájukban, az imádkozók egyéniségében (Luther, Melancton), szociológiai felekezeti vonatkozásaikban különböznek egymástól. Az ősfornát tényleg meg is találjuk: az Ótestamentomban (*Királyok Könyve* 2. 19; *Dániel* 9; ezenkívül *Judit*, 7). Magyarhoz szellemben közel áll Joh. Philippi-Sleidanus német történetíró híres *Precatio*-ja (*Commentarii de statu religionis et rei publicae Carolo V. Caesare*, Strassburg 1555. lib. 14.).

A KÖNYV MORFOLÓGIÁJA.

— Tanulmány a XVI.—XVII. századi magyar irodalom történetéhez. —

A KÖNYV TÖRTÉNETE, amely eddig inkább csak a bibliofilia műkedvelőinél keltett nagyobb érdeklődést, öncélú tudománnyá kezd alakulni. Egységes szempontok szerint igyekezik magába olvasztani azt, amivel eddig egyrészt a könyvnyomtatás és általában technikai külsőségek története, másrészt az irodalomtörténet, kisében pedig a műtörténet gyarapította a könyvre vonatkozó ismereteket. Mivel pedig a könyv az irodalom eleme és hordozója, a könyv történetében az irodalmiság történetének egy nagy fejezete tárul elénk.

Kísérletünk célja: figyelemmel kísérni a magyar könyv formai fejlődését a XVI.—XVII. század folyamán, s megállapítani azokat a tipikus jelenségeket, amelyek a könyvet belső és külső szerkezetében jellemzik, nevezetesen, a címlap kialakulását, az írói alázatosság és önérték formáit, a dedikáció fejlődését, végül a könyvnyomtató és olvasóközönség kapcsolatát a könyvvel. Mindeme jelenségeknek elvi magyarázatáról itt nem akarunk *szólni,* csupán az általános fejlődésnek a XVI.—XVII. századi magyar irodalomra eső szakaszát kívánjuk élesebben megvilágítani.

I. CÍMLAP.

1. Címlap nélkül. — 2. Latin és magyar cím. — 3. Név és helymegjelölés. — 4. Évszám. — 5. Reklám. — 6. Tartalom és könyvtörténet a címben. — 7. Kettős cím. — 8. Allegorikus cím. — 9. Barokk ízlés. — 10. Mottó. — 11. Hosszú cím.

1. A középkori kéziratoknak nem volt külön címlapjuk, hanem „Incipit libellus...”, „Hie beginnt das buch...” vagy „Kezdetik...” felírás után¹ mindjárt jött a szöveg. Így volt ez kezdetben a nyomtatott könyvnél is. Címlap nélkül, rövid címfelirat után kezdődött mindjárt a nyomtatott szöveg. Lassanként azonban változott a helyzet. Üresen maradt az első

* Vö. Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak Minerva-Könyvtár XXV. 1950.

¹ Pl. „Kezdetik ith vronk kenniarol valo predicacio.” Weszprémikódex, Nyelvelméltár II. köt. 1. l. — „Kezdetyk Iefufrol walo tyzen ewth yeles ymadfaag...” Gyöngyösi-k. Uo. 244. l. — „Eth kezdehnek Bodog azzon horay...” Festetics-k. Uo. XIII. köt. 1. l.

lap, erre rákerült a tartalomnak vagy a tárgynak néhány szavas megjelölése, ami már megfelelt a mai értelemben vett címlap legelemibb követelményeinek. Egyre több figyelemben részesült ez a kezdetleges címlap, díszítette is egy kis kép, jelvény, vagy fejléc, később pedig díszes keretbe foglalták az egészet.²

A magyar könyv történetének kezdetén nemcsak a címlap használata volt már általános, hanem a díszítmények divata is kialakult.³ Az első tisztán magyarnyelvű nyomtatványnak, Komjáti bibliafordításának címlapján már ott a díszítmény: a magyar címer, Sylvester grammatikájának pedig díszes keretbe foglalt címe van. A fejlődés fokozatai azonban így is nyomonkövethetők hazai példák alapján.

A Budai Krónika, Hess András nyomdájának legnagyobb és legjelentékenyebb produktuma (1475), még az ősi állapotot mutatja: még címlap, sőt cím nélküli. Mindjárt az ajánlással kezdődik:

Ad uenerandum d[omi]n[u]m Ladizlau[m] prepopitu[m] ecclesie buden[sis]: p[ro]thonotariu[m] apoftolicu[m]: necnon uiceca[n]cellariu[m] fereniffimi regis Mathie i[n] cronica hu[n]garor[um] Andree p[re]fatio.

Ma használatos címét (Cronica Hungarorum)⁴ csak később kapta a praefatio címe alapján.

A fejlődés következő foka az, midőn már van a könyvnek címe, de még nincs külön címlapja. Ez is túlhaladott állapot ugyan már a magyar könyv történetének kezdő szakában, minthogy azonban nincsen fejlődés átmenet nélkül, e címlaptalan formával bőven találkozunk nemcsak a XVI., hanem a XVII. század folyamán is. Főleg kisebb nyomtat-

² Vö. Johannes Luther: Ideendiebstahl in dem dekorativen Bücherschmuck der Reformzeit. Zeitschrift für Bücherfreunde I. (1897/98) 463. l.

³ Az első könyv, amelynek címlapja volt, állítólag 1462-ből való, de bizonyos, hogy egy kölni nyomdász 1470-ben már csinált címlapot. Vö. Heinrich Meisner: Büchertitelmoden. Uo. VIII. (1904/5) 59. l. — Svend Dahl: Geschichte des Buches. Leipzig, 1928. 84. l. — Gulyás Pál: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Budapest, 1929. 16. l. — Fitz József: A könyv története. Budapest, 1950. 66. l.

⁴ Vö. Szabó Károly: Régi Magyar Könyvtár II. k. 1. sz.

ványok, rövid széphistóriák és históriás énekek maradtak ránk címlap nélkül.⁵ Kései klasszikus példája e címlap nélküli állapotnak Misztótfalusi Kis Miklós híres „Mentsége” (Kolozsvár, 1698).

2. A különálló címlap alkalmas arra, hogy a könyvről minél többet közöljön. Rákerül lassanként a címlapra a tárgy megjelölése, a szerző neve, a nyomtatás helye és éve, valamint a könyvnyomtató neve is, és így a cím egyre több lesz, egyre bővül.

Komjáti bibliafordításának címlapján szerző, évszám és helymegjelölés még hiányzik, s mivel a könyv végén ú. n. *kolofon* sincs, a nyomtatás helyét és idejét csak a nyomdász ajánlásából lehet megállapítani, a szerző kilétét pedig dedikációjából.

Figyelemreméltó ezen a címlapon, hogy kétnyelvű (latin-magyar), tipikus átmeneti forma. A cím ugyanis nem alkalmazkodott azonnal nyelvben is a könyv szövegéhez, eredeti latinságát még sokáig megtartotta. Mintha a könyvcím nem is tartoznék az „együgyü keresztyén olvasóra”, hanem csak a tudósoknak szólna. Sokáig találunk még latin című magyar históriás énekeket,⁶ a XVII. század végén is kísért egy-egy vegyes, vagy tisztán latinnyelvű cím. Feltűnő, hogy pl. Zrinyi Török áfiumának első kiadása is latin címmel jelent meg.⁷

Csak akkor éri el a magyarnyelvű cím teljesjogúságát, midőn az eredetileg latin című munkák az újabb kiadásnál magyar címet kapnak, mint Istvánfi Volter királya,⁸ vagy a lévai névtelen Trójai Veszedelmé.⁹ De ez az átalakulás

⁵ Vö. pl. uo. I. 1588, 1592, 1594, 1711. stb. sz.

⁶ Pl. Illosvai Péter: *Historia Alexandri Magni...* Debrecen, 1574., Kákonyi Péter: *Historia Astiagis Regis...* Uo. 1574., Fabricius István: *Historia: Ex Parteny: Nicenensis: De Amatorys: affectionibus collecta.* Kolozsvár, 1577.

⁷ *Symbolum Illustrissimi Domini Comitis Nicolai Zrinyi: Nemo me impunè lacessit. Dulce et decorum est pro patria mori. Mors et Fugacem persequitur virum.* (H. n. 1705.)

⁸ *Historia Regis Volter* (Debrecen, 1574.) újabb kiadása: Szép Roevid Cronica, az iffiv Volter Kirallyrol... (Kolozsvár, 1580.)

⁹ *Historia continens verissimam excidii Troiani cavssam...* (Kolozsvár, 1576.) újabb kiadása: Paris: *Es Görög Ilona Historiaia...* (Uo. 1597.)

mindenesetre igen lassú folyamat volt, hiszen az első tisztán magyar című könyv, amely ránk maradt, már 1541-ből való (Sylvester Sárvárott készült Új-Testamentoma).

3. A könyv történetének további folyamán egyre bővül, egyre terjedelmesebb lesz a címszöveg. Ennek oka a könyvek számának növekedése. Amíg csak egy-két könyv van, nem kell közelebbről meghatározni, miféle Szent Pál-levelekről, vagy melyik Orthographia Ungarica-ról van szó. Komjáti Benedek nem azért nem nyomatta rá a címlapra a nevét, mintha névtelen akart volna bárminő okból maradni, hiszen a könyv dedikációjában nyíltan megmondja kilétét. A nyomdász is beszámol munkájáról, s nemcsak nevét, vagy a nyomtatás évét tudjuk meg az ő végszavából, hanem még a hónapot, sőt napot is, amelyen a könyv elkészült. Egyszerűen azért nem került rá mindez a címlapra, mert nem látszott fontosnak. A legelső nyomtatott magyar könyvet nem kellett a többitől megkülönböztetni pontos „bibliográfiai adatokkal”, erre csak akkor volt szükség, mikor a könyvek nagyobb számban kerültek forgalomba. Ekkor az olvasóközönség kedvéért már rákerült a címlapra a szerző és nyomdász neve, a nyomtatás helye és éve is.

Pesti Gábor Új Testamentumának címében már ott a fordító neve és a nyomtatás éve (1536), Sylvester nyelvtanának címe pedig már a hely megjelölésével is megbővül (Neanesi, An[no] 1539). S ha ettől az időponttól kezdve általánosnak még nem mondható is a név, hely és év megjelölése, kétségtelen, hogy egyre szokásosabbá lesz. Nemsokára azt kell kivételnek tekinteni, ha ezek az adatok hiányoznak a címlapról.

4. A megjelenés évszámának jelölése is fejlődésnek, stílusváltozásnak van alávetve. Kezdetben nagyobbára arab számjegyekkel találkozunk, a XVI. század második felében pedig a római számok arányszáma növekszik. A barokk-izlésű XVII. században a rejtett évszám jön divatba. Ez az akrostichonnal és anagrammával rokon tudós játék az évszámot valamely ügyesen megválasztott jeligébe foglalja oly módon, hogy a római számjegy-értékű betűk összege adja meg az évet. Egy 1611-re szóló kalendáriumban¹⁰ találjuk a legkorábbi ilyen rejtett évszámot:

¹⁰ Nyomtatta Farkas Imre, Keresztúr, 1611.

Anno ChrIstI VerI DeI & hoMInIs (= 1611).

Akkor ügyes ez a tudós játék, ha találó versbe, epigrammába tudja foglalni az évet, mert számértéket képviselő betűknek felhasználatlanul nem szabad maradniok. Sikerült tehát a következő „Distichon continens annum“:

October paCeM LethaLI opprefserat IgnI,
At nVnC paCIIs Iter gratlor ILLe petIt (= 1615).¹¹

A század második felében már magyar mondásba elrejtett évszám is akad.

Anno: VraM IesVs ChristVs, DorgaLd meg à sátánt! (= 1666)

— olvassuk egy hitvitázó munka címében.¹² De ez a próbálkozás nem tökéletes, mert vannak benne kihasználatlan betűk.

Egészen különösen hat ilyen évrejtés, ha vegyesen latin és magyar mondásból kell kibetűzni, pl.:

Anno Pro nobIs passVs aC MortVVIs, IstIs In angVstIIIs Defendet nos; azaz: KI mI érettVnk szenVedet S-meg-hólt tarcsa meg életVnket.¹³

Mi sem természetesebb, mint hogy a XVIII. század elfordul ezektől a fogásoktól és visszatér az évszám egyszerű jelölésére. A monumentálisabbnak és ünnepélyesebbnek érzett római szám is csak jubiláris kiadványokra, díszművekre korlátozódik a megszokott, hétköznapi arab számok helyett.

5. A címek további fejlődésébe a reklám momentuma is belejátszik, ami szintén a könyvek számának növekedésével kapcsolatos. Addig, amíg kevés a könyv, nincs szükség reklámra, mikor azonban tömegcikké válik a könyv, önkéntelenül kifejlődik a verseny és megszületik a reklám.

Ekkor jönnek nemcsak a szép-históriák, hanem egyéb munkák címében is a könyv szép és gyönyörűsége, hasznos és szükséges voltára való hivatkozások.¹⁴ „Igen Zep Kenyw ...“

¹¹ Rerum in Transsylvania anno Domini 1615. gestarum Ordo & Series. Kolozsvár. (Töredék.)

¹² Czeglédi István: Egy veres tromfosdit iádtzo Sandal Barátomnak, játék el-vesztéseért valo meg-piricskeltetése.

¹³ Kassai András: Centuria Questionum ... Bártfa, 1644. (A betűkből 1643 jön ki.)

¹⁴ A német irodalomban is schön, artig, ergetzlich, lustig, kurtzweilig, nützlich stb.-nek nevezik a könyveket. Vö. Bader: Vom Büchertitel einst und jetzt. Zeitschrift für Bücherfreunde VI. (1902/3)

dicsekszik egy katolikus vitatkozó munka címe,¹⁵ „Igen szép és szükséges predicacio...” mondja Bornemisza Péter egy könyve címében (Sempte, 1578).

Különösen jó ajánlólevél e korban a hasznosság. A „hasznos könyvetské” bevonul a címbe¹⁶ és szinte végéig nem látni a sok hasznosságnak. Az a könyv a kelendő, „Mely minden Olvasónak nem csak gyönyörűségére, [hanem] sokféle hasznára-is szolgálhat”¹⁷ vagy „Mellybe szép és gyönyörűseghes historiák, es annak fölötté *ieles tanusagok*, ekes intések foglaltatnak”¹⁸. Valósággal megduzzadnak a címek a dícsérő jelzők és dicsekvések tömegétől.

— Elő Jó cselekedeteket szolgáltató lelket feltamasztó tisztító biztató gazdagító alkalmaztató változtató taplalo nyugtató örvendeztető vezelő erősítő nemesítő hitrül...¹⁹

hangzik egy ilyen jelzőkben bővelkedő reklám-cím.

6. A reklámcsinálás nem utolsó eszköze a könyv t a r t a l m á n a k a címében való elmondása. Már Méliusz Péter szereti könyveinek tartalmát a címében pontokba foglalni²⁰ s ez a szokás csak erősbödik a század folyamán. A mai olvasóra egészen különösen hat, amint elmeséli a címében Sámson cselekedeteit,²¹ vagy Jákob pátriarka fiának, Józsefnek történetét, kezdve azon, hogy bátyjai eladták, és végezvén Egyiptomban, midőn megismertette magát velük és „vigasztalást hozà ismet az ő vén Attyánac”²²

69. l. — Rudolf Fürst: Die Mode im Buchtitel. Das litterarische Echo III. (1900/901) 1089—1098. Sp.

¹⁵ Draskovics György: Igen Zep Kenyw, az Kezenseges Igaz kereztyen hytnek regysege, es Igassaga mellett... Bécs, 1561.

¹⁶ Magyar István: Az Országokban való soc Romlasoknac okairól... irattatott... *hasznos könyvetské*. Sárvár, 1602.

¹⁷ Szepsi Csombor Márton: Evropica Varietas... Kassa, 1620. (Címben).

¹⁸ Draskovics János: Horologii Principum... Grätz, 1610. (Cím).

¹⁹ Érsekújvári K. Orbán, Debrecen, 1687.

²⁰ Vö. A Debreczembe öszve gyült kereszteni praedikatoroknak igaz es szent iras szerint való vallásoc... Debrecen, 1567. — Az egész szent irasbol való igaz tydoman... Uo. 1570. — Igaz Szent Irasbol ki Szedettet Enek... Uo. 1570.

²¹ Kákonvi Péter: Egy szép Historia, az nagy erős Samsonról... Kolozsvár, 1579.

²² Nagy-Bányai Mátyás: Historia Az Jacob Patriarcha fiáról Iosephrol... Kolozsvár, 1580.

Az ilyen vásári kikiáltásokra emlékeztető tartalom-elmondások mellett a későbbi fejlődés folyamán a könyvtörténet is megjelenik a címben. Némi irodalomtörténeti érdeklődés jele is ez egyúttal, de más itt a cél. Azzal akarja a könyv címe a figyelmet felhívni, hogy elmondja, ki írta vagy ki fordította a munkát különböző nyelvekre. Arra esik tehát itt a hangsúly, hogy nagy nevek, irodalmi tekintélyek állanak a könyv, vagy helyesebben a szerző mögött. Elmondja, hogy milyen híres tudós írta, bővítette, vagy fordította egy nagynevű mecénás oltalma alatt és most ki tolmácsolta magyar nyelven a nagymultú könyvet.²³ Vagy pedig eldicsekszik a könyv azzal, hogy hány kiadást ért már meg, milyen újabb részekkel gazdagodott, hogy így kelendőségével bizonyítsa kiválóságát.²⁴

7. Több tipikus címforma kifejlődése kísérhető figyelemmel. A leggyakoribb, amely még a XVIII. század végén is erősen divatozott, a kettős cím. Igen valószínűnek látszik, hogy ez a kettősség a kétnyelvű cím csökevényes formája, amelyben a latin címhez *azaz, avagy* kötőszóval kapcsolódik magyar nyelven való bővebb kifejtése.²⁵ Erre a legkorábbi

²³ Pl. Feiedelmeknec Serkentő Oraia, Az az, Marcvs Avrelivs Csaszarnac eleteröl. Az Hires Gvearai Antaltól, Spaniol Orszagban Accitania Varassanac Püspöketöl, Az ötödíc Carol Császárnac Tanacosától, Historicussától, Prédicatorától íratattot három könyvec. Mellyeket az Fenyés es Felseges Frideric Vilhélmvsnac Saxoniai Herczegnec parancsolattyara Spaniol nyelvböl, hozza advan az Francia es Olasz nyelveken valo irasokat, Deac nyelvre fordítot, es szamlalhatatlan sok valogatot sententiackal, ekes mondasoekal, tanusagoekal, az könyvnec leveleinec szelein ertelmesebb olvasasnac okaert meg vilagositot Wanckelius Ianos. Most penig ez Serkentő Oranac első és harmadic könyveit Az Tekintetes es Nagysagos Vrnac &c. Felső Wadaszi Rakoczi Györgynec parancsolattyara magyar nyelven tolmacsolta Pragay Andras Szerencsi Prédicator. Bártfa, 1628.

²⁴ Pl. Tanáchkozás, mellyet kellyen a' különböző vallások-közzül választani: Melly, Leonardus Lessius &c. irasából Magyarra, Veresmarti Mihály, Baronya vármegyéből; Posoni Canonok &c. által fordittatott. Es, Először magam, 1611. Másodsor, az Meiszner roszszalkodására rövid felelettel 1612. Harmadsor, azon Tanáchkozás meg-szerzésenek; és mind háromnak vezető Táblájának hozzá-adásával most nyo(m)tattatott M.DC.XL. Esztendőben, mindenkor itt Posonban.

²⁵ Divatozott ez a németben is: M. Opitz: Zlatna oder von Ruhe des Gemüts (1625). — Vö. Heinrich Klenz: Seltsame und altgangsames Büchertitel. Zeitschrift für Bücherfreunde XV. (1925) 95. l.

példát Dévai Biró Mátyás helyesírásának címében találjuk: „Orthographia Vngarica. Azaz, Igaz iraz Modiarol valo tvdoman...“ (Krakkó, 1549). Ettől kezdve aztán megvan majdnem minden könyv címében: „Catechismus Minor, Az az...“²⁶ „Agenda az az...“²⁷ „Poncianus Historiaia: az az...“²⁸ „Cronica, avagy...“²⁹

8. A címadás fejlettebb fokán a könyvnek tárgyi, vagy tartalmi megjelölése helyett valamely jellemző szóval, mintegy allegorikusan mutatnak rá a munka tartalmára. A legelső ilyen nem-tárgyi címet Heltainak egy ritka nyomtatványa őrizte meg számunkra:

„Hálo. Mellyel a megtestessült ördeg, a Papa Antichristus Hispaniaba az együgyü iambor Keresztyéneket, az Euangeliomnac köuetöit, halhatlan álnakságoekkel és mesterségöckel meg körüli, ki keresi, meg fogja... stb.“ (Kolozsvár, 1570).

9. Az allegorikus címek egyre gyakrabban fordulnak elő, s elterjedésükhöz nagyban hozzájárul a fordítások és átdolgozások révén a német irodalomban divatozó hasonló címek kultúrsa. Balassi Bálint Michael Bock-fordításán kezdve (Betegh Lelkeknek való fwues kertecyke... Krakkó, 1572) különösen a vallásos irodalomban, az imádságos és elmélkedő könyvek címében burjánzik fel az ilyfajta jelképes cím.³⁰

A leggyakrabban előforduló allegorikus vezérszavak a következők:

- tükör:* Pokoltol rettenteo es mennyei bodogsagra edesgeteo Tükör...
 [(Lépes Bálint, Prága, 1617.)
 Kiralyoknak tüköre... (Pataki Füsüs János, Bártfa, 1626.)
 Az Igaz Isteni Tiszteletnek Tiszta Tüköre... (Pozsony, 1658.)
 Szomorv Esetek Tüköre... (Komáromi Cs. Gy. S.-patak, 1661.)
 Aczel Tükör... (Debreczeni János, Debrecen, 1666.)
- út:* Igaz és Tökéletes bodogságra Vezérlő Ut... (Somosi Petkó János, Sárospatak, 1656.)
 Keskeny Vt... (Pápai Páriz Imre, Gyulafejérvár, 1657.)
 Idvességnék Vta... (Debreczeni János, Debrecen, 1665.)

²⁶ Heltai Gáspár, Kolozsvár, 1550.

²⁷ U. az. uo. 1559.

²⁸ Névtelen, Bécs, 1575.

²⁹ Valkai András, Kolozsvár, 1575.

³⁰ Vö. Egon v. Komorzynski: Zur Geschichte der Blume im deutschen Buchtitel, Zeitschrift für Bücherfreunde VII. (1905/4) 284–287. II.

- kapu:* Menyország Ki-nyitattott Egygyetlen-egy Szoros Kapuja...
[Várad, 1656.]
Idvösség Kapuja... (Nógrádi Mátyás, Kolozsvár, 1672.)
- kert:* Temető Kert... (Sélyei Balog István, Várad, 1655.)
Liliom Kertecske... (Pozsony, 1675.)
Keresztyéni Jóságos tselekedetekkel tellyes Paraditsom Ker-
[tetske... (Husztai István, Kolozsvár, 1698.)
Jó illatu Rosas Kert... (Zsigrai Erzsébet Rózsa, Bécs, 1705.)
- virág:* Lilium Humilitatis... (Técsi J. Miklós, Kolozsvár 1675.)
Titkos értelmű Rosa... (Tarnóczy István, Nagyszombat, 1676.)
Titkos értelmű liliom... (Tallián Péter, uo. 1679.)
A Kereszt nehéz terhe alatt el-bágyatt sziveket élesztő jó illatú
XII. Liliom... (Petrőczy Kata Szidónia, Kolozsvár, 1705.)

Mint hogy az ellenreformáció korának barokk ízlése újabb tápot adott e ma már különösnek és erőszakoltnak tetsző címadásnak, tömegesen találjuk a furcsábbnál furcsább könyvcímeket (Lelki legeltetés...³¹ Lelki Flastrom...³² Lölki Okvlár...³³ Kegyes Ajakak Áldozó Tulkai...³⁴). A nemesveretű barokk címek mellett (Adriai Tengernek Syrenaiia, 1651., Mársal Társalkodó Muranyi Venus, 1664) feltűnnek a vallási polémiai türelmetlenségére jellemző, közismert könyvcímek:

- Pápisták kerengője... (Tarpai Szilágyi András, Sárospatak,
[1661.]
Egy vén Bial orrára való Karika... (Sámbár Mátyás, 1664.)
Görcsös Bot; Amaz détzezes fekete Bonasusnak [= bölény] a'
[hátára... (Pósházi János, Sárospatak, 1668.)

Általános volt akkor e címbeli nyersség az egész nyugati irodalomban.³⁵

³¹ Kereszturi Pál, Várad, 1645.

³² Tolnai Mihály: A Sűrű kereszt-viselések habjai közt csüggedő leleknek lelki batoritása, Avagy: Olly... Lelki Flastrom, mellyel... stb. Kolozsvár, 1675.

³³ Megyeri Zsigmond, Bécs, 1658.

³⁴ Szakmári Pap János, Kolozsvár, 1707.

³⁵ Feltűnő könyvcímek pl.: Geistliche Schlafhaube. Wohl aufgeopferter Dudelsack. Geistliche Hosenträger. Canis latrans pro vero Christo és válaszirata: Baculus brevis et nodosus pro cane latrante. Ein gut paar der allerbesten Venetianischen Brillen. De vannak olyanok is,

10. Nem tartozik szorosan véve a címhez, de korán megjelent a címlapon a mottó. Történetét, kialakulását még homály fedi, de kétségtelennek látszik, hogy a nyomtatott könyv termeli ki. Nem lehetetlen, hogy az egyházi szónoklatban szokásos ú. n. „textus“, bővebb magyarázatra felvett „szent igék“ mintájára alkalmazták legelőször a könyv címlapján is az ilyen jeligét, mely katolikus és protestáns munkák címében egyaránt szokásos.

A legkorábbi mottót Pesti Gábor meséinek címlapján találjuk (1536). Két klasszikus idézet szerepel itt. Az egyik a fordításra vonatkozó Horatiusi sor: *Nec uerbum uerbo curabis reddere fidus Interpres*, a másik Plinius mondása *Aesopusról: Aesopus fabularum Philosophus*.

Később, amint a cím magyarosodik, a mottó is rendszeren magyar nyelvű, még pedig a kor vallásos érdeklődésének megfelelően bibliai idézet nem-vallásos tárgyú könyvek előtt is. Kezdhetjük ennek példákon való bizonyítását mindjárt Dévai Biró Mátyás *Orthographia*-ján, amelynek magyar mottója Márk evangéliumának egy verse. Katolikus íróknál itt-ott találkozunk a szentatyákból vett mottóval is,³⁶ a szentírási idézetek azonban az egész vonalon túlsúlyban vannak. Valósággal feltűnő, ha néha valamelyik klasszikus pogány író mondására akadunk,³⁷ annyira uralkodik e vallásos korban a vallásos mottó. A hitvitázó irodalomban a mottó is a polémia szolgálatába van állítva s az ellenfelek a Szentírás legerősebb helyeit olvassák egymás fejére.³⁸

amelyeket ma már idézni sem lehet. — Vö. Joh. Gottl. Bidermann: *De insolentia titulorum libroriorum...* Numburgi, 1745. — Joh. Ad. Bernhard: *Kurtzgefaste Curieuse Historie derer Gelehrten...* Frankfurt a. M. 1718. 650—654. ll., továbbá H. Meisner és H. Klenz id. m.

³⁶ Monoszlai András: *Apologia...* (Nagyszombat, 1588) Pál apostolnak a Rómaiakhoz írt leveléből, Szt. Ágostonból és Szt. Hieronymusból veszi jeligéit.

³⁷ Pl. Szegedi Veres Gáspár: *Szep roevid Historia két nemes iffiaknac igaz barátságokrol...* (Kolozsvár, 1578) *Martialis* két sorát idézi.

³⁸ P. „Meg felely à bolondnac az ü bolondsága szerent, hogy ne lattassec magánac, bölcznek lenni.“ *Proverb. 26.* (Perneszi Andrasnac valasz tetele, a Bornemisza Peter levelere... Nagyszombat, 1579.) — „2. *Timoth. 3. v. 8. 9.* Az meg veszett elméjü, es az Hitben meg vettetett emberek tovab nem mehetnek: mert ezeknek esztelensegek nyilván valo leszen mindenek előtt.“ (Pecs-Varadi Peternek... Feleleti, Pazmany Peternek... két könyvetskeire... Debrecen, 1629.)

11. A könyvcím fejlődésének e rövid történeti áttekintéséből is látjuk, hogy újabb és újabb elemek felvétele következtében a címek hihetetlenül megdagadnak. Annyira megnőnek, hogy pl. Geleji Katona István munkáinak címei hosszúság tekintetében sikeresen veszik fel a versenyt a külföldi cím-kolosszusokkal,³⁹ a pálmát azonban feltétlenül egy XVII. századvégi református halotti prédikáció nyeri el végtelennek látszó címiratával.⁴⁰

Benne van ebben a címben minden, ami egy halotti oratórióról elmondható. Megtudjuk belőle mindenekelőtt, hogy kik várhatják csalhatatlan reménységgel az életnek koronáját Pál apostol szerint. Elpanaszolja azután, hogy az igaz egyházi szolgáltnak valóságos igaz jutalmuk nem találtatik e földön. Megemlíti, hogy a boldog emlékezetű férfiú negyven esztendeig „izzadott” a pápai gyülekezetben és huszonnégy évig volt generális inspektor. Végül beszámol róla, hogy ezt a beszédet mikor prédikállotta el szomorúan a szerző a pápai temető kertben s hogy most az özvegynek vigasztalására tette közönséggé. S ha még hozzá vesszük, hogy ez a sok minden egyetlen mondatba van szorítva, némi fogalmat alkothatunk magunknak e cím szóbőségeből.

De akkor ez volt a szép, ilyen volt a divat, ez felelt meg a kor irodalmi ízlésének. El kell képzelni, mit érzett volna az érdemes szerző, ha valaki az ilyen gyönyörűen kicirkalmazott, bonyolult és dagályos címet a mai egyszerű, rövid és tárgyilagos formára leegyszerűsítette volna.

³⁹ Alphonsus Lasor a Varea: *Universus terrarum orbis scriptorum calamo delineatus...* (Patavii, 1715.) címe 117 szóból. *Der wahrhafte Farbenkoch ohne Maske* (Brünn, 1794.) címe 175 szóból áll. Említi H. Meisner id. h. 40—41. l.

⁴⁰ Hódosi Sámuel: *Pallyajat Alhatatossan megfuto Isten Hü szolgajanak el-tetetett Igassag Koronaja stb.* Debrecen, év n. (XVII. szd.) Vö. Szabó, RMK. I. 1578. sz. — Geleji Katona munkái közül az *Öreg Graduál* címe a leghosszabb.

II. ALÁZATOSSÁG ÉS ÖNÉRZET.

A) Névtelenségtől a hírnévig. — 1. Anonymitás. — 2. Látszólagos névtelenség. — 3. Pseudonymitás. — 4. Írói hírnév. — B) Alázatosságtól az önértzetig. — 1. Maga-kicsinyítés és maga-mutogatás. — 2. A kiadástól való félelem. — 3. Irigyek és rágalmazók. — 4. Írói önértzet.

A magyar kódexirodalmat, mint általában az egész középkort, belső forma tekintetében az írói névtelenség és alázatosság jellemzi. A XVI. században ezen a téren is gyökeres átalakulás indul meg. A névtelenséget az írói hírnévre való törekvés váltja fel, az alázatosság pedig mindinkább csak üres, konvencionális formáság lesz, amelynek álarca mögül egyre határozottabb, erőteljesebb vonalakból rajzolódik ki az önértetes, irodalmi munkásságára büszkén tekintő írói egyéniség.

Ezzel az átalakulással kapcsolatban két párhuzamos fejlődési vonalat próbálunk megrajzolni: az egyik a névtelenségtől a látszólagos anonymitáson át az írói hírnévhez, a másik a középkori alázatosságtól annak konvencionális formáin keresztül az írói önértetethez vezet.

A) Névtelenségtől a hírnévig.

1. Az első kérdés tehát az írói névtelenség, amely a középkor irodalmi hagyományának folytatása. Az írástalan szöveg névtelen szerzőjétől áthagyományozott örökség ez, mely a kódexirodalmon túl a kezdődő könyvnyomtatás korában is folytatódik.

E korban is még természetesnek, akaratlannak, magától értetődőnek látszik a névtelenség. Amint Komjáti Benedek nem a kar névtelenül maradni, de egyszerűen nem tartja fontosnak, hogy nevét kinyomassa a címlapon, úgy hallgatják el a többiek is nevüket: „A Jesvs Sirah könyve“ (Kolozsvár, 1551), vagy „A Bölts Salomon Kiralnac Könyvei“ (Uo. 1552) fordítói. Nem gondol vele senki, hogy ki a szerző, miként egy XVI. századi nyomtatvány címe mondja: „Az Tudos es Bölcz Doctor által, (kinec: neve) Nem gondolóc vele: össze szedöttet“.¹

¹ Igen hasznos es draga nemes receptum, avagy orvosság... Kolozsvár, XVI. szd.), vö. Szabó, RMK. I. 349. sz.

Ennek a hagyományos névtelenségnek a folytatását megtaláljuk még a XVI. század végén is, de ezek a kései Anonymusok — irodalomtörténeteink ilyenkor lévai,² pataki,³ vagy küküllei⁴ Névtelenről beszélnek —, már többnyire érzik, hogy névtelenségük kezd a többi „neves” könyvtől elütni. Látják, hogy író társaik már nem titkolják el kilétüket, hanem bevallják nevüket, sőt egyesek talán dicsekvésből nyomatják ki, hogy lássa, olvassa a világ és megmaradjon hírük-nevük. Éppen ezért a névtelenek szükségesnek érzik külön hangsúlyozni, hogy nevüket nem írták meg a versekben, mintha csak tüntetni akarnának konzervatív fel fogásukkal.

Ez dolgokat deakból ki fordítá.
Maga gondolattyában ezt ki írá,
Neuét ez énekben ő meg nem írá...

mondja a „lévai névtelen”.⁵ Verselőnk még ragaszkodik a hagyományos névtelenséghez s nem akar „modern” lenni. De hogy benne van már a levegőben a név-bevallás problémája, következik éppen a névtelenség bejelentéséből.

Elérkezik tehát egy olyan időszak, amikor egyesek már büszkén vallják magukat egy és más munka szerzőjének, vannak, akikhez ékes dícsőítő verseket intéznek barátaik vagy tanítványaik s ezekben az írói halhatatlanságot emlegetik, de ugyanakkor a másik oldal még fél a nyilvánosságtól s nem meri nyíltan bevallani nevét.

2. Ezeknek a bátortalan szerzőknek a lelkéből születik meg a név rejtés divatja: megmondják nevüket, de nem nyíltan, hanem elrejtve a versfőkben, akrostichonokban, (mezzo- vagy telestichonokban), esetleg szerzői anagrammában.

A XVI. századból bőséggel maradtak ránk akrostichonos magyar versek. E látszólag névtelen nyomtatványok szerzői a versfőkben megörökítették nevüket:

² Historia continens verissimam excidii Troiani... Kolozsvár, 1576.

³ Eurialusnac és Lucretiánac szép historiaia... Uo. 1592.

⁴ Historia Abigail vxoris Nabal etc. Debrecen, XVI. szd.

⁵ Id. h.

...per Andream Chegerii facta in Hungaricvm idioma e Latino tadvctvm...

— így betűzhető ki egyik históriás ének⁶ végső versfőiből Csengeri András neve.

A telestichon magyar versben szinte lehetetlen, különösen a XVI. századi kezdetleges rímelés mellett, mert a sorvégzódések oldalakon keresztül egyformák. Nem is találunk erre példát. Az is kivétel, hogy „Grobian verseinec magyar enekbe valo forditasa“ (Kolozsvár, XVI. szd.) latin bevezető versében a fordító, Csáktornyai Mátyás nevét ilyen telestichon-féle (inkább mezzostichon) őrizte meg.⁷

Ugyanilyen lelki beállítottságból ered a név a n a g r a m m á b a rejtése. Ez ritkább, talán azért, mert fortélyosabb a kitalálása. A legkorábbi szerzői anagrammák 1599-ből maradtak fenn: Autore anagrammatifmo *Amans Dei Animo* (= Ádámi János)⁸ és *Sto Athenarum castitas* (= Matthias Tsactornaeus).⁹

A névbevallás felé irányuló fejlődés következő fokán a szerző a munkájában, legtöbbször az utolsó versek valamelyikében már utal arra, hogy nevét a versfőkbe befoglalta.

⁶ Historia az Jersalem varasanak veszedelmeről... Debrecen, 1574.

⁷ A vers a következő:

Materies Typico fubridet lufa	Theatro,
Aptior excita reddi fore credita	Scena,
Tradit quo vitium culpanda piacula	Iungens
Tradit eo exactam penitus Virtutis	Amuffim
Horret enim Recti Specie(m) me(n)s quippe	Caduci
Inuifumq(ue) videt, quod feria munia	Tendit
Ad non illicitas tetricans, morofaq(ue)	Habenas,
Sed cūm peccandi fomenta licentia	Obarctet:
Vifa magis res Authori ceu cardine	Reddi
Euerfo, ut tali præpofteritate	Nitefcet,
Regula nequitia: Ipeculo fe crimen	Adarmet,
Talis fordicia est, & simplex mentis	Egestas,
Illectiua odij, fefe faftidit &	Vltrò,
Tantæ molis erit Iudica hæc fcire	Salefq(ue).

⁸ Az igaz iambor es teokelletes Baratsagrol valo Énec... Kolozsvár, 1599.

⁹ Régenten az Romai Feo Aszszonyoknac cifraság tilalmaról valo perlődésec az Tanacz előtt. Kolozsvár, 1599.

Regi Cronikakbol ezt ki szedé,
Enekekben hat reszre szepen rendelé,
Vtolso reszeben neuet be szerzé...¹⁰

ezt ismételteti és variálja Ilosvaival XVI. századi verselőink legtöbbje.

Sok példát találunk a rejtett név ilyenforma bejelentésére Tinódi Sebestyénnél, de ő kortársainál haladottabb álláspontot jelent egyébként is. Ő az első magyar verselő, aki munkáit összegyűjtve nyomtatásban jelenteti meg és könyvére büszkén rányomatja: *Tinodi Sebestien ßörzele*. (Cronica. Kolozsvár, 1554). Ebben a gyűjteményben többnyire olyan históriás énekek vannak, amelyeknek versfői is tartalmazzák szerzőnk nevét, s az utolsó versekben is történik utalás az akrostichonokra. Mindez a kor divatos költői játéka, hiszen a könyv homlokán hirdeti Tinódi szerzőségét. Ugyanezen a fokon áll körülbelül Ilosvai Péter is, aki legtöbbnyire a címlapra is ráteszi, az utolsó strófában is megmondja nevét, s ezenfelül még a versfőkbe is belefoglalja.¹¹

A szerző nevének ez a nyílt bevallása már egészen általános a XVI. század végén, ami nem jelenti ugyan azt, mintha a XVII. században nem volnának többé anonym könyvek. Megvan a névtelenség bizonyos mértékben ma is, csak más indító okokra vezethető vissza, nem pedig az alázatosságra.

3. Formailag bizonyos rokonságot mutatnak a névtelenséggel az álneves könyvek. Rokonságuk inkább csak külsőség, szellemükben már idegenek tőle: nem az alázatos középkor, hanem a raffinált XVII. század szülöttei.

A pseudonym könyveket három tipikus csoportra lehet elkülöníteni: 1. olyanokra, amelyek a szerző nevének kezdőbetűivel vannak ellátva, 2. tulajdonképeni álneves, tehát idegen néven kiadott könyvek, 3. hamis kelettel ellátott munkák csoportjára. Mindhárom típus eredetét vissza tudjuk vezetni a XVII. századra.

A szerző kezdőbetűivel való jelzést, amely a mai írói jegy őse, már Pázmány teljesen tudatosan alkalmazza. *S. T. D. P. P.*

¹⁰ Ilosvai: *Historia Alexandri Magni*... Debrecen, 1574. A szerző neve az akrostichonok végén így jön ki: ...Cvrcivs hec cecinit transcripsit Petrus in Ida[r.]

¹¹ Pl. Az nagy Szent Pal Apostolnac életéről, es halaláról szep historia... Kolozsvár, 1579.

(= Sacrae Theologiae Doctor Petrus Pázmány) jelzéssel több munkáját is ellátta.¹² Egyik vitairatában¹³ őszintén bevallja, mi készítette őt neve eltitkolására. Ugyanaz az ok vezette, mint Szent Pál apostolt, midőn a zsidókhöz szóló levelét névtelenül írta. A zsidók ugyanis „oly idegenséggel valának szent Pálhoz, hogy ha az ő nevét feljegyezve látták volna, sem halani, sem olvasni nem akarták volna az ő levelét”. Így kell tennie Pázmánynak is, mert Alvincziék annyira elidegenítették az „együgyű népet” a jezsuitáktól, sőt az egész egyházi rendtől, hogy nem is vették volna kezükbe a jezsuiták írását.¹⁴

Többen követték Pázmány példáját a pseudonymításban, így a konvertita Veresmarti Mihály is adott ki könyvet kezdőbetűinek megadása mellett.¹⁵ A legkomplikáltabb Balásfi Tamás eljárása, aki egy névtelenül megjelentetett polemikus írásában az ajánlás, illetőleg előszó alá neve kezdőbetűit tartalmazó mondásokat írt. Így pl. „Bertalan Türi Böre Pusztulálát” kezdőbetűi Balásfi Tamás Boszniai Püspök nevét adják. (Előszó).¹⁶

Szorosan vett álnevet is Pázmány használt legelőször. Róla legalábbis kimutatta az irodalomtörténet, hogy Szyl Miklós¹⁷ álneven ő írt.

¹² Az Nagi Calvinvs. Ianosnac hiszec egy Istene... Nagyszombat, 1609. — Egy Keresztien Predikatorvtl. S. T. D. P. P. Az Cassai nevezetes tanitohoz Alvinczi Peter Vramhoz. Iratot eot szep level... H. n. (Pozsony) 1609.

¹³ Alvinczi Peternek... feleletinek... megh rostalása. H. n. (Gréc), 1609. Első rész: Mi okból írtam az Öt levelet nyilván kifejezett név nélkül. (Kiadva: Pázmány Péter Összes munkái II. köt. Budapest, 1895. 621—690. ll.)

¹⁴ Id. h. 627. l.

¹⁵ V. M. B. A. P. C. Sz. L. K. K. O. M. (= Veresmarti Mihály, Batai Apátúr, Posonyi Canonok, Szent László Király Kápolnája Oltárának Mestere): Az Eretnekeknek adott hitnek meg-tartásáról... Pozsony, 1641.

¹⁶ A latin ajánló levél aláírása: *Thomas Benedictus Eleemosynis Exstitit Beatus* (= *Thomas Balásfi Electus Episcopus Bosnensis*). — *Epinicia Benedicto Nagi, alias, Soce...* Pozsony, 1616. — *Vö. Fraknói (Frankl) Vilmos: Pázmány Péter és kora. Pest, 1868—72. I. köt. 158—159. ll.*

¹⁷ Csepregi Mesterseg... Bécs, 1614. — *Vö. Fraknói, id. m. I. köt. 149. l.*

A legradikálisabb lépés az álnév használata terén az, midőn az író az ellenfél álruhájába öltözik. Pázmány egyik vitairatát a kálvinisták ellen¹⁸ Lethenyi István evangélikus esperes nevéen bocsátja ki, aki a reformátusokkal valóban vitatkozott is. Ily módon akarta a protestáns felekezetek között az ellentéteket még jobban kiélezni.¹⁹

Régi irodalmunk sok jelentéktelen írójáról természetesen ilyen esetleges álnévhasználat soha sem fog kiderülni, mert teljesen lényegtelen, hogy átlagkönyvek szerzői a maguk vagy mások ismeretlen nevéen írtak-e.

A pseudonym könyvek harmadik csoportjába a hamis keltezésűeket soroltuk. A legkorábbi adatot e téren Bornemisza Péter egy könyvének²⁰ hamis kelte (Sempte, 1578) szolgáltatja. Valójában egy évvel később jelent meg valami „titoc helyen“, miként azt egy ellenfele állítja.²¹ A hamis keltezés kétségtelenül onnan ered, hogy a szerzőt Semptéről távozni kényszerítették, de könyvét azért onnét keltezte, hihetőleg azért, hogy új tartózkodási helyét el ne árulja. Hogy azonban pl. Manlius János egy németújvári nyomtatványát²² miért keltezi „Velagos Varat“, arra elfogadható magyarázatot nem tudunk. Az anagramma divatja is jelentkezik az álarcos helymegjelölésnél: Pázmány egy prédikációja „Musiponiba (= Pisonium, Pozsony) Nyomtattatott“.²³

4. A könyvek az álnév használata idején általában már nem névtelenek, hanem neves írók művei, amellyel egyidőben kezdődik az írói hírnév és diésőség megbecsülése. Lassankint átment ugyanis a köztudatba, hogy a könyv megőrzi annak a nevét a jövőendő számára, a késő utódok koráig, sőt az örökkévalóságig, aki a könyvvel kapcsolatban áll.

¹⁸ Az Calvinista Predicatorok igyenes erkeolcseu tekelletessegének Tevkeore... Bécs, 1614.

¹⁹ Vö. Fraknoi, id. m. I. 135—134. l. továbbá Bothár Dániel: Lethenyi István. Pozsony, 1912. 8—14. l. (Kny. a Theologiai Szaklap 1912. évf.-ből.)

²⁰ Ördögi Kisirtetekről...

²¹ Perneszi Andrasnac valasz tetele, a Bornemisza Peter levele... Nagyszombat, 1579. — Vö. Szabó, RMK. I. 160. sz.

²² Beythe István: Köröztyeni Tudomannak reuid Summaya... Németújvár, 1582.

²³ Posonban löt Praedikatio... Pozsony, 1610.

Ez a meggyőződés a könyv mæcenásának, pártfogójának személyén keresztül általánosodott el. Nem múlik el a mæcenás dicsősége, mert a könyv megőrzi, ennél fogva nem enyészik el a könyv írójának neve sem, — ez a gondolat menete.

Már a XVI. század végéről találunk példát a mæcenás maradandó dicsőségének hirdetésére. Midõn az író biztosítja pártfogóját, hogy „io hire neue az hiuek közöt böczületben lezen mind örökké”,²⁴ vagy „mind ez világ végeig”,²⁵ akkor ez már annak a jele, hogy a maga szempontjából is értékeli a könyv időtlenségét. Másutt szerényebben csak azt hangoztatják, hogy mæcenásaik tisztességes híre-neve „az mi Regeny nemzetfegünkben nagy loka ig meg maradna es elne”,²⁶ és legalábbis „az következendõ maradékokra dicsiretes emlekezettel”²⁷ terjed.

De maguk a mæcenások is tisztában vannak azzal, hogy a nekik szóló ajánlások nevüket emlékezetben tartják. Egy XVII. századi imádságos könyvet szerzõje fõleg azért ajánlott mæcenásának,²⁸ mert az „kéváná sõt paranczolá”, hogy írjon valami kicsiny könyörgõ könyvecskét, mely neki holta után „mint egy emlékeztetõ bizonyfagha” legyen.

Ebbe már egészen természetesen olvad bele a következõ gondolat, midõn valakinek a munkáját azért bocsátja a nyilvánosságra a kiadó, hogy „az õ nevet az Kerebtyen világ elõt tettetteffe tenné, es emlekezetit bodogul meg tartaná.”²⁹

Itt kezdõdik az írói dicsőség értékelése. Aki írotársát hí-

²⁴ Félégyházi Tamás: Az mi Vronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma... Debrecen, 1586. (A kiadó ajánlása).

²⁵ Kulcsár György: Postilla. Alsólvda, 1574. (Ajánlás).

²⁶ Derecskei Ambrus: Az Szent Pal Apostol levele, mellyet irt az Romabeli keresztényeknek, Magyar prædikatiokra rendeltet... Debrecen, 1605. (Ajánlás).

²⁷ Haporthoni Forró Pál: Quintus Cvirtivsnak Az Nagy Sandornak Macedonok királyanak viseltetet dolgairól irattatot Historiaja. Debrecen, 1619. (Ajánlás.)

²⁸ Kecskeméti C. János: (Szép Aytatos Könyörgesek) Bártfa, 1624 (?) A N. M. Muzeum könyvtárában levõ egyetlen példánya elül csonka, nem tudjuk, kinek volt ajánlva. — Vö. Szabó, RMK. I. 535. sz.

²⁹ Kecskeméti Alexis János: Az Daniel Propheta Könyvenek... magyarazattya... Debrecen, 1621. — Az ajánlást Margitai Péter kállai pap írta.

res, nevezetes, emlékezetre méltó embernek tartja — mint Margitai Péter — az önmagában is érzi az írói becsvágyat, bármennyire tiltakozik is az ellen, mintha a „maga mutogatásáért” írná munkáit.³⁰

B) Alázatosságtól az önérzetig.

A másik fejlődési vonal, amely a névtelenség mellett figyelemmel kísérhető, az alázatosság formuláin át az írói önérzethez vezet.

Az alázatossági formáknak három típusa gyakori különösen. Az első abban áll, hogy az író önmagát kicsinyíti, a második a könyvkiadás felelősségének másra háritásában, a harmadik pedig mint az irigyektől és rágalmazóktól való félelem jelenik meg.

1. A középkori alázatossághoz legközelebb áll az író maga-kicsinyítése. A szerző elméjének „rövid”¹ vagy „vékony voltát”,² „tudatlanlágát”³ emlegeti, az Úr Isten „tudatlan, goromba, deáktalan edényé”-nek,⁴ Krisztus „méltatlan, alazatos, flegény, erőtelen, gyarbo, gyenge edényé”-nek⁵ vallja magát, másokat pedig önmagánál „Bölfebbek es fokkal tudosbak”-nak⁶ tart. S ha még mindezekben felül esetleg imát is kér az olvasótól mint a kódexmásoló barát, teljesen a középkor alázatosságát érezzük megnyilatkozni.⁸

³⁰ Vö. ugyanaz a Margitai Péter: Az Jonas Propheta Könyvenek ... magyarázattya... Debrecen, 1621. (Ajánlás).

¹ Kulcsár György: Postilla. Alsólindva, 1574. (Ajánlás).

² Mihálykó János: Az örök életnek szep es gyönyörűseges nyari üdeieröl valo könyueczke... Bártfa, 1605. (Ajánlás.)

³ Sóvári Soós Kristóf: Az Szent Prophetaknak... magyarázattianac Első Resze... Bártfa, 1601. (Elöljáró beszéd).

⁴ Sóvári Soós Kristóf: Postilla. Bártfa, 1598. (Elöljáró beszéd).

⁵ Milotai István: Az mennyei Tudomány szerint valo Irtovány... Debrecen, 1617. (Ajánlás).

⁶ Batizi András: Kereztyeni tvdomanrvl valo rövid könyueczke Krakko, 1550. (Az olvasókhöz 2. l.)

⁷ Így: Melius Péter: A Christus Közbe Iarasarol Valo Predicacioe. Debrecen, 1561. (Ajánlás). — Heltai Gáspár: A Biblianac Masodie Része... Kolozsvár, 1565. (Keresztyen olvasóknak).

⁸ Vö. a német irodalomban: Anton E. Schönbach: Otfriid-studien III. Zeitschrift für d. Altertum 39. (1895) 369. l. — J. Schwietering: Die Demutsformel mittelhochdeutscher Dichter. Berlin, 1921.

Ez az alázatosság azonban egyre inkább merő formássá válik. Semmi esetre nem a középkor alázatossága már az, amely a sokratesi bölcsesség semmit-nem-tudására hivatkozik.

— Sőt amaz pogány Philofophuffal (az Sokrateffel) azt mondhatom, Hogy csak azt tudom, hogy femmit nem tudok...

Így szerénykedik egy XVI. századi prédikátor-író.⁹ Ugyanígy hat az az alázatosság is, amely barokk szóvirágokba fullad:

— Adnak egyebek... araniat ezüftöt, bibort, barfont, gyemantot, draga gyeöngyöket, en effekekkel... nem kedveskedhetem, hanem az en favany minervamnak eözteöver verfeyvel.¹⁰

Az alázatosság itt már csak álarc, amely mögött be-nem-vallottan ott lappang az írói önérzet.

Eleinte inkább csak negatív megnyilatkozásokból érezni a lappangó önérzetet: olyan nyilatkozatokból, amelyekben íróink a „maga-mutogatás“, dicsőségkeresés látszata ellen tiltakoznak.

Magyari István „maga-mutogatása“¹¹ ellen való tiltakozás ugyanis tipikus jelenség. Már 1585-ben mondja egy előszó, hogy a szerző nem azért adja ki munkáját, „hogy diczőkednec vele, vagy az bölts embereknek elötte akarna magat mutogatni“,¹² és ezt mások is hangoztatják.¹³ Telegdi Miklós mondja egyik prédikációs kötetében: „... inkább akartam az en tudatlanfagomat lokaknac tuttura tenni, hogy fem mint... bölchefegetmet mutogatni.“¹⁴ Mások a „felfuvalkodás“

⁹ Margitai Péter: Jesus Christustul tanult könyörgö imádságnak magyarazattya... Debrecen, 1616. (Ajánlás).

¹⁰ Vásárhelyi Kerekes Ferenc: Επιτάφιον καταστροφικον. Szeben, 1618. (Ajánlás).

¹¹ Az Országokban valo soc Romlasoknac okairol... Sárvár, 1602. (Ajánlás). — Vö. Thienemann Tivadar: A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. Irodalomtörténeti Közlemények 1922. 67. l. és másutt is.

¹² Mantskovit Bálint: Az kereztyeni tvdomáinnac fő ágairol valo szükséges Könyvetske... Galgóe, 1585. (Vidas Lenhard előszava a Keresztyen Olvasóhoz).

¹³ Margitai Péter: Az Jonas Propheta Könyvenek... magyarazattya... Debrecen, 1621.

¹⁴ Az Euangeliomoknac... magyarazattyanac Elsö Resze... Bécs, 1577. (Az Keresztyen Olvasoknac).

látszatát akarják elkerülni,¹⁵ vagy az ellen tiltakoznak „mint-ha — mondja valaki — ... magamat alorczaftatnam, hiu dichöfeget kereluen magamnac”.¹⁶ Mert a dicsőség Istené — mondatja íróinkkal az uralkodó vallásos felfogás.¹⁷ Nagyon jellemző az, amit Komjáti Benedek ír mæcenásának:

— Enym az munka es az faraczaagh: the Nagyfaagode ez elew vewth ayandok, (ha illyeten munka ayandoknak mondatyk) az ylew vristene kegygh az Tyztfeeegh es dyczewfeegh mynd ewrewkkwl ewrewkke Amen.¹⁸

De éppen a dicsőség elhárításából következik, hogy az írói „tisztesség” keresésének problémája élénken foglalkoztatja már a kort.¹⁹

2. Az írói alázatosság másik tipikus megnyilatkozási formája a könyvkiadás felelősségétől való féltelenség. A kérdés ugyanis nem a mű megírása, hanem a kiadás, a „világ eleiben” való kibocsátás. „Mert, hogy az dolgot igazan meg jelenfem — írja egy Szent Pál-magyarázó — en benem nem volt fo ha oly vakmerö batorlag, hogy ennek az nagy melfeges levelnek magyarattyat enni fok semek eleiben mertem volna magamtul terjezteni...”²⁰ Egy másik prédikációs könyv szerzője arra hivatkozik, hogy csak a maga épülése kedvéért írt, nem pedig hogy könyve „az közönleges nép közzé ki menne”.²¹ Egy harmadik kifejti, hogy könyvét

¹⁵ Beythe István: Az Zentök Fő Innepiiről valo Evangeliomok... Németújvár, 1584. (Ajánlás). — Sóvári Soós Kristóf: Postilla. Bárta, 1598. (Előljáró beszéd).

¹⁶ Pécsi Lukács: Szent Agoston Doctornac... imadsági... Nagyszombat, 1591. (Ajánlás).

¹⁷ Pl. Dávid Ferenc: Első Resze az szent irasnac külen külen reszeiböl vöt predicacioac... Gyulafejérvár, 1569. (Aj.) — Félegyházi Tamás: Az kereztieni igaz hitnek reszeiröl... Debrecen, 1585. (Aj.) stb.

¹⁸ Epistolae Pavli lingua hvngarica donatae. Krakkó, 1535. (Ajánlás).

¹⁹ Vö. még: Dávid Ferenc: Az Egy ö magatol valo Felseges Istenröl... Kolozvár, 1571. (Ajánlás). — Kulcsár György: Az Ördögnek a penitencia tarto Bünössel való vetekedéséröl... Alsóindva, 1575. (Aj.) — U. a. z: Postilla. Uo. 1574. (Aj.) — Gyarmati Miklós: Keresztyeni Felelet Monoszloi Andras... könyve ellen... Debrecen, 1598. (Aj.) stb.

²⁰ Derecskei Ambrus: Az Szent Pal Apostol levele... Debrecen, 1605. (Ajánlás).

²¹ Sóvári Soós Kristóf: Az Szent Prophetaknak... magyarázattianak Első Resze. Bárta, 1601. (Előljáró beszéd). — Hasonló kijelentést

akarata ellenére adja ki, miután egy kézirati példánya már az ellenkező vallásúaknál is közkézen forog.²²

Ha a publikálástól való minden félelem ellenére is kiadják munkáikat, azt, mint már a legutóbbi példa is bizonyítja, csak kényszerítő körülményekre való hivatkozással, vagy igen alapos megokolás mellett merik tenni. Két tipikus eljárási mód jellemző a kor írójára: 1. a felelősség áthárítása a mæcenásra, esetleg más nagytekintélyű személyre, 2. a könyvkiadás megokolása annak hasznosságával.

A kiadás felelősségének áthárítása a mæcenásra a középkori szokás folytatása. Akkor a könyv tényleg a mæcenás számára, sőt egyenes megrendelésére készült. Ezt a hagyományt követik íróink, midõn a mæcenás buzdítására, kérésére hivatkoznak a XVI. században is. „Te lelkesítettél“ (efflagitafti me), mondja pártfogójának egy szótárírónk,²³ Werbõczi István László király parancsát akarja teljesíteni törvénykönyve összeállításával,²⁴ sőt Szenczi Molnár Albert is Bethlen Gáborra hárítja Cálvin Institutióinak kiadását: „Feldf^d ez Institutionac Magyaról fordítását nékem kegyelmessen meg parancsolta ...“²⁵

Ha pedig nem tudják szerzõink a felelõsséget egyenesen a kiszemelt mæcenásra áthárítani, legalább más tekintélyes férfiúra, vagy tudós barátaikra hivatkoznak a kiadás megokolásánál. Sylvester ilyenformán Nádasdy Tamás ösztönzésére készítette bibliafordítását,²⁶ Telegdi Miklós pedig barátai és urai kérésére adta ki prédikációit. „Gyakorta kertenc ... barátim, intettenec io uraim, — mondja — hogy à mit nyelvemmel predicalloc azt à fzegeeny egyigyüekert meg is irnam“.²⁷

tesz Mihálykó János: Az örök Eletnek szep es gyönyörüseg es nyari ideieröl valo kenyueczke... Bártfa, 1605. (Ajánlás).

²² Pálházi Göncz Miklós: Az Vr Vachoraiarvl... Keresztúr, 1615. (Ajánlás).

²³ Pesti Gábor: Nomenclatura sex lingvarum. Bécs, 1550. (Ajánlás).

²⁴ Magyar Decretvm... Debrecen, 1565. (Werbõczi ajánlása).

²⁵ Az Keresztyeni Religiora es igaz hitre valo tanitas. Hanau, 1624. (Ajánlás).

²⁶ „In hoc mihi ftudio hortatur / fimul et adiutor fuit / Spectabilis / ac Magnificus domínus Thomas à Nadafd /“ stb. / Vij Testamentu[m] Magyar nelwen[n]. Sárvár, 1541. (Ajánlás).

²⁷ Az Euangeliomoknak... magyarazattyanc Elsõ Resze... Bécs, 1577. (Az Keresztyen Olvasoknac).

A könyv kibocsátásának másik megokolási módja az, hogy körülményesen rámutatnak annak hasznosságára.

Ott, ahol vallásos tárgyú munkáról, vagy éppen ima-könyvről, elmékedésről van szó, ott nem is nehéz a hasznosságra való hivatkozás.²⁸ Pesti Gábor is nyugodtan utalhat Fabulái előszavában arra, hogy nem végzett haszontalan munkát (Re[m]... factu no[n] inutilem... arbitrati fumus) a mesék lefordításával.²⁹ De minthogy a kor csupán oktató célzatú irodalmat ismer, a tisztán szórakoztató olvasmány előszavában is rábukkanunk a hasznosság fejtegetésére. Még Salamon és Markalf történetébe³⁰ is hasznot és tanító célt magyaráz bele a kiadó s fél attól, hogy csak a tréfát látják meg benne.

— Miuél hogy kedig — fejtegeti — az treffas dolgokbanis fok vagyon, az ki embernek hafznara vetethetik... Keryük azert az iambor es tizftelendő oluasot, hogy ezeket oly moddal oluaffa, hogy mikeppen az bölch oruos neha az meregbölis oruoffagot chinal. (Eleoliaro befed).

Ilyen esetekben különösen kiütözik, hogy mennyire csak formalitás az egész hasznosságra való hivatkozás. Nagyon is tisztán látják az ilyen mulattatni akaró írások, hogy csak a hasznosság köpönyege alatt jelenhetnek meg a nyilvánosság előtt, mert ezt engedi csak meg a kor tudós és elsősorban vallásos jellegű irodalmi élete.

Az idő haladtával az írók maguk is érzik a formalitások terhét, habár csak nehezen tudják lerázni magukról a konvencionális kifogásokat. Az újkor szellemének feltűnését jelenti, midőn az író már nyíltan kimondja, hogy nem mások biztatására ír. „Én ha lenki rejá nem kért volna-is, jó alkalmatoflággal ez könyvet meg-fordítottam volna“ — olvassuk egy XVII. századi írónál.³¹ De ezt a nyíltságot ekkor még nem lehet általános jelenségnek tekinteni.

3. A maga-kicsinyítés és a kiadás felelősségének áthárítása

²⁸ Pl. Batizi András: Kereztyni tydomanrvl valo rövid könyveczke... Krakkó, 1550. (Minden Olvasóknak) és sokszor egyebütt.

²⁹ Aesopi Phrygis fabulae, Bécs, 1536 (Lectori Optimo).

³⁰ Salamon Királynak, az David Kiraly fianak: Markalffal valo trefa beszedeeknek röuid könyue. Monyorókerék, 1591. (Első kiad. Kolozsvár, 1577).

³¹ Medgyesi Pál: Praxis Pietatis... Debrecen 1636. (Ajánlás.)

mellett az alázatosság gyakori formája végül az irigyektől és rágalmazóktól való félelem.³²

Íróink szemében az irigyek vádaskodásai szinte magától értetődőek. Hivatkoznak Szent Hieronymusra, aki csak elég nagy ember volt, mindazonáltal „yreegyekneelkyl es reaya foloknal kyl nem leheteth“,³³ annál inkább bizonyos, hogy egy „kysded tudomanyo ember“³⁴ nem kerülheti el a rágalmazókat. „Noha bizonytal tudom azt — mondja egy XVII. századi elmélkedő — hog' fok vißa fordúlt kevés elmeiü ragalmazók találkoznak, kik engemet ebben az én fel vett munkámba[n] meg gugolnak, és mód nélkül meg mardofnak...“³⁵ Ezek az irigyek „senki munkáiát nem tißta, hanem gyülöléges es felfuualkodot ßüböl itilic meg, es mindeneket gonofra magyaráznac“.³⁶ Ellenük nem is lehet védekezni, legfeljebb Isten büntetését kéri rájuk az aggodalmaskodó szerző. Azt mondja valamelyik XVI. századi prédikátor-író:

— tudom hogy foha az irigyektöl es ember ragalmazoktol magamat meg nem ohatom... Mert latom, hogy ez haladatlan világ a mi faradfadunkra es kölzegünkre nem fizet egyebbel ßidalomnal es ragalmazafnál, mellyert bünteteft varion Iftentöl.³⁷

Mégis, egy védekezés van ellenük: — mondják íróink a fejlődés további fokán — a mæcenás neve.

— Bizonyos vagyok abbanis — írja pártfogójának barokk túlzással egy verselőnk — hogy az Na[gysá]god neve es patrociniüm ala haylot feyemhez femminemü Zoylufoknak, Momufoknak, Cinciufoknak, Diraknak, Furiaknak, Parchaknak, Sirenaknak, Cumenayaknak es Nabaloknak, merges fulakkal megh rakodot nieluek, halalos merregel megh teöltöt poharok, nem merezel kezeliteni.³⁸

³² Vö. a német irodalomra nézve A. E. Schönbach id. h. 401—402. ll. és J. Schwietering id. m. 29—32. ll.

³³ Komjáti Benedek: Epistolae Pavli lingva hvngarica donatae. Krakkó, 1533. (A fordító ajánlása).

³⁴ U. ott.

³⁵ Zólyomi P. Boldizsár: Ötven Szentseges Elmelködesek... Bártfa, 1616. (Ajánlás).

³⁶ Heltai Gáspár: Soltar... Kolozsvár, 1560. +2. l.

³⁷ Basilius István: Egynehani kerdesec... Gyulafejevárvár, 1568. (Ajánlás).

³⁸ Vásárhelyi Kerekes Ferenc: Επιτάφιον καταστρόφικον. Szeben, 1618. (Ajánlás).

Az irigyektől való félelem egyébként a szerzőkhöz intézett panegirikusok egy egészen sajtószerű formáját is megteremtette. Azt ugyanis, midőn a szerző valamelyik tudós ismerőse, barátja, tanítványa, esetleg tanára nem az ünnepléshez ír ódát, hanem az irigység és rosszakaratú kritika megszemélyesítőihez: Zoilushoz, Momushoz intéz epigrammát. Az ilyen epigrammában azután nem annyira a szerző feldicséréseivel találkozunk, mint inkább az irigyek elriasztásának valamilyen módjával. Tipikusan ismétlődő gondolatuk az ilyen verseknek, aminőt sokat találunk a tárgyalt kor irodalmában, az, hogy aki tud, csináljon jobbat, de ne kritizáljon. Így szól pl. egy ilyen distichon:

Feci, quod potui: potui quod Chirifte dedifti:
Improba, fac melius si potes invidia.³⁹

Feltűnő, hogy az irigyek és rágalmazók káros befolyását milyen sokáig komolyan számottevő tényezőnek tekintették irodalmi életünkben. Beszédes példát tudunk idézni erre még a XVIII. század második feléből is. Bod Péter ugyanis Athénában egyenesen a rágalmakkal magyarázza, hogy Czvittinger nem pótolta a *Specimen* hiányait, s Rotarides letörését is annak tulajdonítja, hogy hazájában tört vetettek neki.⁴⁰

4. Az alázatosság eme hágyományos formáinak kultuszával párhuzamosan meg lehet már figyelni az írói önérték felénk és bizonytalan megnyilatkozásait. A fejlődés kezdetét talán az jelenti, midőn az író bizonyos be nem vallott, de néha akaratlanul is elárult büszkeséggel tekint művére. A jól végzett munka nyugodt örömét, csendes boldogságát érzi. Legelőször bizonyára akkor fogja el ez az érzés az írókat, midőn a könyv végére odateszi: Finis, Vége, vagy odanyomatja a kolofonba: Deo gratias, esetleg magyarul: „Kiből diczertesec az Vr Isten neue. Amen.”⁴¹

Azután lassankint rákerül a címlapra valami önértékes jelző. Eldicsékszik a könyv címe, mint Tinódi krónikájáé, hogy „minden hadac vesződelmec, reuitedön szép notakual

³⁹ Beythe András: Fives Köniüv, Németújvár, 1595. (Distichon ad Zoilum).

⁴⁰ Magyar Athenás... Szeben, 1766. (Ajánlás).

⁴¹ Bornemisza Péter: Első része az Evangeliomokból es az Epistolakból való tanvságoknak... Komjáti és Sempte, 1573.

enökbe vadnac“ benne, vagy hogy „zep rendel Niluan valo kerdésekkel feleletekkel, es io ertelemmel“ szereztetett és irat-tatott.⁴²

Mind erősebben jut kifejezésre ez az írói önértzet a könyvek ajánlásaiban és előszavaiban is. Itt is Tinódi Sebestyén vezet. Bizonyos büszkeséggel hivatkozik énekszerzői tehetségére:

külemb-külemb fejedelmeknek, császároknak, királyoknak, hercegeknek hadokat, vijadaljokat ritmus szerént magyar nyelvön énökbe szép nótákval énökleni tudom szörzeni. (Cronica, 1554. Ajánlás).

A képességekre való hivatkozásnál azonban gyakrabban fordul elő, — talán, mert nem ütközik ki belőle annyira az önértzet — a végzett munka nagyságának és nehézségeinek felelőlegessége. Heltai önértzetesen vallja, hogy zsoldárfordításának munkája „nem igen kichin: mert én tudom, mibe vagyon ennekem“,⁴³ büszkeséggel szól bibliájáról is, mert „nagy munkáual“ fordította le és „nem keues költfégel“ nyomtatta ki.⁴⁴

Ez az önértzetes hang egyre határozottabb, egyre erősebb lesz. A század vége felé egy katolikus hitbuzgalmi könyv írója „beuleges munkaiat“ már magának tulajdonítja. Igaz, hogy régi és mostani tudós, bölcs emberek írásából szedte össze, de övé a fáradság: „de bizony magam faratfaga által — mondja — ennec à tudomannac magyarattyat à fzent irasbol, es Doctorokbol el nyutottam, es el terieziettem“.⁴⁵ Még határozottabb írói büszkeség nyomai azok a nyilatkozatok, midőn a szerző „jól“ tudja, hogy eddigi írásai mind „büklégek és haznofok vóltanak“ s meg van győződve újabb könyve szükséges voltáról is.⁴⁶ Szenczi Molnár Albertnél találjuk az ön-

⁴² Szikszai Hellopoeus Bálint: Az My Kereztieni hitönknek es vallasonknak Harom Fü Articulussarol. Debrecen, 1574.

⁴³ Soltar... Kolozsvár, 1560. (Psalmusoknak titlvsiról +2. l.)

⁴⁴ A Jesus Christusnac Wy Testamentoma... Kolozsvár, 1562. (Ajánlás.)

⁴⁵ Monoszlói András: De invocatione et veneratione Sanctorum. Nagyszombat, 1589. (Ajánlás).

⁴⁶ Sóvári Soós Kristóf: Az Szent Prophetaknak... írásoknak Prędicatiók szerint való magyarázattiánac Első Resze... Bártfa, 1601. (Előljáró beszéd).

érzet legkiforrottabb formáját. Ő egyenesen a magyar nyelv ékesítőjének tartja magát: „... ez nyelvnek nem utollo ékesítője vagyoc (távol legyen a kerkedfleg)...“⁴⁷ és teljesen öntudatosan vallja, hogy az írói tevékenység „nehéz voltát czac az erti az ki próbálta“.⁴⁸

Az önérzetes hangú nyilatkozatok mellett még ott találjuk ugyan az alázatosság formáit is, ezt azonban nemcsak a kor átmeneti jellege magyarázza meg, hanem az emberi lélek szerkezeti különbségeiből is következik.

III. DEDIKÁCIÓ.

1. Ajánlók. — 2. Mæcenások. — 3. A dedikálás célja. — 4. Formája. — 5. Nyelvi probléma.

A könyv sorsát ebben a korban az döntötte el, hogy kinek a neve a l a t t jelent meg, hogy kinek ajánlották, dedikálták, tehát hogy ki volt a munka *mæcenása*. A mæcenáshoz írt ajánlás (*dedicatio*, *epistola dedicatoria* vagy *nuncupatoria*) volt eszerint a könyv egyik legfontosabb része.

A mæcenás adott a könyvnek tekintélyt, az ő neve szolgált biztosítékul arra nézve, hogy érdemes a munka az elolvasásra, a megvételre, ő védte a könyvet a „rágalmazók és írigyek“ ellen. A szerző kiléte még alig jött tekintetbe. A jól megválasztott mæcenás többet jelenthetett a siker szempontjából, mint a legszebb tartalom.

Még a XVIII. században is fontosabbnak tartották a mæcenások kilétét, mint a szerzők nevét. A „*historia literaria*“ kiváló művelője Chr. A. Heumann híres *Conspectusában*¹ külön fejezeteket szentel a mæcenásoknak; jelentek meg önálló munkák is, amelyek az ajánlások sorsáról szólnak.² Sőt érdemesnek tartották egy tudós professzor ajánlásait és előszavait külön kötetben összegyűjtve kiadni,³ mert minden

⁴⁷ Szent Biblia... Hanau, 1608. (Ajánlás).

⁴⁸ Szent Biblia... Oppenheim, 1612. (Az keresztyen olvasoknak).

¹ *Conspectus Reipublicae literariae sive ad historiam iuventuti studiosae aperta*. Hannover, 1718.

² Daniel Frider. Ianus: *De Fatis Dedicacionum Librorum*. Wittenberg, 1718. — Frider. Petr. Tackius: *Commentatio historica et literaria de dedicationibus librorum*. Gvelfherbyti. 1755.

³ Christophori Cellarii *epistolae selectiores et praefationes conlegit Jo. Georgius Walchius, qui et copiosiore diatriben de dedicationibus librorum veterum latinorum praemisit*. Lipsiae, 1715.

író az ajánlás és az előszó megírására fordítja a legnagyobb gondot.⁴

Vannak egykorú hazai példáink is, amelyek a mæcenások nagyrabecsüléséről tanuskodnak. Bod Péter Magyar Athénásában (Szeben, 1766.) mindenütt megemlíti, ahol tudja, hogy kinek van egy-egy munka ajánlva. Emellett szól az is, midőn idegenből magyarra fordított műveknél a fordító szükségesnek találja megemlíteni az eredeti munka mæcenását. Így Szalaszegi György imádságoskönyve⁵ dedikációjában utal arra, hogy az eredeti munkát szerzője, Avenarius „à Saxoniai Augultus herczegnek” ajánlotta. Néha még a könyv címébe is belefoglalják, hogy ki volt az eredeti mű mæcenása.⁶ Ugyancsak a mæcenás fontosságát bizonyítja az, ha valamely könyv újabb kiadásánál hivatkozás történik arra, hogy az első kiadás kinek a neve alatt jelent meg. Egy XVII. századi imakönyv újabb kiadásainak ajánlásában a kiadó ezért mondja el, hogy ezt a „szép Imádságos könyvetskét... ez elöt egy nehány esztendökkal Mihályko Iános... dedit[c]alt[a] volt Thurzo György Groffné Asszonyom ö Nagyságának”.⁷ Nem azon van itt a hangsúly, hogy az imakönyv szerzője Mihálykó János-e, vagy más valaki, — aminthogy Mihálykó valójában csak fordítója volt Andreas Musculus latin imádságos könyvének⁸ — hanem, hogy Thurzó Györgyné volt a mæcenás, az ő érdeme a könyv megjelenése.

Támogatja végül ezt az állítást az is, hogy a régi könyvek egy részének kötésére a szerző neve rá sem kerül. Monoszlai András apologiájának az Orsz. Széchényi-Könyvtárban levő egykorú pergamentkötéses példányán pl. a következő kézírás-

⁴ J. A. Bernhard (id. m. 547. l.) írja az említett kiadásról: „Der reine und gute Stylus dieser piecen hat ihn dazu angetrieben. Denn so ist es jederzeit, daß ein Scribent allen Fleiß an die Dedication auch wol Praefation wendet, und dieselbe auffs beste ausputzen suchet; welcher Zierrath aber nicht so wohl in pondere rerum als verborum bestehet”. — Chr. Cellarius (tulajdonképen Keller) hallei professzor volt, 1658—1707. élt.

⁵ Hetetszaka mindennapra megh irattatot Imadsagok. Sicz, 1595.

⁶ Vilhelmus Misocacus: Prognosticon... Kolozsvár, 1578. (Vö. Szabó, RMK. I. 142. sz.)

⁷ Keresztyeni Istenes és áhíthatos Imadsagoc. Csepreg, 1650. (Vö. uo. 591. sz.) Később: Bártfa, 1640 (Uo. 699. sz.), Lőcse, 1642 (Uo. 727. sz.)

⁸ Vö. Thienemann id. m. Irodrtört. Közl. 1922. 88—89. ll.

szos címfelirat van: *Apologia Hong ... Anno 1588. Edita Sub nomine Capituli Strigon.* Nem írta rá az egykorú kéz a szerző nevét, pedig Monoszlai a maga korában egyike volt a legöntudatosabb íróknak, akinek előkelő papi állása (akkor pozsonyi prépost, később veszprémi püspök volt) okvetlenül ismertté tette személyét is.

Ez a néhány példa is kellőképpen bizonyítja, hogy a könyvajánlást és a mæcenások jelentőségét a kor emberei nagyra értékelték. De az a szerep, amelyet az irodalmi életben a pártfogók vittek, mai szemmel nézve sem kicsinyelhető le, mert rajtuk fordult meg jóformán a nyomtatott irodalom keletkezésének lehetősége.

A könyvek dedikálásával kapcsolatban több kérdés vetődik fel: 1. ki írja az ajánlásokat, 2. kinek írják, 3. minő közéleti okok működnek közre valamely mű ajánlásánál, végül az ajánlások (4.) formai és (5.) nyelvi problémái.

1. Az első kérdés az, hogy kik az ajánlók?

Eredetileg — ez az általános kiindulási helyzet — mindig maga a szerző dedikálja munkáját. Hálálkodik a mæcenástól élvezett jótéteményekért, kéri jóindulatát, oltalmába ajánlja a könyvet s rendesen megígéri, hogy máskor is fog az ő nevére könyvet kibocsátani, ha kegyesen fogadja. Ez a tipikus eljárás.

A későbbi fejlődés folyamán azonban olyan esetek is előfordulnak, mikor nem a szerző írja az ajánlást. Két lehetőség a gyakoribb: az egyik az, midőn a nyomdász, a másik pedig, midőn a nem-nyomdász kiadó, többnyire a szerzőnek valamely hozzátartozója vagy barátja, ajánlja a könyvet. Az utóbbi már közeledik a mai helyzethez, midőn valakinek a munkája elé ismert előkelőség, vagy nagynevű tudós ír esetleg ajánló sorokat.

A könyvnyomtatónak a mainál intenzívebb szerepéről alább bővebben lesz még szó. Szélesebbkörű tevékenységének egyik ága az is, ha ajánlást ír.

Az ilyen nyomdász-ajánlás egészen természetesnek tűnik fel, ha posthumus könyvről, vagy olyan munkáról van szó, amelynek szerzője már rég elhunyt, s a művet a nyomdász újból kinyomtatja. Hogy ez az „utánnyomás” rendesen nem az eredeti szerző nevéen, hanem vagy névtelenül, vagy pedig

az újabb kiadó nevéen történik, az avval magyarázható, hogy e korban nem alakult ki még a szerzői tulajdon fogalma.

Nem tekintették az ilyesmit főben járó dolognak. Senki sem ütközött meg rajta, hogy pl. Manlius János a régen elhunyt Heltai Gáspár Vigasztaló könyvecskéjét újból kinyomtatta, mivel azt kiváló férfiak az egyházra nézve hasznosnak ítélték.⁹ Sőt az is természetes, hogy a könyvnyomtató mæcenásaihoz¹⁰ írt új ajánlással látta el. Inkább az feltűnő, hogy ebben a dedikációban őszintén hivatkozik Heltai szerzőségére.¹¹

Átmeneti jellegűek azok az esetek, midőn pl. a nyomdász a könyv írójával párhuzamosan ír ajánlást, vagy pedig hogy a nyomdász dedikálja a munkát, jóllehet a szerző életben van. Komjáti Benedek bibliafordítását¹² pl. külön ajánlja Frangepán Katalinnak a fordító s külön a könyvnyomtató is, Méliusznak egy könyvét¹³ pedig csak Huszár Pál, a vándor prédikátor-nyomdász ajánlja. Ezeket nem lehet tipikus jelenségeknek tekinteni.

A mai gyakorlathoz legközelebb áll az, ha a kiadó nem a nyomdász, hanem a szerző valamely hozzátartozója vagy tudós barátja. Tőle van ilyenkor a dedikáció is. Így járt el pl. Csákányos Márton, midőn Debreczeni János egy munkáját¹⁴ a szerző halála után a maga költségén kiadta és Bethlen Gábornak ajánlotta, vagy midőn Czeglédi István posthumus könyvét¹⁵ Köleséri Sámuel ajánlotta Apafi Mihály fejedelemnek.

Milyen kapcsolatban állottak egymással az ajánlók vagy szerzők és pártfogók?

⁹ Vigasztalo Könyvetske Keresztyeny intessel es tanitással... Sicz, 1595. (Ajánlás).

¹⁰ Ajánlotta Czipnik Tamásnak és Koronghi Benedeknek.

¹¹ A dolgot még jellemzőbbé teszi az a körülmény, hogy a munka nem Heltai eredeti műve, hanem Johannes Spangenberg német imakönyvének be nem vallott fordítása. Vö. Th i e n e m a n n, id. m. Irod-tört. Közl. 1922. 73—75. II.

¹² Epistolae Pavli lingua hvngarica donatae. Krakko, 1535.

¹³ Az Aran Tamas hamis es eretnec tevelgesinec... meg hamissitási... Debrecen, 1562.

¹⁴ Christianus suspirans. Debrecen, 1615.

¹⁵ Már minden épületivel s-fegyveres Házaival edgyütt, el-készült. Sion Vara... Sárospatak-Kolozsvár, 1675.

Általános jelenség az, hogy ha a személyes érintkezés nem is volt meg közöttük, előre tájékozódott az író a kiszemelt patrónusnál könyve remélhető fogadtatása felől. Basilius István unitárius pap érdekesen beszéli el ezt a mæcenásánál való tapogatózást egyik műve ajánlásában.¹⁶ Elmondja, hogy Fejérvárott „a Közönleges Dilputacion” észrevette „mely nagy figyelmetefleggel és beretettel” hallgatta Pókai Jakab királyi „hoppmester” mind a két félnek beszédét. Ott mindjárt elhatározta, hogy ha az Isten élteti, valami írást kibocsát majd nyomtatásban az ő neve alatt. Azért mikor ezt az írást elkészítette, Pókainak „hírre attá” s minthogy segítségét ígérte, nyomtatásba is adta. Más írónk¹⁷ is arról számol be, hogy az ő „bizodalmas kegielmes Azzonia” mindjárt jó néven vette, mikor igyekezetét megjelentette „es az ki niomtatalara az Ania zenteghaznak epöletire kegielmefen minden legitfeget aianla”.

Sokszor külön közvetítők is szerephez jutnak a dedikáció elfogadtatásánál. Melotai Nyilas István, Bethlen Gábor főpédikátora az unitáriusok ellen írt nagy munkáját Alvinczi Péter és Keserüi úramék által ajánlotta a fejedelemnek. Küldetésük eredményes volt: a könyv „gondviselelet ö Föllege Istenhez valo nagy kegyeffegeből föl vötte, es költfegevel kis nyomtattatta”.¹⁸ Ismeretes, hogy Tinódi krónikájának ajánlására az előzetes engedélyt Nádasdy Tamás eszközölte ki Ferdinánd királynál,¹⁹ s hogy Szenczi Molnár Albertnek Hermann Wolff volt a közbenjárója Móríc hesseni fejedelemnél.²⁰

Az író tehát előre tájékozódott a várható fogadtatás felől, nehogy reményeiben csalatkozzék, mert az is gyakran előfordulhatott.²¹ Elég itt a legklasszikusabb példát említeni: Erasmus Mária magyar királynénak ajánlotta az özvegység-

¹⁶ Egynehani kerdesec... Gyulafejérvár, 1568.

¹⁷ Károlyi Péter: Az Halalrol... Debrecen, 1575. (A munkát Báthori Kristóf házastársának, Bocskai Erzsébetnek ajánlotta).

¹⁸ Speculum Trinitatis... Debrecen, 1622 (Az Kegyes Olvafónak).

¹⁹ Vö. Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára III. köt. XXII.—XXIII. l.

²⁰ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. Magyar Tört. Életrajzok. Budapest, 1897. 147—150. ll.

²¹ Vö. Tackius id. m. Cap. XXVI—XXVII.: Fata [t. i. dedicatio-num] interdum quidem laeta, plerumque tamen tristia & parum fructuosa. 50—55. ll.

ről szóló könyvét (Vidua Christiana, 1529. Vö. Minerva 1924. 38. l.), de nem kapott érte semmit.²²

2. Igen tanulságos volna a m a e c e n á s o k sorának áttekintése. Kik lehetnek oly kiválasztott egyének, akik hivatva vannak arra, hogy a könyv tekintélyét emeljék, kelendőségét biztosítsák?

A dolog gyakorlati oldalát tekintve, magától értetődik, hogy ha nem is éppen mind királyok, fejedelmek, főurak vagy főpapok, de legalább is vagyonos polgárok, akiknek megvolt ahhoz az anyagi erejük, hogy egy könyvkiadás költségeit vállalhassák, mert hiszen alapformájában a költségek előteremtése a dedikáció célja.

Ebből a gyakorlati célú alapformából fejlődik a dedikációk ama csoportja, amelynél nem a költségek előteremtésének gondolata áll az előtérben. Olyan írók, akik vagy függetlenek, vagy legalább is meg akarják őrizni függetlenségüket, nem földi, hanem égi hatalmak oltalmába ajánlják, esetleg egész társadalmi osztályoknak, erkölcsi testületeknek dedikálják műveiket. Így ajánlanak tehát könyveket a „felséges Atya Úr Istennek”,²³ az „örökké való Istennek”,²⁴ a „szent háromság egy örök Istennek”²⁵ és szólnak dedikációk az „Elő Istennek Zent Fiá”-hoz,²⁶ „az Úr Jesus Christus-hoz”,²⁷ vagy katolikus szerzőktől Szűz Máriához.²⁸ Az égi hatalmakhoz intézett-dedikáció szokása igen régi korra megy vissza,²⁹ mégis bizonyos magasabbrendűséget jelent az aján-

²² Vö. Janus id. m. 17. l., Tackius id. h.

²³ Sélyei Balog István: Temető Kert. Várad, 1655.

²⁴ Medgyesi Pál: Praxis pietatis. 6. kiadás. Kolozsvár, 1677. (Az ajánlást Kecskeméti Sós János írta).

²⁵ Idős Zilahy János: Az Igaz Vallasnak Vilagos Tüköre. Kolozsvár, 1672.

²⁶ Beythe István: Fö Innep Napocra Valo Epistolac magyarázatý... Németújvár, 1584.

²⁷ Drégely-Palánki János: Via Salutis... Debrecen, 1682.

²⁸ Illyés István: Lelki Tég, Avagy Catechismus. Nagyszombat, 1686. — Eszterházi Pál herceg: Regina Sanctorum Omnium... Nagyszombat, 1698.

²⁹ Vö. Tackius id. m. 9. és kk. II. — Már Albertus Magnus (1195—1280) Máriának ajánlotta munkái XX. kötetét. Vö. Heinrich Klenz: Gelehrten-Kuriositäten. 3. Seltsame Dedikationen. Zeitschrift für Bücherfreunde Neue Folge V. (1915/14) 118. l.

lások történetében, mert látszólag nem anyagi érdekeket szolgál.³⁰

Sajátságos átmeneti forma a túlvilági és földi érdekek összeegyeztetésére az, midőn pl. az Istenhez írt ajánlásban vagy előszóban névszerint felsorolja és magasztalja a szerző az anyaszentegyház „dajkáit“, akik a jó ügy érdekében „fem marháiokat, fem penzöket nem bánnyác“.³¹

Nem sokat jelent anyagiak dolgában és ezért a leghaladottabb formának számít az, ha a szerző a magyar nemességnek ajánlja munkáját, mint Zrinyi nagy eposzát, vagy a magyar anyaszentegyháznak, mint Otrokocsi Fóris Ferenc egyik könyvét.³² Ehhez hasonló szellemű ajánlások ma is gyakoriak a könyvek elején.

Ugyancsak a mai napig elnyúlik a családtagokhoz, rokonokhoz intézett dedikációk divatja, de ennek a szokásnak az eredete is visszamegy az ókorra.³³ Tárgyalt korunkban is van olyan szerző, aki atyjának,³⁴ „szerelmes Annjának“,³⁵ testvéreinek,³⁶ fiainak,³⁷ vagy feleségének³⁸ ajánlja könyvét, sőt olyan is akad, aki komájának³⁹ dedikálja művét.

Az ilyenféle dedikáció végcéljában különbözik az ajánlások eredeti rendeltetésétől, de fenntartja és táplálja az ajánlás e dekadens formáit az irodalmi tradícióhoz való ragaszkodás. Hasonló forma az is, midőn a szerző a pártfogók egész sorának ajánlja, vagy pl. egy tanár névszerint felsorolt 35

³⁰ Bernhard is (id. m. 347. l.) megdicséri azokat, akik Istennek ajánlották munkáikat: die „haben wol eine gute Absicht gehabt“.

³¹ Melius Péter: Az Szent Ianosnac tött ielenesneç igaz es iras szerint valo magyarazasa... Várad, 1568.

³² Idvesseges Beszélgetések... Kolozsvár, 1685.

³³ Vö. Walch Cellarius-kiadásának bevezetése 38—52. ll.

³⁴ Keresztúri Pál: Csecsemö Keresztyen... Gyulafejérvár, 1638. A könyvet Rákóczi Zsigmond ajánlja atyjának.

³⁵ Apafi Mihály: Az egez keresztyeni vallasnak rövid Fundamentomi. Gyulafejérvár, 1645. Vö. Szabó, RMK. I. 771. sz.

³⁶ Lippay János: Posoni Kert. Nagyszombat, 1664.

³⁷ Nádasdi Pál: (Ahitatos és Buzgó Imádságok). Csepreg, 1631. — Vö. Szabó, RMK. I. 598. sz.

³⁸ Draskovics János: Horologii Principvm... Grätz, 1610.

³⁹ Gyulai Mihály: Fertelmeskedő, s' bujálkodó Tancz Jutalma.. Debrecen, 1681.

tanítványának dedikálja munkáját, amire szintén van esetünk.⁴⁰

A külföldi ajánlások történetében kimutathatók olyan fonáságok, midőn valaki a hóhérnak, a disznópásztornak, vagy a kis kutyájának dedikálja művét,⁴¹ a magyar ajánlások szellemétől távol állanak.

5. Céljukat tekintve az ajánlások létrejöttét alapformájukban a nagy Gond: a nyomtatási költségek megszerzése mozdítja elő. Az író vagy hálóját akarja kifejezni az ajánlásban a nyomtatásra kapott költségért, vagy éppen ezzel akarja megnyerni a kiszemelt mæcenás utólagos támogatását. Ezen a fokon van meg a legerősebben az eredetileg közvetlen kapcsolat a könyv és mæcenása közt. Később a dedikáció mindinkább külsőséggé, majd pedig reklám-alkalommal lesz, míg végre teljesen elveszti önálló célját, rendeltetését és a benne rejlő propagandisztikus erő kihasználásával bizonyos tendencia szolgálatába kerül. Így vannak dedikációk, amelyek a vallási propagandát szolgálják és polemikus éllel íródnak.

Az első ajánlások tehát a mondottak értelmében mintegy a nyomtatás költségeinek nyilvános nyugtázását adják. Elmondja pl. a szerző, hogy a mæcenás volt „segítőie à Christus Anya Bent egházának abból, hogy ez könyü... à világozságra menne“, ezért az ő neve alatt bocsátja ki.⁴² Más valaki azért dedikálja pártfogójának, mert „ez könnyek ki niomtatafara ßorgalmatos gondot vifelt es elegeles kölczleget zolgaltatot“.⁴³ Bornemisza Péter egyik prédikációs kötetét a Balassi-kapcsolat folytán ismert Ungnád Kristófnak és feleségének, Losonczy Annának ajánlja „Mert lenkinek ennyi költsége nem ment rea“ mint nekik.⁴⁴

Bőven lehetne a példák sorát még folytatni, annyira nagy gond volt akkor is a költségek előteremtése. A legtöbb

⁴⁰ Balog György: A Marcus Tullius Ciceronak Négy könyvei... Lőcse, 1694.

⁴¹ Vö. Tackius id. m. 8. l.

⁴² Kulcsár György: Postilla. Alsóindva, 1574.

⁴³ Félegyházi Tamás: Az mi Vrone Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma... Debrecen, 1586. Az ajánlás Gönczi Györgytől való.

⁴⁴ Oetodie es vtolso resze. Az Evangeliomokból, es az epistolakból valo tanvsagoknac... Detrekő, 1579.

író őszintén bevallja, hogy milyen nehézségekkel járt a szükséges pénz megszerzése, sőt néhánynak nem is sikerült segítséget kapni. Az egyik író Postillájának kiadását már régen szerette volna végbevinni, annál is inkább, mivel hívei már nagyon várták, de nem kapott elég támogatást.

— Mert vay ki keufen találtattanak azok, az kik engemet ebben... megfegitettenek volna: söt nagyob réze... magam költfégueel kébült meg...

írja előszavában.⁴⁵ Ugyanez a szerző később is azon panaszkodik, hogy nem igen kap segítséget: „löllehet vólt az ígélet, de az ígéletnek lemmi euentulát ne[m] láttam...“⁴⁶ Van olyan szerző is, aki harmadfélszáz forintot kölcsön kért a nyomtatásra, amellyel még adósa jóakarójának, műve több okból mégis befejezetlenül jelent meg.⁴⁷

Nagyon természetes, hogy az ilyen nehéz anyagi viszonyok között létrejött könyvek ajánlásainak jó része a költségek utólagos megtérítését szeretné elérni. Basilius István nem is titkolja, hogy őt a szükség kényszerítette könyvei dedikálására. Támadják ugyan sokan — mondja egy helyütt⁴⁸ — mivel hogy könyveit „Vrac neue alá“ írja. De ha ezek a támadók tudnák a nyomtatásnak nagy költségét a papirosnak árával egyetemben, elhagynák az ő hamis ítéletüket. Végül hangsúlyozza: „a Bükfleg kenferitet arra, hogy Vraknac aianlanam iralomat“. Őszinte vallomását még szavahihe-tőbbé teszi az, hogy ezt pártfogójához intézett ajánlásában mondja.

Roppant ügyesen, diplomatikusan adja tudtára egy Salustius-fordítónk⁴⁹ mæcenásának, Zsigmond erdélyi fejedelemnek, hogy számít utólagos jutalomra. A rövid ajánlásban nem szól semmit anyagi kérdésekről, de „Az Olvasókhoz“ intézett előszava végén érdekes történet keretében utal rá.

⁴⁵ S ó v á r i S o ó s Kristóf: Postilla, Bártfa, 1598.

⁴⁶ U. az: Az Szent Prophetaknak... írásoknak Prędicatiók szerint való magyarázattianac Első Resze. Bártfa, 1601.

⁴⁷ M a r o s v á s á r h e l y i Gergely: Világ kezdetitől fogva, iosagos es gonosz czelekedeteknek példáinak Summái. Kassa, 1623.

⁴⁸ Egynehani keresec... Gyulafejérvár, 1568. (Ajánlás).

⁴⁹ B a r a n y a i D e c s i János: Az Caius Crispvs Salvstiusnak ket Historiia. Szeben, 1596.

Elbeszéli, hogy Theodorus Gaza Aristotelesnek az állatokról írt históriáját görögből deák nyelvre fordítván egy fejedelemnek ajánlotta aranyozott kötésben és remélte, hogy valami ajándékban fog részesülni. A fejedelem „meg kerduen miben allana az könyneec arannyazafa, csak anny legitfeggel lön neki az mennyt az könyükötes ér vala, anny munkaiat olyan bölcz emberneec femmire böczüluen“. Nem tesz elbeszéléséhez semmi megjegyzést, de lehetetlen a célzatosságot fel nem ismerni.

Ilyen kis ravaszkodás nem is jelent a szerzőknél mindjárt alacsony gondolkodást.⁵⁰ Eljárásukat a kor szokásjoga védi. A könyvkiadást ekkor még nem intézték üzleti alapon, ismeretlen volt az írói tiszteletdíj, sőt egyenesen azt vádolták meg, hogy a Szentlélek adományával simoniát űz, aki a munkáját pénzért adta el a kiadónak.⁵¹

Balul ütött is ki a költségek üzleti alapon való megszerzésének minden kísérlete. Egy prédikációs munka kiadói azt remélték, hogy a mű első kötetének eladott példányaiból bevesznek annyit, amennyi a második kötet kinyomatására elég lesz. „De ez nem fuccédálván... kényszerítettünc — írják — ilmeg uyjobban ehez valo legétség nyujtásért nemely kerelztyén Fautorainkhoz folyamodni“.⁵²

Az üzleti alapon történő megoldást vagy az írói tiszteletdíjat a mæcenás pénzbeli hozzájárulása pótolta. Valami hallgatólagos megegyezés állott fenn az író és mæcenása között, hogy a pártfogó fedezi a költségeket, amiért az író az ő nevét megörökíti. A francia Maynard († 1646) hangot is adott ennek a kölcsönösségnek. „Adj pénzt s én dicsőséget adok neked“ — mondta XIII. Lajosnak.⁵³

⁵⁰ A helyzet teljes félreismerését mutatja, midőn pl. H. Klenz id. m. ezt írja: „... und die Autoren scheinen sich nicht einmal der Niedrigkeit ihrer Gesinnung bewusst gewesen zu sein“. Zeitschrift für Bücherfreunde Neue Folge V. (1913/14.) 116. l.

⁵¹ „... als wurde mit des H. Geistes Gaben Simonj getrieben...“ Vö. Friedrich Kapp: Geschichte des deutschen Buchhandels bis in das siebzehnte Jahrhundert. Leipzig, 1886. 316. l.

⁵² Zvonarits Mihály: Magyar Postilla, Csepreg. I. köt. 1627. II. köt. 1628.

⁵³ Idézi Tony Kellen: Bücherwidmungen. Zeitschrift für Bücherfreunde V. (1901/2) 72. l.

A mæcenások pedig többé-kevésbbé bőkezűen vállalták a kor divatjától rájuk rótt szerepet. Ha magyar példák során nem tudunk is beszámolni aranyakkal megtöltött arany serlegekről, mint amilyent Morus Tamás angol kancellár adott Konrad Gocleniusnak (1455—1535),⁵⁴ de külföldi írók is követendő például hozzák fel Mátyás királyt, aki Regiomontanust 800 arannyal ajándékozta meg.⁵⁵ Ismeretes, hogy Ferdinánd királytól Tinódi Sebestyén 50 forintot kapott,⁵⁶ s Szenczi Molnár Albert is ugyanannyit Rudolf császártól.⁵⁷

A költségek gondjával megokolt dedikációknál haladotabb fokot jelentenek az olyan ajánlások, amelyek anyagiaktól függetlenül, csupán szokásból, az irodalmi tradíció hatása alatt íródnak. Ezt a szokást maguk az írók igen messze vezetik vissza. Sylvester Erasmusra,⁵⁸ Molnár Albert pedig egyenesen Aristidesre hivatkozik, aki azt mondta: „Illic Istenec bizonyára templomokat szentelni, az böczületes embereket pedig könyveknek dedicálásával tisztelni”.⁵⁹ Sőt Szent Lukács evangelistát is említi, aki „az hatalmas Theophilust két könyvinec dedicálásával tisztelte”.⁶⁰

Puštán az általános szokás követése, ha valaki csak azért ajánlja pártfogónak a munkáját, mivel „az üdö azth kivana”,⁶¹ vagy hogy a könyv a mæcenás hiányát ne érezze: „Ne... opus hoc meum patrono luo careret...”.⁶² Hogy mily nagy a szokás hatalma a dedikáció terén is, arra nézve meggyőző példa Károli Gáspár bibliafordítása (Vizsoly, 1590). Károli nem kételkedik affelől, mintha az „Isten könyvének méltóféga nem lenne ő magában”, bibliája elé mégis ír aján-

⁵⁴ Vö. Fr. Kapp, id. m. 317. l.

⁵⁵ Tackius id. m. 51. l. — Janus id. m. 18. l. Czvittingerre való téves hivatkozással 108 aranyat ír. Vö. Czvittinger: Specimen Hungariae Literatae... Frankfurt-Lipce 1711. 104. l.

⁵⁶ Szilády Áron: Régi Magyar Költők Tára III. köt. XXIII. l.

⁵⁷ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert. M. Tört. Életr. Budapest, 1897. 128. l.

⁵⁸ Vij Testamentu[m] Mağar nelwen[n]. Sárvár, 1541. (Aj.)

⁵⁹ Psalterium Ungaricum. Herborn, 1607. Ajánlás.) (2. l.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Szalaszei György: Hetetszaka mindennapra megh irattatot Imadsagok... Sicz, 1595. (Aj.)

⁶² Monoszlai András: De Invocatione, et Veneratione Sanctorvm Nagyszombat, 1589. (Aj.)

lást, mert követnie kell „ez világnac és az böles embereknece bokásokat, kie az ö munkaiokat mindenkor valakinece neue alat boktác ki botlátani“. (Előljáró beszéd.)

Magánosokhoz írt ajánlások esetében nehéz megállapítani, hogy a dedikálás valóban csak az irodalmi divat kedvéért, kényszerítő anyagi körülményektől menten történt-e. Tisztán udvariassági formának vehetjük pl. Balásfi Tamás boszniai püspök dedikációját Esterházy Miklóshoz,⁶³ mert bizonyos, hogy a szerző nem szorult rá az anyagi támogatásra. Kétségtelen ez az anyagi függetlenség az ajánlók fentebb említett ama csoportjánál is, amely vagy a mennyei hatalmakhoz, vagy valamely nagy társadalmi réteghez, esetleg családja valamely tagjához írja a dedikációt.

Eredeti rendeltetésüktől eltérnek ama dedikációk is, melyeknél a cél az, hogy a mæcenás tekintélye és neve tegye a könyvet az olvasóközönség előtt népszerűvé, kedvessé, keltse fel iránta az érdeklődést és bizalmat, egyszóval: a reklám. Egészen bizonyos, hogy a reklámcéll az ajánlásoknál sokkal általánosabb, mint amennyit szerzői nyilatkozatokból ki lehet mutatni. Az idő folyamán ugyanis erre tolódik át a dedikációk súlypontja. S amikor azt olvassuk az ajánlásokban, hogy a mæcenás tekintélyével pótolja a munka gyengéit (*eius teneritudinem autoritate qui suppleat*),⁶⁴ vagy azért dedikálják a könyvet, hogy a patronus tekintélye és ortalma alatt kerüljön az emberek kezébe (*quoru[m] autoritate ac præfidijs ad vfus hominu[m] decurrant*),⁶⁵ az ilyen kijelentéseket nem tekinthetjük tisztán udvariaskodásnak a pártfogóval szemben.

Elég nyíltan megmondja az egyik prédikátor-író pártfogójának: ... ha lattiae egieb kereztienekis, hog Nagfagod ez kiezin munkat io neue veßi en tölem, es meg'is oluafsa, ökis nagiuß ßeretettel fogaik venni es oluafnij".⁶⁶

Teljesen elvesztette eredeti célját az ajánlások utoljára

⁶³ Csepregi iskola... Pozsony, 1616.

⁶⁴ Monoszlai András: De Invocatione, et Veneratione Sanctorum. Nagyszombat, 1589 (Ajánlás).

⁶⁵ U. a z: De Cvltv Imaginvm. Nagyszombat, 1589. (Aj.)

⁶⁶ Károli Péter: Az Halalrol... Debrecen, 1575. (Ajánlás).

hagyott csoportja, amely a hitterjesztés, vallási propaganda jegyében született meg és sokszor egyenesen polemikus él.

Erre a tendenciózus ajánlásra is már igen korán találunk példát. Méliusz Péter azért ajánlja egyik munkáját „A Magyar Orszagi Iambor es kereftyen Áros népnek, ackie Debreczembem, Szombadban, Kaffan es Varadon laknac“, hogy vallási vitatkozásaikra fölfegyverezze őket érvekkel:

... hogy tanullyatoc, es tetoua járuán tuggyatoc az éretnecek fáát be dugni...⁶⁷

Ugyancsak ily céllal dedikálja Dávid Ferenc is a reformátusok ellen írt könyveit. Egyik maecenásától azt kéri, hogy ítélje meg, ki követi inkább a szentírást, ő-e vagy ellenfelei. Nem ajánlja ezt az írást oly formán, mondja, mintha az ellenkező fél írásainak elolvasásától evvel el akarná őt vonni, sőt azt kéri, hogy azokat is olvassa el „és proballya meg. Mellyic fél az ő magyarazattyaban köueti inkább a bent íránc egyenes folyaflat és linyaiat...“⁶⁸ Hasonlóan ír más pártfogójához is, akiről azt tapasztalta, hogy „mind à két félne az ő ellen vetéscit és bizonylagit meg tudta probalni, és à hamift az igaztol meg valaštani“.⁶⁹

A legradikálisabb eljárás az, ha a szerző dedikációit egyenesen az ellenfélhez intézi.⁷⁰ Pázmány Péter, Magyarai István könyvére írt feleletét⁷¹ pl. Nádasdi Ferenc grófnak ajánlja, aki Magyarai maecenása. Dedikációjában kellő módon kiemeli Nádasdi kiváló hírét, erényeit, amelyek háborúban és békében egyaránt kitűnnek, előkelőségét és a hazáért való munkálkodását, majd pedig pártatlan bíróul kéri fel vitájukban. (Epistola dedicatoria.) Ily módon próbál rá hatni és a vallási vitatkozások iránt fogékony kor közvéleményét a

⁶⁷ A Debreczembe öszvegyült keresztien praedicatoroknac... valasoc. Debrecen, 1567.

⁶⁸ Az Egy ő magatol valo Felséges Istenről... Kolozsvár, 1571.

⁶⁹ Az egy Attya Istenec, es az ő aldöt szent fianac, az Jesvs Christusnac Istenségekről... Kolozsvár, 1571.

⁷⁰ A német irodalomban hasonló eljárásra vonatkozólag vö. Tackius id. m. 45. l. és H. Klenz id. m. Zeitschr. für Bücherfr. N. F. V. (1913/14) 120. l.

⁷¹ Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornac, az Orszag romlása okairul írt köniuere. Nagyszombat, 1605.

teljes tárgyilagosság hangoztatásával a katolikus álláspont elfogadására bírni.

Protestáns részről természetesen nagyon rossz néven vették ezt az ajánlást Pázmánytól. Zvonarics Imre és Nagy Benedek közös válasziratukat⁷² ellensúlyozásul ugyancsak a Nádasdi grófok neve alatt adták ki, mert méltónak tartották, hogy ha „ez Vy Tünder Kalauz“ az ő szárnyok alatt csatázott rájuk, ők is — írják — „az Nagylagtok Patrociniuma alát iramatnaiuk meg ez vad Saskefellöt“. (Epist. dedic.)

Úgy látszik, Pázmány célravezetőnek tartotta eljárását, mert később is felhasználta a dedikációt propagandája érdekében. Egy másik vitairatát⁷³ ugyanis Bihar vármegyének ajánlotta, hogy ne lássék háládatlannak szülőföldje iránt. Pécsváradi Péter válasziratában⁷⁴ ezt az ajánlást sem hagyta szó nélkül. Megütözik rajta, hogy az érsek „nem átallya“ írását Bihar vármegyének dedikálni. Sokkal inkább tehetné ezt ő, mint váradi lelkipásztor, de ő szerény. Elméjének ezt a kis gyümölcsét nem egész Biharnak, hanem csak a váradi gyülekezet „kegyes Patronufi közzül egyiknek“ ajánlja.

Igy lesz az ajánlás a vallási polémia színhelye, de ez is csak amellet szól, hogy a kor a dedikációt a könyv igen fontos részének tekintette.

4. Formai tekintetben az első kérdés, mely bennünket érdekel, az ajánlások belső szerkezete.

Természetes dolog, hogy nincsenek szigorúan leszögezett és következetesen keresztülhajtott alapelvek, amelyek szerint az ajánlások készülnek, mégis vannak bizonyos tipikus jelenségek, amelyek az ajánlások felépítésénél ismétlődnek, vissza-visszatérnek.

A legáltalánosabb jelenség az ajánlás megokolása. Nagy gondot okoz ez a szerzőnek, nehogy vakmerőségnek, tolokodásnak lássék a mæcenás megválasztása. Ezért aztán aggodalmas körültekintéssel keresi az okokat, amelyek a pártfogó kiválasztását megindokolhatják.

⁷² Pazman Peter pionsagi. Keresztúr, 1615.

⁷³ Az Sz. Irasrvl, es az Anyaszentegyházrul... Bécs, 1626.

⁷⁴ Pecs-Varadi Peternek Varadi Lelki Pasztornak Feleleti, Pazmany Peternek... két könyvetskeire... Debrecen, 1629.

A hálán és köszöneten kívül, amelyre leggyakrabban hivatkoznak, az okok eléggé változatos felsorakoztatását találjuk az ajánlásokban. Egy prédikációs könyvet pl. azért ajánlottak a debreceni tanácsnak, mivel a szerző ott mondta el prédikációit.⁷⁵ Másutt azt olvassuk, hogy a mæcenás keresztény buzgósága vitte rá az írórt az ajánlás hozzá intézésére,⁷⁶ vagy az, hogy az illető naponta mutatja a keresztény penitentiának külső-belső jegyeit.⁷⁷ Hivatkoznak a pártfogónak a szerző iránt mutatott jóindulatára⁷⁸ s élénken tiltakoznak az ellen, mintha „kedv kerelő undok hizelkedésből” ajánlanák neki munkájakat.⁷⁹

Igen sok ajánlásban megnyilvánul az a törekvés, hogy a szerző a maga eljárását a multból merített hasonló helyzetek felemlegetésével alátámassza. Ha pl. királynak ajánlja művét, keres az irodalomban valamely nagynevű írórt, aki szintén királynak dedikálta könyvét. Így jár el már Sylvester János is, midőn Ferdinándnak dedikálja új-testamentomát (Sárvár, 1541). Példaképen Erasmusra hivatkozik, aki paraphrasisait Károly császárnak ajánlotta.

‘Befejezésül azután többnyire megígérik a szerzők, hogy ha a mæcenás jó néven veszi tőlük ezt a kis ajándékot: „Papyrofsi ajandekot”,⁸⁰ máskor is fognak efféle munkával „kedveskedni”.⁸¹

Külső formájára nézve a legdiszkrétebb az az ajánlás, amely a versfőkbe rejti a mæcenás nevét. Ez a forma mutatja leginkább a visszafejlődést: az ajánlás eredeti rendeltetésétől való távolodást.

⁷⁵ Margitai Péter: Az mindennapi könyörgő imadsagnak magyarázattya... Debrecen, 1624.

⁷⁶ Kecskeméti C. János: (Szép Aytatos Könyörgések.) Bártfa, 1624. — Vö. Szabó, RMK. I. 533. sz.

⁷⁷ Margitai Péter: Az Jonas Propheta Könyvenek... magyarázattya... Debrecen, 1621.

⁷⁸ Uo., Kecskeméti C. János id. m. és másutt is.

⁷⁹ Melotai Nyilas István: Speculum Trinitatis... Debrecen, 1622.

⁸⁰ Margitai Péter: Az Jonas Propheta Könyvenek... magyarázattya... Debrecen, 1621.

⁸¹ Kecskeméti János: Három Fü es nevezetes, Esztendös Innepekre valo Praedikatiok... Debrecen, 1615.

A leggyakoribb, az általános és mindennapi természetesen a prózai alak. Ebben a formában jelennek meg az ajánlások, amíg számbavehető mondanivalójuk van, amíg nemcsak formalitásból készülnek, hanem olyan tartalmuk van, amelyet a szerző fontosnak tart.

A verses forma már hanyatlást jelent. Azt még megértjük, mai szemmel nézván a dolgot, hogy ha a Heyden Sebalduš-féle gyermeki beszélgetésekben⁸² latin decastichont ír Sylvester egy tanulóhoz. A „szépreményű ifjúhoz” intézett ajánlást nem érezzük oly komolynak, hogy prózai formát várnánk. De már pl. Szenczi Molnár Albert Postillájának⁸³ verses dedikációja, amely mellett prózai ajánlás is van, tisztán csak udvariassági forma.

A versfőkbe elrejtett dedikálás jelenti a dekadencia mély pontját. A legkorábbi ilyen akrostichonos ajánlásunk a XVI. század második feléből való.⁸⁴ A versfők értelme eleinte latin, esetleg magyarral kevert próza, később vers, többnyire hexameter vagy distichon. A század végén Bogáthi Fazekas Miklós már így ajánlja egy históriáját, bár a versfőkbe szőtt distichon sántikál kissé:

Inclyte Peleides tibi Ladiflae Szalanci
Nicoleos patrio carmine facta refert...⁸⁵

5. Változásnak van alávetve a dedikációk nyelve is. Itt figyelhető meg legjobban a nemzeti nyelv küzdelme a latin nyelv hagyományos jogai ellen. Mert a könyvön magán, a könyv szövegén nem látszik meg az a hosszú töprengés, amely a magyarul író szerző lelkében legtöbbször végbement, amíg elhatározta, hogy félredobja a tudós világ latin tradícióját és a nemzeti nyelvhez folyamodik. Az most nem jön tekintetbe, akár azért teszi ezt, hogy a hit igazságait hozzáférhetővé tegye a deákul nem tudó, „együgyü keresztény olvasó” számára, akár már bizonyos nemzeti büszkeségből.

⁸² Puerilium colloquiorum formulae. Krakkó, 1531.

⁸³ Oppenheim, 1617.

⁸⁴ Valkai András: Cronica, avagy, Szép históriás Enek... Kolozsvár, 1575.

⁸⁵ Az Nagy Castriot Györgynec... historiaya hat reszben... Kolozsvár, 1592.

Az ajánlások nyelvének eldöntése még nehezebb feladat volt a szerző számára, mint a szöveg nyelvi problémája. A tanulatlan olvasónak nem írhattak latinul; mihelyt odáig demokratizálódott a könyv, hogy a nem-latin műveltségűek, az asszonyok és egyszerű városi polgárok szélesebb rétegéhez is szólt, magától adódott a magyar nyelv használata.

De a mæcenás, legalább is általánosságban, nem tartozik a profán tömeghez. A mæcenás kora műveltségi fokán álló férfiú, ha nem is tudós éppen, de bizonyos, hogy tud latinul, tehát rá nem vonatkozik az előbbi megállapítás. Ezért ingadozó a nyelvhasználat.

Latin könyvek esetében nincs kétség. A latin szöveg előtt a legtermészetesebbnek tűnik fel a latin epistola dedicatoria. A nehézség a magyar könyveknél lép fel. Addig ugyanis, amíg a magyar könyvek ajánlásaiban a magyar nyelv teljes jogába lép, sok évtized pereg le.

A kiinduló helyzet az, midőn a magyar könyvet is még latin ajánlás vezet be. Hogy csak néhány feltűnő példát említsünk, Ponciaus históriájának⁸⁶ latin a dedikációja, Kulcsár György első magyar könyvének⁸⁷ ajánlása még latin, csak a későbbieké magyar, Balásfi Tamás Csepregi Iskoláját⁸⁸ latinul dedikálta. A kor embere előtt azonban a latin ajánlás egyáltalán nem tetszhetett különösnek. Szenczi Molnár Albert német példára hivatkozik.⁸⁹ Ha a német könyveket is latin ajánlás vezet be, nem veheti tőle sem rossz néven senki, hogy ő is latin dedikációt ír a magyar könyv elé. De nála már mégis látunk haladást.

Bizonyos fokú egyeztető törekvést tapasztalunk ugyanis azoknál a magyar könyveknél, amelyekben ugyanazt az ajánlást egymás mellett vagy egymás után mindkét nyelven kinyomtatják, vagy amelyeknek két ajánlásuk van: külön egy latin és külön egy magyar. A kétnyelvű dedikálásra a legkorábbi példát Heltai Gáspárnál találjuk,⁹⁰ Szenczi Molnár

⁸⁶ Bécs, 1575. Ajánlja a könyvnyomtató.

⁸⁷ Az Halálra Való Keszöletről... Alsólivda, 1575.

⁸⁸ Pozsony, 1616.

⁸⁹ Psalterium Ungaricum. Herborn, 1607.

⁹⁰ Agenda... Kolozsvár, 1559. — Egy rövidebb latin és egy hosszabb magyar ajánlása van, mindkettő a keresztyén lelkipásztorokhoz.

Albert zoltárkönyve⁹¹ és bibliafordítása⁹² előtt párhuzamosan latinul és magyarul is kinyomatta ajánlását, Bornemisza Péter pedig szívesen ír két dedikációt: a férjnek latinul, feleségének pedig magyarul.⁹³

Csak mikor a magyar könyvnek már nem csupán szórványosan, hanem általánosan és tudatosan magyar az ajánlása, akkor oldódik meg a nyelvi probléma. Bencédi Székely István zoltárkönyvének (Krakkó, 1548) vagy Tinódi krónikájának (Kolozsvár, 1554.) ugyan magyar dedikációja van, mégis úgy érezzük, hogy a nyelv kérdése ekkor válik igazán problémává. Mikor azonban a kiadó ez eredetileg latin előszót az újabb kiadásnál magyarra fordítja „a' Deák Praefatiót illetlennek tartván illy tilzta Magyar könyvhez”⁹⁴ — akkor bizonyos, hogy a magyar nyelv teljesen jogaiba lépett.

IV. KÖNYVNYOMTATÓ.

1. Errata. — 2. Bevezetés a könyv szellemi részébe.

A könyv sorsára s morfológiájára a kezdődő könyvnyomtatás korában a nyomdásznak is sokkal mélyebb és szélesebbkörű befolyása volt, mint ma van. Nem csupán a technikai munka elvégzése háramlott rá, hanem nyelvi, sőt tartalmi tekintetben is beleszólása volt. A XVII. századi nyomdász ugyanis nem iparos, nem mesterember, vagy üzletember elsősorban, hanem tudós. Iskolákat végzett, járt külföldön, ahol az egyetem látogatása mellett a könyvnyomtatást is elsajátította. Így egészen érthető, hogy a könyv előállításának szellemi részében is intenzíven résztvesz.

1. Legnagyobb gondja a helyesírás kérdése és ezzel kapcsolatban a sajtóhibák kiküszöbölése.

Egységes helyesírásnak nyoma sincs, mindenki úgy ír, ahogy legjobbnak gondolja. A krakkói nyomtatvány a lengyel hangjelöléshez alkalmazkodik, a bécsi a némethez, a hazai nyomtatványokat pedig a szerző és nyomdász nyelv-

⁹¹ Psalterium Ungaricum. Herborn, 1607.

⁹² Szent Biblia... Hanau, 1608.

⁹³ Első része az Evangeliumokból es az Epistolakból valo tanvságoknac... Komjáti és Sempte, 1575. — Masic Resze... Sempte, 1574.

⁹⁴ Apácza i Csere János: Magyar encyclopedia. Az az: Tudománytárkönyv. Győr, 1805 (2. kiadás). Az első kiadás: Utrecht, 1655.

járása befolyásolja. Azután meg sok az idegen nyomdász és tanulatlanok, ügyetlenek a legényeik.

Ilyen viszonyok mellett természetesen sok a sajtóhiba. Az olvasóközönség pedig igényes, akárcsak ma, sőt akkor még a bizalmatlanság is növelte az igényeket. Többre becsülték ugyanis a kéziratot a nyomtatott könyvnél, mert a nyomtatvány közel sem volt oly szép s ha még hibával is tele volt, érthető a lebecsülése.

A sajtóhibák ellen folyó küzdelem és miattuk a publikum előtt való öngazolás híven visszatükröződik a könyvön. A könyvnyomtatónak megvan, mondhatnók, a maga külön rovata, a végszó, amelyet az olvasóhoz (Ad lectorem candidum) intéz. Ebben bocsánatkérő magyarázatokkal próbálja kiengesztelni a közönséget a hibákért.

Tipikusan ismétlődnek ezek a bocsánatkérések:

— Azírt mondām atāmfia / hog' ha en te reād valo tekintetből ez munkāt fel vüttem / te is keues vítket meg enghegg' mostan[n]...

kéri végaszavában Abádi Benedek, a Sylvester-féle új-testamentum nyomtatója (Sárvár, 1541). Így megy ez szinte kivétel nélkül minden munka bevezetésében vagy végaszavában.

A legkülönbözőbb okokat hozzák fel mentségül e bocsánatkérő nyomdászok. Valamely műhely első nyomtatványánál rendszeren erre a körülményre történik hivatkozás:

... ez elfő munkānkat io neuēn veded / ennek vtānna kegiglen[n] meg látod hog' az kegelmes iftennek akaratt'ābol iobban[n] hozzā kiűlők.

mondja Abádi Benedek az említett helyen.

Másutt a sietségre hárítják a felelősséget és kérik a „kereshtyen olvalo embereket“, hogy megbocsássanak, mert „fietlegünkben löttec a vetkec“.¹

Igen sokszor olvassuk azt, hogy nem magyar a könyvnyomtató. Még Heltai sem vallja magát magyarnak („nyelvem szerént szász vagyoc“ — mondja²), sőt fia sem.³ Mennyivel

Basilius István: Egynehani kerdesec... Gyulafejérvár, 1568. (Végszó).

² Az reszegsegnek es tobzodásnac veszedelmes voltárol valo Dialogus. Kolozsvár, 1552. — Vö. Szabó, RMK. I. 29. sz.

³ „Meg boczás penig az vétkekről. Mert én Magyar nem vagyoc“ írja ifj. Heltai Gáspár: Magyar Arithmetica... Kolozsvár, 1591 (Az Kereshtyen Iffiufágnac).

inkább érhető tehát az ezzel való mentegetőzés akkor, ha „az köniu niomtato Magiar nieluet nem tud”,⁴ mint a nagyszombati nyomdában készült könyvek nagy részénél, a külföldön nyomtatott munkákról nem is szólván. Az idegen nyomdászok nagyon is tisztán látják a nehézségeket.

— Acki idegen nyelvenvaló könyvet hiba f fogyatkozánfnélkül kibochatani akar, fzükeg hogy az, mind azt az nyelvet alkalmaffan tudgya, f-mind annak igyengetesében Hiüzi fényes fzeme légyen —

mondja egy oppenheimi könyvnyomtató.⁵

De visszavezetik a sajtóhibákat egyéb okokra is. Jó korrektor hiánya miatt panaszkodnak néha,⁶ máskor meg arra hárítják a dolgot, hogy a szerző nem volt helyben.⁷ Vannak azonban, akik őszintén megmondják, hogy minden vigyázat ellenére is marad a könyvben sajtóhiba.

— A Könyv nyomtattás — mondja egy helyütt Heltai — igen nehéz dolog. Ezokaért akar mint vigyazzon az ember, maydfoha vétec nélkül ki nem nyomtathatni egy könyuet is.⁸

Ezen a téren minden igyekezet kevésnek bizonyul; mikor a könyv kész, akkor veszik csak észre a hibákat. „Az meniyeeba lehetet bizony el akarttunc az nyomtatalban valo vetkeket el tauoztattnunc, De ugyan nem lehetet mikepen az utan efzünceben uettúc...” olvassuk egy prédikációs könyv vég-szavában.⁹

⁴ P á z m á n y Péter: Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicator-nac... Nagyszombat, 1605.

⁵ Szepsi Korocz György: ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΔΩΡΟΝ. Oppenheim, 1612 (Végszó).

⁶ F é l e g y h á z i Tamás: Az mi Vronc Iesvs Christvsnac Vy Testamentoma. Debrecen, 1586. (Hoffhalter Rudolf a nyomtatás közben meghalt.)

⁷ K á r o l i Péter: Az Halalrol... Debrecen, 1575 (Végszó). — K o p c s á n y i P a p Márton: Az Evangeliomok és Epistolak... Bécs, 1616 (Végszó). — V á s á r h e l y i Gergely: Esztendő által az Anyaszentegyháztól rendeltetet Vasárnapokra és Innepekre Evangeliomok és Epistolák... Bécs, 1618 (Kegyes Olvasónak).

⁸ D á v i d Ferenc: Az egy Attya Istenec, es az ő aldot szent fianac, az Jesvs Christusnac Istenségekről... Kolozsvár, 1571. (Végszó).

⁹ U. az: Első Resze az szent irasnac külen külen reszeiböl vöt predicacioenac... Gyulafejevárv, 1569 (Typographus Lectori). — Vö. hasonló értelemben: E n y e d i György: Az Ó és Vy Testamentvm-beli helyeknek... Magyarazattyok... Kolozsvár, 1619 (Az Istenfélő kegyes olvasóhoz).

A vége pedig minden ilyen mentegetőzésnek a sajtóhibák hosszú lajstroma: *Errata*. Talán hozzátehetjük: megvan ez, sajnos, a mai napig, „holot ezt lenki meg sem tekinti“, mondja már Pázmány.¹⁰

2. A könyvnyomtató tevékenysége azonban nemcsak arra szorítkozik, hogy ne legyen a könyvben sajtóhiba: „szemet“,¹¹ és hogy egységes legyen a helyesírás, hanem tartalmi tekintetben is beleavatkozik a szerző dolgába.

Nem tekintve azt, hogy az olvasóhoz intézett végszóban tulajdonképpen ő az összekötő kapocs a könyv és az olvasóközönség között, tevékenységére vonatkozólag szemléltető példákat lehet felemlíteni.

Mindenekelőtt a nyomdász is ír ajánlást. Ír nemcsak akkor, ha pl. a szerző halála után valamilyen munkát újra kiad, hanem akkor is, ha a szerző történetesen nem ír dedikációt. Említettük már, hogy Melius Péter egy munkáját Huszár Gál könyvnyomtató dedikálja, nem pedig a szerző.¹² Nem is jelent ez számára különösebb feladatot, hiszen Huszár maga is prédikátor, káté- és énekszerző, tehát irodalmilag tevékeny férfiú, aki azonban — talán mert rá van kényszerítve, talán csak mivel ért hozzá — könyvet is nyomtat.

Egészen gyakori dolog az is, hogy a könyvnyomtató önállóan kiad valamely munkát s ahhoz olyan ajánlást ír, mintha ő volna a munka szerzője. Még a tipikus ajánlási formák is megtalálhatók nála. Sibolti Demeter Vigasztaló könyvetskéjét (Galgóc, 1584) pl. Mantskovit Bálint könyvnyomtató dedikálja mæcenásának. Megköszöni neki a nyomtatásra adott költséget, alázatosan mentegeti a könyvecskének „kitfin voltat“ és kéri, hogy vegye az ajándékot „io neuen“ tőle. S minthogy a munkának egyetlen megmaradt példánya címlap nélkül van, nem is tudnánk, ki a szerzője, ha Sibolti egy másik munkájának előbeszédében¹³ Mantskovit nem utalna szerzőségére.

¹⁰ Felelet az Magiari Istvan Sarvari Praedicatornac... Nagyszombat, 1605.

¹¹ Geleji Katona István: A Valtság-Titkanak Harmadik Volumenje... Várad, 1649. A könyvnyomtató Szenczi Kertész Ábrahám.

¹² Az Aran Tamas hamis es eretnee tevelgesinec... meg hamissitási... Debrecen, 1562.

¹³ Lelki Hartz... Galgóc, 1584.

Amellett azonban, hogy a nyomdász könyvkiadó, rendszeren író is egyúttal. Ismeretes, hogy Heltai Gáspáron kezdve a könyvnyomtatók egész sora irodalmilag is tevékeny volt. Heltai nyomtatványainak igen nagy százalékát saját munkái teszik ki. De még azok a könyvnyomtatók is, akikről ez nem ismeretes általánosságban, mint Mantskovit,¹⁴ Klöz Jakab,¹⁵ szintén fejtettek ki írói működést.

Van azután a nyomdásztevékenységnek még egy ága, amely említésre méltó: az ugyanis, hogy a nyomdász ebben a korban gyakran a kinyomásra neki átadott kéziratban is eszközöl változtatásokat. Itt tehát a könyvnyomtató már nemcsak korrektor, hanem szinte kritikus is egyszemélyben. Ha valami olyat talál a kéziratban, ami nem elég világos, figyelmezteti rá a szerzőt, esetleg ki is javítja a nyilvánvaló tévedéseket.

Ennek bizonyítása kedvéért elég Misztótfalusi Kis Miklós példájára hivatkoznunk.¹⁶ Róla különösen tudjuk, hogy a hozzá kerülő kéziratokat tartalom és nyelvhelyesség tekintetében is javítgatta, hiszen élete tragédiáját is ez okozta. A szerzők ugyanis nem voltak valamennyien olyan megértőek és hálásak a figyelmeztetésekért és javításokért, mint pl. Pápai Páriz Ferenc, a híres enyedi professzor, Kis Miklós igazi jóakarója.¹⁷ Ellenfelei szemére vetették, hogy „vasműves” létére meghamisítja a szöveget és elfordítja értelmét. A tudós könyvnyomtató nem hallgathatott igazának tudatában. Megírta erőshangú Mentségét, az erre következő általános felzúdulás azonban teljes visszavonulásra kényszerítette.

Misztótfalusi Kis Miklós volt az utolsó tudós könyvnyomtató. Utódai üzletemberek, akikben már nem élt Aldus, Estienne vagy Frobenius szelleme.¹⁸ Nem tekintették többé

¹⁴ Az keresztyeni tudománnac fő ágairól való szükséges Könyuetske... Galgóe, 1585.

¹⁵ Evangeliomok és Epistolak... Bártfa, 1616.

¹⁶ Vö. M. Tótfalusi Kis Miklosnak maga személyének, életének, és különös tselekedetinek Mentsége. Kolozsvár, 1698., továbbá Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Magyar Tört. Életrajzok. Budapest, 1899. 121. és kk. ll.

¹⁷ Vö. id. m. 125—126. ll.

¹⁸ Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877. Budapest, 1878. 107. l.

a könyvnyomtatást csupán az íghirdetés egyik eszközének, hanem megélhetési forrásnak, főfoglalkozásnak, amely mellett „az Typographusnak más tiszteffeges hiuatallya”¹⁰ már nem szokott lenni.

V. A KEGYES OLVASÓ.

1. A publikum viszonya a könyvhöz. — 2. Előljáró beszéd. — 5. Végző.

1. A kezdődő könyvnyomtatás korában az olvasóközönség szempontjából, a közönség kedvéért semmi sem történt. A szerző csak a mecénással törődött, hozzá intézte dedikáló epistoláját, amely ősfelmájában ténylegesen elküldött levél volt, s jóformán egyedül a pártfogónak szólt a munka, akár csak a kódexek korában.

A magyar könyv történetében ez a kiindulási helyzet már nem figyelhető meg eléggé, mert korábbi időszakra esett, mint a magyar könyvnyomtatás kezdete. Komjáti már nem csupán mecénására számít bibliafordításában (Krakkó, 1555.), hanem minden magyar keresztényre. Ennek a közönséghez való kapcsolatnak azonban, nyilván a hagyományhoz való ragaszkodás következtében nem a szerző ad most sem kifejezést, hanem a könyvnyomtató.¹ Ő köti össze mintegy a könyvet az olvasóközönséggel s erre szolgál a már említett külön rovat „a kegyes olvasóhoz”. Ez a tipikus helyzet, amelyre igen sok példát lehetne felsorakoztatni.

2. Később a beosztás némileg módosul. A dedikáció nem vehet fel magába mindent, amit a szerző el akar mondani, mert nagyon terjedelmes lenne. Így azután külön előszó készül, amely épúgy az olvasóhoz szól, mint a nyomdász végzava. Jellemző példa erre már Sylvester bibliafordítása (Sárvár, 1541), amelynek élén a fordító latin ajánlása áll Ferdinándhoz, utána az ismert első magyar distichonok szólnak „Az Mag'ar Nipnek ki ezt olvassa” (Prófiták által stb.),

¹⁰ Sóvári Soós Kristóf: Az Szent Prophetaknak... írásoknak Prędicatiók szerint való magyarázattianak Első Resze. Bártfa, 1601. (Előljáró beszéd. (:)2^b. l.

¹ Vö. „Omnibus Christianae pietatis studiosis Hungaris Chalco-graphus S.”

a könyv végén pedig Abádi Benedek kíván „ifteni keduet... annak / az ki ezt oluaffa“.

A szerző „előljáró beszéde“ nem a személyes kapcsolatok ápolása céljából készül, hanem azért, amiért ma is írnak előszót, hogy a könyvre vonatkozólag fontosnak tartott dolgokat közöljön az olvasóval. Itt tűnnek fel többnyire azok a felvilágosító megjegyzések, amelyekkel a szerző művét megokolja, s rendesen hasznosságát, vagy keletkezésének kényszerítő körülményeit fejtegeti.

Baranyai Decsi János Sallustius-fordításának² van pl. ilyen tipikus előszava (Az Olvasókhoz). Szól benne az írigyek várható rágalmaidról, kiemeli a könyv hasznos voltát és általánosságban bizonyítja a historia-olvasás szükségességét, beszél a fordításokról, sőt még ajánlása anyagi céljára is ügyesen sort tud keríteni. Annyira általánossá válik az idők folyamán az előszó divatja, hogy még Károli Gáspár sem tudja magát kivonni alóla bibliafordításában (Vizsoly, 1590) ha pedig valaki nem ír külön előljáró beszédet, szinte hiányzik. Szenci Molnár Albert szükségesnek is tartja egyik ajánlásában megemlíteni, hogy nem ír előszót: „... nincz Izändékom, hogy az olvafohoz külön elöl jaro befzédet fzerezzec“.³

5. A vég sz óban szól tulajdonképen a könyvnyomtató a közönséghez. Ha nem is kivétel nélkül, de nagy általánosságban minden könyvnek van végszava, amelyben a nyomdász munkájáról, főleg annak nehézségeiről beszámol. Ehhez járul azután a bocsánatkérés a sajtóhibákért és a hibajegyzék. Azon a gyakorlati okon kívül, hogy csak a nyomtatás végeztével tűnnek fel a vétségek, még az a lélektani magyarázata is lehet ennek a végszónak, hogy a közönségtől a könyv befejeztével valamiképen búcsút akartak venni.

Tipikus példa Sylvester bibliafordítása végén Abádi Benedek fentebb említett utószava. Ebben mindenekelőtt bocsánatot kér a „vitkekért“ s elmondja a könyv kinyomatásának történetét. Nem ő kezdte el a könyvet „hanem más / kiit az io ur [értsd: Nádasdy Tamás] fok ideig / nag' költfi-guel itt tartott“. Csak mikor látták, hogy ez soha nem érne a nyomtatás végére, akkor hívták őt, s ő azon iparkodott,

² Az Caius Crispvs Salvstiusnak ket Historiai... Szeben, 1596.

³ Szent Biblia... Hanau, 1608.)(4b. l.

hogy minél hamarabb kikerüljön a munka a keresztyének kezébe. Megígéri, ha most vannak is a nyomásban vétkek, máskor majd jobban hozzákészül. Mert bízik abban, hogy ura, akinek mindenben „nag' Borgalmatofflāga vag'on“, ami az országnak „meg maradāfāra vag'on“, módot ad majd erre. Végül kéri az olvasót, ajánlja urát Istennek, „hog' az üüéinek eleuementire fokaig meg tarcza“. Ezzel a kolostori hangulatra emlékeztető befejező akkorddal zárul a könyv.

* * *

A magyar könyv történetéből kétszázados fejlődést kísértünk figyelemmel. Ez a két század hozta meg a leggyökeresebb változást: a kézírathoz hasonló primitív nyomtatványból modern könyv lett, k ö n y v, amely már méltán dicsekedhetik az Öreg Graduál reklám-címével, hogy „még az írotnál is sokkal tellyessebb és tisztább.“

De nem a könyvnek pusztán formai külsőségeiről van szó. A külső formák változásaiiban a szellemi és tartalmi lényeg változásai tükröződnek. Kifejeződik benne, hogy a XVI. és XVII. századi magyar irodalomban az írónak saját munkájához, az írónak az olvasóhoz, a könyvnek a publicitáshoz való viszonya gyökeres átalakuláson ment keresztül. Az irodalmi formák fejlődésének megfigyelése azonban az irodalomtörténet egyik megoldatlan feladata.

A könyv történetéből éppen ezért az irodalomtörténetnek is le kell vonnia a maga konzekvenciáit. Az irodalomtörténet eddig nem kísérte figyelemmel a könyv formai sajátságait, jóllehet az irodalom hordozója a könyv, az ember könyvet olvas, nem pedig irodalmat.

Máté Károly.

VÖRÖSMARTY-TANULMÁNYOK.

V.

Az Alvilág.

UJABBAN EGY SAJÁTOS lélektani tünetet* kezdenek tudatosítani: végső veszedelmekben, mikor már minden elveszett és az ember a halál bizonyosságával áll szemközt, egyszercsak fényesség gyullad ki a lélekben, melynek sugáránál egész addigi élete, új teljesebb értelmet nyer. Ez a titokzatos fényesség, mely végzetes órán megjelenik, mint az antik mondák Leukotheája süllyedő hajó árbocán, erőt önt az emberbe és képessé teszi, hogy a legreménytelenebb helyzetből is megmeneküljön: újjászülessék.

A halálos pillanat illuminációja hasonlatos a vallási ekstázisban látott belső fényességhez. A halálos pillanatban az élő dolgok valóságától való konkrét eltávolodás idézi elő azt a belső kiüresedést, mely a misztikus fény kigyulladásához szükséges; a vallásos átélő számára pedig a szándékos eltávolodás, az aszkézis. Entwerden-nek hívja a német misztika ezt az utat: ich bin entworden, der zuomal entgeistet ist, der mag nit sorgen, mondja a Taulernek tulajdonított ének.

Van egy harmadik út is: amikor nem kell elszakadni a külső világtól, a külső világ szakad le az emberről. Az ember elveszti minden alkalmazkodó képességét, a külső világ megszűnik a számára, a lélek elsüllyed önmagába: ez az örület, a schizofrénia. A beteg összekuporodik olyan alakba, mint az embrió; érzékszerveit nem használja, mesterségesen kell táplálni és semmiféle tudomány többé fel nem hozhatja lelkét a földi nap fényére a belső földalatti fényességtől.

A halál-ekstázis, a vallási misztika, a schizofrénia mintegy végső és pathologikus határértékei egy embertípusnak, mely sokkal általánosabb, semhogy betegesnek lehetne mondani: azoknak az embereknek, akiknek lélektani funkciói inkább befelé, szubjektumuk felé irányulnak, semmint kifelé, a tárgy felé. Ennek a típusnak megvan a képessége, hogy élettörténetének egyes fontos fordulatainál, nagy lelki válságok idején vagy pedig az alkotó koncentráció óráiban, többé-kevésbé elszakadva a külső világtól, alászálljon az önmaga

* Az előbbi fejezetek a Minerva 1—52. és 199—227. II.

mélységeibe és onnan felhozza az új életerőt, mint Szent Patrick a barlangból a paradicsom titkait. Az alvilágjárások mithikus nyelven mind ezt példázzák.

Az a kor, melyből Vörösmarty lélektörténetileg kisarjadt, a preromantika, mintegy kollektive felfedezte az alászállás, a realitástól való elszakadás és megújulás lehetőségét, azt a processzust, melyet egy másik tanulmányunkban preromantikus regressziónak nevezünk (Minerva, 1929.) és amely Rousseau, Hamann és Herder nevéhez fűződve az európai szellemnek új irányokat adott.

Hogy Vörösmartynak egyéni diszpozíciója volt erre az önmagába-térésre, az eddig mondottak alapján nyilvánvaló; költészetében állandóan kifejeződött. A realitástól elvezető lelki dinamizmusát, de-realizáló fantáziáját felismerjük magasztos stílusában, a távoli perspektívákban, melyek hatalmas képei mögött nyitlak. Azok a messzeségek, idegen földségek, hová versének mágiája elvezet, nem egy távoli külső világ képei, hanem a belső világéi, mely a külső világtól minden Ausztráliánál messzebbre fekszik. Hogy de-realizáló menekülése a belső világ felé futott, nyilvánvalóvá teszi egész költészetének szubjektivisztikus, önközéppontú jellege és még inkább nyilvánvalóvá teszik maguk a tartalmak, melyek felvetődnek, mint Vörösmarty költészetének legjellemzőbb mondanivalói. Ilyen volt a halál-vágy, ami nem volt más, mint kétségbeesés a belső és külső világ teljes inkongruenciája miatt és vágyódás a létezés olyan formája után, ami már tisztán belsőséges, nem érik el a külső világ támadásai. Vörösmarty egyéni mithológiájában pedig felismerjük az őszallatokat, melyeket a belső világ vulkanikus erupciók alkalmából kilökött magából, tengeráradások után a tudat partján hátrahagyott: a kollektív tudatalatti archaisztikus képzeit.

Gyermekkori mithikus világképünk, vágyaink, fájdalmaink és a preindividuális létezés kifejezhetetlen, emberen-inneni, növénytyszerű boldogsága nem vész el, mikor felnövünk, csak eltemetődik a civilizációs lelki rétegek alá. Az alászálló újra megtalálja, felszínre is hozhatja, hogy megtermékenyítse fantáziáját, mint a renaissance szellemét a kiásott antik istenek. Igaz, hogy az alászállás rettenetes kockázattal jár; nem biztos, sikerül-e újra feljönni a föld alól. Vörösmartynak is, mint a schilleri ballada buvárjának, csak egy-

szer sikerült. Mikor öregkorában még egyszer alászállt, lelke örökre ott veszett.

Vörösmarty alvilág-járása 1826-ban érhetette el a mélypontot, a föld középpontját. „hol a nagy Féreg fúrja a világot”. Ennek az alászállásnak az emlékét őrzi két ebben az esztendőben készült költeménye: T ü n d é r v ö l g y és D é l s z i g e t.

Mindakettő már címében a távol Birodalom neveit viseli, mindkettőnek előhangja mintegy ideges ingerültséggel inti távozásra az embereket, kikkel a költő immár nem érez közösséget, kiknek mindennapi realitásával leszámolt, hogy az ismeretlen szigetekre hajózzék. Mindkét előhang a favete linguis, a szentélybe lépés hangulatát fejezi ki.

Mit tudtok ti hamar halandó emberek.
Ha lángképzéledés nem játszik veletek?
Az nyit menyországot, poklot előttek:
Bele néztek mélyen, s elámul lelketek.

(Tündérvölgy.)

Messze maradjatok el, nagy messze, ti hitlenek innen!
Nincs kedvem, sem időm mindennapi dolgokat írni;
Újat írok, nagyot is, kedvest is, rettenetést is,
Egy kis gyermekről s egy délszaki puszta szigetről.

(Délsziget.)

A két költemény közül a Tündérvölgy a kevésbé jelentékeny. Itt a belülről égető mondani-akarás még stílusjátékkal keveredik, még van benne valami kevéske műfajteljesítő, alexandrin jelleg és Vörösmartynak úgy látszik erre szüksége volt, ez volt a támasz. Ha már semmiféle műfaji mintája, kötöttsége nincs, mint a Délszigetnél és a Magyarvárnál, ha teljesen képzeletére bizza magát, nem jut el a végéhez, talán mert mindig érezte minden lezárt forma mérhetetlen csonkaságát, inkongruenciáját a teremtő képzelet végtelenségével szemben.

A Tündérvölgy versformájában különbözik Vörösmarty többi epyllionjától: Zrinyi-strófákban íródott. Nyilván kifáradt a hexameterekbe és (sok között nem választhatott) a másik, a magyar epikában már adott formához fordult.

Tündérvölgy az alászállás terméke. Az a tündér-mitológia, a kivetített vágyak szimbolikája, az édes ellenségek, déli

kísértetek világa, mely a Zalán Futásában színező mozzanat volt, most középponttá, céllá válik. Vörösmarty végre szembenéz vágyaival és költői módon leszámol velük. Vörösmarty tündéreinek erotikus színezete már a Zalán Futásában is feltűnt. A rejtett erotikum megerősödik a Tündérvölgyben, sőt az egész költemény „erotikus” eposz, mint az alexandriai epyllionok, melyekhez Vörösmarty kisebb eposzait hasonlítani szokták. A heroizmus centrális érületi helyét a szerelem foglalja el.

A Tündérvölgy magva maga a tündérvölgy, ennek a mitológiai birodalomnak a víziója. Az egész költemény arra való, hogy a költő képzeletében ide utazhassék. A tündérvölgy a teljesedés birodalma, a romantikus Kelet, egy pontra koncentrálván. Völgy, ahova éjszaka leszállnak a tündérek, hogy földi lányokkal szeretkezzenek. Minden Vörösmartyhoz hasonló, szubjektív beállítottságú ember ismeri ezt a fantáziát, csak Adyra hivatkozunk, aki megörökítette a Csók az ájulásig és a Hóvár-bércek alatt c. verseiben és Stefan Georgera, aki egy keleti miliőben játszó dő versciklust szentelt neki: Die Bücher der hängenden gärten. Világ, ahol csak egy törvény van: a szerelem. A zavaró realitás minden más mozzanatát távolságok és nagy falak zárják el.

Az a mód, ahogy Vörösmarty a tündérvölgyet leírja, megdöbbenően emlékeztet középkori és más misztikusok paradicsom-vízióira, melyeket Vörösmarty nem ismerhetett. Nyilvánvaló, hogy Vörösmarty képzetét a kollektív tudatalattiból merítette: önmaga mélységeiben megtalálta a paradicsom vízióját, amint az mitológiákban, látomásokban és álmokban örökre él az emberiség közös képzeletében.

Messze terjedt, s mintha fél tojást vizsgálnál,
Oly rendesen s szélén sűrű nagy tölgyes áll.

Közepén halom kél, virágos szép halom,
Egyedül husz öles cédrus áll a halmon,
Alatta kis patak folydogál szabadon,
S zugó habjaival terjed holt nyugalom.

A tündérvölgy paradicsomát rettenetes tiltások védik: egy szörnyű erdőn kell áthatolni, ahol a költő-Csaba szembe találkozik az alászálló lélek legnagyobb rémével, a teljes magányossággal:

S most áldozott le a hevítő napvilág:
 Rengett és suhogott a fákon minden ág,
 S mintha két szárnyeteg vadon tengerre hág:
 Egyszerre oly szárnyú lett a magányosság.

Azután a magányosság lelki tényét mithikus szörnyetegek váltják fel, sasok, sárkányok, villámok, vízi szörnyek, áradások. Mindezeket keresztül kell hatolni annak, aki a tündérvölgybe akar bejutni. Ezek a szárnyűségek a nagy civilizációs etikai tiltásokat és a velük járó bűntudatot fejezik ki, mellyel az alászálló léleknek meg kell küzdenie, hogy a titkos birodalomba eljusson. Vörösmarty rendkívül erősen hajlamos volt a bűntudatra, valami állandó tiltás, visszatartottság, kényszerű önfegyelem súlya alatt állt. A pszichológus számtalan dokumentumát mutathatná ki ennek az állandóan jelenlevő bűntudatnak és tiltásnak.

A költemény a belülről való élet hatalmas és egyszerű himnuszában cseng ki:

Örül és öröme nagyobb a világnál,
 Mélyebb és magasabb tengernél és napnál.
 Tűzesebb, ragyogóbb lángnál, áradatnál,
 Teljesb és hatalmasb minden gondolatnál.

A magunkban hordott világ diadaléneke ez a külső világ fölött.

A Tündérvölgnél sokkal jelentékenyebb a Délsziget, ez a mithikus Robinzon, mely ha elkészült volna, Vörösmarty történetfilozófiáját adta volna. Mert valami ilyesmi a Délsziget: mithosz az emberiség és az egyes ember történetéről, amint a magábavonuló lélek az önmaga mithikus rétegeiben felleli, vízió alakjában elraktározódva, az emberiség egész történetét. A kollektív tudatalatti tulajdonképpen nem más, mint az emberiség kollektív emlékezete, melyben évezredek és mindenben megisméltendő tapasztalatok szimbólumok alakjában lerakódnak.

A Délszigethez hasonló „mithoszt az emberiség történetéről” a kor sokat hozott létre: Blake profétikus könyveit, Keats Hyperionját, Schiller Spaziergangját, Novalis Christenheit oder Európáját, Hölderlin késői himnuszeit és last but not least Hegel történetfilozófiáját, melyben a preromantika óta a lelkekben dolgozó mithosz monumentális fogalmi, rend-

szeri testet öltött. Pszichogenézisét tekintve az emberiség történetéről szóló mithosz a preromantikus regresszió egyenes következménye volt. Rousseau, az önmagába visszatérő ember-típus első nagy képviselője, az emberiség történetébe projiciálta vágyait, melyek a saját gyermekora felé tendáltak. Ez a projekció nem is volt egyéni önkény műve: a gyermekben az ősember újra meg újra megismétlődik és mindnyájunk magunkban hordozzuk tudatalattinkban gyermekkori emlékek formájában az egész ősvilágot. És amint a gyermekből felnőtt lesz, mindnyájan végig éljük az ősvilág tragikus összeomlását, „a természettől való elszakadást“ és azokat a velejáró nagy fájdalmakat, melyektől tulajdonképen egész életünkön át nem szabadulhatunk. A preromantika költői hamisítása csak abból állott, hogy Rousseau és minden követője a gyermekkort mindig a vágy perspektívájából nézte és minden szépséget, boldogságot beleprojiciált, ami nem is volt benne eredetileg. A gyermek kielégületlen, de nyílt vágyait teljessédeknek vette és elfeledkezett a gyermeki élet nagy csonkáságairól.

Hogy ilymód a romantikus történetmithosz lelki alapja minden emberben megvan és minden ember megtalálja, ha alászáll ősi lelki rétegeihez, ez a magyarázata annak, hogy Vörösmarty is ugyanazt a mithoszt találta meg, mint a külföldiek, akiket nem ismert és akiknek írásai spekulatív szellemű, vagy pedig túlságosan is historikus beállítottságuk által csak elriasztották volna egyáltalán nem spekulatív és ahisztorikus szellemét. Vörösmarty és a romantikus történetfilozófia közt nincs szellemtörténeti összefüggés, de annál erősebb a lélektörténeti: azonos lelki előzmények és azonos lelki kultúra, azonos *éducation sentimentale* belőle is ugyanazt a mithikus víziót váltotta ki, mint nagy kortársaiból.

Délsziget: a hullámok a partra vetnek egy gyermeket, aki kilépve mindjárt úrnak nevezi magát és birtokába veszi a szigetet. (A keresztényi ember-fogalom továbbélése: a paradicsomban az ember az összes teremtetett állat ura, a teremtés koronája.) De csakhamar rájön szűkös voltára, erőtlenségére, és meztelenségére. Isten egy csillaggal üzenetet küld neki (még mindig keresztényi koncepció: öskinyilatkoztatás, a herderi történeteszemlélet mélyén is ez van) és a gyermek magára ölti a Természetet, mint ruhát: a köd lesz a ruhája, az ég lesz kék

palástja, a nap aranya díszíti, a menykő a buzogánya, a szívárvány az öve. A boldog őskorban (és tulajdon gyermekkorunkban) minden a miénk volt, a külső világ belső világunk folytatása, ruhája, lelki élményeink projekciója volt csak, nem volt még tőlünk független, ellenséges realitása. Azután a gyermek „hangabokrot” talál, melynek kérgéből bűvös síp lesz: magába fogad és újra kiénekel minden hangot. Ez a nyelv születése, a nyelvcentralitás korában, a herderi, preromantikus eszmevilágon nevelt költő számára a legfontosabb esemény az emberiség történetében. A gyermek a sípban begyűjti minden állat hangját, még az ördögökét is és ezáltal valóságos úr lesz minden teremtett lény fölött: sípszavára az egész sziget táncra perdül és azt teheti velük, amit akar. A nyelv által az ember a világ ura lesz: azáltal, hogy néven nevezi a világ jelenségeit, valami mágikus hatalmat nyert felettük. Így érzi ezt minden primitív ember és minden gyermek, ezt az archaisztikus érzést fejezi ki öntudatlanul Vörösmarty mythosza.

Riedl a hangabokor meséjében a költő mindenhatóságának a szimbólumát látja, ez azonban csak másodlagos jelensége: a költő is már a nyelv produktuma. A bűvös síp a nyelven túl az omnipotenciát általában jelenti, a gyermekkorra vonatkozó képzetek legcentrálisabb mozzanatát. Az ősi ember, aki még nem szakadt el a Természettől, mert hiszen a természet (az egész külső világ) csak mint szubjektív vízió és nem mint idegen objektív realitás létezett a számára. — víziója fölött uralkodhatott, mágikus hatalma volt a világ fölött. A nyelv birtokában maga teremtette egész világát a mondás által és ha akarta, másképp mondta, vagy nemmondván megszüntette a világot.

Ekkor megjelenik egy kislány a szigeten. Valahogy úgy született, hogy a természet minden szépségét az ő alakjára gyűjtötte össze: a lány, mint a természet kicsinyített mása, a kor költőinek kedves gondolata. A gyermek életébe az első érzelmi megrezdülésen keresztül bevonul a Másik Alany, a Te-fogalom és az egész addigi csak szubjektív világ elveszti értelmét és szépségét. A gyermek nem táncoltatja többé a vadakat, egész nap a kislányt keresi: végzete elérte, szocializálódása elkezdődött. (Hogy a szerelem elszakította boldog természeti életétől, más versben is panaszolja: pl. Éjjel, VIII. 118—121, és a késői Ifjú Költő.)

A kislányt a halálfi elragadja, de a gyermek addig üti halálfit, míg vissza nem adja a lelket: ismét a gyermekkori omnipotencia-képzetek világában vagyunk, a Vitéz-László realitásában. Vörösmarty a legerősebb szimbolumot választja az omnipotencia kifejezéséül: a gyermek a halálnál is erősebb.

A kislány és a gyermek ezentúl együttélnek, ártatlan, paradicsomi boldogságban:

... az óhajtasok, s a csalfa remények
Kínjai, s ezer indulatok hada, mint ugyanannyi
Fergetegek mélyen kebeleikbe temetve nyugosznak,
S boldog időtlenség árnyéka borítja be őket.

A gyermekkori paradicsomáról szóló vízió itt éri el teljességét: a tiszta érzületek világában, melyet fel nem dúlt még az erotikus vágy és a vágy nyomán járó büntudat. A küzdelmes modern lélek legfőbb álma ez:

Gyermek kívánnék lenni, tiszta gyermek,
Kit nem zavarnak semmi bús szerelmek,
S amilyen talán nem valék soha. (Babits Mihály.)

A második ének szózattal kezdődik, mely felveri a két gyermeket álmából és nevükön szólítja őket: „kik előbb név nélkül játsztanak, itt már; Rettentő Hadadur, és bájos Szüdeli lesznek”. — A természet ős egységétől való elszakadás megtörtént: a virágként növekvőkből, kis állatként játszadozókból néven nevezett emberek, individuumok lesznek, magukon hordozók az individuális létezés minden kínját. Az első ének folyamán (most tűnik csak ki) Vörösmarty rousseaui módon gyermekkora vetítette azt, ami voltaképpen a gyermekkoraiban is már csak mint vágy él: a preindividuális létezés formáját, a „boldog időtlenséget”, az embert a sorsán innen.

Most kezdetét veszi az individuális létezés, a kultúra, a civilizáció. Vörösmarty mithikus bölcsesége tudja, hogy a civilizáció kezdete az erotika tudatosodása és a vele járó büntudat. Hadadur és Szüdeli eddig is szerették egymást, de „ártatlanul”, vagyis reflexiótlanul, nem tudva róla. Most egyszerre szerelmük mondhatóvá és tehetővé válik. Az első csókkal beáll a nagy szakadás, az ember tragikus elindulása: Vörösmarty a nagy szakadás számára azt a szimbolumot választja, ami a szó-fogalomban is immanens: a sziget ime

kétfelé szakad és a két szerelmes szív eltávolodik, keletnek a leány, nyugatnak az ifjú.

Hadadur sivatagban találja magát: az ősi egységtől hirtelen elszakadt individuum-embert rettentő sívárság érzete gyötri. Kihullva a paradicsomból az objektív dolgok világába, nem tud mihez kezdeni, éhezik, halálát kívánja és őrjöng elhagyatottságában. Egy gyermek vetődik oda, akit fel akar falni; de az utolsó pillanatban lelkében meginduló szánalom megtanítja az első törvényre, melyhez ezentúl lépteit igazítania kell a külső világban: a jóság törvényére, a humanitásra. Amint a humanitás megszületett lelkében, már erőt is érez, hogy folytassa útját a sivatagban.

Azután fegyvereket talál, majd lovat, amin ellovagol: megszületett az objektív világ második ideálja, a tetterős heroizmusé. Hadadur most már civilizált ember: lelkileg fel van készülve, hogy felvegye a küzdelmet a külső világgal. A töredék itt véget ér.

Hogy mi lett volna a töredék folytatása, nem kétséges; a mese és a primitív regény kompozíciós törvényei feltétlenül érvényesültek volna. Hadadur viszontagságok után megellete volna Szüdelit, kivívta volna magának és visszavitte volna az újra eggyé váló Délszigetre, ahol boldogan éltek volna, amíg meg nem halnak.

Hogy nem fejezte be, annak talán az az oka, hogy Hadadur viszontagságai nem érdekelték és a happy endingben nem hitt. Megírta azt, ami a számára fontos volt, amit a képzelete feldobott a mithikus lélekrétegekből, amit „írva talált lelke asztalára”: a gyermekkor csodabirodalmát, a csodasípot, a tiszta szerelmet, mindazt, amivel magába mélyedt vágyai boldogan játszottak. A többi megint a külső világ parancsa lett volna: a gondolat logicitása, műfaji törvények teljesítése, mindaz, amitől iszonyodott ebben a korszakában. Az ének csak addig tartott, amíg a vízió; the rest is silence.

Úgy látszik, Tündérvölgy és Délsziget preludiuma után Vörösmarty nekifogott, hogy megírja, élete főművét talán, az új eposzt, mely körül régóta fantáziált: az ősmagyar világ teljes hőskölteményét, a teljesen de-realizált költeményt, mely eleitől végig a mesés Keleten játszódnék, melyet eleitől végig szabad fantáziája diktálna, történelmi tényektől és műfaji törvényektől nem zavarva A Magyarvár (1828) és a vele

hangulatilag összetartozó *Rom* (1850), melyben Gyulai Pál a tervezett Magyarvár-eposz egy önálló betétét gyanítja, ismét belülről való költemények.

A ránk maradt csekély töredékből még nem láthatunk mást, mint bizonyos negatív eposzkonceptiót a Zalán Futásával szemben: minden antikos eposz-hagyomány elmarad, úgy látszik, a nagy háború is; az eposz, ha megírja, valószínűleg kis jelenetek laza egymás mellé fűzéséből állt volna, kis ossziáni dalokból, aminthogy a költemény hangján is nagyon erős Osszián-hatás érezhető. Az eposz szubjektíválásában ez lett volna a végső állomás: egy nemzetet rajzolt volna (a vesztés partusokat), ami nem lett volna más, mint a költő szíve.

A töredékben, valamint a *Romban*, már láthatjuk azt a világot, melyben az eposz lejátszódott volna, az a világot, ahol Vörösmarty ezidőben otthon érezte magát. Ez a Vörösmarty ős Kelet részben ossziáni, részben Shelley-reminiszcenciákon épül fel, az Ezeregyjéj Keletéhez semmi köze sincs, ez a magasztos stílus tájéka és egyben mélyen szubjektív táj, a léleknek egy tája is. Esték és éjszakák, hajnalok és viharok jönnek, olyan mélyen átítatva belső tartalommal, mint Dante időmeghatározásai.

...Szomorú rémekkel jött el az árnyék
S a zaj sirjánál ünnepleni szálla be a csend.
A csillag beborult, rémeknek hagyta az éjfél
S nemzetek álmainak.

Dal kel az erdőkön, és a deli Hajnal előjő:
Mennyei gyöngyeiben mulódad földi virágok
Mosdanak, és csillog, s életre vidámodik a lomb.

Minden epizód, úgy látszik szándékosan, ilyen időjelző keretben lép fel: Vörösmarty ebben a művében erősebben akarta érvényesíteni az epikus művészet legszubjektívebb mozzanatát, az időt. Minden epizóddal, történéssel az idő haladt volna előre, mint a lélek életében élmények egymásrakövetkezésén mérjük a reális időt.

A *Rom*, nyelvének pompájában és szomorú méltóságában, csak a Délszigettel hasonlítható össze a magyar irodalomban. Nem feladatunk értékítéleteket kimondani, de talán szabad szubjektív érzésünket közbeszólni, hogy a mai ember szá-

mára Vörösmarty egész oeuvrejében ez a két költemény a leginkább, legzavartalanabbul vonzó, ezekben van a legkevesebb muzeális íz, a legkevesebb elavult attitűd, külső kötelezettség, és a legtisztábban az a valami, amiért Vörösmartyt a magyar irodalom egyik legnagyobbjának tartjuk. A Rom olvasása közben sajnáljuk leginkább: miért van az, hogy Vörösmarty csak olyan ritkán mert vagy tudott igazán Vörösmarty lenni, miért hogy a szabadság nagy énekese, mint költő oly kevésbé volt szabad a poétikáktól és a csak-korszerű hivatástudattól?

A Rom úgy kezdődik, mintha a „dezillúzió-romantika” magyar költeménye kívánna lenni; magyar kifejeződése az örök-kielégíthetetlen fausti vágynak, melynek minden teljesedés már a halálát és más formában való újjászületését jelenti. Rom-isten teljesíti egy ifjú három kívánságát; de a teljesedő három kívánság (idillikus pásztori élet, feudális úr-élet, családi boldogság) mind unalmassá válik, amikor teljesedik és „túlvezet önmagán”. Így ér el a hős negyedik és legnagyobb kívánságához: hogy újra felemelje veszendő nemzetét. Ez a vágy azonban teljesíthetetlen; előre megálmodja a csatavesztést és mindenét elhagyva koldusul megy újra világgá. A költemény utolsó része, a negyedik álom, talán csak akkor vált volna teljesen érthetővé, ha a Romot, mint a Magyarvár egészének a részét láttuk volna. Így Vörösmarty csüggedő hazaszeretetének a kifejezése, de a költemény elejének gondolati tartalmával nehéz összhangba hozni. Lehet, hogy azt akarta vele kifejezni, hogy az egyes ember nem lehet boldog, amíg a kollektívumot, hazáját boldogtalanlannak látja; lehet, hogy mást. Ha ezt akarta csakugyan kifejezni, akkor fontos szimptomája egy lélektani processzusnak, Vörösmarty lassú visszatérésének az alvilágból. Az alászállás az individuum-ember önző menekülése volt a világ elől; most kezdenek újra erőt nyerni a kollektív képzetek, a férfimunka hívó ideálja, Vörösmarty dezilluzionálva búcsút mond álmainak, hogy újra felvegye a harcot a népért.

Utolsó eposza, a Két Szomszédvár ismét a kívülről való világ eposza. Előbb volt a téma, és azután a hangulat, nem fordítva, mint a belülvaló eposzoknál. A korzikai bosszú motivuma a romantikus kor motivumkincsében adva volt és még várta a magyar feldolgozót. A rossz éveit élő Vörös-

martyt vonzotta a téma borzalmassága: fantáziája, mint minden archaisztikus elemekből táplálkozó fantázia, amúgy is szivesen időzött a groteszk és hátborzongató képeknél; gondoljunk Zalán Futása V. énekére, hol a hősök a véres halottak közé elegyednek: gondoljunk drámáinak őszinte és nem-őszinte rémségeire. Volt valami eredendő vérszeretet is Vörösmarty képzeletvilágában, furcsán összeférve nemes humanizmusával; valami közelebbről elemezhetetlen költői kegyetlenség; senki annyi véres képet a magyar költészetben nem vonultatott fel, mint ő. Amikor Berzsenyi a „Két szomszédvár kannibalizmusáról“ beszél, túloz ugyan, de mégis elevenre tapint: Két Szomszédvárával Vörösmarty mintha esztendő számra gyülekező elkeseredését, dühét, ahogy ő mondja, „poklokkal határos örömeit“ akarta volna kiönteni, mintha el akarta volna távolítani szervezeteiből rossz éveinek vírusát.

Ettől eltekintve szubjektív áttörés csak a költemény végében van: Tihamér és Enikő találkozása és Tihamér további sorsa. Enikő az Etelka-élmény utolsó megjelenése Vörösmarty epikájában; benne búcsút vesz Hajnától, Etelkától, Idától, Szüdelitől és más, szöghajú, nyájas és kevésbé konturozott hősnőjétől. De az utolsó Etelka-alak már sajátos érzelmi velejáróval jelenik meg: nem a szerelem nyári gloriolájában többé, hanem mint őrzítő, üldöző kísértet. Az eleven élményből, majd édes emlékből gyötrő vámpir lett: trauma, emlék, melytől akarva sem tud szabadulni a lélek, mely elvágja a való világtól, kétségbeesésbe és örületbe kergeti. Azt hiszem, hogy Tihamér víziója az előtte hervadó Enikőről nem költői fikció, hanem valóságos élménye Vörösmartynak; a pszichopathológia jól ismeri az emlék ilyen alakváltozásait, amikor az édes kép borzalmas kísértetté válik, mint ahogy a leányból csontváz lesz, Calderonnak, Gryphiusnak és más barok költőnek a műveiben.

Ennek az alakváltozásnak lélektani oka az ember megváltozott állásfoglalása az emlékekkel szemben, a bűntudat fellépése. Rossz éveiben, menekülve az értelmetlenné vált világ elől, Vörösmarty fenntartás nélkül átengedte magát az emlékeknek és vezetése alatt otthonossá vált a képzelet birodalmában, az archaisztikus vágyak és mithoszok között, lelke tündérvölgyében, délszigetén, ős Keletén. Elszakította

kapcsolatait a külső világgal, melynek számára csak a Hábador és a Bujdosók reménytelen, tragikus gesztusa maradt. Most, 1850. körül kezd újra fogékonyvá válni a külső világ hívására. Ujra belevésődik, hogy „előtte egy nemzetnek sorsa áll“, ráeszmél, hogy nemcsak individuum, hanem tagja egy szenvedő kollektivitásnak, hogy súlyos és halaszt-hatatlan kötelességei vannak. A kollektív és külső világi állásponttól tekintve évei, melyeket a képzelet birodalmában töltött, bűnös henyélés évei voltak. A realitás lelkiismeretfurdalás formájában vonul be a tudatába: érzi a magába mélyedés szörnyű kockázatát, hogy oda fog veszni ábrándjai közé, hogy el fog süllyedni lassankint minden út, ami vissza, a napfényre vinné. Ekkor képzeletvilágát a büntudat át-színezi kísértetiessé, borzasztóvá; a szorongási kényszer-képzetek mindig büntudattal sújtott vágyak eredményei.

Tihamér nem tud menekülni képzelete elől, nincs számára út, ami a napvilágra vinné és eléri a magába forduló emberek végzete. Tihamér bomlott lélekkel „világgá züllik“ és „beassa magát a földbe“. Mindkét motívum gyakran, már csaknem pathologikus ismétlődéssel tér vissza Vörösmarty költszetében, jelezve, hogy Vörösmartynak egy centrális vágyáról van szó és egyben félelelről, amikor a vágyat a büntudat eltorzítja.

A világgá züllés motívuma elbeszélő költeményeinek leg-állandóbb befejezési formája. Így végződik a Hú lovag, A rabló, Széplak, Csik Ferkó is világgá züllik, de azután visszatar: a drámák közül Salamon, melynek hőse végül is, „mint az éji rém, fut a tetőkön megvadult lován“. Fiatalkori lírai költeményeiben is rendkívül gyakori ez a motívum:: A bujdosó (VIII. 59.), A bujdosó gyilkos (VIII. 70):

Ronts le nagy ég, anyaföld, temess el,

mintegy Tihamér előhangja, a Bús Vándor (VIII. 70):

...csak told el kínodat
 Oda hol világunk véget ér, hol a napot
 Nem kell kerülnöd, hol lapulnak a hegyek,
 S a völgy veled mély semmiségbe süllyedez.

A Bús kert szomorú lakosa, „mint bujdokló rém jár vala

lombjai közt“, Csongor is bujdosni indul a váratlan happy ending bekövetkezése előtt, mikor a hármas úton összeomlott előtte minden földi nagyság:

El innen a magánynak rejtekébe,
 El a hol ember nem hagyott nyomot.
 Derűs homályban, szélmoraj között
 Az észmerengés buja ott lakik.
 Ott álmodoztat ifjú képzelődést
 Elmúlt szerelm és meghiult remény
 S a sziv halála lassú, nem gyötör.

(V. felv.)

A világgá züllés lelki hátterét nem nehéz megtalálni: ez nem a romantikus vándorkedve, az ifjúság vándorkedve, — az nem ilyen zordon színezetű; ez a valóság világával meghasonlott ember gyöttrött, üldözött menekülése a nem-létezés birodalmai felé, lelkének vak és süket mélységeibe, a preindividuális sötétség felé (most gyász képzeteim dúlnak s a csalfa setétség Országát keresik), a teljes magába-fordulást megelőző lelki állapot. Hogy ez a világgá züllés, mely a lírai költetményekben, mint vágy szerepel, az epikában mégis mint a bűnös bűnködése lép fel, azért van, mert a bűntudat tiltja. Nem szabad elszakadnunk a létező világtól, tennünk kell, ha nem is hiszünk tefünk értelmében, „örökké a világ sem áll, de amíg áll és amíg él, ront vagy javít, de nem henyél“.

A másik motívum: leásni magát a földbe, az anyaföldbe, a nagy visszakíváncozásnak, a preindividuális létezés utáni vágynak legnyilvánvalóbb kifejeződése, melyre a vallástörténet ezer párhuzamot tudna felmutatni. Vörösmarty költészetében ez a motívum talán még gyakoribb, mint a világgá züllés.

Különösen feltűnő ez a motívum a Túlvilági kép c. versben, ami Gyulai Pál tanúsága szerint, Vörösmarty kedvenc alkotása volt, gyakran felolvasta barátainak. A hős, meghalt szerelmese után való vágyódásában, leás a föld közepébe, majd a föld tulsó oldalán ér ki, ahol egy másik világot talál, az itteninél boldogabbat. De felébred, az egész álom volt és ezután megelégszik a földi realitással. A földbe ásás képének értelme: a lélek lesüllyed az önmaga mélységeibe. Hogy a költő nem marad meg az önmaga mélységeiben, hanem vissza-

tér a földi realitáshoz, hova emberi kötelessége hívja, ezt fejezi ki a költemény befejezése.¹

Mert a földi élet realitásától a fiatal Vörösmarty igen messze jutott. Volt életének egy időszaka, amikor minden reményében megcsalódva, teljesen visszatért önmagába, a Tündérvölgy világába és megszakadtak a külső világgal való „érzelmi rapportjai”. Szenvedései elől úgy menekült, hogy teljesen elfordult mindentől, ami szenvedéseit okozta, minden kifelé irányuló érzelemtől, teljesen önmagára maradt. Ezt a lelkiállapotot fejezi ki leginkább vallomásszerűen egy 1826-os, tehát a Tündérvölgygyel egyidős verse, a Sziv Temetése (VIII. 150—51.)

Itt nyugszom én, szivemben eltemetve,
Bujdosva két láb hordja siromat,
S még messze-messze hordja el, hogy a
Vas végzetekkel megbékéljek, és
Ha földben fekszem, fel ne vessen onnan
Az üldözetnek átka, mely megölt.

VI.

A férfi-munka.

Signor, non sotto l'ombra in piaggia molle
Tra fonti e fior, tran ninfe e tra sirene
Ma in cima all'erto e faticoso colle
Della virtù riposto è il nostro bene.

(Tasso.)

Vörösmarty nem sokáig időzött az alvilágban. A következők azt mutatják, hogy Vörösmarty alászállása nem azért történt, hogy végső búcsút mondjon az emberi világ realitásának, hanem úgy ment a föld alá, mint a bányász, napvilágra hozni az aranyat, az élet új szeretetét. Lassankint az Etelka-élmény okozta mély megrendülés elmúlt és vele együtt

¹ V. ö.: Oh akkor fúrd át a föld tengelyét,
S ott búj ki, hol most kormos éj borong.
Itt a homály és napfény ellened.

(Bujdosók.)

Vagy kívánod, ezt a földet
Hogy keresztül vájjam érted?
Megteszem.

(Csongor és Tünde.) stb.

a megáradt emocionális élet hullámverése is. A versek 1830. körül szélséendről panaszkodnak; mikor az élmény utolsó hulláma is elvonult, nincsen, ami táplálja többé a belső életet. Vörösmarty kezdi egyedül érezni magát önmagával, kezdi unni belső birodalmait. Kénytelen visszatérni és szétnézni az emberek között.

Ezalatt a kollektivum hívó szava egyre erősödött, körülötte és benne. A Zalán Futása költőjének nem szabad visszavonulnia. A koszorús költőre nemzeti feladatok várnak és Vörösmarty sokkal igazabb hazafi és egyben sokkal ambiciózusabb ember, semhogy ki tudná vonni magát a kötelesség alól. Amikor az élmény melege elveszett, az ábrándok édesége elfanyarodott, megmarad a kötelesség, hogy életben tartson.

Más szóval mondva: Vörösmarty férfi lett. Végbement benne a csodálatos átértékelési folyamat, melyet William James oly szépen ír le Pszichológiájának egy lírai kitérésében: „Egyik évről a másikra új színben látjuk a világot. Ami irreális volt, reálissá lesz és ami izgató volt, most együgyűség. A barátok, kik a világot jelentették, most árnyékká zsugorodnak; az egykor olyan csodálatos nők, a csillagok, a fák és a vizek, most mily tompák és közönségesek! — fiatal lányok, akik a végtelenség auráját hozták magukkal, most alig észrevehető egzisztenciák; a festmények üresek; és ami a könyveket illeti, mi volt olyan titokzatosan jelentőségteljes Goetheben vagy olyan súlyos John Millben? és mindezek helyett, lelkesítőbben, mint valaha, itt van a munka; és teljesebb és mélyebb a közös kötelességek és közös javak fontossága.”²

A férfi Vörösmarty a munkában, a nemes, közös célért való munkában találja meg minden vigasztalását és életének elveszített értelmét. Ilymód vándorsága végezetével ugyanoda érkezik, azokhoz a nagyszerű és az életet élni érdemessé tevő ideálokhoz, hová Goethe és a német klasszicizmus. A gondolatok a könyvtárban, a Guttenberg-albumra írt verse, a Jóslat, Liszt Ferenchez, az érett Vörösmarty legmélyebb versei valamennyien ezt a Goethevel igen rokon humánus szellemet fejezi ki.

² W. James, Psychology (Briefer Course), 157. l.

Alakja most sokkal közelebb áll a magyar-római férfi-ideálhoz, mint valaha. Komoly sztoicizmusából csak Csajághy Laurával való találkozása lendíti ki, az is csak rövid időre. Ha befelé szenved is, kifelé őrzi a sztoikus páncélt, mint élete delén minden romantikusok őse tette, Rousseau.

A határozottan áttörésszerű „szubjektív áttörések” meg-ritkúlnak művében: főképpen azért, mert alanyi mondani-valója most sokkal inkább egybeesik tárgyával, mint azelőtt. Most nem él viharos belső életet, mely áttöri az objektív formákat, mint ifjúkorában; személyisége csendesen és békésen húzódik meg a költői tárgy mögött, mely most sokkal jobban lefoglalja.

Ezért hagyja abba az epikus költészetet. Paradox módon számára az epika volt az önkifejezés formája: én-lírájában igen ritkán ad hangot azoknak a tartalmaknak, melyek végső mélységeiből jönnek; inkább érzelmeit vagy gondolatait fejezi ki, amelyek mind kifelé, a tárgyra irányulnak; önmagát, vagyis képzeletét csak szimbolumokban, hasonlatokban tudta kifejezni, epikájában. Vörösmarty tartózkodó, sőt visszafojtott természet volt. Vallomásai nem jöttek a lírikus költő közvetlenségével, mint Petőfinél, hanem mindig robbanásszerűen, gátakat bontva, forma ellen, ott ahol legkevésbé volt várható, a leginkább objektív mondás-fajban, az epikában. Ezek az erupciók éltették benne az epikus kedvet; mikor eruptivitása megszűnt, elpártolt az epikus költészettől.

A férfi-korban a legtöbb költő közeledik a kollektívumhoz, a nagy magányosok is, mint Ady, Babits vagy George. Az amúgy is kollektív beállítottságú Vörösmarty egészen felolvad a kollektívumban. Legfőbb törekvése (bármennyire is ellenkezik tehetségével) a leginkább kollektív művészet, a nemzeti dráma megteremtése: lírájában a kollektív léleknek, a nemzet politikai életének a kifejeződését keresi. Így lesz Vörösmarty a nemzet költője, koszorús költő.

De vajjon az a belső világ, a Tündérvölgy és a Dél-sziget tája teljesen alásüllyedt, Atlantiszként, megközelíthetetlen mélységekbe? Vajjon nem volt Vörösmarty erőszakos önmagával szemben, mikor teljesen magára öltötte a sztoikus magyar-római attitűdjét? Nem kellett volna tőle is megkérdezni saját szavaival:

De a szívnek legbelső rejtekén
 Nem ég-e vágyad, mellyel visszavonnád?
 Titkos kívánság nem maradt-e még,
 Mely rekkenő hévvel benn bujdosik,
 S a díszes ifjúság virágain
 Emészti el hervasztó lángjait?

A „harmadik Vörösmarty“, vagyis az idősebb Vörösmarty tragikus összeomlása, nem volt hirtelen és váratlan katasztrófa; a „harmadik Vörösmarty“ sorsa az ifjú Vörösmartyban kezdődött és a férfi Vörösmartyban teljesedett. Azok az égő anyagok explodáltak, melyek az ifjú Vörösmarty képzeletének a tüzét adták és amelyeket a férfi Vörösmarty kegyetlenül elnyomott magában. Vörösmarty a fantáziáján ment tönkre. A nagy alászálláskor, amikor Délszigetet és Tündérvölgyet írta, a fiatal Vörösmarty már ismerte azokat a lélekrétegeket, melyek öregkorában elhatalmasodtak rajta. Elméjének elborulása, amint már mondtuk, nem is volt más, mint visszahozhatatlan alászállás az önmaga mélyeibe.

Ebben a katasztrófában valószínűleg a férfi Vörösmarty, a koszorús költő volt a bűnös. A nagy alászállás után megbor-zadva saját mélyeinek ernyesztő hatásától és halálközelségétől, túlságosan is elzárkózott fantáziája elől. Legfontosabb lelki funkcióját nem hagyta érvényesülni. Hogy annyira a nemzet költője, kollektív költő lett, abban volt bizonyos „tulzó korrekció“ is: a túlságosan befelé fordult élettől való félelme férfikorában túlságosan is kifelé, a kollektivum felé fordította.

A lélekerületek elnyomása mindig lázadást von maga után. A Tündérvölgy világa, Vörösmarty elnyomott fantáziája, jogait követelte. Az így keletkezett szörnyű belső konfliktusban borult el Vörösmarty elméje. (Természetesen testi okok is, igen nagy mértékben hozzájárultak.) Az a harc külső világ és belső világ között, melyet tanulmányunkban szemléltünk, végül is katasztrófához vezetett.

De az elborulás előtt a belső világ, a visszafojtott mitológia mégegyszer megcsillant démoni szépségében, szabadabban és dúsabban, mint valaha, az idős Vörösmarty költeményeiben, az Előszóban, az Emberekben, a Vén Cigányban. Ezek a költemények sejtetik legjobban, ki volt Vörösmarty és főképp, hogy ki lehetett volna, ha sikerült volna harmóniát teremteni ellenséges világai közt és ha kettejük harca nem őrli fel ereje legjavát.

Szerb Antal.

Farkas Gyula: A magyar romantika. (Fejezet a magyar irodalmi fejlődés történetéből.) Budapest, A Magyar Tud. Akadémia kiadása. 1930. 8° 336. l.

A HÁBORÚ UTÁN fellendült tudományos romantika-kultusz európai körútján csakhamar hozzánk is elérkezett. Nem produkált ugyan monumentális összefoglaló műveket, nem állította a romantikát szinte kizárólagosan az irodalomtudomány metodikai vajdásainak középpontjába, mint tette a német irodalomtörténetírás, de igen sok részletkérdést vetett fel, s így szinte automatikusan arra kényszerítette irodalomtörténetíróinkat, hogy szintétikusan is foglalkozzanak a magyar romantikus mozgalom nagy Ismeretlenjével. Éppen ennek a folyóiratnak a lapjain olvashattunk ismételt tanulmányokat, amelyek sokszor csak egy-egy parciálisnak látszó kérdéssel kapcsolatban rávilágítottak a magyar romantika összefoglaló vizsgálatának nehézségeire és elősegítették a romantika értelmezésében mutatkozó fogalomzavar eloszlatását. Tudjuk, hogy egy életerős tudományos irány historizálása mindig veszedelmes, vagy legalább is kétes értékű, de ha most a magyar romantikáról szóló első szintetikus munka kapcsán fel akarjuk állítani romantika-kutatásunk mérlegét, nemcsak jogunk, hanem kötelességünk is visszanézni ennek a folyóiratnak immár az első decennium felé haladó útjára, amelynek nagy része van abban, hogy Farkas Gyula könyve létrejöhetett.

Egy hírlapi cikk jut eszünkbe, amely 1922-ben a *M i n e r v a* megindulását azzal adta tudtul a nagyközönségnek, hogy benne majd az „új-romantikusok” adnak egymásnak találkozót a magyar szellemi élet történetének feltárására. Volt benne valami túlzás, valami népszerű sematizálás, de annyiban igaza volt az ismeretlen kommentátornak, hogy a folyóirat megindítói és munkatársai bizonyos lelki rokonság érzetével nézhetek a romantika végtelen szellemi távlatokba nyúló világába s ezért ösztönös vágyódással is igyekeztek ennek a világnak teljes megértéséhez közelebb jutni. Azonban beszéljen maga a folyóirat. A hosszú sorból csak a legfontosabb tanulmányokat ragadjuk ki: *K o s z ó* János

Fesslerrel kapcsolatban a romantikus történetiszemlélet jellemző vonásait rögzítette meg s hogy kutatásainak e tanulmányon kívül is jelentős érdemei vannak a magyar romantika problémájának helyes megvilágításában, azt épen Farkas könyvének vizsgálata fogja legjobban megmutatni. Horváth János a faj-kérdés irodalmi vonatkozásairól szólva felhívta a figyelmet arra a jelenségre, mely az első magyar romantika-monográfia megítélésénél is döntő súlyjal esik latba, hogy „a Bessenyei felléptétől Arany haláláig vivő jó száz év irodalmi szempontból egyetlen nagy lendületű korszaknak fogható fel: a speciálisan nemzeti irodalom nagy korszakának, melynek ízlésbeli jelleme általában véve romantikus. Kezdeti törekvései is a romantika felé hajtják s Aranyban való kitisztulása sem mond végbúcsút annak.” (1922. 362. l.) Ebben a pompás kis cikkben megtaláljuk dióhéjban a „hagyománymentő” és „külföldies” irodalmi áramlat szembeállítását is. Különösen figyelmet és elismerést érdemelnek Szerb Antal dolgozatai: finom utánérzésről tanuskodó Kölcsey-analízise, eddig még befejezetlen Vörösmarty-tanulmányai, különösen pedig A magyar preromantika (1929). Itt Szerb egyrészt tovább vezeti Horváth János gondolatát, újra rámutatva arra, hogy a magyar romantikának az a hatalmas művelő ereje, amely eddig a köztudatban a politikai reformmozgalomhoz és Széchenyi működéséhez fűződött, voltaképpen az európai felvilágosodásban gyökerezik és egy megszakíthatatlan fejlődési vonalban hajtja az irodalmi életet Arany Jánosig, másrészt igyekszik megszabadítani a magyar romantikát attól a szemlélettől, melyben eddig mint a politikai reformmozgalmak okozata szerepelt, holott a valóságban fordítva áll a viszony. Ugyancsak elősegítette a magyar romantika önelvű szemléletét a Minerva szerkesztője, aki Irodalomtörténeti alapfogalmaiban a szellemi fejlődés azonos útvonalát keresve a magyar és német irodalom közös vonásaiban szükségképpen eljutott a magyar romantika vizsgálatához is. Megállapításaira lesz még alkalmunk visszatérni.

E folyóirat lapjain tehát igen sok gondolat és ösztönzés merült fel, amelyek mintegy megadták a várva-várt összefoglaló romantika-monografia kereteit, de rámutattak a szin-

tétikus szemlélet nehézségeire is. A Minervával azonos szel-
 lemben Kornis Gyula monumentális művében írta meg
 A magyar művelődés eszményeinek történetét 1777—1848
 (1928). Igaz, hogy mindebből a köztudatba az irodalom-
 történeti kézikönyvek útján vajmi kevés ment át. Itt továbbra
 is bizonytalan tapogatódzást találunk a romantika fogalma
 körül s jellemző, hogy P i n t é r Jenő, aki pedig valóban ritka
 lelkiismeretességgel regisztrálja a részletkutatás eredményeit,
 legfeljebb annyiban kerül az újabban felmerült szempontok
 hatása alá, hogy legújabb könyvében (I. kötet, 1930. 11. l.)
 eddigi korszakfelosztásával szemben a 19. század első felét
 egységesen mint a „klasszicizmus és a romanticizmus korát“
 fogja össze. A romantikáról azonban ugyanitt megint csak ez
 a mondat szűrődik le: „A romantikus nemzeti szellem és a
 népies irány új hangot honosít meg“.

*

Ilyen előzmények után lépett Farkas Gyula tekintélyes
 kötetével a nyilvánosság elé. Szeretettel vesszük kezünkbe
 a könyvet, fokozódó érdeklődéssel olvassuk minden lapját,
 akár egyetértünk gondolatmenetével, akár vitába szállunk
 vele. Szeretettel fogadjuk, mert tárgyával az idő teljességé-
 ben érkezett: irodalmunknak azt a korát rögzíti meg lényeg-
 es vonásaiban, amely fényével sokáig vakított, s amelynek
 igazi megismeréséért mindenki, aki önámítás nélkül gondol-
 kodott a magyar irodalom fejlődéstörténetén, az eléje táruló
 nehézségek tudatában gyötrelmesen küzdött. Még jobban
 rászolgál a könyv szeretetünkre és becsülésünkre egész
 szellemével és felépítésével: végre egy m a g y a r i r o d a l o m-
 történeti monográfia, amely nem a századforduló
 liberális irodalomszemléletétől készen átvett anyagot és termi-
 nológiát variálja és hígítja, mint a magyar irodalomtörténeti
 tanulmányok túlnyomó része, hanem merőben új utakon jár
 és merész lendülettel szintézisre törekszik. Ebben az útkere-
 sésben, s ami vele összefügg: a könyv minden sorában meg-
 nyilatkozó becsületes őszinteségben, erkölcsi bátorságban lá-
 tom az első magyar romantika-monografiának, ténymegállapí-
 tásain is túlmenő, igazi értékét és hivatását. A magyar iroda-
 lomtörténetírás hatalmas lépést tett ezzel a könyvvel előre,
 az utána jövők élesebb szemmel, tisztább tekintettel vizsgál-
 hatják irodalmunk jelenségeit, könnyebben szállhatnak

szembe a járt utakat kényelmesen taposók vádjaival. És még egy tanulságot nyújt Farkas könyve a magyar irodalomtudomány számára: irodalmunkat igazán csak akkor érthetjük meg, ha európai távlatba állítjuk s ha kutatásainkban értékesítjük mindazt, amit az európai tudomány e távlat helyes megvilágítására felszínre hozott. Farkas Gyula az európai tudomány nehéz fegyverzetében lép elénk. Kitünően ismeri a külföldi, főképp a német irodalomtudomány módszertani eredményeit, de hűvös, józan kritikával áll fölöttük, nem felejtve el egy pillanatra sem a magyar irodalom fejlődésének saját törvényeit és formáló erőit.

Farkas Gyula teljesen átérezte azokat a nehézségeket, amelyekkel a magyar romantika első monografusának számolnia kellett; ezért könyve elé küldött tanulmányában (*Romános-romantos-romantikus*, Minerva 1929) mindenekelőtt igyekszik a közfelfogásban meggyökeresedett romantika-szemlélet ballasztjától megszabadulni, kijelentve, hogy „a magyar irodalom fejlődését nem szabad idegen fogalmi rendszerek kényszerzubbonyába öltöztetni, hanem... sajátos törvényszerűsége számára új fogalmi rendszert kell alkotni“. S itt mondja ki először azt a gondolatát, amely ez utóbbi tíz esztendő magyar romantika-kutatóinál többé-kevésbé felvetődött, de amelyet előtte nyíltan senki sem fogalmazott meg: „az is problematikus, volt-e nyugateurópai értelemben vett magyar romantika vagy helyesebben: volt-e a magyar irodalom fejlődésében olyan korszak, melyet a romantika szóval jelezhetünk.“

Harc az idegen szemlélet ballasztja ellen a magyar romantika-szemlélet önelvűségéért, ez a lényege és célja Farkas könyvének. Eduard Spranger szavaival indul ebbe a harcba: „Akinak nincs bátorsága racionális vonalat húzni az élet összefüggésén át, annak nincs bátorsága a tudományhoz és a gondolkodáshoz.“ Neki valóban megvolt a bátorsága e „racionális vonalak“ meghúzására. Mindenekelőtt hátat fordít minden külföldi elméletnek és olyan meghatározását adja a romantika fogalmának, amelyben ez tartalmát és körét tekintve erősen eltolódik onnan, ahol tudományos közvéleményünk értelmezésében eddig állott. Mi is tehát a magyar romantika? Farkas Gyula fejtegetéseiben a XVIII. sz. második felének magyar irodalmából indul ki. Két nagy irodalmi

áramlat halad ekkor egymás mellett: az egyik a magyar szellemiség évszázados hagyományainak megőrzésére és továbbfejlesztésére törekszik, a másik a hagyományoktól eltávolodva vagy velük szakítva egyszerre európaivá akarja formálni a magyar lelkiséget. A két irány művelőit elválasztja származásuk, műveltségük, irodalmi elveik és irodalmi gyakorlatuk; célkitűzésük azonban ugyanaz, a magyar nemzeti élet megreformálása. A két irány útjában és célkitűzésében Farkas Gyula valóban magyar specifikumot látott meg az egymásba torlódó jelenségek szövevényes tömkelegében: nálunk valóban az irodalomra hárul a nemzeti reformmunka feladata s ezt a feladatot az uralkodóház, a kormányzat, iskola, sőt a hazai társadalom jó részének ellenére kell elvégezni. A két irány a XIX. sz. huszas éveiben egyesül, s ebben az egyesülési folyamatban, ebben a szintézisben látja Farkas a magyar romantika lényegét: „mi azt a nemzeti lélek mélységeiből fakadó szellemi folyamatot értjük alatta, mely az egész nemzeti élet megújulására vezet, a nemzeti lélek egykorú egyedüli kifejezési lehetőségén az irodalmon át. Az irodalmi romantika megszűnik, mihelyt a politika veszi át az irodalom kizárólagos szerepét.” A magyar romantika tehát a magyar irodalom fejlődési törvényeiből folyó, lényeges vonásaiban sajátosan magyar áramlat, amely 1830 körül mindinkább elveszti jelentőségét.

Ennek az új meghatározásnak az igazolására a következő fejezetekben felvonulnak előttiünk mindazon tényezők, amelyek a két egymás mellett haladó irodalmi áramlatot szétválasztották s amelyek a fejlődés folyamán átalakulva a szintézist lehetővé tették. Itt húzza meg Farkas a „racionális vonalakat” az élet összefüggésén keresztül és sikerült is a kortarka, szertehulló és bonyolult jelenségekben gazdag irodalmi életét egységes folyamatban elénk tárni. Talán napjaink irodalmi életének szomorú tagoltsága, felekezeti, faji, politikai, szociális és nemzedékbeli ellentétei élesítették tekintetét a multnak szemléletében? Bármint áll is a dolog: az önálló magyar irodalmi élet kialakulásának feszítő és kapcsoló embe reri erőit, belső szociológiáját eddig senkisémm látta meg. És mennyi új szemléleti anyag, eddig nem sejtett összefüggés és fejlődési sor, mennyi észrevétlenül maradt alak bontakozik ki e meglátás nyomán!

Meddő, de fölösleges is lenne részletesen végigkísérni Farkas átgondolt vonalvezetését és fényes dialektikáját. A könyvet mindenkinek el kell olvasnia, aki bárminő kapcsolatban foglalkozni kíván történelmünknek ezzel a korszakával. És a könyv megérdemli, hogy olvassuk, hogy tanuljunk belőle. — A kritikus hálátlan feladata az, hogy elsősorban a vonalvezetésben jelentkező törésekre mutasson rá, hogy megvizsgálja azokat a pontokat, ahol a racionális vonal eleven organizmust sebez.

A két nagy irodalmi áramlat — a hagyománymentő, dunántúli, katolikus és a külföldies, tiszai, református színezetű — elkülönítő jegyei közül Farkas először az irodalomban megnyilatkozó táji, faji és felekezeti vonásokat veszi vizsgálat alá. Érvelése általában meggyőző, de olykor mégis gondolkodóba esünk, különösen mikor Faludi Ferencet látjuk a „hagyományos“ irodalmi áramlat élén. Faludi költészetéről az újabb kutatás ismételten kimutatta, hogy leg alább is olyan mértékben gyökerezik „külföldiességben“, mint a hazai hagyományokban. Ezt egy tetszetős gondolatsor kedvéért figyelmen kívül hagyni nem szabad. A tájszemlélet veszélyeire az irodalomtörténeti kutatásban Bibó István tartalmas tanulmányban mutatott rá. (Földrajzi szempontok a magyar lélek mai megítélésében. Szeged, 1950.) Bibó itt Németh László egy tanulmányát veszi vizsgálat alá (Erdély lelke a legújabb irodalomban. Társadalomtudomány, 1926. 5. sz.), akinek meglátásai — lényeges különbségek mellett — emlékeztetnek Farkas racionális vonalaira. Ime: „Nyugatról keletre húzódik a magyar föld megnyilatkozás-hulláma ... a Dunántúl viszi a vezérszerepet Petőfi költészetéig. Berzsenyi, a két Kisfaludy, Vörösmarty: dunántúliak s mintha Csokonai mókás-szomor-kás lelke is itt találná meg a táj-ekvivalenst. Pannon költészet ez, az európaihoz legközelebb eső. Az európai formákat nem érzi nyugtának, hisz' temperált itt a szemlélet, harmóniára törekvő a lélek.“ (Társadalomtudomány 1926. 392. l.) Önkéntelenül elgondolkozik az ember azon, hogy ime itt is megvan a magyar lélek kettősségének szembeállítás, de a két áramlat sajátos jegyei szinte felcserélődnek Némethnél és Farkasnál. Ámde ami az erdélyi lélek szemlélőjénél inkább csak homályos intuíció és artisztikus általánosítás, azt a magyar ro-

mantika monografusa az adatok egész sorával támasztja alá. Csupán az, amit Bibó kritikai megjegyzéseiben Csokonairól mond (i. h. 12. l.) lehet bizonyos mértékben intelleum Farkas számára is.

A következő fejezetekben meggyőzően tárja elénk azt, hogy miképen válik tudatossá a két áramlat képviselőinél a köztük fennálló művelődési különbség; különösen ujszerűen tárul elénk Kazinczy irodalomfelfogásának meglepő fordulatokban gazdag fejlődése. Nyílt összeütközésre kerül sor a két irány között a nyelvújítási harcban, lényegében a racionalizmus és historizmus harcában; ez az összeütközés azonban az elvi közeledést is jelentékenyen elősegítette. Eddig Farkas vonalvezetése biztos és meggyőző. De elmosódnak a vonalak, mihelyt a felvilágosodás folytán kétségtelenül terjedő vallási indifferentizmust segítségül véve azt igyekeznek bizonyítani, hogy a két áramlat közt meglévő felekezeti ellentétek nem világnézeti, hanem művelődési jellegűek voltak. Bizonyos, hogy a felvilágosodás a felekezetek közt a d o g m a t i k a i ellentéteket erősen elhomályosította, de mégsem alakította át a világnézeti különbségeket művelődési különbségekké. Hisz a művelődés természetes eredője, szinte gyermeke a világnézetnek, nem pedig „mélyebben ható erő“, mint Farkas mondja (74. l.). Annál meggyőzőbben magyarázza az irodalomban megnyilatkozó táji vonások fokozatos elmosódását Pest növekvő vonzóerejével szemben. Pesten indul meg az új irodalmi élet a két áramlat eltérő közös orgánumával, a T u d o m á n y o s G y ü j t e m é n y -nyel, mellyel szemben a protestánsok még bizalmatlanok, katolikus szellemet sejtve benne. A folyóirat örökébe Kisfaludy Károly A u r ó r á j a lép, melyben már nyoma sincs a felekezeti, táji, faji jellegnek, de természetes, hogy a dunántúli áramlatban gyökerező szerkesztő elsősorban a hozzá közelebb álló katolikus írókat és költőket szólaltatja meg. Hogy azonban az Auróra körül csoportosuló osztatlan új nemzedék győzelmével a külföldies áramlat végleg „összeomlott“ és „folytatás nélkül“ maradt volna, mégsem mernők olyan merev határozottsággal állítani, mint ahogy azt Farkas teszi. Az új nemzedék igen sok ponton magáévá tette, magába olvasztotta a „külföldies“ áramlatot, valahogy úgy, mint ahogy a mai német művészet „neue Sachlichkeit“-ja magába olvasztotta az expresszionizmus

valóságsszemléletét. Ezt Farkas maga is elismeri, könyvének további fejezeteiben pedig minduntalan kénytelen idegen — főképp német — „hatásokra“ rámutatni, így Kölcsey Törédékeiben (128. l.) bár a Törédékek (1826) gondolatai nem Novalistól valók, kinek *Die Christenheit und Europa* c. tanulmánya ugyanebben az évben jelent meg, hanem Adam Müllertől, a romantikus költők német műveltségében (209), az irodalmi életben és elméletben (247), abban hogy a magyar romantika költészetét az egykorú kritika a német irodalom alapján ítéli meg (277), valamint Berzsenyi német esztétikai tanulmányaiban (280). És miután megállapította, hogy a „német romantikusokkal a magyar romantikus nemzedék sajtáságos módon alig foglalkozott“ (259) s hogy „a német irodalom befolyása így mint szűkebb körre szorul“ (261) mégis arra a konklúzióra jut, hogy az „ifjú nemzedék már egyaránt ismeri a német klasszikus és a német romantikus irodalomsszemléletet, az új magyar irodalmat azonban nem tudja másképp megérteni, mint a német romantika párhuzamos jelenségét“ (281). Elismerjük, hogy Farkas finom érzékkel bontja elemeire az idegen hatásokat és joggal mutat rá az eddigi kutatás racionalisztikus eljárására és túlzásaira, de mégis azt hisszük, hogy a „külföldies áramlat“ szellemformáló erői a magyar romantikus nemzedékben is továbbélnek, csak más hagyományokhoz kapcsolódnak és így lényegesen módosulnak. Egyébként az idegen — főképp német — „hatás“ kérdésére még visszatérünk. Éppen így nem tudjuk teljesen magunkévá tenni Farkas álláspontját, amidőn Szontágh Gusztávot tévedéssel vádolja, hogy Kölcsey rokonszenvét a katolicizmus iránt német hatásnak tulajdonítja (128). Hisz ő maga is Novalis hatását sejtí a Törédékekben! S vajjon nem sokkal természetesebb-e, ha Kölcsey fogékonyságát a katolicizmus iránt nem „gondolkodásának racionális gyökereiből“, hanem Klopstockért, Schillerért való rajongásából, hisztorizmusából igyekszünk megérteni? Nem hisszük, hogy a Messiás misztériumaiba való gyönyörteljes elmélyedésnek, mely szorinte tele van „sejdtésekkel, bámulattal, elfogódással“, kevesebb bizonyító erőt tulajdoníthatnánk világnézete megítélésénél, mint amaz örömeinek, hogy a vallási „controverziák“ megszüntek.

Farkas könyvének legsúlyosabb és legsikerültebb része az

a hat fejezet, amelyben a dunántúli és tiszai irodalmi áramlatban a nemzeti érzést és történet szemléletet elemzi. A dunántúli katolikus magyarság körében a nemzeti érzés a történeti fejlődés folyamán alakul ki, főképp az idegen elemek asszimilációjával, ez a folyamat termeli ki a magyarságnak ma is élő legtragikusabb illúzióját: mindent magyarrá tenni. Ez a nemzeti érzés természetesen hajlik a naív szertelenségekre. Kisfaludy Sándor a magyar nyelvet a legcsodálatosabb nyelvnek tartja, mindenek fölé helyezi és jellemző, hogy a magyar nyelvnek ez a dicsérete szinte szóról-szóra megtalálható Bél Mátyás magyar grammatikájának előszavában (*Der ungarische Sprachmeister*, 1729). Bél Mátyás volt nálunk az első, akinél a mai értelemben vett nemzeti érzés idegen fajisága fölé kerekedett. Ez az asszimilációs folyamatból fakadt nemzeti érzés alakítja ki az irodalom nemzeti missziótudatát, a történelemből pedig szintén csak illúziókat ragad ki, idegen sémákra mitoszokat formál és a sötét foltokat a végzet sújtó erejének tulajdonítja. A tiszai református magyarságban a nemzeti érzés a nyelv és irodalom művelése útján ébred fel. Ez a nemzeti érzés józanabb és realiztikusabb, mint a túlnyomóan asszimilált dunántúli magyarságé, az irodalmat nem a mindent magyarítás, hanem a felvilágosodás egyetemes emberi civilizatórikus mozgalmának szolgálatába állítja s a történelmet is illúzióktól mentesen és pesszimiztikusabban szemléli. Farkas megragadóan tárja fel azt a folyamatot, hogy a kétféle nemzeti érzés miképp kerül más-más módon összeütközésbe a hazai nemzetiségekkel, hogyan egyesül egymással és hogyan olvasztja magába a német városi polgárságot és az elidegenedett katolikus főnemességet. E kétféle nemzeti érzés szintéziséből fakad a romantika fájdalmas és mégis tettere hívó hazafisága, belőle adódik a kizáróan magyar nyelvű nemzeti irodalom követelménye, amely először a Kazinczy és Pyrker ellen indított pörben jut nyíltan ki-fejezésre.

Ezek után állítja be Farkas a magyar irodalmi élet fejlődését az európai szellemi élet egyetemes folyamatába; megvizsgálja azt, hogy irodalmunk a XVIII. sz. közepétől a huszas évekig mit vett át a külföldtől, elsősorban a németiségtől. Mi ezt a szakaszt a könyv élére tettük volna, mert meggyőződésünk, hogy a magyar irodalom minden megnyilatkozása, akár mint

sajátos módosítás, akár mint reakció, mindenképen az európai szellemi közösség fejlődéséből adódik és egyéni, sehol másutt fel nem található vonásait, saját törvényszerűségét is akkor ismerjük meg igazán, ha az eszmék természetes vándorútján közeledünk feléje. Ettől az elvi álláspontunktól eltekintve azonban Farkasnak nagy és elvitathatatlan érdeme, hogy éles szemmel meglátta és különválasztotta egymástól a külfölddel való szellemi érintkezés közvetítő tényezőit (Bécs, a hazai német polgárság, közvetlen külföldi szellemi kapcsolatok stb.) és biztos érzékkel elhatárolta a szellemi recepció körét és tartalmát aszerint, hogy minő közvetítő tényezőhöz fűződött vagy minő belső fejlődési vonalhoz kapcsolódott. Fejtegetései teljesen az eddigi — túlnyomóan magyar germanisztikai — kutatásokon épülnek fel és mégis újszerű, meglepő összefüggéseket tár fel, amelyek a további kutatásnak igen sok termékeny gondolatot adnak. Azonban terminológiája, amely az eddigi fejezetekben biztos és világos volt, itt mintha ingadozóvá és határozatlanná válna. Egyes külföldi és hazai szellemi jelenségeket majd egyszerű párhuzamként állít egymás mellé, majd pedig okozati összefüggésbe hozza őket. Nem szeretném, ha szavaim félreértésre adnának alkalmat: én nem a mindenáron való hatáskimutatásért szállok síkra, sőt a „hatást“, ezt az agyonhasznált kifejezést általánosnak, semmitmondónak s ezért főként tudománypedagógiai szempontból inkább kerülendőnek tartom. De ha bizonyos szellemi összefüggésekre rámutatunk, — és Farkas igen sok eddig csak sejtett összefüggést érint itt — végig kell gondolni mibenlétüket s ettől még akkor sem szabad visszariadnunk, ha emiatt kénytelenek lennénk szemléletünk egész épületét átrakni. Mert Farkas ingadozó terminológiája a külföldi szellemi kapcsolatok tárgyalásában nem valami felületi jelenség, hanem szervesen összefügg szemléletének lényegével. Mielőtt tehát részletesen megvizsgálónk, hogy mikép látja a magyar irodalmi fejlődés európai összefüggéseit, még egyszer a maga egészében kell szemléletét szemügyre vennünk.

A magyar romantika beteljesülését Farkas Kölcsey és Vörösmarty költészetében látja, „a romantika nagy könyvét“ pedig körülbelül Kisfaludy halálával lezárja. Az eposz korát most a regényé követi, a német hatást újra a francia váltja fel, amely már nem korlátozódik elméleti munkákra, hanem

gyorsan és széles körben érvényesül főképp regény- és dráma-irodalmunkban. A romantikus korszak igazi lezárulását azonban a politikai gondolat terjedése jelzi, amely megszünteti az irodalom kizárólagos szerepét a nemzeti életben.

*

Mint látjuk, Farkas kétségkívül vonzóan, szinte izgatóan, merőben új szempontból írja meg összefoglaló irodalomtörténeti tanulmányában a magyar irodalom fejlődéstörténetének egyik fejezetét. De amint bátor lendülettel sutba dobja a romantika eddig uralkodó, külföldről importált fogalmát, éppen úgy sutba dobja mindazokat a jelenségeket, amelyek irodalmunkban kétségbevonhatatlanul mégis csak ehhez a fogalomhoz (még ha akár a francia romantika fogalmához is) tapadnak. Elég Eötvös József műveinek nagy részére, Kemény és Jókai regényeire rámutatnunk. Ezekkel a jelenségekkel olyan könyvben, amely *A magyar romantika* címet viseli, s z i n t é n foglalkozni kellett volna, mert különben a kép éppen a romantika szempontjából (hiába tette a szerző könyve élére ezt a szót!) hiányos vagy legalább is egyoldalú. Farkas a könyv címében és tartalmában a magyar szót hangsúlyozta s mellette a romantika elhalványult és háttérbe szorult.

De a szerző azt akarta dokumentálni, hogy nálunk r o m a n t i k a a szó nyugateurópai értelmében nem is volt. Azt akarta kimutatni, hogy nálunk ez a romantika nem vált az irodalmi fejlődés kovászává, nálunk csak romantikus részjelenségek voltak, amelyek az irodalmi fejlődés irányát alig érintették. Ez az egyesek szemében talán illúziófosztó-megállapítás pregnánsan, határozottan kifejezve mindenesetre megbecsülhetetlen értéket jelentett volna. Sajnos ez a megállapítás sem szűrődik le világosan Farkas könyvéből. Továbbra is megmaradnak azok a bizonyos „romantikus” jelenségek, melyeknek éppen úgy hátat fordított, mint a romantika nyugateurópai fogalmának. Ezeknek a jelenségeknek értékével vagy értéktelenségével a magyar irodalmi fejlődés szempontjából foglalkozni kellett volna, le kellett volna számolni velük s nincs kétségem benne, hogy Farkasnak ez sikerült is volna. Mert így az ő könyve után is arra ébredhetünk egy szép napon, hogy valamelyik irodalomtörténeti írónk *A magyar romantika* cím alatt azt tárja elénk, amit irodalmunk mond-

juk a francia, német, olasz vagy angol romantikából magába fogadott (a recepciót a szó legtágabb értelmében véve) s ezt állítja szembe Farkas romantika-szemléletével. Hogy ehhez a romantikához való tartozás tudata igen sok költőnkben élt, azt a nyilatkozatok egész sora bizonyítja. Farkas említett Minerva-cikkében maga is idézi többek között Petőfit, aki a *Pesti Divatlap* szerkesztőségéből kivált írógárdát „magyar romantika-iskolának” akarta elnevezni s hiába igyekszik Petőfi indítványának értékét azzal leszállítani, hogy a romantika fogalma akkor még nagyon homályos volt s hogy Petőfit „költészetének forradalmi tudata vezette a francia romantikus iskolával való azonosítására” (Minerva 1929, 197—98. l.), annyi bizonyos, hogy e belső rokonság érzete Petőfin kívül még igen sok költőnkben megvolt s még nagyobb azoknak a magyar költőknek és íróknak a száma, akiknek műveiben a külföldi romantikával való kapcsolat e rokonság érzete nélkül érvényesült.

Mindez természetszerűen adódik Farkas romantika-fogalmából. Ha nem a XVIII. sz. második felében meginduló két ellentétes áramlat szintézisét emeli magyar romantikává, hanem a romantikában az irodalmi gondolat elhatalmasodását, az „irodalomból lett irodalom” kialakulási folyamatát látja, úgy zökkenő nélkül továbbvezetheti a fejlődés vonalát s valóban felöleli mindazt, ami irodalmunkban romantikus. De ő nyilván szemléletének „önelvűségét” — s ez legfőbb célja volt — féltette ettől a minden irodalomra nézve egyformán érvényes romantika-fogalomtól. Pedig aggodalma alaptalan volt. Az az irodalomtörténész, aki először mutatott rá a romantika vizsgálatának erre az útjára, a szellemi fejlődés egyetemes törvényszerűsége alapján is felismeri, hogy „a magyar irodalom romantikussá lett nem utánzásból, hanem a fejlődés kényszerűségéből, mert autochton fejlődése egyre messzibbre, egyre mélyebbre vitte a könyvvilág útvesztőjébe.” (Irodalomtörténeti alapgalmak Bp., 1930. 167 l.) És Farkasnak kitűnő érzéke és képessége van ennek a folyamatnak a meglátására is. Mennyi elevenséggel állítja elénk az irodalomba temetkező, reflexiókba bonyolódó Kazinczyt, milyen finoman tapint rá itt-ott a huszas évek írói nemzedékének túltengő irodalmiságára! De nála mindez a középpontba helyezett szintézis-folyamat szolgálatában áll.

Abból, hogy az irodalomnak ezt a mindent elöntő elhatalmasodását szemléletében mintegy félreállítja, szükségképen következik, hogy az általa vázolt szintézis folyamatában zökkenőket érzünk. Nem értek egyet a könyv egyik elfogult hirlapi bírálójával, aki azt állítja, hogy Farkas szerint a romantikus korszak íróiból egyszerre kivész a tájhoz és felekezethez való ragaszkodás és így forrnak össze a nemzeti érzésben. Nem, ilyesmi nincs a könyvben. De azt, hogy voltaképpen mi mosta el a két áramlat közt fennálló ellentéteket, mi az, ami mindennél erősebben kapcsolta őket egybe, nem domborodik ki kellőképpen a fejtegetések folyamán s bizony elgondolkozunk egy kissé Vörösmartynak és Kölcseynek a könyv végén található hatásos kézfogásán, melyben a „tiszai kálomista“ mintegy a „dunántúli katolikus“ tanítványaként jelenik meg. És még egyet: Farkas Gyula antitézis- és szintézis-szemlélete inkább az íróknak az irodalom reszpublikájában való elhelyezkedése s e reszpublikával szemben való elvi állásfoglalásaik megvilágosítására ad alkalmat, maguk az irodalmi művek azonban kissé mostohán kerülnek ki belőle. Abból, hogy Vörösmarty Csongor és Tündéjét tartja a magyar romantika művészi betetőzésének, sejtjük, hogy miben látja a magyar romantikus mű lényeges jegyeit, de e jegyek közül gondolatmenetéből csak a nemzeti érzés adódik. S amint irodalmi művek romantikus jegyeivel csak elvétve ismerkedünk meg, úgy egyes írók teljesen kiesnek ebből a romantika-szemléletből. Elég egy példát említenünk: Széchenyi Istvánt. Igaz, hogy Farkas élesen különválasztja a politikumot az irodalmi fejlődéstől, de Széchenyi egyénisége talán mégsem annyira egysíkú, hogy azt csupán a politika korlátai közé szoríthatnók.

*

Farkas Gyula romantika-szemléletének értékét és célját önelvűségében akarja látni. Ezt az önelvűséget kell tehát még közelebbről megvizsgálnunk. A szemléletre két kívülről jövő inspiráció adhatott indítékot. Josef Nadler romantika-szemlélete (*Die Berliner Romantik*, 1921), amelyre Farkas könyvének függelékében hivatkozik és az osztrák irodalom fejlődésének meglepő hasonlósága a magyar, főképp a dunántúli katolikus irodalom útjával. Nadler szintén elveti a romantika közkeletű fogalmát, amely szerinte világirodalmi

jelszó és a német romantika lényegére nézve nem mond semmit. Ő a német romantikában megújhódási folyamatot lát, amelynek lényege az Elba és Saale által kettéválasztott terület szellemi szintézise. A nyugati rész a német-antik kapcsolatot jegyében fejlődik és betetőzése a német klasszicizmus: Schiller és Goethe költészete. A keleti rész szinte a XVIII. sz. közepéig külön politikai és szellemi életet él; a szláv lakosság közé ékelt művelt német telepesek nem képesek a területet szellemileg teljesen meghódítani s az anyaországgal egységbe forrasztani. A kapcsolatot igazán csak a misztikus-pietista irány teremti meg, amelynek legkiválóbb képviselői mind az Elbától keletre eső terület fiai. A misztikus elmélyedés, ez az ősnémet hajlam megteremti az anyaország és az új terület között a lelki egységet és felébreszti a belső megújhódás vágyát. Ez a megújhódási folyamat abból a meggyőződésből indul ki, hogy az Elbától nyugatra eső terület szellemi fejlődésében elért bizonyos eszményi fokot, azt az új terület is elérheti oly módon, ha magáévá teszi az anyaország fejlettebb műveltségét. Ez a berlini romantikus mozgalom lényege. Nem térünk ki arra, hogy Nadlernek e gondolatmenete helyesen világítja-e meg a berlini romantikát; csak azért vázoltuk a könyv főgondolatait, hogy egybevehessük Farkas romantikaszemléletével. Tagadhatatlan, hogy a magyar romantika monografusa Nadlertől kapta az ösztönzést a romantika fogalmának újszerű meghatározására s a két nagy német nyelvterület szellemi életének szembeállítására és szintézisére is erősen kísért Farkas tárgyalásai rendjében. De ez csak a szemlélet kiindulópontjára és legtágabb keretére vonatkozik. Ami ezen belül van, a fejlődési vonalak vezetése, az nemcsak teljesen függetleníti Farkast Nadler gondolataitól, hanem szemléletének zárt következetességével magasan föléje is emeli. Csupán a költők származásának és vallásának szinte predikátumszerű regisztrálása emlékeztet olykor a német irodalomtörténetíró kedvelt stiláris fordulataira és legfőbb szemléleti elvére: „Auf diesen Raum, nicht auf die Einzelpersönlichkeiten, ist alles abzustellen.“ Itt tehát lényegében sértetlen marad Farkas szemléletének önelvűsége.

A másik inspiráció, amely ezt az önelvűséget veszélyeztethette, az osztrák irodalom fejlődésének a dunántúli irodalom útjával való meglepő hasonlósága. Erre a hasonlóságra

K o s z ó János, aki egyébként is sokat tett a romantika helyes értelmezéséért (v. ö. E. Ph. K. 1925. 47. l.), mutatott rá először (Ungarische Romantik, Forschungsarbeiten, 146—155.), sőt e párhuzamos jelenségeket ajánlotta kiindulópontul a magyar romantika helyes megértésére is. Farkas elfogadja Koszó megállapításait, de csak mint párhuzamokat, azonban az osztrák irodalmat a magyar romantika előzményéül és inspiráló forrásául elismerni nem akarja, mert ez szerinte „ismét csak útvesztőbe vezethet.“ (Minerva, 1929. 173. l.) Ez természetes, hiszen az osztrák irodalmi jelenségek szerves bekapcsolása a magyar irodalmi fejlődés folyamába az önelvűségről való lemondást jelentette volna. Ez a felfogás tükröződik a könyvnek azokban a fejezeteiben is, amelyekben a magyar-osztrák irodalmi érintkezésekről szól. Itt azonban a két irodalmi áramlat szembeállítása s főképp a dunántúli katolikus irodalom fejlődési vonalának végigvezetése még erősebben kidomborítja a két irodalom közös vonásait, úgyhogy Farkasnak az önelvűség érdekében a legnagyobb nehézségekkel kell megküzdenie, nehogy a párhuzamos jelenségek közös fejlődési folyamára nőjjenek, vagy épen okozati sorra egyesüljenek. Ezekből a nehézségekből adódik a terminológiában való bizonytalansága: egyszer „azonos fejlődésről“, máskor „találkozásról“, majd „hatásról“ beszél a magyar-osztrák párhuzamok megvilágításában. De lássunk néhány példát: „Az osztrák-német irodalom művelői a XVIII. sz. végéig túlnyomóan katolikus papok, akik latin-olasz műveltségűek voltak, egyaránt verseltek németül és latinul... Ez a fejlődés teljesen azonos a dunántúli magyarság fejlődésével, ahol Zrinyi, Faludi, Amadé tartós olasz hagyományt teremtenek“ (219. l.). „Kazinczytól tudjuk, hogy Baróti Szabó Dávidot egy Bauer Ignác nevű osztrák jezsuita társa szólította fel magyar hexameterek írására. Rajnis Leobenben próbálkozott először magyar versírással, Révai pedig Denisnek volt a barátja. Hatásról nem igen lehet szó, inkább egyidejű azonos fejlődésről.“ (223. l.). „A dunántúli hagyományos irodalmi áramlat szervesen bekapcsolódik... az osztrák fejlődésbe amit nem annyira Bécs hatása, mint inkább azonos kultúrkörnyezet, azonos mult magyaráz“ (224. l.)... „Az osztrák romantika áramlata nem áll meg a határnál, hanem átesap

magyar földre is . . .“ (250. l.) „Bécs közvetítő jelentősége nem szűnt meg, nemcsak az osztrák romantika hatása indult ki onnan, hanem az olasz, spanyol és angol irodalom népszerűsítése is.“ (265. l.) Nem folytatjuk tovább a sort, mert Farkassal együtt teljesen átérezzük azokat a nehézségeket, amelyek a szellemi összefüggések megítélésénél támadnak. Meggyőződésünk, hogy K o s z ó helyes úton jár, mikor a XVIII. századvégi és a XIX. századeleji magyar irodalom megértéséhez az osztrák irodalom felől közeledik s ahhoz is alig fér kétség, hogy azt a szintézis-folyamatot, amelyet Farkas a magyar romantikával azonosít, lényegében a bécsi irodalmi hatás determinálta, de elismerjük, hogy a magyar tudományra ebben az irányban még igen nagy feladatok várnak. (A bécsi s általában az ausztriai magyar szellemi élet összefüggő felkutatása stb.) A dunántúli katolikus szellemiség osztrák kapcsolatairól igen értékes ösztönzéseket találunk Bleyer Jakab Schlegel tanulmányában (Friedrich Schlegel am Bundestage in Frankfurt. Ung. Bundschau 1913—14.) a nemzeti érzés középponti, romantikus gyökereit pedig épen Nadler érinti nagy irodalomtörténetének IV. kötetében; azonban még nem látunk tisztán, még néhány alapos részlettanulmányra van szükségünk, hogy pontosan meghúzzuk a fejlődés „racionális vonalát“. Mi azt hisszük, hogy akkor majd Farkas is csak úgy őrizheti meg szemléletének féltett önelvűségét, ha végigvezeti könyvének egyik legtermékenyebb gondolatát, hogy „a katolikus Dunántúl a mohácsi vész óta egységes művelődési területet alkot a katolikus német Ausztriával.“ (219. l.)

*

Talán túlságosan sokáig is időztünk Farkas könyvének gondolatmenetével s különösen e gondolatmenet néhány részleténél. De tisztában vagyunk azzal is, hogy a könyv igen sok gondolatát alig érintettük, sőt több lényeges megállapítását figyelmen kívül hagytuk. Ennek a gondolatgazdagságnak még érnie kell, hogy megtalálja útját az irodalomtörténeti kutatás szerveibe. Mert Farkas könyve a magyar irodalomtudomány fejlődésében forradalmi jelenség, forradalmi abban az értelemben, amit ezt a szót Ernst Troeltsch, a berlini egyetem felejthetetlen filozófusa használta, hogy a legerősebben mutatkozik benne a tudományos gondolkodás átalaku-

lása. (Die Revolution in der Wissenschaft. Schmollers Jahrb. 45. k. 4. f. 65—94. l.) És nem róhatjuk le méltóbban elismerésünket a könyv iránt, mintha azokkal a szavakkal jellemezzük, amelyekkel Troeltsch a tudomány forradalmának lényegét fejezte ki: „sie zeigt die Weltreaktion . . . gegen die rationale Selbstherrlichkeit . . . der das Dasein hemmungslos organisierenden Vernunft.“ Ezzel a felemelő érzéssel tesszük le Farkas könyvét kívánva, hogy minél előbb és minél szélesebb körben terjessze irodalomtörténetíróinknál a szintétikus látás bátorságát.

Pukánszky Béla.

TUDOMÁNYOS IRODALOM

Bognár Cecília

A normák alkonya. Szent István Akadémia, Bpest, 1950. 8-r. 20 l.

Valentényi Gáspár

Tanárképzés és a történelemtanítás iskolafajunkban. Különlenyomat a miskolci városi női felsőkereszk. iskola 1929—50. tanévi Értesítőjéből. 8-r. 11 l.

Bibó István

Könyvtáraink racionalizálása. A szegedi egyetemi könyvtár tíz éve. Szeged, 1950. 8-r. 25 l.

Kardos László és Kardos Pál

Az új magyar irodalom története francia nyelven. Hankiss János és Juhász Géza Littérature Hongroise c. könyvének bírálata. Kritikai Füzetek 1. Debrecen, 1950. 8-r. 24 l.

Joó Tibor

Bessenyei Tariménes-e. Nyugat 1930. nov. 1-i számából 645.—651. ll.

Horváth Konstantin

Szegedy Róza levelei Kisfaludy Sándorhoz a győri csata idejéből. Kiadta —. A Győri Szemle Könyvtára 4. Győr, 1950. 8-r. 42 l.

Szent-Iványi Béla

Szilágyi Sándor szerepe az irodalmi életben. Hatvan, 1950. 8-r. 75 l.

Erdődi József

A költői nyelv egynemely vonása. Különlenyomat a Szegedi Symposiumból. 1950. 51—65. ll.

Losonczi Zoltán

Az ómagyar nyelv jellemző sajátosságai. Nyelvtudományi Értekezések I. Budapest, 1950. 8-r. 18 l.

Vera Oravetz

Les impressions françaises de Vienne. 1567—1850. Études Françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged 3. 1950. 8-r. 204 l.

Rónai Pál

Jegyzetek Honoré de Balzac fiatalkori regényeihez. Bibliothèque de l'Institut Français à l'Université de Budapest 16. 1950. 8-r. 126 l.

Kristóf György

Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészetben. Első Kecskeméti Hírlapkiadó, év n. 8-r. 27 l.

Hans Göttling

Aus Vergangenheit und Gegenwart des deutschungarischen Volkes. Volksschriften des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins Nr. 8. Budapest, 1950. 8-r. 215 l.

Gyula Moravesik

Η ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΑΡΑΔΟΣΙΣ ΤΟΥ DE ADMINISTRANDO IMPERIO ANATYΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ Ζ' ΤΟΜΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΤΗΡΙΑΔΟΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ. Athén, 1950. 158—152. ll.

Szabolcsi Bence

A XVII. század magyar főúri zenéje. Magyar Zenei Dolgozatok 3. (Szerk. Kodály Zoltán.) Franklin, Budapest, 1928. 8-r. 87 l.

Szabolcsi Bence

A 18. század magyar kólegiumi zenéje. Magyar Zenei Dolgozatok 8. Budapest, 1950. 8-r. 101 l.

Bruckner Győző

Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Confessio Augustana és magyarországi variánsai. Miskolc, 1950. 8-r. 111 l.

TARTALOM

	Lap
Balogh József: Szent István politikai testamentuma	129
Első fejezet: Az eszmei alapok	154
I. A magyar államalapítás és a „Róma-eszme“	154
II. Nagy Károly példája: a nagy Fejedelem	140
III. A szótértől a krisztusi uralkodóig	145
1. Az Antikrisztus	145
2. „Szótér“	154
3. Imperator felix	161
(Folytatása az 1951. X. évfolyamban.)	
Eckhardt Sándor: Az utolsó virágének	53
Máté Károly: A könyv morfológiája. Tanulmány a XVI.—XVII. századi magyar irodalom történetéhez	252
I. Címlap	252
II. Alázatosság és önérzet	265
III. Dedikáció	279
IV. Könyvnyomtató	295
V. A kegyes olvasó	300
Nagy József: Kritikai Szemle. Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. 1927. — Neo- nacionalizmus. 2. kiad. 1928. — Küzdelmek könyve. 2. kiad. 1929. — Jőjjetek harmincas évek. 1930.	107
Pukánszky Béla: Kritikai Szemle. Farkas Gyula: A magyar romantika. Budapest, 1950.	321
Szerb Antal: Vörösmarty-tanulmányok	5
I. Stílus	6
II. Sír-költészet	18
III. A magyar Vergilius és a magyar Osszián	199
IV. A magyar bárd-költő	213
V. Az Alvilág	305
VI. A férfi-munka	317
Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alap- fogalmak: C. Távoli közönség	80
Utószó	106
(A tanulmány előbbi fejezetei az 1927—29. évf.-ban.)	

	Lap
Turóczi-Trostler József: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Forrástanulmány Magyar István könyvéről	235
I. Török-irodalom	235
II. Aventinus	239
III. Erasmus: A Békességről	247
Zolnai Béla: Mikes Kelemen. Fejezet az irodalmi gondolat történetéből	55
I. Zágon: nacionalizmus és irodalom	55
II. Páris: az irodalom, mint társas szórakozás	65
III. Rodostó: élmény és irodalom	74
IV. Az irodalom tagadása	165
V. Avult irodalmiség	173
VI. A barok-gáláns-précieux kor	185

MINERVA

címen már tizedik évfolyamánál tart az a folyóirat, mely a magyar *szellemtudományok* öneszméletének és tudatos összetartásának lett vezető orgánuma. Mikor a folyóirat terve kialakult, a magyar szellemi tudományok önérzete a mélyponton állt. A „bölcészet-, nyelv- és történettudományok” egymástól mindinkább elidegenedtek, a pozitivizmus jegyében állva egyre szűkebb és szűkebb területekre specializálódtak, csak a természettudományokat tartották igazi tudománynak és követendő példának. A filozófiai műveltség hiánya az önérzetüket vesztett szellemtudományok előtt tudományos érdemnek látszott. Azóta tíz esztendő múlt el és ezt a tíz **esztendőt** a magyar tudományosság történetében is a *szellemtudományok szabadságharcának* lehetne mondani. Hogy ez idő alatt a tudományos közzsellem a szellemtudományok javára megváltozott és az irodalomtudomány, történelemtudományok, filozófia és pedagógia újból egymásra találtak, hogy a filozófia újból eleven tényezője a tudományos életnek, hogy a szellemtudományok újból ráeszmélnek önállóságukra, összetartozandóságukra és a *szellemtudomány, szellemtörténet* fogalma behatolt a köztudatba — mindebben a Minerva folyóirat tanulmányainak nagy részük van.

A Minerva-Társaságra és a folyóíratra vonatkozó minden közlemény a MINERVA-TÁRSASÁG címére küldendő.
(Pécs, Központi Egyetem).

HELGA HAJDÚ

LESEN UND SCHREIBEN
IM
SPÄTMITTELALTER

1 9 3 1

ÁRA 5 PENGŐ

THIENEMANN TIVADAR

IRODALOMTÖRTÉNETI
ALAPFOGALMAK

MÁSODIK KIADÁS

1 9 3 1

BOLTI ÁRA EGÉSZ VÁSZONKÖTÉSBEN
18 PENGŐ

ELŐFIZETÉSI ÁRA 1931. JANUÁR 15-IG
13 PENGŐ

DANUBIA KÖNYVKIADÓ PÉCS
BUDAPEST,
IV., MAGYAR-UTCA 24